LUND UNIVERSITY

Triangulering : historisk arkeologi vidgar fälten

Mogren, Mats; Roslund, Mats; Sundner, Barbro; Wienberg, Jes

2009

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Mogren, M., Roslund, M., Sundner, B., & Wienberg, J. (Red.) (2009). *Triangulering : historisk arkeologi vidgar fälten*. (Lund Studies in Historical Archaeology; Vol. 11). Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.

Total number of authors:
4

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Lund Studies in Historical Archaeology 11

TRIANGULERING
Historisk arkeologi vidgar fälten

Redaktörer:
Mats Mogren, Mats Roslund,
Barbro Sundnér & Jes Wienberg

Lund 2009

Boken är finansierad av
Crafoordska stiftelsen
Ebbe Kocks stiftelse
Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen

Redaktörer
Mats Mogren, Mats Roslund,
Barbro Sundnér & Jes Wienberg,
Institutionen för Arkeologi och
Antikens historia, Lunds Universitet
Lund 2009

© Institutionen för arkeologi och
antikens historia, Lunds universitet
samt författarna

Grafisk formgivning av
Riksantikvarieämbetet UV Syd

Omslag av
Thomas Hansson

English revised by
Heidi Swanson Tummescheit

Repro och tryck av
Grahns tryckeri, Lund 2009

ISSN 1653-1183
ISBN 978-91-89578-31-9

Distribution
www.arkeologibocker.se

INNEHÅLL

HISTORISK ARKEOLOGI VIDGAR FÄLTEN 7
Mats Mogren, Mats Roslund, Barbro Sundnér och Jes Wienberg

HISTORISK ARKEOLOGI OCH GLOBALISERING 13
Hans Andersson

LANDSKAPETS MÅNGFALD 33
REGIONAL VARIATION I SKÅNE CA 1400–1700
Mats Anglert

DET ARTIFICIELLA MINNETS FÖDELSE 47
SKRIFTKULTUR OCH LITERACY I DANMARK
UNDER TIDIG MEDELTID
Peter Carelli

SEGERNS VÄV 69
DJURORNAMENTIK OCH SKALDEDIKTNING
UNDER YNGRE JÄRNÅLDER
Maria Domeij Lundborg

RUM FÖR RÖRELSE 85
BYGGNADSARKEOLOGI I VIRTUELLA MILJÖER
Gunhild Eriksdotter

STADSBILDEN I FÖRÄNDRING 97
RIVNINGEN AV KYRKORNA I LUND
Gunilla Gardelin

KVINNAN, TORNET OCH MAKTEN I BJÄLBO 111
Ingrid Gustin

ATT SKAPA LANDSKAP 129
OM IDENTITETSSKAPANDE UNDER MEDELTID
Martin Hansson

MELLAN BIRGER JARL OCH BURGER KING 147
URBAN ARKEOLOGI
Stefan Larsson

BORTOM DEN STORA BERÄTTELSEN 161
HISTORISK LANDSKAPSARKEOLOGI
Anna Lihammer

GLOBALISERING, PLANTAGER OCH LANDSKAPSFÖRÄNDRINGAR I KOLONIALTIDENS CEYLON (SRI LANKA) 173
Mats Mogren

DET FÖRFLUTNAS IKONER 205
OM BILDTOLKNING OCH BILDERS BETYDELSER
Gunnar Nordanskog

VARUUTBYTE OCH SOCIAL IDENTITET 217
ALSENGEMMER SOM EMBLEMATISK STIL
Mats Roslund

HISTORISK ARKEOLOGI I SKOGEN 245
Eva Svensson

KANIKER, KYRKOR OCH RESIDENSGÅRDAR 259
LINKÖPINGS DOMKAPITEL SOM STRUKTUR OCH AKTÖR
Göran Tagesson

OM HISTORISK ARKEOLOGI OCH POLITISK HISTORIA 275
Thomas Wallerström

DET HOTADE GREVSKAPET 289
PER BRAHE DEN YNGRES MINNESMÄRKEN
Jes Wienberg

FRÅN OBYGD TILL BYGD 313
MEDELTIDA KOLONISATION, PRODUKTION OCH ADMINISTRATION I NORRA SKÅNE
Anders Ödman

REDAKTÖRER OCH FÖRFATTARE 329

LUND STUDIES IN HISTORICAL ARCHAEOLOGY 334

HISTORICAL ARCHAEOLOGY WIDENS THE FIELDS

The land surveyor's method of triangulation is used as a metaphor for how Historical Archaeology uses material culture, texts and iconographical sources (as well as a number of other source materials) to gain a more thorough understanding of the past. The method also enables extensions without limits. In introducing this volume of articles by doctoral students, post-docs, teachers and researchers connected to the discipline of historical archaeology at Lund University, the editors use the contributions as a survey of the state of research in Lund, regarding source materials, themes and perspectives, as well as chronological and geographical scope.

Whether there is a specific Lund tradition in Historical Archaeology is difficult to discern from "within" but themes like the material expression of politics, and the artefacts as sources of understanding cultural history and social change, have formed cores of the discipline. In the last few decades the discipline has expanded considerably, theoretically, methodologically, chronologically and geographically.

The "four-estates framework", i.e. working with one or the other of the Medieval-Early Modern social groupings of nobility, clergy, burghers and peasants, that was dominant when the discipline was named Medieval Archaeology, has withered away. The perspectives that have taken its place are primarily a landscape perspective, and an agency perspective, but in the "expanding universe" of Historical Archaeology, there is room also for gender perspectives, power perspectives, mentality perspectives, etc.

Chronologically more and more work is done on Late Iron Age society and on the Post-Medieval periods, geographically an interest in the worlds of Byzantium, Islam and even further away in Asia and Africa has become evident. The chronotope of Medieval Southern Scandinavia is no longer defining the discipline.

HISTORISK ARKEOLOGI VIDGAR FÄLTEN

MATS MOGREN, MATS ROSLUND,
BARBRO SUNDNÉR OCH JES WIENBERG

Begreppet historisk arkeologi kan uppfattas på flera sätt. Det finns många olika arkeologier, och åtskilliga av dem kan samlas under denna beteckning. Klassisk arkeologi, medeltidsarkeologi, industriarkeologi, kolonialismens arkeologi, kapitalismens arkeologi, slagfältsarkeologi, marinarkeologi, byggnadsarkeologi och samtidsarkeologi, alla dessa och många fler, kan vara exempel på historisk arkeologi. Historisk arkeologi kan också användas som en beteckning för en eftermedeltida eller efterreformatorisk arkeologi. Detta är ofta fallet, där den historiska arkeologin definieras i förhållande till en existerande medeltidsarkeologi, exempelvis i England. Ämnesbeteckningen kan även användas som en beteckning för arkeologi i det "Nya Europa" dvs. i Amerika och andra områden, som koloniserades från Europa sedan 1400-talet och där den historiska arkeologin måste förhålla sig till en pre-columbiansk arkeologi.

Slutligen kan historisk arkeologi användas som en beteckning för en arkeologi som behandlar perioder med text. Tyngdpunkten läggs alltså på de metodiska möjligheter, som uppstår i samspelet mellan ting och texter, samt, inte att förglömma, även bilder. Miljön i Lund – och antologin – knyter an till denna breda definition, som öppnar vägar ut från medeltidsarkeologins europeiska områdesstudium, öppnar för nya perspektiv, perioder och geografier, utan att stänga gamla.

Triangulering är en metod som geodeterna använder för att bestämma punkters lägen på jordytan eller i rymden. Det sker genom mätning i trianglar; om två vinklar och en sida är kända kan man exakt bestämma det tredje hörnet. Därefter kan man bygga ut detta i oändlighet genom att tillfoga sidor i ett triangelnät. Vi har lånat denna term som en metafor för den historiska arkeologin. Vi gör våra bestämningar inom triangeln ting, text och bild, men metaforen handlar inte bara om källmaterialens mångfald. Det handlar också om att källorna i bästa fall förklarar varandra, dvs. att vi når en större och säkrare kunskap genom att använda dem alla (vi kan "bestämma det tredje hörnet"). Det handlar också om att den historiska arkeologin är gränslös; den kan byggas ut i i tid och rum i alla riktningar, långt bortom den traditionella avgränsningen till nordeuropeisk medeltid som ämnet hade tidigare.

Denna antologi, med dess 18 artiklar, utgår från Lund på så vis att författarna är knutna till ämnet historisk arkeologi vid Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds Universitet. Författarna, doktorander, disputerade, lärare och forskare, visar var ämnet är på väg, efter att den tidigare

medeltidsarkeologin blev omvandlad till en bredare historisk arkeologi år 2005.

För att förstå varför vi idag har ett ämne som heter historisk arkeologi i Lund måste man se till både människor och miljö. Inriktningen medeltidsarkeologi växte fram som ett svar på ett antikvariskt behov och en praxis i samklang med teoretiska överväganden om ämnets innehåll. Sedan länge arbetade arkeologer på fältet med medeltida lämningar, både i form av monument och som kulturlager vid urbana undersökningar. På samma sätt har både praxis och teori lett fram till att ämnet vidgats bakåt och framåt i tiden, liksom metodiskt, till historisk arkeologi.

Finns det en särskild tradition i Lund som karaktäriserar ämnet? Det hade varit enklare om någon person utanför närmiljön gjort en sådan bedömning. Med en hemmablindhet är det svårt att se om det finns något generellt som förenar alla de forskare som disputerat och arbetat vid avdelningen. En väg till självinsikt finns om man betraktar de arbeten som kommit ur miljön. Avhandlingar och artiklar från 1970-tal till 2000-tal representerar strömningar som genomsyrat ämnet. Ser man till avhandlingar är det flera ämnesområden som behandlats över tid. Slående är hur systerdisciplinerna historia och konsthistoria tydligt påverkat avdelningen, medan etnologi, sociologi och antropologi bidragit i mindre grad.

Forskningen kring urbaniseringsprocessen och den agrara utvecklingen tar tydligt avstamp i en historisk diskussion om makten och det feodala samhällets nätverksrelationer. Det är politikens materiella uttryck i städer, borgar och kyrkor som varit ämnets kärna under den tid då det åtminstone till namnet hette medeltidsarkeologi. Studier av statsmaktens konsolidering hör hemma i denna tradition, även om påverkan från Annaleshistoria gjort innehållet mer kulturhistoriskt än vad som annars skulle vara fallet.

En annan linje som går att följa berör föremålens potential som källa till kulturhistoria och social förändring. Mer sällan ser man djupstudier av artefakter för ikonografiska tolkningar eller stilistiska internationella jämförelser. Inom stadsarkeologin har hantverkarnas frigörelseprocess varit ett viktigt område, sett genom avfallsprodukter från arbetsprocessen. Med utgångspunkt i keramikens mångfald har forskare studerat produktion, kulturhistorisk förändring, kulturöverföring och ekonomisk utveckling. Andra föremålsgrupper har bildat bas för socioekonomiska tolkningar eller för studier av rumsligt utnyttjande inom gårdsmiljöer på landsbygden och i staden.

Metodiska och vetenskapshistoriska texter ingår som regel i de avhandlingar som kommer ur lundamiljön, men det finns också fördjupningar med en sådan inriktning. Byggnadsarkeologisk dokumentation och synen på kulturlager är fundamentala områden för historisk arkeologi. Hur vi reflekterar över information och hur den extraheras ur mångfalden av data vi står inför på fältet är alltså en väsentlig del av traditionen.

Eftersom historisk arkeologi vuxit fram ur praxis och teori kan man se tendenser till förnyelse redan i texter från 1980- och 1990-talet. Utvidgningen ter sig tydlig både som metodisk utblick och tidsmässig fokusering på

renässans och stormaktstid. Förutom att kombinera föremål, text och bilder inom korta tidsintervaller i tidigmodern tid har långa tidslinjer dragits ut. Tydligaste gränsöverskridare är de som arbetat utanför de urbana miljöerna där tvärvetenskapligt samarbete och diskreta lämningar tvingat fram en inriktning på *longue durée*. Kyrkobyggnaden har också fått representera en lång förändringsprocess förankrad i den agrara ekonomin från medeltidens sockenkyrka till industrialismens tegelkolosser som hyste en växande befolkning.

Om man skall leta metaforer för att beskriva den historiska arkeologins perspektiviska förändringar under senare tid – för sådana har uppenbarligen ägt rum – så kan man, trots ämnets alla begränsningar, välja bilden av ett expanderande universum. Den historiska arkeologin vandrar in i nya forskningsfält hela tiden och ämnets ramar blir vidare, teoretiskt, metodiskt, kronologiskt och geografiskt.

Frågan är vad som finns kvar i den gamla kärnan av detta lilla universum. Under decennier bestod ämnets självkaraktäristik av den s.k. fyrståndsläran. Den var i sig ett vällovligt försök till ett hermeneutiskt närmande till en medeltida verklighet, ett anammande av en explicit medeltida självförståelse, men den stelnade snabbt i en rigid struktur som det blev svårt att arbeta utanför. Denna fyrståndslära, som på 1980-talet var så gott som allenarådande, gav ännu vid millennieskiftet ett tydligt eko i forskningen. I föreliggande volym saknas emellertid detta perspektiv. Någonting har alltså hänt under loppet av det nya seklets första decennium.

Om någonting kan sägas ha ersatt fyrståndsläran så är det ett *landskapsperspektiv*. Så gott som samtliga forskare utgår idag från landskapet självt i sina analyser. Borgar, kyrkor, städer och bondgårdar förstås som element i detta gemensamma landskap. Särskilt tydligt är detta i denna volym hos Mats Anglert, Martin Hansson, Stefan Larsson, Anna Lihammer, Mats Mogren, Eva Svensson och Anders Ödman, men det ligger implicit hos de flesta.

Vad som har orsakat detta skifte kan man spekulera mycket om. Orsakerna kan vara många, men förslagsvis har de senaste decenniernas nya emfas på utmarksarkeologi betytt en del. I tassemarken finns ingen adel och inga biskopar, där har ingen burskap eller sitter i bystämma. Där finns bara landskapet runtomkring, och arkeologin handlar om hur man förhållit sig till detta. I tassemarken kan man heller inte ha en alltför inskränkt horisont; där krävs långväga kontakter och även detta kan ha bidragit till att analyserna omfattar hela landskap och att de blir mer holistiska. Att detta perspektiv har slagit igenom fullständigt visas av att man inom urbanarkeologin också ser staden som en del av ett vidare landskap. Begreppet omland används inte längre. Till det holistiska perspektivet hör också att man strävar efter en *kontextualisering* av sina material, vilket särskilt Mats Anglert, Göran Tagesson och Jes Wienberg visar i denna volym. Hit hör också Hans Anderssons världssystem-teoretiska perspektiv.

Annars är det ett annat av den postmoderna förståelsens många perspektiv som har slagit igenom på bred front, att döma av det lilla urval som

denna antologi representerar, och det är *aktörsperspektivet*. Den enskilda människan har nu till sist getts en plats inom arkeologin. Ingrid Gustin, Martin Hansson, Stefan Larsson, Anna Lihammer, Mats Mogren, Mats Roslund, Göran Tagesson och Jes Wienberg ger alla exempel på detta.

Fokus på den enskilda människan, eller på diskreta grupper av människor har ett samband med flera andra möjliga perspektiv som kan lyftas fram. *Genderperspektivet* har flera beröringspunkter med aktörsperspektivet, här t.ex. hos Ingrid Gustin. Klassperspektivet lever också, i ny form. Såväl Stefan Larsson som Eva Svensson skildrar sina miljöer i ett underifrånperspektiv, men starkt aktörsinfluerat. *Maktperspektivet* lever hos Thomas Wallerström och Anders Ödman och ges delvis ny dräkt av Anna Lihammer.

Besläktat med individbaserade perspektiv är även vad man kan kalla ett *upplevelse-/brukarperspektiv*, vilket här kan representeras av Gunhild Eriksdotter, Gunilla Gardelin, Stefan Larsson och Gunnar Nordanskog. Detsamma gäller även Anna Lihammers *inifrånperspektiv*. Ett *mentalitetsperspektiv* går igen hos Peter Carelli, Maria Domeij Lundborg och Thomas Wallerström. Man kan på detta vis fortsätta att lista möjliga perspektiv på den historiska arkeologin utifrån denna samling texter – fältet är som sagt i stark expansion åt alla möjliga håll.

Till perspektiven skall slutligen läggas frågan om vad man vill berätta. I antologin finns två texter som intar diametralt motsatta ståndpunkter. Anna Lihammer pläderar för den lilla berättelsens nödvändighet, Mats Mogren för att det är dags för den stora berättelsens återkomst. Detta behöver inte belysa någon villrådighet inom forskningsfältet. Det kan även ses som en del av expansionen. Både Lihammer och Mogren kan ha rätt; både den lilla och den stora berättelsen behövs och skall berättas.

Arkeologins material och metoder förändras inte lika lätt som teorier och perspektiv. Detta gäller även i hög grad den historiska arkeologin. Skulle man lämna kärnan öde, så finns ingen arkeologi kvar, endast en mer eller mindre avancerad dilettantism. Vad som förändras är att nya material förs in i forskningsfältet, liksom nya metoder. De gamla behåller man.

Man kan, som Peter Carelli gör i denna bok, använda sig av en strikt arkeologisk metod i studiet av "andra" källmaterial, i hans fall texten som betraktas som en artefakt som alla andra, utifrån frågeställningen förekomst/icke förekomst. Man kan också dra in tidigare sparsamt använda källmaterial i forskningsfältet, så som Gunilla Gardelin, Mats Mogren, Göran Tagesson, Thomas Wallerström och Jes Wienberg ger exempel på.

Gunnar Nordanskog och Mats Roslund ger sig bildanalysen i våld, vilket den historiska arkeologin länge har haft ett behov av, och de använder metoder som bildsemiotik och gestikanalys. Maria Domeij Lundborg ställer bildanalysen mot textanalysen. Gunhild Eriksdotter går in i den virtuella verkligheten för att söka återskapa upplevelser i det förgångna. Forskningsfältet har onekligen expanderat även metodiskt.

Gamla beprövade metoder som analogin och jämförelsen ges nya möjligheter genom Maria Domeij Lundborg, respektive Mats Anglert och Hans

Andersson. Den senare gör jämförelsen global. Det har varit en utskälld metod, men den har länge stått och knackat på dörren till vårt relativt inskränkta synfält, och när man ser de världsvida exemplen som en idébank så lossnar det. Man måste våga det språnget.

Ämnet medeltidsarkeologi handlade fram till 1980-talets mitt om en mycket bestämd kronotop, dvs. ett väl definierat rum under en väl definierad tid; ett begrepp som måhända är väl så användbart inom arkeologin, som på Michail Bakhtins litteraturvetenskapliga hemmaplan. I vårt fall handlade det om de sydskandinaviska centralbygderna under tiden från kristnandet till reformationen, en begränsning som utgick från praxis.

Kronotopen kunde då sägas vara ämnesdefinierande. Detta är inte längre fallet, även om de flesta fortsätter att studera just den. Under Hans Anderssons tid som ämnesföreträdare (1987–2001) överskreds dess snäva begränsningar i alla riktningar. Ämnets inre dynamik kom efter en tid att kräva att det definierades på ett nytt sätt, något som slutgiltigt skedde i och med namnförändringen 2005, men fröet till den förändringen hade såtts redan 20 år tidigare.

Valet av geografiskt undersökningsområde i denna antologi beror oftast på var författarna är verksamma. Flertalet arbetar inom kulturmiljövården i olika regioner inom landet, vilket återspeglas i de geografiska områden som behandlas. Några författare har arbetat med frågor som berör större områden. Huvudsakligen behandlas nordiskt material med tyngdpunkt på Sverige, ibland med utblickar mot övriga Europa. Endast en författare har valt ett utomeuropeiskt område.

Utbrytningen ur kronotopen återspeglas i denna bok, men liksom vad gäller metodiken så är ännu den gamla kärnan befolkad. Skåne är ännu föremål för forskning och den geografiska spridning uppöver Sverige som ägde rum under 1980- och 1990-talen avkastar ännu resultat. Det för ämnesområdet centrala och dynamiska Östergötland är väl representerat. Vissa ämnen låter sig inte avgränsas snävt geografiskt och några författare utgår från problem som inte relaterar till bestämda geografiska rum överhuvudtaget.

Med benämningen historisk arkeologi har också steget ut ur kronotopens kronologiska dimension oåterkalleligen tagits. Tidsramen är numera i princip obegränsad, det är endast tillgången på skriftliga källor som begränsar. Detta har också blivit synligt i den här publikationen, som visar exempel från yngre järnåldern fram till det tidiga 1900-talet. Den medeltidsarkeologiska traditionen ligger dock fortfarande djupast förankrad. Intressant är att två författare har valt företeelser knutna till enskilda historiska personer och deras livstid. Ingrid Gustin diskuterar Bjälboätten i ett genusperspektiv under det tidiga 1200-talet, medan Jes Wienberg har valt Per Brahe d.y:s minnesmärken, vilka ger en snäv avgränsning till 1653-1680.

Syftet med antologin är att visa, vad den historiska arkeologin kan vara idag. Som just exempel kan den långtifrån representera helhetens mångfald, men de kan förhoppningsvis fungera som goda förebilder, som kan inspirera andra till att utforska den historiska arkeologins möjligheter och till att fortsätta att vidga fälten.

HISTORICAL ARCHAEOLOGY AND GLOBALISATION

This paper stresses the importance for the newly established historical archaeology to work within a context which is greater than the national frames and also eurocentristic frames. In 2002 I presented similar problems in a keynote lecture at Medieval Europe in Basel. It is possible to use the aspects I presented there in this new situation in historical archeology. The methods and theories are principally the same even if the chronological scope is broader for historical archaeology then for the medieval archaeology. In the paper I have discussed the centre-periphery question and world systems. Both of these complexes involve how the contacts and communications were upheld between regions and continents. The centre-periphery discussion starts with Walter Christaller´s book *Die zentralen Orte in Süddeutschland* from 1933. With different examples from Sweden and outside Sweden I discuss the problem of defining the concepts of centre and periphery. Sometimes it is even hard to physically find a centre (for example, "moving capitals"). The discussion of world systems starts of course with Immanuel Wallerstein and his theory of World system, which in reality is quite Eurocentric. The very heated debate which Wallerstein started has gone in different directions. For historical archaeologists perhaps some of the most rewarding books are Janet L. Abu-Lughod´s *Before European Hegemony. The World system A.D. 1250-1350,* and as some kind of successor, Robert W. Marks´ *The Origin of the Modern World.* Both stress that the world was polycentric. Abu-Lughod has pointed out that it was a system which was not hierarchical: "Entity could be said to be located at the centre". Marks deems that this situation continued until about 1800. For them the Wallerstein conclusion could not be upheld. But the most important thing in this debate is the notion that nothing takes place in totally secluded rooms. There are contacts and dependences also at long distances. As an example urbanisation is used. The similarities, for example, between Asia, East Africa and Europe are demonstrated. I end with a discussion of the archaeological possibilities involved in these problems, which have been a task primarily for historians, perhaps with the exception of one or two Bronze Age archaeologists. It is evident that even for historical periods, the archaeology can, contribute to the tracing of an interdisciplinary work, to trace often hidden contacts through its source material.

HISTORISK ARKEOLOGI OCH GLOBALISERING

HANS ANDERSSON

Tempora mutantur. etiam archaeologia. I dag har disciplinen Medeltidsarkeologi vid Lunds universitet bytt namn till Historisk arkeologi. Den bredare kronologiska och ämnesmässiga basen inom disciplinen motsvaras också av den breddning som skett inom den antikvariska verksamheten. Samtidigt förhåller det sig naturligtvis så att den teoretiska basen och den metodiska basen inte ändras i någon större utsträckning, eller i varje fall försiktigare uttryckt, mycket av det som etablerats inom medeltidsarkeologin är också tillämpbart inom historisk arkeologi. Därför har jag vågat att i mitt bidrag till denna antologi ta upp några tankar som jag presenterade som en keynote-föreläsning vid konferensen Medieval Europe i Basel 2002. Den var naturligtvis inriktad mot medeltidsarkeologin men mycket i den är enligt min mening också relevant i ett historiskt arkeologiskt sammanhang. Det gäller hur vi skall förhålla oss till en globaliserad kontext i stället för det nationella, som vi normalt arbetar inom. När det nya ämnet skall etableras är det viktigt att inramningen inte blir för snäv utan att man får möjlighet till och kanske t o m tvingas till en vidare utsyn (Andersson 2002).

EUROCENTRISM

I en uppsats, *The 5000-year World System,* publicerad första gången 1993 konstaterar Andre Gunder Frank och Barry K. Gills att "Most study of medieval history is also extremely Eurocentric" (Frank & Gills 1996a (1993)). De säger detta i samband med en genomgång av ett antal discipliners förhållande till studier av utomeuropeiska förhållanden och särskilt i förhållande till synen på förekomsten av world systems. De avser då medeltidshistoria om jag fattar dem rätt, men detsamma kan enligt min mening sägas om medeltidsarkeologin. Medeltidsarkeologin har i de flesta europeiska länder varit nationella projekt med allt vad som kan ligga i detta. Vi har i vårt arbete varit i alltför hög grad bundna till det material och de frågor som genererats inom våra egna länder. Totalt är det mycket få som har arbetat över gränserna och ännu färre som försökt ta upp medeltidsarkeologiska problemställningar i ett större jämförande perspektiv. Är detta också något som kommer att prägla den tidsmässigt bredare historiska arkeologin? Svarct på denna fråga blir viktigt för ämnets utveckling och också avgörande för på

vilket sätt som den historiska arkeologins kunskap kan integreras och nyttiggöras i tvärvetenskaplig forskning.

Hur vi hanterar dessa problem hänger naturligtvis samman med våra arkeologiska perspektiv. Arkeologen arbetar på flera nivåer, från en mycket detaljerad nivå i den direkta undersökningssituationen men också på andra nivåer när resultaten skall tolkas och sättas in i ett större sammanhang. Jag hörde en gång en historiker citera en annan historiker, som hade sagt att det fanns två slags historiker, dels en som var att likna vid ett tryffelsvin, som bökade direkt i myllan, dels en som mer var lik en fallskärmhoppare och alltså såg det mesta uppifrån och därmed också hade större överblick. Poängen för min vän historikern var naturligtvis att båda sorterna behövdes och helst borde både tryffelsvinet och fällskärmshopparen rymmas i en och samma person. Och i den bästa av världar borde detta ju också gälla alla arkeologer, de historiska arkeologerna inte undantagna.

Men för att klara detta krävs en teoretisk medvetenhet och kringsyn och självfallet också en detaljkunskap. Båda tingen är viktiga. Det är inte alltid så enkelt att lyfta blicken ovanför schaktkanten. Ibland gör vi det inte alls, ibland går vi mycket raskt från en observation i schaktet till en stor historisk tolkning utan att riktigt fundera över implikationerna. Lösningarna blir alltför enkla och egentligen kanske tillfälliga. En genomtänkt teoretisk hållning, dock ej rigid, kan hjälpa oss att hålla samman tolkningen på olika nivåer, inte minst när vi arbetar med olika typer av källmaterial. Kanske då ett tema av typen centrum-periferi med sina teoretiska utgångspunkter kan bidra till att problemställningarna skärps.

CENTRUM-PERIFERI

Centrum-periferi är ett ämne som inbjuder till gränsöverskridanden, ja, i många fall *nödvändiggör* sådana. Somliga kan mena att i den teoriutveckling vi haft under de senaste decennierna är temat inte helt aktuellt längre. Men den här diskussionen har i ringa utsträckning tagits upp av arkeologerna själva. Det är synd, men tiden är ingalunda förbi. Ämnet har fortfarande en aktualitet, förutsatt att vi inte låter vår tanke låsas fast vid de associationer som begreppen kan innehålla utan är öppna för andra tolkningar.

Diskussionen kring centrum-periferi-problematiken har pågått länge, hur länge, är beroende hur brett man tolkar problematiken naturligtvis. Det användes redan i 1900-talets början i en geopolitisk diskussion. 1933 publicerade Walter Christaller sin bok *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, som fick ett utomordentligt stort inflytande på den geografiska forskningen om städer och andra centrala orter (Christaller 1933 (1968)). Därigenom kom också indirekt det icke-centrala att bli definierat. Men i dag kopplar vi förmodligen centrum-periferi-frågorna framför allt till den diskussion om

world system eller world systems som startade med Immanuel Wallersteins arbete *The Modern World System* från 1974 (Wallerstein 1974).

I den svenska nationalencyklopedin har statsvetaren Magnus Jerneck definierat *centrum-periferi-teorier* på följande sätt

> *Ordparet förekommer inom flera vetenskapliga traditioner. Det betecknar motstående eller kontrastrika företeelser. Centrum–periferi syftar på såväl geografiska som kulturella och funktionella egenskaper: fysiska avstånd, kulturella och etniska skillnader, ansvars- och resursfördelning, maktspridning, statusskillnader m.m. Som teoretiska redskap används begreppen i samhällsforskningen för att karakterisera och analysera motsättningar, dominansförhållanden och utvecklingsprocesser i politiska, ekonomiska eller sociala relationer. Ordens rumsliga innebörd kan utnyttjas för att frammana bilden av distans och konflikt mellan t.ex. territorier, städer, befolkningsgrupper, organisationer eller politiska system. Som instrument för analys av makt och inflytande har centrum–periferiteorier beröringspunkter med begrepp som centralisering – decentralisering, jämvikt – obalans, rättvisa – orättvisa, utveckling – underutveckling, men också integration – separation. Centrum förknippas vanligtvis med knut- eller mötespunkt, där processer, linjer och strukturer löper ihop eller samverkar; periferi med områden avskilda från eller styrda av centrum (Jerneck 1990: 55ff).*

Vi kan se problematiken i mycket olika skalor från en centralort med dess omland till ett världssystemtänkande. Historiska arkeologer kan utnyttja centrum–periferi-tänkande både för att finna utgångspunkter i en mera lokal diskussion men också för att kunna sätta in denna diskussion i en betydligt större kontext. Jag förutsätter då naturligtvis, att centrum–periferi är ett användbart teoretiskt instrument att arbeta med (något som kanske inte alla håller med om). Om vi anser centrum–periferi-begreppen är relevanta och användbara, måste det preciseras vad vi lägger in i dessa begrepp. Det vi rimligen vill komma åt är kontaktnäten, styrkeförhållanden, påverkansmöjligheter och inom vilka områden detta gäller. Vi kommer att beröra områden som politik, ekonomi och kommunikationer likaväl som kulturella aspekter på kontakterna.

Vi måste dock vara mycket observanta på att det alltid finns ett problem, när man skall diskutera centrum och periferi, nämligen att meningsutbytet får starkt känslomässigt inslag. Det anses ju finare att vistas i centrum än i periferin. Det är ju egentligen en klassisk strid, som finns i de flesta länder mellan t. ex. huvudstad och landsort. Men detta måste ytterligare skärpa vår analytiska begreppsapparat eftersom, såsom vi skall se, det knappast finns någon entydighet om vad som är centrum och vad som är periferi.

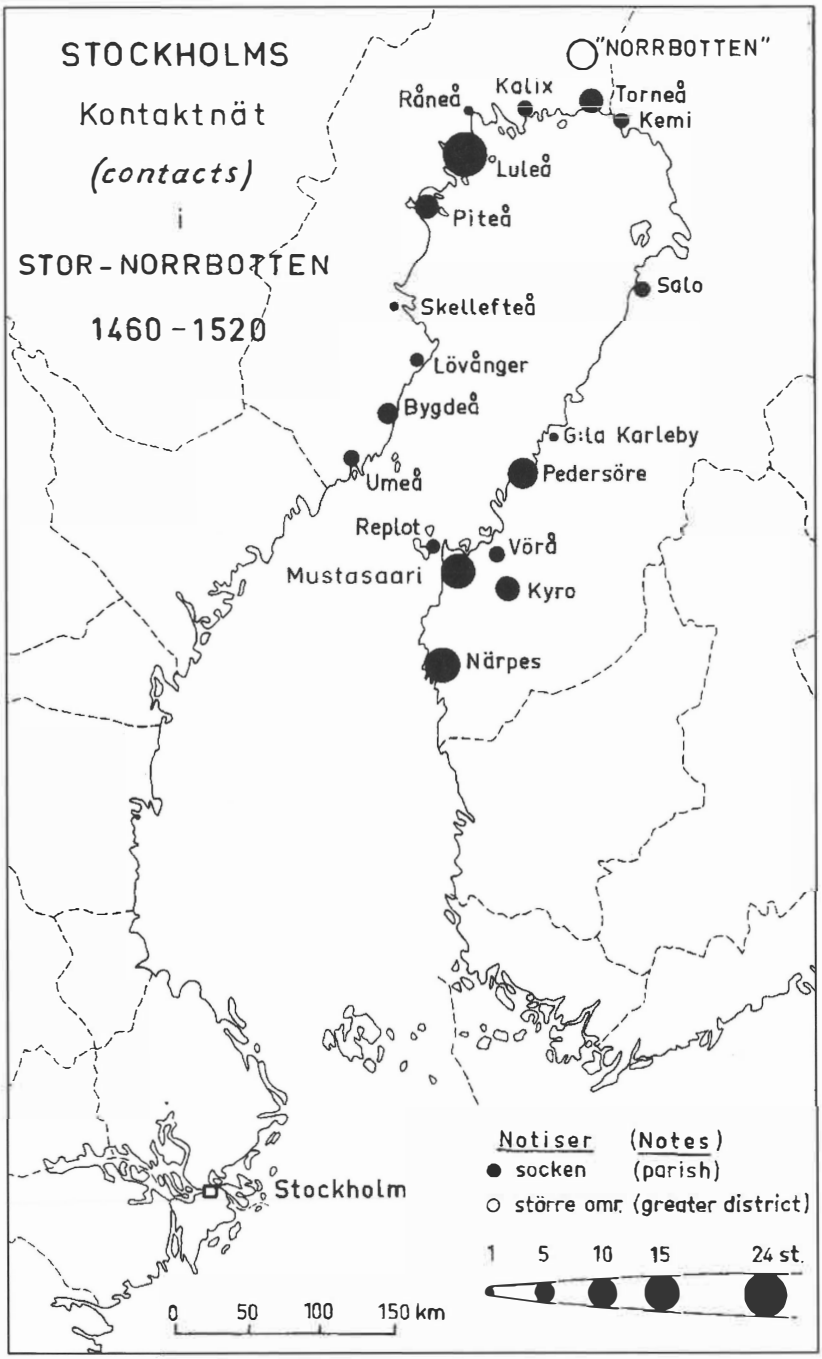

Fig. 1. Stockholms kontakter med Stor-Norrbotten 1460-1520. Efter Friberg 1983: 50.

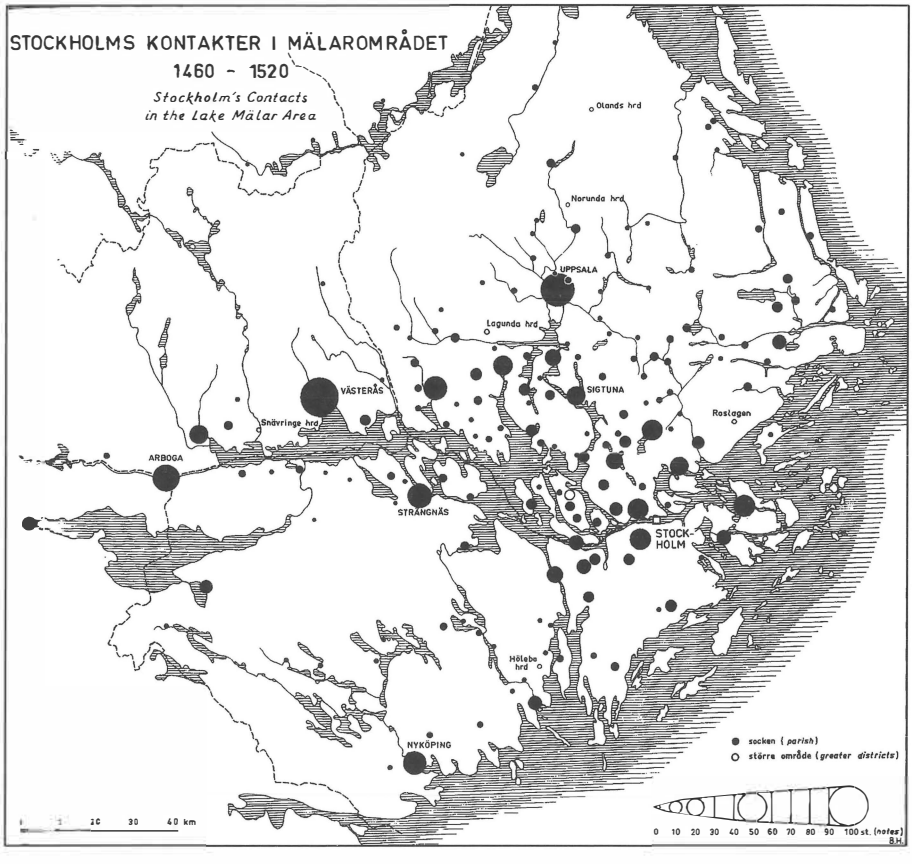

Fig. 2. Stockholms senmedeltida kontaktfält i Mälarområdet 1460-1520. Efter Friberg 1983: 83.

Jag skall visa på tydliga exempel men inte minst också på mera komplexa förhållanden, som föreligger, när vi vill tolka kontakter och beroendeförhållande i centrum–periferi-kategorier.

Christallers centralortsteori har redan nämnts. Städer och deras influensområden kan väl sägas kunna beskrivas också i centrum-periferi-modeller. Bilden kan naturligtvis också här kompliceras av att det finns olika nivåer av centra och därmed blir också periferin eller periferierna flytande.

Stockholm fick i förhållande till Mellansverige och Nordsverige rollen som ett överordnat centrum ekonomiskt, delvis redan från sent 1200-tal. All utrikes handel skulle passera staden. Hur trafiken gick och vilka kontakter Stockholm hade med Mellansverige och Nordsverige (Norrbotten) under senmedeltiden, kan ses på några kartbilder (fig. 1-2), (Friberg 1983). I Mellansverige var det framför allt järn från Bergslagen som togs in via de mindre städerna och centralorterna i Mälarområdet. I de studier som gjorts har man visat på flödet till Stockholm, men i mycket liten grad har det omvända

förhållandet undersökts: hur påverkades periferin av dessa kontakter. Thomas Wallerström är en av de få som från medeltidsarkeologisk synpunkt berört dessa frågor (Wallerström 1995).

Vad betyder ett maktcentrum i form av en borg, som måste försörjas bl. a. genom indragning av skatter? Hur påverkar den sin periferi? En studie där problematiken tas upp är en studie, som behandlar landskapet Hälsingland, där just en sådan borg är en sådan tyngdpunkt. Författarens fråga är om då borgen på något sätt hade inflytande på livet i landskapets verkliga periferi, representerat av den lilla byn Ängersjö? Frågan är viktig men inte alltid arkeologiskt lätt att komma åt, men allvarliga försök har gjorts i en studie av Mats Mogren (Mogren 2000).

Det kan vara så att det finns samhällen, där vi knappast kan finna exempel på ett särskilt centrum och därmed knappast heller på en periferi. Vi får också vara försiktiga att se centrum–periferi som fasta geografiska begrepp. Det finns över tiden en dynamik som hela tiden förskjuter centrum och periferi. Ibland blir centrum periferi och tvärtom. På en nivå kan samma område vara centrum, men i förhållande till en annan nivå en periferi. Ibland måste vi se centrum-periferi-begreppen knutna till en person, t. ex. en kung eller till grupper av personer. Centrum är, där dessa råkar befinna sig. De skandinaviska kungarna hade egentligen inte förrän ganska sent under medeltiden en fast punkt i geografin att utgå från. Dessförinnan befann de sig ständigt på resa mellan ett antal platser för att försörja sig själva och sitt följe och naturligtvis för att utöva makt och kontrollera. Begreppet huvudstad är således en sen företeelse.

Eller låt oss ta ett helt annat exempel. I Etiopen kom några århundraden efter Axums fall från medeltiden och långt fram i tiden de styrande att föra ett "semi-nomadic" liv i en ständig följd av läger. Dessa har av en engelsk forskare kallats "moving capitals" (Connah 2001: 90f). Det finns fler exempel på denna rörlighet av "huvudstäder" både i Afrika och i Asien också under nyare tid. Sådana mobila centralorter definierar alltså ett sig i sak ständigt förändrande geografiskt-politiskt centrumbegrepp.

Det finns också fler fall, då det kan vara en fara att se centrum som *en* geografisk punkt. Det finns i dag inte minst genom arkeologiska undersökningar klara belägg för strukturer, där vi i stället för en *centralort* skall tala om ett *centralområde*. Inom ett sådant område fördelar sig de olika centrala funktionerna på olika platser. Sådana strukturer kan t. ex. spåras på flera ställen i Sverige. Ett sådant exempel är Kalmarområdet vid Östersjön, ett annat Bohuslän på Västkusten (Blomkvist 1979; Hagberg 1979; Andersson 1988; 2003). I Island har denna struktur funnits långt fram i tiden (Thorláksson 1977). Det finns t. ex. en liknande situation i det här exemplet från Afrika: Begho Town i Ghana (fig. 3) (Anquandah 1993). När man betraktar den kartbilden, där man ser, att de centrala funktionerna inte är koncentrerade till en punkt utan är spridda, frågar man sig var periferin i detta fall finns? Hur skall vi definiera en periferi? Man kan snarare tala om ett samspel

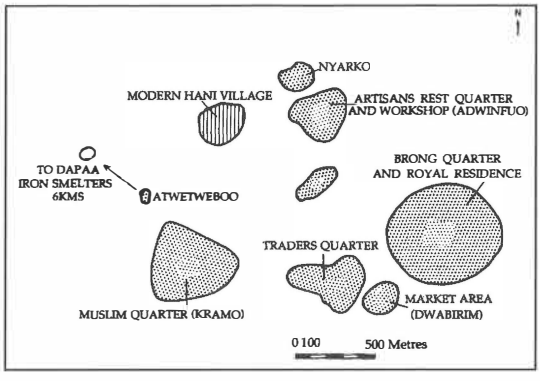

Fig. 3. Begho town, AD 1000-1750. Efter Anquandah 1993: 650.

mellan olika platser, som befinner sig på samma hierarkiska nivå. Under de senaste åren har detta belysts inte minst i studier med exempel från Skåne. Mats Anglert betonar "att landskapets komplexitet har gett upphov till en mängd olika sätt att organisera tillvaron. Relationerna har inte varit enkelriktade och statiska, och kan inte formuleras i en enda modell. Sambanden i landskapet har funnits mellan olika nivåer och i varierande skalor". Efter at ha konstaterat att ett hierarkiskt perspektiv dominerat den bebyggelsearkeologiska och bebyggelsehistoriska forskningen (jfr Christaller 1933 (1968)) hävdar han att relationerna mellan olika enheter i landskapet inte behöver vara rankade eller ingå i ett överordnat system. Han använder här Crumleys begrepp *heterarki* (Crumley 1979) för denna situation (Crumley 1979; Anglert 2006). Både begreppen huvudområde, som jag själv använt, och det heterarkiska synsätt som Anglert för fram visar tydligt, att för att förstå också urbaniseringsprocessen måste man applicera ett synsätt där de relationerna inom ett landskap eller region bildar utgångspunkt för forskningen. Det innebär i förlängningen att urbaniseringsforskningen växer samman med en bebyggelsehistorisk/bebyggelsearkeologisk forskning. Det blir mera av nätverksstudier än omlandsstudier.

Studier av nordligaste Skandinavien visar på mycket svårfångade och kanske inte ens existerande centrum–periferi-förhållanden. Det rör sig om folkgrupper, som rör sig över stora områden, huvudsakligen i öst-väst och väst-östlig riktning. Det finns betydande kontakter mellan grupperna, men det är svårt att säga att det finns något centrum eller några centra som dessa grupper replierar på. Men när Novgorod, Norge och Sverige började intressera sig för möjligheterna att driva in skatt, fogas området så småningom in i någon form av en större politisk-ekonomisk centrum–periferi-situation. Problemet är då vilket centrum, som är aktuellt, eftersom dessa länder konkurrerade om området och lyckades ofta driva in skatter inom samma område. I Wallerströms avhandling från 1995, har visats, hur ett av dessa

centra, den svenska medeltida kungamakten, undan för undan i en tämligen målinriktad politik lyckas göra sig själv till centrum och därmed vrida de öst-västliga kontakterna till en politisk och ekonomisk situation, som i stället betonade en nord-sydlig kommunikation (Wallerström 1995).

I Norge sker samma sak. Vågan på Lofoten är ett utmärkt exempel på detta. Efter att under äldre medeltid ha varit slutpunkt i ett transportsystem som sträckt sig i öst-västlig riktning infogas det under högmedeltid i ett system som styrs från rikets centrum söderut. Orten förblir förvisso en centralort, men nu som en samlingsplats för fisk, särskilt torsk, som fördes vidare till kustens viktigaste ekonomiska centralort, nämligen Bergen. Denna stad hade en central funktion i det hanseatiska systemet (Bertelsen & Urbanczyk 1988; Urbanczyk 1992).

WORLD SYSTEM(S)

Alla exemplen hittills är regionala eller i någon mån nationella. Jag har visat exempel på de komplikationer det finns om vi inte hela tiden är observanta på att begreppen centrum-periferi måste tillämpas mycket nyanserat. Men låt oss nu gå vidare till ett betydligt bredare geografiskt perspektiv.

Jag vill ta upp den mycket diskuterade problematiken kring *world system* eller *world systems* till diskussion. Vad har det med vår verksamhet att göra, frågar säkert vän av ordning. Jag återkommer då till min inledning. Som arkeologer har vi också bidrag att ge till en diskussion som rör kontakter, kommunikationer och förhållandet mellan olika centra, också i ett brett perspektiv. Men det kräver naturligtvis då, att vi börjar ta till oss den diskussionen, som pågått länge, och att vi sätter oss in i den och prövar den historiska arkeologins möjligheter.

Den moderna diskussionen startade på 1960-talet och berörde då förhållandet mellan rika och fattiga länder. Wallerstein var uppenbarligen påverkad av denna, när han formulerade sin world-systemmodell. Wallerstein hävdade, att det under 1600-talet skapas *ett* world-system, där ett klart centrum-periferiförhållande råder. Centrum, dvs. Västeuropa, skaffar råvarorna i periferin, dvs. Asien och Afrika, och bearbetar dem och tar ut mervärdet av förädlingen. I Wallersteins framställning blir detta en process, som är nästan lagbunden. Det var först under 1600-talet enligt Wallerstein som en sådan situation blev möjlig. Råvaruområdena hamnade i ett slags kolonialt beroende. Wallerstein förnekade, att sådana world systems kunde existera dessförinnan. De gamla imperierna hade inte en sådan organisation, som gjorde det möjligt att ensidigt driva in råvaror från en ekonomiskt osjälvständig periferi, även om de kunde omfatta stora områden med ett antal centra av olika dignitet (Wallerstein 1974).

Wallersteins tes lockade fram en omfattande diskussion också bland arkeologer och äldrehistoriker. För de sistnämnda gällde frågan om det inte

fanns någon form av världssystem också före 1600-talet. Wallerstein räknade med ett världssystem, medan många av hans opponenter talade om flera som kunde existera samtidigt eller som kronologiskt kunde följa på varandra. Kring bronsåldern finns det ett antal skrifter som diskuterar världssystem (Rowlands 1987; även Hall 1999). Några samlingar av uppsatser ger en god överblick över diskussionen (Frank & Gills 1996b (1993); Kardulias 1999).

När det gäller medeltidens eventuella världssystem är särskilt Janet L. Abu-Lughods bok *Before European hegemoni. The World system A.D. 1250-1350* av intresse. Hon hävdar, att det fanns ett tydligt världssystem under åren 1250-1350, som innefattade både Europa och Asien. Nedgången i kontakterna kom med digerdöden. Hon visar i sin bok på ett ömsesidigt beroende och hur kontakterna fanns där, men vägarna kunde växla. En förutsättning var, att mongolerna under denna period i huvudsak var samlade i en enhet. De kontrollerade de viktigaste lederna och gav därmed förutsättningar för att en handel skulle kunna drivas över långa avstånd. Men när dessa kontakter upphörde skedde inte någon total nedgång utan snarare en förträngning och insvävning av dessa. En del av det gamla levde kvar och blev utgångspunkten, när en ny cykel av vidare kontakter kom igång, såsom skedde under 1600-talet. Hon betonar således den dynamik som existerade över tid (Abu-Lughod 1989 (1991)).

Som karakteristiskt för 1200-talets world system såg hon att det var organiserat efter mycket olika principer. Jag citerar:

> *Rather than a single hegemon, there were a number of coexisting "core" powers that, via both conflictual and cooperative relations, became increasingly integrated over the course of the thirteenth and the first half of the fourteenth century. Since the system was not hierarchical, in the sense that no single hegemon dictated the terms of production and trade to others, no geographical entity could be said to be located at the center (Abu-Lughod 1989 (1991: 364f)).*

En konsekvens av detta resonemang blir, att (Väst)Europa inte längre fick en så stark dominans som i Wallersteins bild. Tyngdpunkten försköts i stället österut eller snarare blev det i hennes perspektiv en större balans i förhållandet mellan öst och väst. Andra forskare lägger definitivt tyngdpunkten i Asien, framför allt länderna kring Indiska oceanen men också längre österut. Frank och Gills gör detta särskilt tydligt:

> *"From a world system perspective medieval Europe was socially, politically, and economically quite backward or less developed in comparisons with contemporary cores in the world system, all of which lay to the East" (Frank & Gills 1996a (1993: 24)).*

Dessa perspektiv har under senare år förts vidare. Robert W. Marks har i sin bok *The Origin of the Modern World*, som huvudsakligen behandlar perioden från 1400 och fram till våra dagar, betonat att den polycentriska värld, som Abu-Lughod visat för 1200- och 1300-talen i själva verket är en realitet fram till ca 1800. Det är någonstans kring denna tidpunkt som Västeuropa tar överhanden, enligt Marks framför allt pga. ianspråktagande av ånga och kol, som gör det möjligt att gå utanför "de gamla biologiska regimerna" med sina energimässiga begränsningar. Det finns förskjutningar redan från 1500-talet men basen är fortfarande i princip densamma (Marks 2007). Därmed har egentligen den Wallersteinska modellen skjutits i sank eller i varje fall förts fram i tiden tämligen rejält.

Några kommentarer, som har relevans för vårt tema, skall göras. Det finns en stor skillnad hur de olika deltagarna uppfattar frågan om världssystem. Å ena sidan finns det de som hävdar att det nästan existerar en lagbundenhet mellan centrum och periferi, å andra sidan de som tolkar de många kontakter, ibland relativt lösa, som utvecklas mellan skilda områden, som förekomsten av världssystem. I det senare fallet riskerar det bli mera deskription än förklaring. Här finns det en fara att begreppen då blir så urvattnade att de ingenting betyder.

Men det finns en mycket viktig poäng i hela den här debatten, som vi måste ta till oss. Ingenting försiggår i helt slutna rum. Det finns kontakter och faktiskt beroendeförhållanden i ett eller annat avseende också på långa avstånd. Frågan är, om vi kan formulera dem i form av centrum–periferiförhållanden.

Diskussionen har sedan Wallerstein rört sig mycket i ekonomiska termer. Men det finns också en annan tradition om centra av världshistorisk betydelse. Där har de kulturella aspekterna betonats mycket mera. Man har därigenom fått en motsättning mellan ett kulturellt begrepp "civilisation" och ett ekonomiskt begrepp "world system". Men behöver man dra så skarpa gränser? I ett relativt kort förord till Franks och Gills bok *The World System* har William H. McNeill tagit upp denna fråga och försökt finna lösningar från en annan utgångspunkt, som är värt att citera:

> *I conclude therefore, that if the notion of a "world system" was tied more explicitly to a communications network and if more attention were paid to charges in that network as new means of transport and communication came into use, the notion of a "world system" would gain greater clarity and power. Moreover, the polarity between the terms civilization" and "world system" would disappear and the language of world-historians might gain greater precision if communications networks were to become the focus of attention (McNeill 1996 (1993: xii)).*

Egentligen rör vi oss som arkeologer inte helt på främmande mark, när vi hör eller ser sådana formuleringar. I arkeologiska analyser är det ofta viktigt att spåra kontakter och kontaktmönster. Och McNeills slutsatser känns mycket nära den arkeologiska verkligheten. Det finns möjligheter att gå vidare i det arkeologiska materialet vare sig det gäller tingen i sig eller monumenten, utnyttjandet av landskapet.

EXEMPLET URBANISERING

För att bli mera konkret skulle jag vilja exemplifiera utifrån ett forskningsområde, där arkeologerna varit mycket verksamma de senaste decennierna, nämligen den medeltida urbaniseringen.

Jag vill då anknyta till Abu-Lughods tes om ett 1200-tals-världssystem, som jag redan redogjort för. I hennes bok finns en illustration som visar planer från fyra städer från Zaytun, en viktig hamnstad i Kina till Brügge i Västeuropa. Alla fyra, Zaytun, Kairo, Troyes i Frankrike och Brügge visar på en likartad utveckling från 8-900-tal till 1200-talet, i samtliga fall karakteriserad av en stark expansion (fig.4) (Abu-Lughod 1989 (1991: 355ff)).

För oss som arbetar med Väst- och Nordeuropa känns denna bild tydligt igen. I Anders Andréns avhandling har jag hämtat ett par illustrationer som belyser denna expansion (fig. 5-6). Vi kan på dessa bilder tydligt se den västeuropeiska utvecklingen från ca 1000 till ca 1500, som visar en särskilt starkt markerad tillväxt under 1200-talet (Andrén 1985:29ff). Det hade blivit ändå tydligare, om man på kartorna också hade tagit upp orter där det endast funnits enstaka urbaniseringstendenser.

I Medelhavsområdet blir allt mera komplicerat att reda ut, eftersom det finns både ett romerskt och ett arabiskt arv att ta hänsyn till. Århundradena från 900-talet och framåt spelar emellertid en viktig roll för urbaniseringen. Det går alltså att i större delen av Europa följa en process, som visserligen har vissa tidsförskjutningar men egentligen mindre än man skulle kunna tro. Urbaniseringen utvecklades raskt och framför allt från 1100-talet tilltog den i styrka för att kulminera under 1200-talet.

Går vi sedan till Östafrikas kust finner vi också en kronologi, som i grova drag inte skiljer sig så mycket från den västeuropeiska. Jag tänker här på orter som Ungwana, Gedi, Malindi och Kilwa (fig. 7). De gängse dateringarna antyder här ofta en begynnelse i slutet av det första årtusendet e.Kr. men med en kulmen under 12- och 1300-tal. Innehållet är inte särskilt olika från de västeuropeiska: där finns stadsmurar, härskarpalats, religiösa byggnader förutom stora bostadskvarter och handelskvarter (Connah 2001: 181ff).

Detta var en enkel och ytlig kronologisk jämförelse. Den kan möjligen, om dateringarna är någorlunda riktiga, säga något om samtidighet. Den bevisar ingenting om direkta samband eller kopplingar. Men det är ändå tankeväckande inte minst i ljuset av Abu-Lughods tes om ett world system

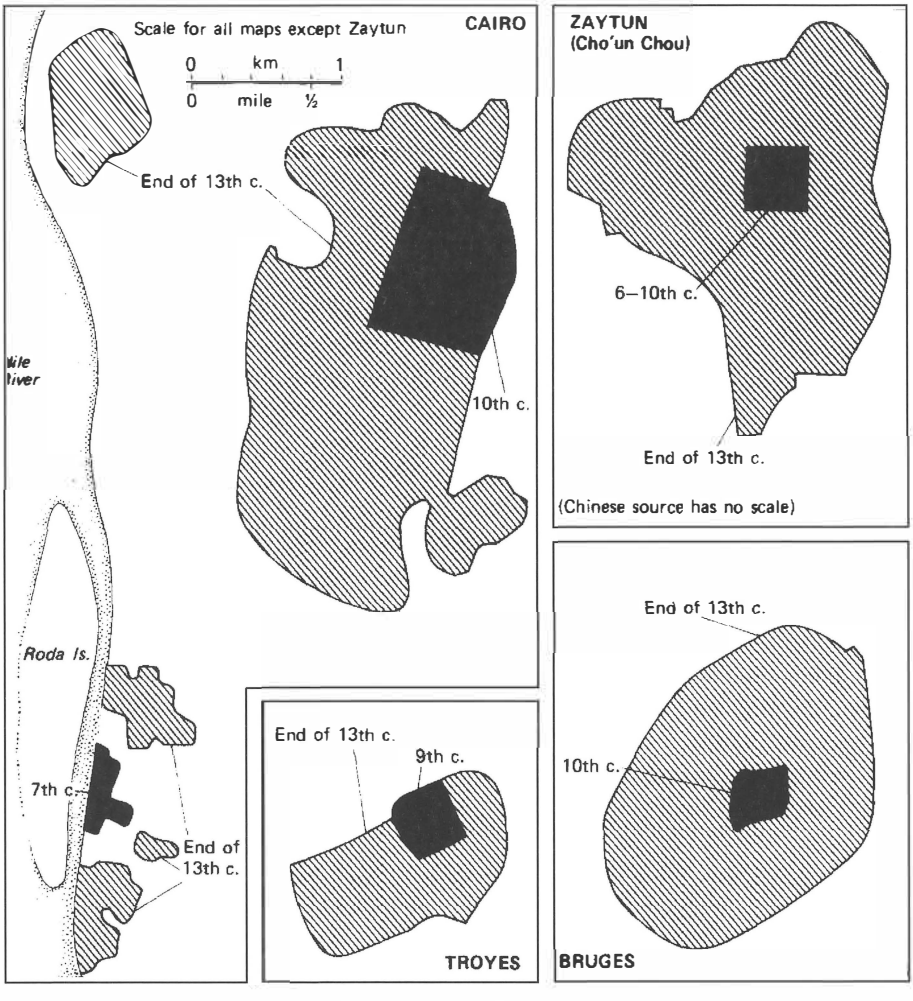

Fig. 4. Tillväxten av ett urval städer mellan 8/900-talen och slutet av 1200-talet. Efter Abu-Lughod 1989 (1991): 357.

1250-1350. (Hennes gränser är inte så skarpa som rubriken kan förefalla antyda). Men hur skulle vi nu kunna föra denna diskussion vidare och hur kan vi koppla till diskussionen om centrum–periferi i detta sammanhang?

Om vi nu vill pröva om det finns sådana samband som antytts, blir det naturligt att använda denna tankemodell. Men användandet får inte bli ett enkelt diffussionistiskt system. Det finns som Abu-Lughod (och Marks) framhäver inte ett centrum från vilket allt utgår, vilket karakteriserar Wallersteins world-system. I själva verket finns det ett antal centra (*cores*), som på ett eller annat sätt påverkar varandra utan att därmed skapa de beroendeförhållanden, som Wallersteins modell bygger på. Under vissa perioder är dessa centra i större kontakt med varandra och kanske då också skapar

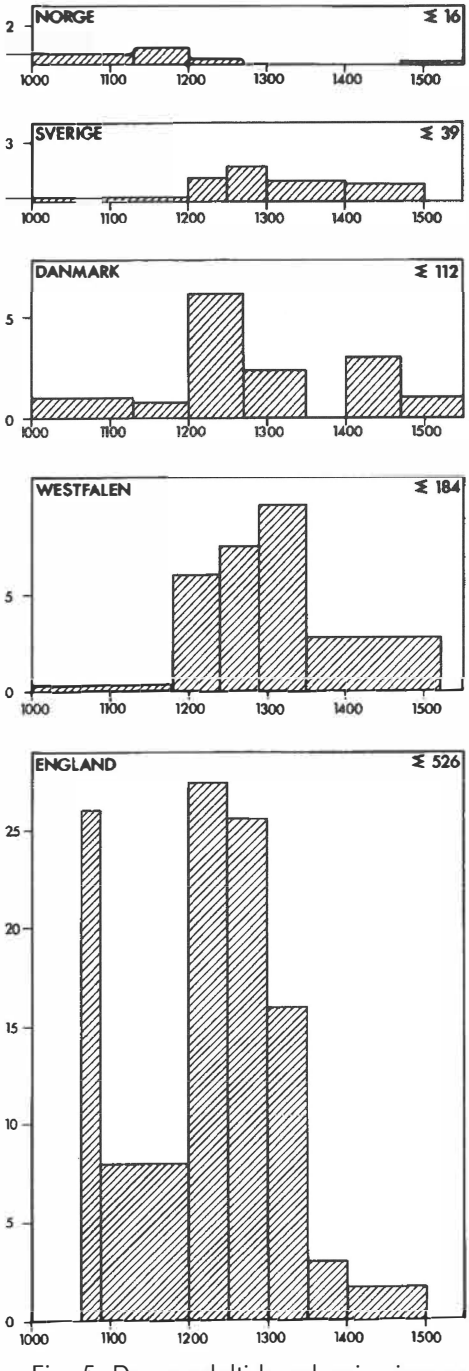

Fig. 5. Den medeltida urbaniseringens omfattning i Norge, Sverige, Danmark, Westfalen och England. Efter Andrén 1985: 32.

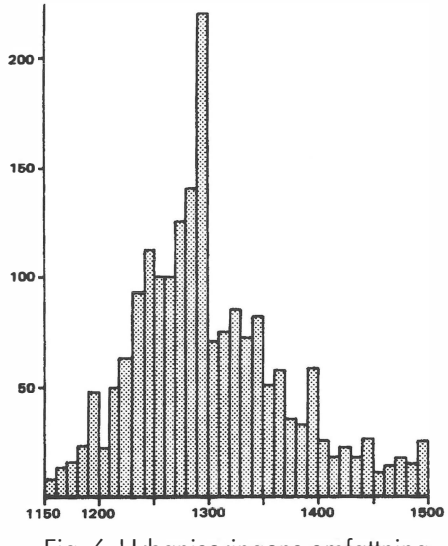

Fig. 6. Urbaniseringens omfattning i "Mellaneuropa". Efter Andrén 1985: 33.

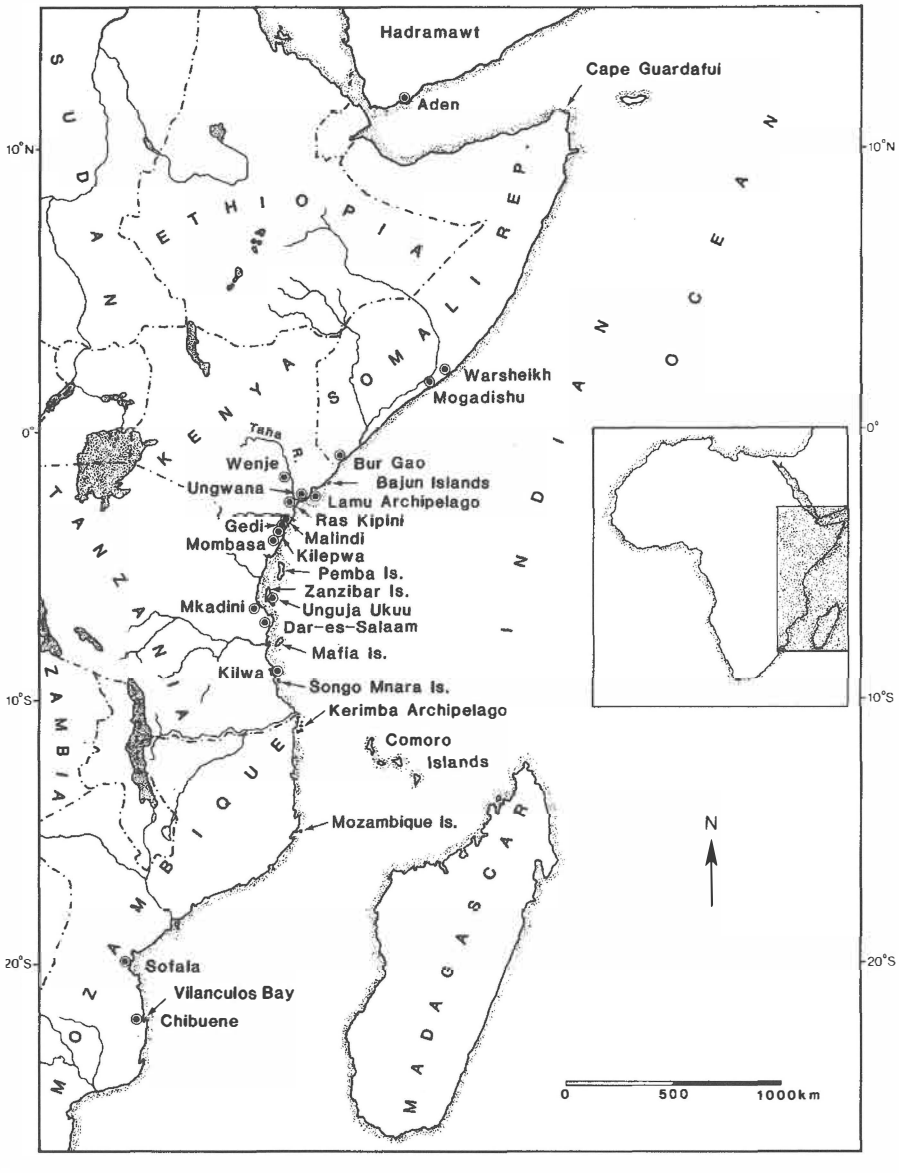

Fig. 7. Archaological sites on the East African coast. Efter Connah 2001: fig. 6.1.

mera direkta kontakter. Ser vi än en gång på urbaniseringen är det rimligt, att för Väst- och Nordeuropa, kanske också Östafrika, se Medelhavsområdet som ett sådant centrum, från vilket idéerna spritts, som i sin tur medverkat till att vissa förutsättningar lagts. Men Medelhavsområdet har stått i kontakt med andra centra mycket långt bort mot öst och därifrån kunnat både få impulser och påverka. Det är kanske en sådan underström som blir det gemensamma. I denna ingår behovet av centrala platser, där

maktutövning, kontroll av ekonomisk verksamhet, skydd och försvar kunnat utövas. Hur utformningen sedan blir är beroende av de lokala förutsättningarna. I vissa fall blir det inte ens städer i traditionell mening. Andra typer av centralorter kan i stället bli resultatet av denna process. Och som redan nämnts kanske inte ens centralorter i geografisk mening är nödvändiga. Exempel på sådana nätverk har jag redan nämnt.

Men periferin blir också tydlig och dess betydelse mycket klar. Diskussionen om den afrikanska urbaniseringen har alltmer betonat kopplingen mellan kuststäderna *och* de inre delarna, när det gäller det ekonomiska underlaget för urbaniseringen. Detsamma kan gälla också för den skandinaviska urbaniseringen. Det rör sig om såväl vissa ekonomiska förutsättningar som lokala och regionala politiska och administrativa strävanden.

Det här sättet att se på centrum–periferi kan naturligtvis riskera att förvandlas till en helt anakronistisk tankemodell, där man riskerar att se hela världen förenat i ett finmaskigt kontaktnät. Så är det naturligtvis inte. Men det är nödvändigt både med ett makro- och ett mikroperspektiv, där båda till slut måste förenas.

Det är ändå slående att det finns en samtidighet i denna utveckling över större områden. Skall vi se detta som ett resultat av strömningar och/eller impulser i ett mera gränsöverskridande sammanhang? Och kanske då i ett ännu större sammanhang än vad t. ex. vi i Skandinavien talat om, när man betonat det tyska inflytandet på hur stadsväsendet organiserades under högmedeltid. Vi kanske skall vidga perspektivet mycket mera. Det kanske i själva verket är mycket bredare kontakter av olika slag, direkta och indirekta, som är en del i den inhemska utvecklingen. Och om det är så, måste vi förmodligen också överväga annat som händer och som förmodligen så att säga på ett eller annat sätt bildar en väv, där urbaniseringen bara är en av varptrådarna. Andra trådar är att landsbygdens bystruktur starkt förändras och att medeltida stater börjar organiseras. Ingenting kan ses oberoende av vad som i övrigt händer.

SAMMANFATTANDE SYNPUNKTER

Jag har kort skissat på olika skalnivåer i diskussionen om centrum–periferi från det lokala till ett mer världsomspännande perspektiv, i "world systems"-perspektiv. Jag har försökt visa att begreppen centrum–periferi inte går att tillämpa rakt av. Det döljer sig olika verkligheter bakom dessa. Gemensamt är ändå att de signalerar någon form av kontakter om givande och mottagande, om makt, om intressenter, om beroendeförhållanden och om kommunikationer. Använt rätt kan det bli ett användbart analysinstrument, som säger något viktigt om verkligheten.

Men vad kan nu arkeologen göra i allt detta? Forskningsområdet har i första hand varit ett slagfält för historiker, samhällsvetare och i någon mån

förhistoriska arkeologer. Jag har med mitt urbaniseringsexempel velat visa på ett område, där det arkeologiska materialet i dag spelar en viktig roll. Det stadsarkeologiska materialet har skapat ett mycket bättre underlag för en vidare diskussion om urbaniseringen i många avseenden.

Det går t.ex. att spåra i varje fall närliggande kontakter genom det arkeologiska materialet, men det har också påträffats material, som kommer långt bortifrån och som alltför lite studerats. Från svensk forskning kan tydligt ses hur kunskapen om kontakterna mot öster vuxit under senare år genom studier inte minst av keramik men också av annat material. Kontakterna med Bysans håller på att bli mera synliga (Staecker 1999; Roslund 2001).

Det här är inte något nytt sätt för arkeologer att arbeta på. Men det viktiga skulle vara att med de utgångspunkter, som ett centrum–periferi-perspektiv kan ge, formulera frågorna lite annorlunda och på detta sätt få förståelse för hur kontakterna skett och vilken karaktär de haft och på vilket sätt mottagare och sändare påverkats av kontakterna, ja t. o. m. i vilket beroendeförhållande de kan ha stått till varandra.

Det är viktigt att undersöka det främmande materialet i sin kontext genom komparativa studier av olika samhällsbyggnadsformer som städer, byar och borgar. Vi måste göra det så att vi inte enbart tittar på en enstaka kategori utan också försöker se det gemensamma i dess olika strukturer inom samhället. Det är ju en stor uppgift, som knappast någon enskild kan genomföra utan lämpar sig mera för gemensamma projekt. En närstudie t. ex. av hur urbaniseringen sett ut och fungerat i ett antal olika områden både i Europa och utanför, skulle kunna ge en bättre utgångspunkt för en diskussion om centrum–periferiförhållanden på olika nivåer och i olika miljöer. Men vi får aldrig glömma bort helheten och den inspiration för vårt eget tänkande som komparationen innebär.

För den historiska arkeologin gäller att fånga upp dessa perspektiv. Abu-Lughods och Marks böcker ger tillsammans en teoretisk och empirisk bas också för en arkeologisk diskussion. Kan man avläsa de förändringar som Marks beskriver inte minst från 1500-talet och fram till den industriella revolutionen också i det fysiska materialet från samma period? Bara ett exempel: Kan det svenska ostindiska kompaniet bli föremål för mera djupgående arkeologiska undersökningar? Det finns ett mycket stort material av de mest skilda slag i Sverige, inte bara skeppet Götheborg och fynden därifrån. Det blir i betydande utsträckning endast betraktat ur svensk synpunkt. Men det kan knappast studeras utan att kopplas samman med vad som händer i Kina och Östasien överhuvudtaget under 1700-talet (Kjellberg 1975; Wästfelt *et al.* 1990; Johansson 1992).

Vilka vägar kommer den historiska arkeologin att välja?

REFERENSER

Abu-Lughod, J. L. 1989 (1991). *Before European Hegemony. The World system A.D. 1250-1350.* New York/ Oxford.

Andersson, H. 1988. Medeltidsarkeologi i Bohuslän. *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988.* København. S. 171-187.

Andersson, H. 2002. Centre-Periphery, World Systems, and Medieval Archaeology. I: Helmig, G., Scholkmann, B. & Untermann, M. (eds.). *Centre - Region - Periphery. Medieval Europe 2002 Basel. Preprinted papers. Vol. 1: Keynote-Lectures to the Conference.* Hertingen. S. 23-34.

Andersson, H. 2003. Urbanisation. I: Helle, K. (ed.). *The Cambridge History of Scandinavia* I. Cambridge. S. 312-342.

Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark.* Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°. 13. Bonn/ Malmö.

Anglert, M. 2006. Landskapets urbanitet. I: Larsson, S. (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter.* Stockholm. S. 229-269.

Anquandah, J. 1993. Urbanization and state formation in Ghana during the Iron Age. I: Shaw, T., Sinclair, P., Andah, B. & Okpotot, A. (eds.). *The Archeology of Africa. Food metal and towns.* London/ New York. S. 642-651.

Bertelsen, R. & Urbanczyk, P. 1988. *Two Perspectives on Vågan in Lofoten.* S. 98-110.

Blomkvist, N. 1979. Kalmars uppkomst och äldsta tid. I: Hammarström, I. (red.). *Kalmar stads historia I.* Kalmar.

Christaller, W. 1933 (1968). *Die zentralen Orte in Süddeutschland.* Darmstadt.

Connah, G. 2001. *African civilizations. An archaeological perspective*, Second edition. Cambridge.

Crumley, C. L. 1979. Three locational models: an epistomological assessment of anthropology and archaeology. *Advances in Archaeological Method and Theory* 2. New York. S. 141-173.

Frank, A. G. & Gills, B. K. 1996 (1993) a. The 5000-year World System. I: Frank, A. G. & Gills, B. K. (eds.). *The World System. Five hundred years or five thousand?* London/ New York. S. 3-55.

Frank, A. G. & Gills, B. K. (ed.). 1996 (1993)-b. *The World System. Five hundred years or five thousand?* London/ New York.

Friberg, N. 1983. *Stockholm i bottniska farvatten.* Monografier utgivna av Stockholms kommun. 53. Stockholm.

Hagberg, U.E. 1979. Den förhistoriska Kalmarbygden. I: Hammarström, I. (red.). *Kalmar stads historia I.* Kalmar. S. 17-91.

Hall, T.D. 1999. World-Systems and Evolution: An Appraisal. I: Kardulias, P. N. (ed.). *World-Systems Theory in Practice. Leadership, Production, and Exchange.* Lanham, Boulder/ New York/ Oxford. S. 1-24.

Jerneck, M. 1990. Centrum-periferi-teorier. *Nationalencyklopedin* Vol. 4. Höganäs. S. 55-57.

Johansson, B. 1992. *The golden age of China trade : essays on the East India Companies' trade with China in the 18th century and the Swedish East Indiaman Götheborg*, 1. Hong Kong.

Kardulias, P. N. (ed). 1999. *World-Systems Theory in Practice. Leadership, Production, and Exchange*. Lanham, Boulder/ New York/ Oxford.

Kjellberg, S.T. 1975. *Svenska ostindiska compagnierna 1731-1813 : kryddor, te, porslin, siden*. 2. uppl. Malmö.

Marks, R.B. 2007. *The origins of the moderns world: fate and fortune in the rise of the West*, 2. Lanham.

McNeill, W. H. 1996 (1993). Foreword. I: Frank, A. G. & Gills, B. K. (eds.). *The World System. Five hundred years or five thousand?* London/ New York. S. vii-xiii.

Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 24. Stockholm.

Roslund, M. 2001. *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300*. Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund 92. Lund.

Rowlands, M. 1987. Centre and periphery: a review of a concept. I: Rowlands, M., Larsen, M. & Kristiansen, K. (eds.). *Centre and periphery in the ancient world New directions in archaeology*. Cambridge *et al*. S. 1-11.

Staecker, J. 1999. *Rex regum et dominus dominorum*. Lund Studies in Medieval Archaeology 23. Stockholm.

Thorláksson, H. 1977. Urbaniseringstendenser på Island i middelalderen. I: Blom, G. A. (red.). *Urbaniseringsprosessen i Norden*. 1. *Middelaldersteder*. Oslo/ Bergen/ Tromsø. S. 161-188.

Urbanczyk, P. 1992. *Medieval arctic Norway*. Warszawa.

Wallerstein, I. 1974. *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the origins of the European World-Economy in the 16th Century*. 1. New York.

Wallerström, T. 1995. *Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1-2. Stockholm.

Wästfelt, B., Gyllensvärd, B. & Weibull, J. 1990. *Ostindiefararen Götheborgs porslinslast*. Höganäs.

LANDSCAPE DIVERSITY
REGIONAL VARIATION IN SCANIA C. 1400–1700

After the 14th century crisis a new ideology affected the Danish society and landscape in different ways. According to traditions, economy, power and institutional structures the possibilities of integrating the influence of these ideas varied. In the forest of the northern part of Scania, close to the border between Denmark and Sweden, a special social organization and identity could be identified in the 16th century. In comparison with the plains to the south there were no villages and very few hamlets. On the other hand, there were many single farms with a great number of households on each, which resulted in a different social organization. In the forest, the arable land was limited by topographical conditions, which is why a diversified economy developed. The conditions for producing iron were extremely good in a Danish context and an extensive iron production of proto-industrial character took place during the period in the studied area. A special type of building, called högloftsstuga in Swedish, could also be related to these circumstances and to the regional identity. Some of these features could perhaps also be related to the new ideas in society, and in that sense the forest region was a little bit more "modern" then the plain.

LANDSKAPETS MÅNGFALD

REGIONAL VARIATION I SKÅNE CA 1400–1700

MATS ANGLERT

Skogsbygden i norra Åsbo härad i nordvästra Skåne koloniserades under den äldre medeltiden (Lagerås 2007; Anglert & Lagerås 2008). I Örkelljunga och Skånes-Fagerhults socknar har en äldsta permanent bebyggelse kunnat beläggas från och med den senare delen av 1000-talet (fig. 1). Diffusa spår av verksamhet under den yngre järnåldern har tolkats som resultat av tillfälliga vistelser i landskapet, troligtvis efter betesdrift. Även längre tillbaka i tiden tycks området ha varit en obygd, då inga lämningar från bronsålder och äldre järnålder har konstaterats. Den äldre stenålderns jakt- och fångstkultur är däremot tämligen rikt representerad (Knarrström 2007). Den medeltida kolonisationen förmodas ha utgått från den äldre bygden i söder kring Rönne å, men även från den halländska sidan och genom Hishults socken. Ett antal ensamgårdar har etablerats på den södra delen av det sydsvenska höglandet och har tolkats som en i första hand agrar expansion utgående från de äldre jordbruksbygderna. De sämre förutsättningarna för jordbruk i detta område har emellertid inneburit att en diversifierad ekonomi successivt har vuxit fram med bland annat en gårdsbaserad järnhantering. Vilken kunskap kolonisatörerna hade om området är svårt att säga, men den har troligen varit begränsad och därmed utgjort en mer eller mindre påtaglig barriär initialt. Att lära sig ett landskap har tagit en längre eller kortare tid beroende kunskapsläget (Rockman 2003). I detta ryms även mentala aspekter på landskapet. Det fanns heller ingen befolkning i området sedan tidigare, som kolonisatörerna måste ta hänsyn till eller kunde hämta kunskap ifrån.

Under 1300-talet sker en märkbar tillbakagång och flera gårdar överges (Lagerås 2007). En starkt bidragande faktor till detta är digerdöden, men samtidigt befann sig hela det danska samhället i en krissituation. Fallande priser på mark, arrenden och varor inom jordbruket, och det danska rikets upplösning genom förpantning, medförde att Danmark under en period även saknade regent (Andrén 1985: 104). Krisen innebar för Skånes del förpantning under den svenska kronan 1332–1360. Norra Åsbo och Bjäre härader ingick till en början inte i denna, då de tidigare varit knutna till södra Halland (Anglert & Lagerås 2008). Återhämtningen och rekonstruktionen av samhället blev en utdragen process, mycket på grund av flera pestutbrott långt fram i 1400-talet. Grunden för återuppbyggnaden av det danska riket lades redan vid mitten av 1300-talet och formaliserades genom den så kallade *Landefreden* från 1360 (Christensen 1945: 179ff). Landefreden var ett

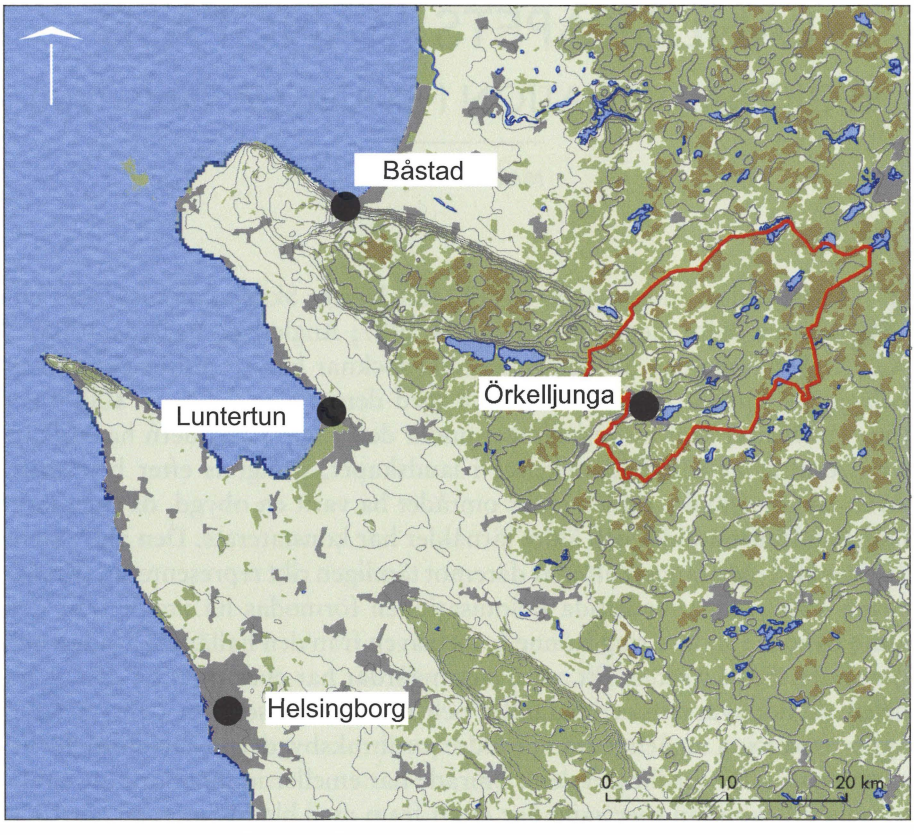

Fig. 1. Relationen mellan jordbruksslätt och höglänt skogsbygd i nordvästra Skåne. Det markerade undersökningsområdet, Örkelljunga och Skånes-Fagerhults socknar, är en höglandsmiljö. Söder om Örkelljunga ligger slättbygden kring Rönneå.

ömsesidigt härskarkontrakt kring förhållandet mellan kungen och folket, som byggde på ett helt nytt tankegods eller en ny strategi. Den gudomlige härskaren omvandlades till en härskarideologi som vilade på folkets förtroende (jfr Persson 2007). Traktaten nedtonade starkt de feodala dragen genom att minska maktens olika delegationsvägar. En starkare länsorganisation skapades bland annat, vilken stärkte kungens direkta makt.

År 1486 omtalas Norra Åsbo för första gången under Helsingborgs län (Bååth 1925: 267; 1933: 320). Norra Åsbo härad var indelat i tredingar med ett antal självägda gårdar i varje (*Helsingborgs län*: 249ff). Av specifik karaktär var *Kronolänet* som i första hand bestod av kronans (kungens) arrendegårdar med en lokalisering framför allt till området närmast gränsen till Sverige, dvs. i Örkelljunga och Skånes-Fagerhults socknar. Under den senare delen av 1400-talet påbörjades även en expansiv fas inom järnhanteringen i området (Strömberg 2008). Både i omfattning och i teknik skedde en

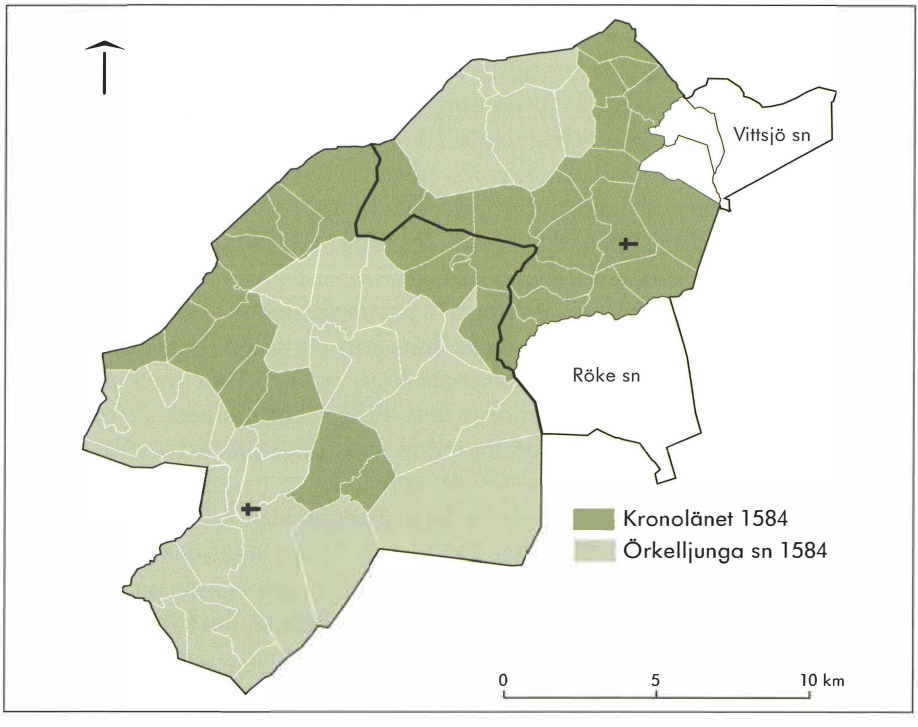

Fig. 2. Gårdar under Örkelljunga socken och Kronolänet enligt Helsingborgs läns jordebok 1583/84 och Extraskattemantalslängd 1584. Den sentida gränsen mellan de båda socknarna Örkelljunga och Skånes-Fagerhult har markerats. Skånes-Fagerhult framträder i de kamerala källorna som egen socken under 1600-talet. 1863 överfördes tre gårdsenheter i Vittsjö socken till Skånes-Fagerhults socken och 1952 en enhet från Röke socken. Den kamerala indelningen är efter Häradsekonomiska kartan 1926–34.

successiv utveckling fram till 1658. Nya större ugnstyper togs i bruk och det dominerande antalet dateringar av slaggvarp är från denna tid (även Ödman 2001: 131ff). Samtidigt har en odlingsexpansion skett, vilket kan avläsas i de pollenanalyser som gjorts inom området (Lagerås 2007: 93ff).

Expansionen under 1500-talet kan förmodligen sammankopplas med förekomsten av flera brukare på en och samma gård (Skansjö 2003; Anglert & Lagerås 2008). Flera brukare på gårdarna dyker upp i de skriftliga källorna första gången i extraskattemantalslängden för Helsingborgs län 1584 (*Helsingborgs län*: 416f, 423f). Merparten av gårdarna i Örkelljunga socken och den senare tillkomna Skånes-Fagerhults socken hade fler än en brukare. Förutom jordägaren eller lejebonden upptas ofta ett varierande antal gårdmän med familjer tillhörande gården.

Sockenbildningen i området har inte stabiliserats förrän tidigast på 1600-talet. Kyrkan i Örkelljunga har ansetts vara tillkommen omkring 1300

(Bringéus 1997). I *Landeboken* från år 1569 upptas 41 tiondegivare i socknen, men i extraskattemantalsregistret från 1584 är hela 92 hushåll registrerade under Örkelljunga socken (*Helsingborgs län*: 416f). Räknas bara överhuvudena på de självägda och arrenderade gårdarna, dvs. gårdmännen frånräknat, blir antalet hushåll endast 32, vilket är avsevärt mindre än antalet tiondegivare. Några insocknes frälsegårdar är inte kända i socknen, varför en sådan förklaring till skillnaden inte är trolig. Jag kommer att återvända till och diskutera problematiken nedan.

De gårdar som uppräknas ger ingen sammanhållen socken, utan gårdarna ligger spridda (fig. 2). Skånes-Fagerhults socken nämns inte i detta register, men de flesta av gårdarna som senare kom att ingå i socknen tas istället upp under Kronolänet (*Helsingborgs län*: 423f). Kronolänets gårdar slingrar sig mellan och ligger i blandning med Örkelljunga sockens gårdar. Kyrkan i Skånes-Fagerhult är riven och uppgifter kring byggnaden är få, men Carl Georg Brunius som beskriver kyrkan anser att den förmodligen byggts först vid reformationstid (Brunius 1851: 18). Detta stämmer tämligen väl överens i tid med socknens äldsta omnämnande i gränsbeskrivningen från 1555 (Regnar 1982). Troligen kan alltså Skånes-Fagerhults kyrka ursprungligen knytas till Kronolänet, som följaktligen uppfattades som motsvarande en egen ”socken”. Kronolänet förefaller därmed även ha haft ett speciellt syfte från kungamaktens sida förknippat med gränspolitik (jfr ”Konungs Örken” som omkring 1600 blev Örkeneds socken). Örkelljunga och Skånes-Fagerhult socknar framträder som två territoriellt sammanhållna socknar först vid mitten av 1600-talet, som även innefattat regleringar mot Hishults socken på den halländska sidan.

SOCIALA FÖRHÅLLANDEN

Förekomsten av flera brukare på en och samma gård väcker många frågor. Flera av dessa berör hur livet på gårdarna var socialt organiserat. I Örkelljunga och Skånes-Fagerhults socknar fanns det på 1580-talet några jordegna gårdar (kronans skattebönder), och antalet brukare på dessa var ofta stort (*Helsingborgs län*). En av brukarna stod som huvudman medan övriga benämndes gårdmän. Relationen mellan de båda kategorierna är inte klargjord, men i somliga fall kan ett tydligt släktskap mellan brukarna skönjas. I ordlistan till *Helsingborgs län* förklaras benämningen gårdman med ”hushåll som i varje fall i skatteteknisk mening legat under en självägargård eller en lejegård. I praktiken har dessa hushåll ibland utgjort tämligen självständiga, genom arv eller dyl. utskilda enheter. Begreppet rymmer förmodligen också gårdar som drivits i gemenskap. I denna hushållskategori döljer sig troligen en betydande jordbruksexpansion och hemmansklyvning.” (*Helsingborgs län*: 515).

Samtliga brukare tycks därmed ha representerat ett hushåll. I vilket fall har en gårdsdelning ägt rum och trångboddheten på de självägda gårdarna har varit stor. Kategorin gårdmän tycks emellertid ha förändrats över tid från att ursprungligen varit en delbrukare av gården till att under början av 1600-talet varit anställda på gården (Persson 2005: 185). Antalet gårdmän, eller husmän som de även kallades, har varierat över tid. Värsjö, nu i Skånes-Fagerhults socken, men tidigare i Röke socken, bestod 1584 av fyra gårdar eller bruksenheter som tillsammans hade tio gårdmän (*Helsingborgs län*: 376f). År 1606 var antalet gårdar detsamma, men antalet husmän (gårdmän) hade minskat till tre (Persson 2005: 199). Fyra år senare fanns det fem gårdar med fem husmän.

Övriga gårdar inom de båda socknarna var lejegårdar (arrendegårdar). Efter reformationen var det framför allt kronan och adeln som ägde marken till dessa gårdar. Längre tillbaka i medeltiden hade olika kyrkliga institutioner ägt jordar, som vid reformationen dragits in till kronan. Det var ärkebiskopen på Lundagård och det var cistercienserklostret i Herrevad som ägde mark i Örkelljunga socken. Några huvudgårdar har överhuvud taget inte kunnat beläggas i Örkelljunga och Skånes-Fagerhults socknar, utan jordägarna har utövat sin makt på distans. Den närmsta lokala huvudgården fanns i Rya där det ärkebiskopliga länet Rya hade sitt centrum, till vilket gårdar i Örkeljunga socken hörde. Den första sätesgården i området tillkom 1667/68 i Lärkesholm på Lärka gård.

På lejegårdarna förekom det även mestadels flera brukare. Kronolänets gårdar hade mellan en och fem brukare, medan adelns gårdar kunde ha avsevärt fler brukare. På den adliga Lärka gård, som före reformationen tillhörde ärkesätet och Örkelljunga kyrka, fanns 1584 en lejebonde och fem gårdmän samt ytterligare fyra gårdmän som satt på tre utbyggen (*Helsingborgs län*: 416f). Släktskap mellan brukarna på en gård framträder inte lika tydligt inom kategorin lejebönder, även om det förekommer möjliga namnsamband.

Extraskattemantalslängden från 1584 är en lista över skattepliktiga hushåll inom Helsingborgs län, varvid fokus ligger på människorna (läs männen=brukarna) och inte gårdarna. Ett nära samband med uttaget av skatter är uppenbart. Kategoriseringen av brukarna i olika grupper var relaterad till olika skattesatser. Full skatt (två daler) betalade bara huvudmannen för de självägda gårdarna, medan samma person på lejegården betalade hälften. Avgiften för gårdmännen var endast ½ daler, dvs. en fjärdedel.

EN IDEOLOGIFÖRSKJUTNING

Flera brukare på samma gård väcker frågor kring hur boendet var organiserat. Den allmänna bilden av bebyggelsen i norra Skåne är att ensamgården

har varit den dominerande bosättningsformen (t. ex. Dahl 1942). Endast enstaka, små byar förekom vid mitten av 1600-talet. Detta ger en bild av att skogsområdena i norra Skåne var glest bebyggda av en tämligen begränsad befolkning. Denna bild är bara till viss del sann. Jämfört med den uttalade odlingsbygden i sydvästra Skåne har det bott färre människor i skogen, men görs jämförelsen exempelvis med ett genomsnitt av det medeltida Sydsveriges befolkning är befolkningstätheten ungefär lika stor (Anglert 2008b). Inom det sydsvenska området är emellertid variationerna stora, då befolkningstätheten har varit större i de centrala odlingsbygderna, exempelvis i Mälardalen, på Östgötaslätten eller på Västgötaslätten (Palm 2000: 84).

En jämförelse på gårds- och bynivå visar att en jordeboksgård i Örkelljunga socken kan motsvara en by och i vissa fall en hel socken på slätten när det gäller befolkningsmängd. Lärka gård med sina utbyggen bestod 1651 av 21 hushåll, vilket kan jämföras med exempelvis Arrie by och socken med 22 gårdar (*Decimantboken 1651*). Andra jämförbara socknar är Gessie och Eskilstorp som också bara bestod av en enda by med respektive 16 gårdar. Hushållens storlek kan ha varierat mellan slättbygd och skog, men några större skillnader är inte troliga. Arealerna är även jämförbara, då Lärka gård, exklusive Lärka sjö, omfattade ca 9 km^2 och Arrie socken ca 7 km^2. Bebyggelsen har emellertid varit organiserad på olika sätt. Lärka gård i skogen har haft en tämligen spridd bebyggelse och ett flertal utbyggen eller torp, medan gårdarna på slätten ofta har legat samlade kring bygatan, som i exempelvis Arrie. På slätten har många av byarna haft huvudgårdar, vilka i hög grad saknas i skogsbygden.

Jämförelsen mellan en kameral jordeboksgård i skogen och 22 kamerala jordeboksgårdar, som dessutom utgjorde en by och en socken, på slätten kan sägas visa på ytterligheterna inom organiseringen av bebyggelsen. Den visar också på hur olika förutsättningarna var för det enskilda hushållet, inte minst ur ett taxerings- och skatteperspektiv. Förhållandena på slätten har varit strikt reglerade med begränsade möjligheter till expansion inom det agrara, som har varit den huvudsakliga näringen. Å andra sidan har denna organisation och näringspolitik skapat trygghet och stabilitet (Putnam 2001: 21ff). I skogsbygden har förutsättningarna varit annorlunda utifrån lägre avgiftsbördor och en olikartad näringsstruktur. Möjligheterna att skapa ett ekonomiskt mervärde har därmed varit större i skogen mot bakgrund av en diversifierad ekonomi och en mera öppen, inte strikt reglerad struktur. Samtidigt har detta inneburit en större konjunkturkänslighet med en högre grad av instabilitet och osäkerhet.

Den ideologiska samhällsförändring som ägde rum ungefär samtidigt som krisen under 1300-talet innebar till stora delar en nyordning som tog sig olika uttryck i landskapet. Genomslaget av en förändring från ett tankegods som i hög grad betonade att utvecklingen var förutbestämd till att istället grunda sin tillvaro på en framtidstro varierade beroende skiftande förutsättningar. I den utpräglade jordbruksbygden fanns en tydlig koppling till det

förflutna vilket formade traditionerna i samhället. Här fanns även ett tydligt politiskt, administrativt och judiciellt ramverk som en begränsande faktor. Detta saknades till stora delar i skogsbygden. I den sent koloniserade skogsbygden fanns inga utvecklade traditioner eller ett förflutet hänga fast vid. Dessutom var inte tillvaron på samma sätt förankrad i ett agrart sammanhang. Benägenheten att ta till sig dessa nya idéer kan alltså förmodas ha varit större i delar av norra Skånes skogsbygd. Både ur ett lokalt och ur ett centralt perspektiv utövades makten på distans, då Helsingborgs län styrdes av länsmannen i Helsingborg samt kyrkans och frälsets egendomar låg i händerna på en elit som residerade i andra områden. Sockenbildningen i skogsbygden har också varit en utdragen historia under hela senmedeltiden och in i nyare tid. Judiciellt förefaller häradstinget ha spelat en stor roll, men även mindre arenor som låg utanför tinget (Cederholm 2007: 334ff).

De drag av kommunalism som kan spåras i Örkelljunga och Skånes-Fagerhults socknar innebar en till stor del självständig utveckling utanför det institutionaliserade samhället. Kommunalism har framför allt diskuterats med utgångspunkt i den modell som Peter Blickle har utarbetat (Blickle 1986). Han menade att kommunalismen har en bakgrund i en självständig utveckling utanför det institutionaliserade samhället, vilket till stor del tycks ha varit fallet i Örkelljunga och Skånes-Fagerhults socknar. Samhällsorganisationen och de specifika förutsättningarna i området innebar att relationerna mellan det centrala och det lokala fick en tydlig karaktär av reciprocitet. Kronans försök att skapa legitimitet för sin närvaro i området fick ta stor hänsyn till den lokala identiteten, varför interaktionen avvek från den gängse (Persson 2005: 334ff; jfr Österberg 1987). En friare relation till staten har påverkat vardagslivets utformning, exempelvis hur man organiserade sitt arbete. Då det var flera hushåll som gemensamt stod för skatterna inom en gård eller inom hela Kronolänet kunde bönderna själva fördela och organisera arbetet. Kommunalismen förutsatte även ett tydligt bevarande av den inre och yttre freden. För skogsbygdens gränstrakter kommer detta till tydligt uttryck i de lokala fredsfördrag som slöts över riksgränsen under 1400- och 1500-talet (Venge 1980).

HÄRBÄRGEN, JÄRN OCH GÅRDMÄN

Sambandet mellan bondefredernas omfattning och högloftsstugornas lokalisering har av Anders Andrén tolkats som ett uttryck för regional identitet (Andrén 2001). Högloftsstugorna, även kallade det sydgötiska huset, anses representera det praktiska medvetandet, dvs. den tysta underförstådda kunskapen, av denna identitet. Gränsfrederna betraktas som det diskursiva medvetandet av densamma, då de byggde på formulerade och framåtblickande idéer. Det senare fallet menar jag kan knytas till *Landefreden* och vad den representerade samt de drag av kommunalism som kan skönjas i

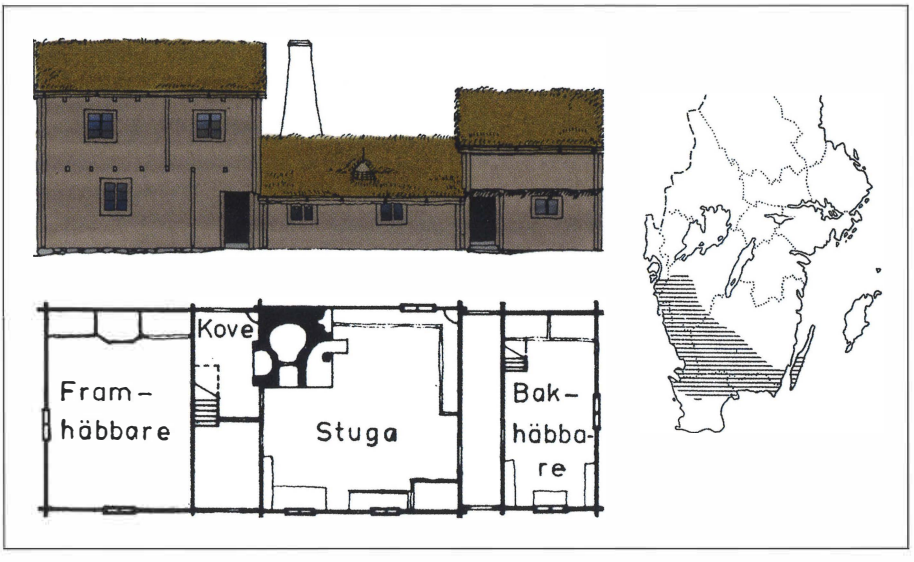

Fig. 3. Den traditionella bilden av högloftsstugan och dess kända utbredningsområde. Efter Bringeus 1983.

skogsbygden. I områden med tydliga feodala drag har dessa idéer mött ett starkare motstånd på grund av de strikt fastlagda strukturerna.

I den traderade bilden av högloftsstugan består byggnaden av en låg stuga med två loft- eller gavelbodar (fig. 3). Denna får dock betraktas som en schablonbild och en stor variation har förekommit. Enligt Sigurd Erixon kan hustypen föras tillbaka till 1200-talet i de skriftliga källorna, där även benämningen *härbärge* för loft- och gavelbodarna anges (Erixon 1982 [1947]: 230ff; Ä. VgL). Härbärge har haft flera betydelser, men bland de äldre betydelserna av ordet förekommer bl.a. tillfällig inkvartering av skogsarbetare och flottare, och då ofta i vad som betecknas som ödebygd (SAOB: härbärge). Betydelsen har emellertid förändrats över tid och under senare tid har loftbodarnas funktion i första hand knutits till förråds- och visthus.

I Örkelljunga och Skånes-Fagerhults socknar, som ligger i denna gränsbygd, har med stor sannolikhet högloftsstugan varit väl företrädd. Området har präglats av en diversifierad ekonomi där järnhanteringen har haft en framträdande ställning, framför allt från den senare delen av 1400-talet och fram till 1658 (Strömberg 2008). Järnhanteringen har varit ett specialiserat hantverk som krävt en kunskap som långt ifrån alla besatt. Vid de stora järnframställningsplatserna har processen krävt en arbetsdelning och i flera fall även ett temporärt tillskott av kunskap och arbetskraft. I ett sådant sammanhang med tillfälliga inkvarteringar av varierande längd kan högloftsstugans härbärgen ha fyllt en viktig funktion.

Den stora gruppen av gårdmän som fanns i de båda socknarna omnämndes inledningsvis. Gruppen förefaller ha ökat starkt under 1500- och 1600-talet

i och med den expansion området genomgick. Antalet gårdar har inte ökat, utan det är i första hand antalet hushåll på gårdarna som ökat. Någon hemmansklyvning eller gårdsdelning har det inte varit frågan om (Persson 2005: 199). Hur många gårdmän som funnits på gårdarna har emellertid fluktuerat, vilket framgår av befolkningsutvecklingen i Värsjö mellan 1584 och 1610 beskriven ovan. Detta talar för att gårdmännen med familjer har utgjort en mer rörlig och flexibel grupp i det aktuella samhället. Här krävs naturligtvis fler detaljerade undersökningar innan något med säkerhet kan sägas. En rörlighet skulle emellertid kunna relateras till de växlande behoven inom ett mångsyssleri med arbetsdelning och till den flexibilitet i boendet som härbärget utgjorde. Rörligheten har säkert varierat och flera av hushållen har varit mer eller mindre stationära, framför allt de hushåll som haft en släktrelation med gårdens överhuvud.

MOT ETT MODERNARE SAMHÄLLE

Jämförelsen mellan skogsbygden och jordbruksbygden visade på tydliga skillnader i organiseringen av den mänskliga tillvaron. Bebyggelsens utformning och organisation har i hög grad varit avhängig de rådande förutsättningarna, vilka har varierat stort. Detta föranleder en öppnare och mera flexibel inställning till hur man har organiserat sin tillvaro. Forskningen har hittills dominerats av en kategorisering av bebyggelsen i exempelvis byar och ensamgårdar. Inflytandet har varit stort från discipliner som rättshistoria och kulturgeografi. Men varken byn eller ensamgården har varit några entydiga begrepp, och vi måste räkna med en glidande skala mellan den strikt reglerade byn och den isolerade "ensamgården". Bebyggelsen har relaterats till kontexten och en anpassning till de rådande omständigheterna måste förutsättas.

Samverkansformerna har även varierat. I slättbygdens byar formerades gemenskapen och samverkan inom byn, medan gemenskaperna i norra Skånes skogsbygder slöts mellan byar och gårdar (Persson 2005: 205). I skogsbygden med dess speciella grannelag fanns ett uttalat nätverkstänkande. Produktionen i området, inte minst järnhanteringen, krävde en utvecklad nätverksorganisation då tillverkningen var inriktad mot en större marknad. Den samlokalisering som skett i gränstrakterna mellan Skåne, Halland och Småland skapade många länkar mellan producenterna och möjliggjorde en effektivisering genom tillgången på kompetens (Florida 2006: 263ff).

Avsättningen av produkterna förmedlades genom de närbelägna kuststäderna och för området kring Örkelljunga och Skånes-Fagerhult var skapandet av städerna Båstad och Luntertun/Ängelholm under senare delen av 1400-talet ett led i denna strategi. Städerna var en viktig del i nätverkstänkandet, och i anslutning till hela gränsområdet mellan Danmark och Sverige etablerades flera städer under senmedeltid, inte minst i Halland och Blekinge

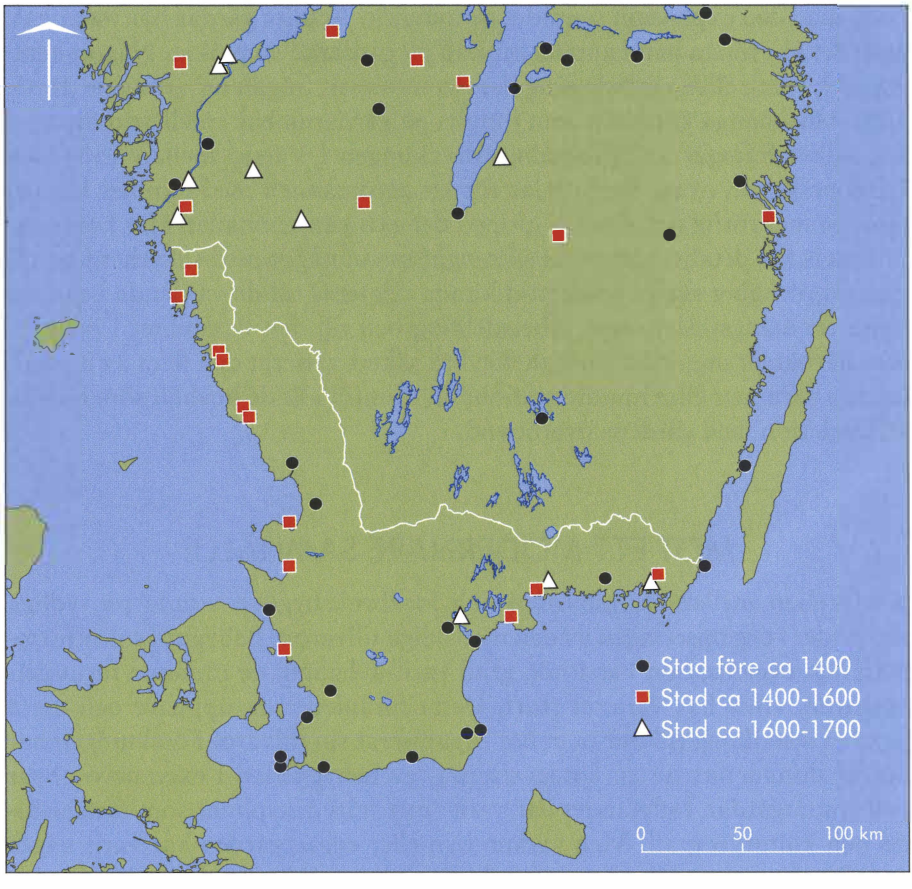

Fig. 4. Den medeltida och tidigmoderna stadsutvecklingen i södra Sverige. Jämför stadsbildningar ca 1400–1700 i södra Sverige och skogsbygdens utbredning på sydsvenska höglandet.

(Anglert 2008a) (fig. 4; fig. 1). Det tycks ha funnits ett ömsesidigt beroende mellan dessa städer och vad som ägde rum i gränsskogarna. Städerna blev som regel små och obetydliga utan någon påtaglig urbanitet. Urbaniteten blev istället spridd inom detta nätverkslandskap och uppstod i samspelet mellan städerna och produktionslandskapet (jfr den svenska industrialiseringen under 1800-talet som i hög grad ägde rum utanför städerna). Här kan det vara lämpligt att återknyta till högloftsstugan och de tankar som presenterats kring byggnadstypens ursprung (Erixon 1982 [1947]; Augustsson 1986; Andrén 2001). Förekomsten och likheten med byggnadsskicket i städerna under slutet av medeltiden kan ses som ytterligare ett uttryck för denna landskapets urbanitet.

Övergången från den feodala till den tidigmoderna staten tog sin början under 1300-talet, men det dröjde innan den fick något tydligt genomslag. Den nya ideologin baserad på kontraktet mellan härskaren och folket framträdde

tidigast i skogsbygden. Denna bygd vilade inte på någon längre tradition och hade inte uppnått någon stabilitet eller utvecklade feodala drag när krisen på 1300-talet slog till. Vid återhämtningen och expansionen under 1500-talet låg landskapet i norra Skånes skogsbygd tämligen öppet för dessa nya influenser och blev i denna mening ett modernare landskap.

REFERENSER

Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°. Nr 13. Bonn/Malmö.

Andrén, A. 2001. Mot kriget! Regional identitet över den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige. I: Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg J. (red.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm. S. 177–186.

Anglert, M. 2008a. Landskapets urbanitet. I: Anglert, M. (red.). *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. Stockholm. S. 171–188.

Anglert, M. 2008b. Periferi, utmark eller landskap. I: Anglert, M. (red.). *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. Stockholm. S. 225–240.

Anglert, M. & Lagerås, P. 2008. Den stora berättelsen – ett landskap präglat av förändring. I: Anglert, M. (red.). *Landskap bortom traditionen – historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. Stockholm. S. 19–102.

Augustsson, J.-E. 1986. Ett bidrag till det sydgötiska husets historia. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund. S. 271–278.

Blickle, P. 1986. Kommunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus. *Historische Zeitschrift*, bd 242 Heft 3. S. 529–556.

Bringéus, N.-A. 1983. Byggnadsskick. I: Bringéus, N.-A., Rehnberg, M. & Rooth, A. B. (red.). *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Lund. S. 290–321.

Bringéus, N.-A. 1997. *Örkelljunga kyrka*. Skrifter utgivna av Örkelljunga hembygdsförening, 27. Örkelljunga.

Brunius, C. G. 1851. *Konstanteckningar under en resa år 1849 från Lund om Linköping och Strengnäs till Falun och åter om Uppsala och Vexiö*. Lund.

Bååth, L. M. 1925. Hälsingborgs medeltid intill 1250. I: Bååth, L. M. (red.). *Hälsingborgs historia I. Forntiden och den äldre medeltiden*. Hälsingborg.

Bååth, L. M. 1933. Hälsingborgs medeltid 1250–1536. I: Bååth, L. M. (red.). *Hälsingborgs historia II:1. Den senare medeltiden*. Hälsingborg.

Cederholm, M. 2007. *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*. Lunds universitet.

Christensen, A. E. 1945. *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden*. København.

Dahl, S. 1942. *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*. Lund.

Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm. (Utg.)S. Skansjö & B. Tuvestrand. Skånsk senmedeltid och renässans 21. Lund 2007.

Erixon, S. 1982 (1947). *Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*. Malmö.

Florida, R. 2006. *Den kreativa klassens framväxt*. Göteborg.

Helsingborgs län – räkenskaper 1582/1583, jordebok 1583/1584, extraskattemantalslängd 1584. (Utg.) O. Svensson. Skånsk Senmedeltid och renässans 18. Lund 2001.

Knarrström, B. (red.). 2007. *Stenåldersjägarna.* Stockholm.

Lagerås, P. 2007. *The Ecology of Expansion and Abandonment. Medieval and Post-Medieval land-use and Settlement Dynamics in a Landscape Perspective.* Stockholm.

Palm, L. Andersson 1999. Befolkning och försörjning i Halland före 1800-talet. I: Olsson, S.-O. (red.). *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – länkar i halländsk medeltid.* Högskolan i Halmstad. S. 49–67.

Palm, L. Andersson 2000. *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751.* Göteborg.

Persson, S. 2005. *Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1640.* Göteborg/Stockholm.

Persson, S. 2007. *Gränsbygd och svenskkrig. Studier i Blekinges, Skånes och Hallands östdanska historia.* Lund.

Putnam, R. 2001. *Den ensamme bowlaren. Den amerikanska medborgarandans upplösning och förnyelse.* Stockholm.

Regnar, H. 1982. De gammeldanske landskabers grænse mod Sverige. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift.* S. 7–45.

Rockman, M. 2003. Knowledge and learning in the archaeology of colonization. I: Rockman, M. & Steele, J. (eds). *Colonization of unfamiliar landscapes. The archaeology of adaptation.* London/New York. S. 3–24.

SAOB=Svenska akademiens ordbok. 080128.Uppslagsordet "härbärge" [tryckt 1932] http://g3.spraakdata.gu.se/saob/ [080313]

Skansjö, S. 2003. Örkelljunga och Fagerhult under senare delen av 1500-talet. I: Olsson, M. (red.). *Kartering och omlandsstudier utmed E4:an i norra Skåne.* Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 2003:19. Lund.

Strömberg, B. 2008 *Det förlorade järnet. Dansk protoindustriell järnhantering.* Stockholm.

Venge, M. 1980. Bondefred og grænsefred. (Dansk) *Historisk Tidsskrift* 80 (Ræcke 14 bd 1). S. 40–63.

Åmark, K. 1915. *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830.* Stockholm.

Ä. VgL = *Svenska landskapslagar.* (Utg.) Å. Holmbäck & E. Wessén. Ser. 5, Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten. Stockholm 1947.

Ödman, A. 2001. *Vittsjö. En socken i dansk järnbruksbygd.* Norra Skånes medeltid 2. University of Lund, Institute of archaeology, report Series No. 76. Lund.

Österberg, E. 1987. Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområde. (Svensk) *Historisk tidskrift* 1987: 3. S. 321–340.

BIRTH OF ARTIFICIAL MEMORY
WRITTEN CULTURE AND LITERACY IN DENMARK DURING THE HIGH MIDDLE AGES

This paper deals with the emergence of a Latin written Culture in Denmark in the High Middle Ages (c. 1000–1250). The charters known today show how a new practical and functional use of Latin as a written language was introduced in the late eleventh century and above all the twelfth century, alongside the church's traditional use of Latin as a written theoretical language. In chronological terms, the first steps towards an indigenous charter culture were taken during the eleventh century. At this time, however, charters only occurred sporadically. The crucial formative stage was the period c. 1130–1170. With the aid of writing, large and complex amounts of data could be stored and handled. The function of writing as an artificial memory was therefore the foundation for an efficient administration. In the High Middle Ages there were also Latin inscriptions on different types of objects, for example, building details, fittings, and wall paintings in churches, gravestones, and coins. Although this material is not as easy to date as the charters, it is clear that the use of Latin as a written language was rather limited in the eleventh century. The twelfth century saw a gradual increase, so that by mid-century it was fairly widespread. The second half of the twelfth century can thus be described as the period when written culture had its definitive breakthrough in Denmark. The artificial memory then replaced oral tradition to a great extent.

DET ARTIFICIELLA MINNETS FÖDELSE

SKRIFTKULTUR OCH LITERACY I DANMARK UNDER TIDIG MEDELTID

PETER CARELLI

För oss moderna människor framstår ett aktivt skriftbruk som något fullständigt naturligt. Det vi lever i är också en utpräglad litterat samhällsform där alla och envar är mer eller mindre beroende av skrift. Situationen var dock mycket annorlunda under tidig medeltid. I början av denna period präglades Danmark av en huvudsakligen muntlig kulturform där skriften användes i ett fåtal begränsade sammanhang. För detta ändamål nyttjades den traditionella runskriften vilken kan betecknas som en i första hand epigrafisk skriftform, särskilt lämplig för kortare texter. Den kristna missionens framgångar i Danmark under sen vikingatid och framför allt under 1000-talet innebar en första reell spridning av den latinska skriften. Under detta skede var dock den latinska skriften intimt förbunden med den kristna läran och dess ideologiska budskap. Bara något hundratal år senare hade detta förhållande förändrats betydligt. Den latinska skriften var då en aktivt utnyttjad skriftform som, förutom det teologiska bruket, även hade vida praktiskt-funktionella användningsområden.

Det är just denna förändringsprocess som studeras i denna artikel. Avsikten är att förstå vad som hände under denna period, hur det gick till och varför det skedde. En av de grundläggande frågorna blir att försöka utröna den latinska skriftkulturens kronologiska förlopp. Finns det tendenser i dateringarna som anger några särskilt intensiva perioder, eller skedde spridningen successivt och med jämn takt under hela tidsperioden? På samma vis är det relevant att söka utröna den latinska skriftens korologi. Går det att utpeka några geografiska områden som kan ha fungerat som innovationscentra varifrån nymodigheten spreds vidare över landet? När detta är gjort är det på sin plats att försöka förklara varför denna utveckling ägde rum. Var det kyrkans ökade närvaro som helt naturligt ledde till ett mer aktivt skriftbruk, eller drevs utvecklingen av världsliga intressegrupper som insåg de fördelar som ett administrativt skriftbruk möjliggjorde? Vem hade intresse av att skapa detta artificiella minne?

Det empiriska underlaget utgörs av flera olika källmaterial. En stor materialgrupp består av de skriftliga källor, diplomen, som bevarats i original eller som avskrifter. En annan stor materialgrupp utgörs av olika typer av föremål

med inskrifter. Slutligen har även arkeologiskt tillvaratagna skrivredskap medtagits. Förhoppningen är att detta materialurval som gjorts ska ge en så bred och rättvisande bild av den latinska skriftkulturens framväxt i Danmark som möjligt och att mer generella slutsatser ska kunna dras. Med Danmark avses nuvarande Danmark, men också Sydschleswig och Skånelandskapen, alltså Skåne, Halland och Blekinge. Den teoretiska och metodiska utgångspunkten för denna studie är att skriften och dess materiella lämningar kan betraktas som materiell kultur. Texterna, av alla de slag, är således artefakter som låter sig tolkas ur ett historiskt-arkeologiskt perspektiv (Carelli 2001: 17ff). Föreliggande artikel är en förkortad version av kapitlet "Den heliga skriften : Latinet och det artificiella minnet" som ingår i doktorsavhandlingen *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark* (Carelli 2001).

MEDELTIDA LITERACY

Literacy är ett sedan länge väl etablerat internationellt forskningsfält. I Norden dröjde det dock till 1980-talet innan denna diskurs hamnade i forskningsmässig fokus (Carelli 2001: 255f för historiografisk översikt). Ett av de största problemen inom den nordiska medeltidsliteracyforskningen har varit av terminologisk art. Svårigheterna har främst bestått i problemen att finna lämpliga nordiska ord som motsvarar det engelska ordet *literacy* liksom det även funnits definitionssvårigheter av begreppets egentliga innebörd. Ibland används termen literacy som synonym med läs- och skivkunnighet, en förhållandevis snäv mening, medan det i andra sammanhang har en mer övergripande och vid mening. En vanlig uppfattning inom medeltidsforskningen är att se *literacy* som en motsats till *orality*.

När vi talar om literacy som kulturellt fenomen är det också viktigt att särskilja mellan en mer personlig literacy där skriftkompetensen är en individuell egenskap, och en social literacy där skriftkompetensen är en mer uttalat kollektiv egenskap. När det gäller medeltida förhållanden är det således tveksamt att tala om en litterat samhällsform då endast en mindre del av befolkningen var litterata. En lämpligare term är i detta fall litterat kultur eftersom literacyn hade en klart definierad roll inom samhällssystemets organisation och reproduktion. Skriftligheten var en del av det kulturella systemet även om det endast behärskades av ett fåtal.

Vad är det då som gör skriften så användbar i ett samhällskulturellt sammanhang? Den engelske antropologen Jack Goody har framför allt betonat dess betydelse för det kritiska tänkandet. Det frigörande från den muntliga traditionen som skriftbruket innebar resulterade nämligen i en intellektuell utveckling mot ökad rationalitet, skepticism och kumulativt vetande. Texten var dessutom väl lämpad att hantera information av mer abstrakt karaktär (Goody 1977: 37).

Den successiva övergången från ett skriftlöst samhälle till ett skriftbärande innebar inte bara en förändring från ett samhälle utan dokument till ett med dokument, utan hade sådan genomgående social verkan att den dessutom förändrade människornas sätt att vara, tänka och handla. Skriftkompetensen kan närmas beskrivas som en tyst och långsam revolution som formerade en ny kollektiv mentalitet.

NORDISK RUNLITERACY

Vid en studie av nordisk medeltidsliteracy faller det sig naturligt med en kortfattad inledning som översiktligt behandlar den nordiska runskriftens utveckling. Detta skriftsystem utvecklades som den 24-radiga runraden redan under romersk järnålder. Inspirationskällan var sannolikt det latinska alfabetet (Odenstedt 1990).

Inom den runologiska forskningen råder delade meningar om varför runskriften utvecklades. Vissa har hävdat att det var funktionella behov som låg bakom runskriftens utveckling, att den kom att fungera som ett nödvändigt hjälpmedel för kommunikation och att det var den hastigt expanderande internationella handeln som skapade detta behov (Liestøl 1971; Page 1973; Moltke 1976). Andra har framhållit det magiska som huvudsaklig faktor vid runskriftens äldsta utveckling, ett uttryck för samtidens religiösa och magiska föreställningsvärld (Krause 1966).

De bevarade runinskrifterna talar i detta sammanhang sitt tydliga språk. Av alla föremål med runor som påträffats i Danmark och som daterats till germansk järnålder, 141 har 90 % utförts på mycket speciella artefaktkategorier såsom minnesstenar, guldbrakteater, lyxföremål och smycken. Endast 10 % av inskrifterna återfinns på föremål som kan betecknas som mer vardagliga såsom kammar, käppar, verktyg och redskap. Inte någon av inskrifterna kan av sitt textinnehåll att döma betraktas som konkreta produkter av handel och varubyte. De formelartade inskrifterna är dock många.

Mot slutet av 700-talet vidareutvecklades den äldre runraden till ett nytt system bestående av endast 16 tecken (Moltke 1976: 23ff). Denna reform förenklade visserligen ristandet, men försvårade samtidigt läsandet då samma stavning kunde ha flera olika betydelser. De bevarade inskrifterna från vikingatiden, främst runstenar, visar genom en successiv utveckling på längre och mer komplicerade texter. Likaså är deras innehåll av mer berättande karaktär, nästan uteslutande resta över avlidna familjemedlemmar eller fränder. Runstensresandet var samtidigt en exklusivitet för den jordägande aristokratin, samhällets yttersta elit (Jacobsen & Moltke 1942: 1026; Moltke 1976: 147ff). Den dominerande runstensperioden i Danmark, då inte mindre än 227 runristade stenar restes, sträcker sig från 900-talets slut till ca 1025. På Bornholm inleddes dock traditionen att resa runstenar först vid mitten av 1000-talet. Vid ungefär samma tid, troligen under åren 1065-74,

präglades ett antal mynt med enklare runinskrifter, de flesta präglade i Lund men även i Roskilde och Slagelse (Moltke 1950). Utöver runstenarna och de så kallade runmynten har ytterst få andra vikingatida föremål med runinskrifter påträffats i Danmark, totalt endast ett 20-tal.

Under 1000-talet introducerades det latinska språket och den latinska skriften på allvar i Norden. Under samma period anpassades runraden successivt efter det latinska alfabetet. Exempelvis skapades åtskilliga nya runtecken för att motsvara de latinska bokstäverna (Moltke 1976: 25). Assimilationsprocessen märks särskilt under äldre medeltid då både runor och majuskler emellanåt förekommer i samma inskrifter. Texterna kan dessutom vara skrivna både på det danska folkspråket och på latin.

Trots att runstensresandets tid alltså var över är den rikaste perioden vad gäller runinskrifter faktiskt medeltiden. Av de 844 runinskrifter som var kända i Danmark hösten 1997 är 455 (54 %) av medeltida ursprung. De medeltida runinskrifterna återfinns i huvudsak på byggnadsstenar i kyrkor, på gravstenar och kyrkliga föremål, men även på mer privata och amulettliknande föremål. De allra flesta inskrifter är, trots den starka kyrkliga kopplingen, av mer världslig karaktär. Även socialt sett tycks runristandet ha fått större spridning än tidigare. Antalet runristningar från staden Lund, ett 60-tal, utgörs främst av runristade revben. Dessa har påträffats på många skilda platser i staden och i mycket olika sociala miljöer. Generellt sett är dessa ristningar enklare och mer vardagligare än tidigare. Detta talar för att runskriften fick en folkligare förankring under medeltidens första århundraden.

Det finns även exempel på att samhällets övre och mer lärda skikt ännu behärskade runskriften i en tid då den latinska skriften alltmer kom att dominera. Det mest anmärkningsvärda exemplet är runstenen vid Norra Åsum kyrka, rest av ärkebiskop Absalon och stormannen Esbern Mule någon gång 1178-1201 vid uppförandet av kyrkan (Moltke 1976: 332f). Ett annat exempel är den version av Skånelagen och den skånska kyrkolagen, *Codex Runicus*, som helt och hållet nedtecknades med runskrift någon gång omkring år 1300 efter en latinsk förlaga (Skautrup 1944: 193).

Frågan är då om det existerat någon form av samhällelig literacy under nordisk järnålder. Det stora och varierade runstensmaterialet från vikingatiden, med stor geografisk spridning, talar för detta, men den relativa avsaknaden av andra föremålstyper med runinskrifter talar mot en sådan tolkning. Det mesta tyder på att runor började användas i flera olika funktionssammanhang, i olika samhällsmiljöer och på olika föremål, under övergången vikingatid/äldre medeltid. Det är således först under detta skede som det är relevant att tala om en mer utbredd runliteracy. Detta är i sig intressant då runskriftens egentliga höjdpunkt faktiskt sammanföll med den latinska skriftens etablering och spridning i Norden. Frågan är om inte det nyvaknade intresset för runskriften var ett direkt resultat av den latinska skriftens praktiska användbarhet, att det alltså var en ny litterat mentalitet som ledde till en samtida renässans för den uråldriga runskriften.

ETT NYTT SKRIFTSYSTEM INTRODUCERAS

De äldsta beläggen för latinsk skrift i Danmark är ett stort antal inskrifter på guldbrakteater från germansk järnålder. Dessa inskrifter har dock tolkats som mer eller mindre förvanskade efterlikningar av klassiska mynt- och medaljongomskrifter (Jacobsen & Moltke 1942: 849). De äldsta nordiska mynten, präglade under 800- och 900-talen, bär dock inga omskrifter, trots att de är efterlikningar av karolingiska mynttyper som oftast bar latinska omskrifter (Malmer 1966).

Under Sven Tveskäggs regeringstid (ca 986-1014), troligen omkring år 995, inleddes en mer omfattande myntprägling efter anglosaxisk förebild i Danmark. På dessa mynt finns tydbara latinska majuskelinskrifter. På myntens åtsida står »ZVEN REX AD DENER«, 'Sven, kung hos danerna' eller möjligen 'kung i Danmark', och på frånsidan står »GODWINE M-AN DNER«, 'Godwine, myntmästare hos danerna'. På frånsidan finns även de fyra bokstäverna »C-R-V-X«, 'kors', på var sin sida om ett kors (Jensen 1995a: 22). Denna mynttyp är alltså det äldsta belägget för en mer utvecklad latinsk skriftkultur i Danmark. Inskriften är inte bara en efterlikning utan även meningsfull och informationsbärande. Under Knut den stores regeringstid (1018-35) inleddes mer omfattande utmyntningar i Danmark. I stort sett samtliga nya mynttyper försågs, efter kontinentalt mönster, med latinska omskrifter.

De skriftförsedda mynten ska naturligtvis tas som bevis för att det latinska skriftsystemet introducerades i Danmark under slutet av 900-talet och särskilt under 1000-talets början. Något större samhälleligt genomslag hade dock knappast den latinska skriften under detta skede. Detta beror främst på att antalet skrivkunniga myntmästare, de flesta av utländsk härkomst, var förhållandevis få till antalet och koncentrerade till rikets största städer. Sannolikt var myntomskrifterna i första hand avsedda som epigrafiska symbolhandlingar som, tillsammans med myntens ikonografiska uppbyggnad, var materiella bevis för den danska kungamaktens avsikter att förena Danmark med det kristna Kontinentaleuropas kulturkrets. Under 1000-talets andra hälft är det dock möjligt att iaktta en markant utveckling i bruket av den latinska skriften. Antalet förvirrade myntomskrifter minskade drastiskt för att upphöra helt under 1080-talet. Detta talar för att myntmästarna, som nu huvudsakligen var av skandinaviskt ursprung, var väl förtrogna med den latinska skriftens hemligheter. De tidigare symbolladdade bokstavskombinationerna utan innehållslig mening ersattes nu av meningsbärande ord. En övergång skedde alltså från myntomskrifternas form till deras innehåll.

Även det äldsta diplommaterialet är naturligtvis ett väsentligt källmaterial då framväxten av en latinsk skriftkultur i Danmark diskuteras. De äldsta beläggen för ett danskt anammande av diplomkulturen är de många brev som utfärdades av Knut den store (1018-35) och Hardeknut (1035-42) under deras vistelser i det erövrade England (DD 1 I). Under motsvarande tid

tycks dock inga brev ha utfärdats i Danmark vad vi vet utifrån det bevarade diplommaterialet. Sannolikt har de danska kungarna rört sig och agerat i två skilda samhällssystem, ett till delar skriftbärande (England) och ett i stort sett skriftlöst (Danmark) vid denna tid.

Inte heller från Sven Estridssons regeringstid (1047-74) finns några skrivna dokument bevarade. Det finns dock exempel på att brev skickades till den danske kungen från påvestolen i Rom och att svar utgått från den danske kungen. Likaså har brev skickats från både påvestolen och ärkebiskopen i Hamburg till danska biskopar (DD 1 II). Endast ett diplom från 1000-talet finns ännu bevarat, om än som senare avskrift, nämligen Knut den heliges gåvobrev till S:t Laurentii kyrka i Lund, daterat den 21 maj 1085 (DD 1 II: 21). Donationsbrevet är uppbyggt enligt ett särskilt formular vilket tyder på att det var innehållsligt och stilistiskt avancerat för sin samtid. Den person som utfärdade donationsbrevet var således väl förtrogen med samtida nordeuropeisk diplomstil, både vad gäller uppbyggnad, språkliga formuleringar och fysisk utformning.

1000-talets myntomskrifter är tillsammans med Knut den heliges gåvobrev talande bevis för den begynnande närvaron av en latinsk skriftkultur i Danmark. De bägge källmaterialen indikerar även en kvalitativ utveckling under 1000-talets lopp där allt fler skriftlärda successivt framträder som aktörer. Skrivkonsten tycks dock ha varit förunnad en relativt begränsad bildningselit.

TIDIGMEDELTIDA PERGAMENTSKRIFT

De skriftliga källor som på ett eller annat sätt bevarats till våra dagar, i original eller som avskrifter, är ett källmaterial som på ett påtagligt sätt uttrycker den pergamentbaserade skriftens utveckling i det tidigmedeltida Danmark. Det är emellertid ett sedan länge väl känt faktum att det bevarade diplommaterialet är kraftigt fragmentariskt. Beräkningar från England visar att endast någon procent av de ursprungliga textkällorna bevarats (Clanchy 1993: 55). För att få en så bred och allsidig bild som möjligt har inte bara diplomen medtagits i studien utan flera andra källtyper som böcker, krönikor, annaler, lagar och jordeböcker samt förekomst av bibliotek och arkiv (Carelli 2001: 266ff).

Den sammanställning som gjorts av den danska pergamentskriftens lämningar från tidig medeltid visar att denna skriftform nästan uteslutande var en angelägenhet för samhällets yttersta elit. Ärkebiskopar, biskopar och kungar var de dominerande brevskrivarna under hela den undersökta perioden. Först under 1200-talets första decennier kan ett något vidare samhälleligt bruk av diplom skönjas, även om det fortfarande i hög grad var knutet till de högre kyrkliga och världsliga tjänstemännens ämbetsutövande. De tidiga kungliga diplomen har alla en stark kyrklig anknytning, huvudsakligen i

form av donationer och privilegier till kyrkliga institutioner. Det är således troligt att kyrkan var den stora initiativtagaren till det inledande bruket av pergamentskrift i Danmark.

Inom kyrkan fanns också ett naturligt förhållande till skriftanvändning då kristendomen var en i grunden textbaserad lära. En flerhundraårig tradition fanns således inom den kyrkliga organisationen att bruka skriften för förkunnande och liturgiska syften. I takt med att kyrkan växte sig starkare i det danska samhället utvecklades även ett mer praktiskt-funktionellt skriftbruk. Den latinska skriftens texter brukades i detta sammanhang som ett artificiellt minne. Diplomen är ett tydligt uttryck för detta nya skriftbruk. Det stora flertalet brev behandlar nämligen spörsmål av juridisk eller administrativ art, exempelvis ägande samt rättigheter och skyldigheter.

Kronologiskt sett togs de första stegen mot en inhemsk diplomkultur redan under 1000-talets lopp (fig. 1). Det rörde sig dock om ett högst sporadiskt brevskrivande under denna tid. Det formativt avgörande skedet var dock perioden ca 1130-70.

Period	Säker tioårs-period	Yngsta tioårs-period
1070-1079	0	0
1080-1089	1	1
1090-1099	0	0
1100-1109	0	0
1110-1119	0	1
1120-1129	1	1
1130-1139	8	10
1140-1149	12	14
1150-1159	8	12
1160-1169	14	22
1170-1179	40	52
1180-1189	16	22
1190-1199	15	20
1200-1209	24	35
1210-1219	30	50
1220-1229	30	47
1230-1239	44	48
1240-1249	77	92
Σ	320	427

Fig. 1. Den kronologiska förekomsten av brev utställda i Danmark fördelade enligt tioårsperioder. Materialet har även indelats i två kvalitetsnivåer avseende dateringarnas säkerhet. Källa: Diplomatarium Danicum.

Diplommaterialet antyder även att pergamentskriften under sitt äldsta skede var nära knuten till några få centrala skrivarverkstäder, så kallade skriptorier. Här måste särskilt skriptoriet vid domkapitlet i Lund framhållas. Utöver de många ortsangivna diplomen finns även andra uppgifter som intygar lundaskriptoriets framträdande ställning. Redan på 1120-talet existerade exempelvis ett bibliotek och ett arkiv där. Omkring 1130 omorganiserades skriptoriet vilket ledde till en kraftig utbyggnad av verksamheten. Då inrättades även ett särskilt ämbete vars uppgift var att fungera som domkapitlets bibliotekarie och kanslichef. Denna organisatoriska förändring innebar en oerhörd professionalisering av det pergamentbaserade skriftbruket. Under 1100-talets andra hälft framställdes också en rad olika texttyper i lundaskriptoriet, exempelvis mässböcker, krönikor, annaler och lagsamlingar. Under 1100-talets andra hälft utvecklades även andra skriptorier runt om i landet, särskilt vid domkapitlen och de större klostren. Ett mer uttalat bruk av pergamentskrift inom den kungliga administrationen kan dock inte beläggas förrän under 1200-talets första hälft.

TIDIGMEDELTIDA INSKRIFTER

Vid sidan av pergamentskriften och dess lämningar finns ett annat material som också är relevant att ta med i en studie av den tidiga medeltidens literacy, nämligen inskrifter av allehanda slag. Detta material omfattar texter som är inhuggna, graverade, inristade eller snidade på sten-, metall- eller träföremål samt målade på byggnadselement, träföremål eller glas (Bæksted 1968:9). Inskrifterna är i regel av epigrafisk karaktär. Avsikten var nämligen att de skulle synas och läsas av andra människor samt att bevaras över lång tid. Detta innebär att det under medeltiden troligen var fler människor som konfronterades med dessa epigrafiska texter än med exempelvis diplom och böcker som i hög grad var en exklusivitet för den skriv- och läskunniga eliten.

Av någon anledning har de romanska majuskelinskrifterna rönt mycket liten uppmärksamhet i forskningssammanhang. I de flesta fall har detta material behandlats som ett sekundärt källmaterial med begränsat informationsvärde. Detta är förvånande eftersom inskrifterna utgör ett skriftligt källmaterial, som visserligen formulerats på andra material än pergament och papper, och som därför borde behandlas på samma sätt som de samtida diplomen. En detaljerad sammanställning av det mångfacetterade inskriftmaterialet från det tidigmedeltida Danmark har redovisats i annat sammanhang (Carelli 2001: 285ff, 425ff). Ett källkritiskt problem vid inventeringen har emellertid varit att särskilja mellan inhemskt och utländskt producerade inskrifter. De båda källgrupperna säger nämligen mycket olika saker om dansk läs- och skrivkunnighet under tidig medeltid.

Epigrafiska inskrifter på olika byggnadsdetaljer återfinns i 20 av de drygt 2500 kyrkor som uppfördes i Danmark fram till ca 1250. Materialet är disparat både vad gäller innehåll och utformning. De allra flesta inskrifterna har dock som gemensamt att de uttrycker kristna värderingar som hämtats ur eller inspirerats av kristna texter. Utöver dessa inskrifter finns även några som består av stiftar- och/eller mästarformler samt en enstaka minnesformel (fig. 2). Inskrifternas geografiska distribution visar en tydlig koncentration till Jylland. De övriga återfinns i Skåne samt på Lolland och Falster. Dateringsmässigt hör merparten av de inskriftsförsedda byggnadsdetaljerna till 1100-talets andra hälft.

Romanska kalkmålningar förekommer i ett 90-tal kyrkor i det medeltida Danmark (Nørlund & Lind 1944; Banning 1976-82; Haastrup & Egevang 1985-92). Endast en begränsad del är emellertid försedda med latinska majuskelinskrifter. Texternas innehåll är varierat men består i regel av bibliska namn, donatorsnamn eller -formler, bildtitlar eller bibelcitat. Geografiskt finns en koncentration i tre områden – Skåne, Själland och Östjylland. I de tidigmedeltida kyrkobyggnaderna förekom ibland även bemålat fönsterglas. Endast några få kompletta fönster har dock bevarats från denna tid (Roussell 1964). Skärvor av målat fönsterglas är dock vanligt förekommande vid

Fig. 2. Tympanonstenarna från Gjellerup kyrka domineras av de epigrafiska inskrifterna. Efter Mackeprang 1948.

arkeologiska utgrävningar i kyrkomiljöer. Utifrån detta skärvmaterial framstår det som sannolikt att fönsterglasen i hög grad var försedda med majuskelinskrifter.

I nuvarande Danmark finns drygt 1600 medeltida dopfuntar bevarade. De flesta har tillkommit under 1100-talet och början av 1200-talet (Mackeprang 1941). Antalet bevarade och dokumenterade dopfuntar från Skåne uppgår till omkring 310, de allra flesta daterade till 1100-talets andra hälft och 1200-talets början (Anglert 1995). Endast ett litet fåtal av de danska och skånska dopfuntarna är försedda med inskrifter. Textinnehållet uppvisar stora likheter med kalkmålningarna, alltså en stor variation. Majuskelinskrifterna är dock till överväldigande majoritet sakrala till sitt innehåll. Kyrkliga sentenser, böner, verser och bibliska personnamn ger sammantaget

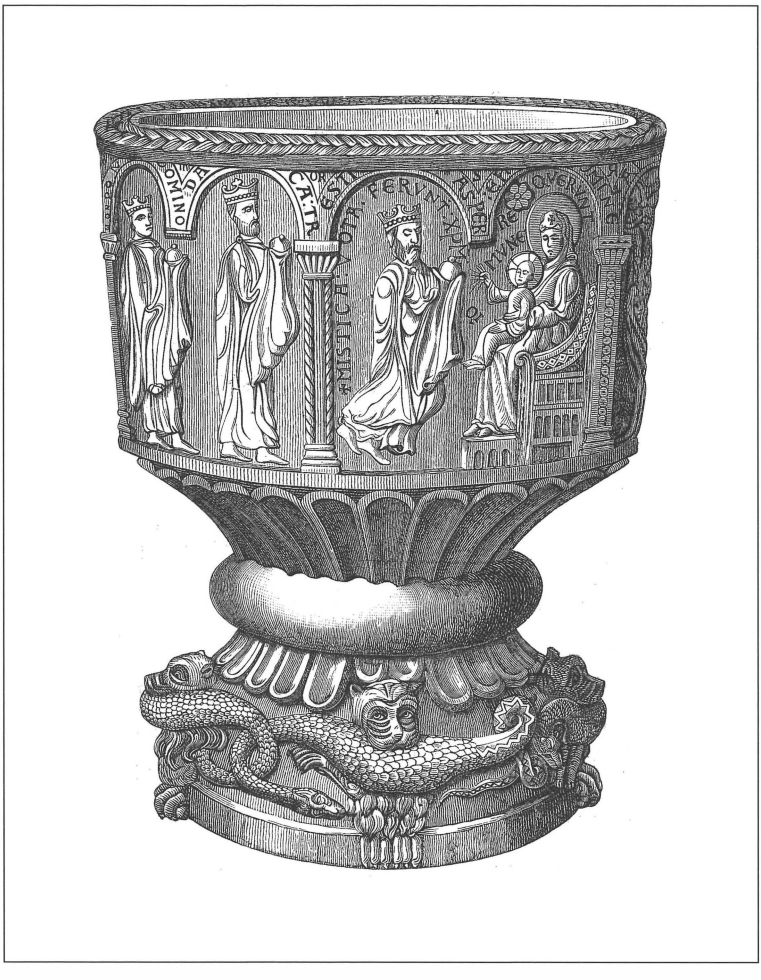

Fig. 3. Dopfunten i Gumlösa kyrka. På bilden ses de tre vise männen överräcka gåvor till det nyfödda Jesusbarnet. En av majuskelinskrifterna lyder i nusvensk översättning: "mystiska löften frambära de som söka Kristus med sin gåva". Efter Hildebrand 1898-1903.

intrycket av en mycket medveten epigrafik där den textbundna ideologin varit avsedd att manifesteras fysiskt (fig. 3).

I en liten grupp kyrkor, huvudsakligen i Jylland, finns en särskild kategori av altarbeklädnader, så kallade gyllene altaren, daterade till perioden ca 1150-1235 (Nørlund 1926; Wienberg 1995). Endast 32 sådana altaren är kända från Danmark. Av dessa finns endast nio bevarade i mer eller mindre intakt skick och av dessa är sju försedda med latinska majuskelinskrifter. Innehållet i texterna är uteslutande av religiös karaktär och består i flera fall av teologiskt-moraliska lärdomssentenser, ideologiska slagordsmeningar vars

syfte var att övertyga läsaren om den rätta vägen. Latinska majuskelinskrifter förekommer även på andra typer av kyrkliga inventarier, exempelvis processionskrucifix, altarsatser och pergamentstycken som nedlagts i relikgömmor, men i relativt ringa grad. Från medeltida danskt område finns drygt 115 romanska kyrkklockor bevarade. Av dessa är 12 försedda med latinska majuskelinskrifter. Endast en av de danska klockinskrifterna har daterats till 1100-talet, ytterligare en till 1200-talets mitt medan de övriga tio daterats till 1200-talets slut (Uldall 1906)

Bruket av horisontella gravstenar och -monument spreds under tidig medeltid till Norden via områden i nordvästra Europa. Under denna tid utgjordes de flesta gravmonument av flata trapetsformade eller rektangulära stenar med eller utan gavelstenar. Av de 630 bevarade gravstenarna inom nuvarande danskt område är 132 försedda med inskrifter (Hinrichsen 1988) (fig. 4). De allra flesta återfinns i Jylland. Texternas innehåll består i regel av antingen personnamn, dödsformler, dagsangivelser, mästarformler, bibliska ord eller sentenser, förböner eller metriska verser. Endast någon enstaka inskriftsförsedd gravsten kan dateras till tiden före ca 1150. Under 1100- talets andra hälft tycks dock bruket av gravstenar med majuskelinskrifter ha fått en snabb spridning. Särskilt markant var ökningen under 1100-talets sista fjärdedel. En annan gravanknuten föremålsgrupp utgörs av minnestavlor och minnesplaketter avsedda som textuella monument över avlidna personer. Minnestavlorna är tillverkade av sten samt försedda med huggna bokstäver. Syftet med dessa var kort och gott att den epigrafiska texten skulle läsas av alla betraktare. Minnesplaketterna är generellt sett av mindre format samt tillverkade av metallbleck, oftast bly, på vilka texten ristats eller graverats. Dessa minnesplaketter lades i graven tillsammans med den döde. Det var

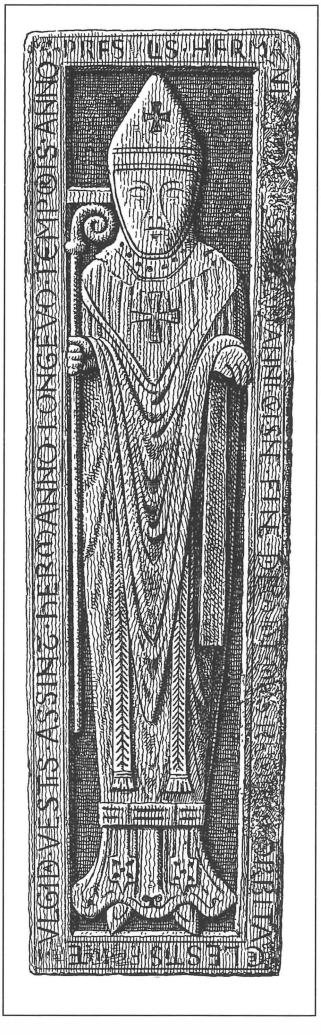

Fig. 5. En av de äldsta gravstenarna med majuskelinskrifter som säkert daterats är gravstenen över biskop Herman av Slesvig som begravdes i Lunds domkyrka någon gång mellan 1145-1148. Efter Stephens 1873.

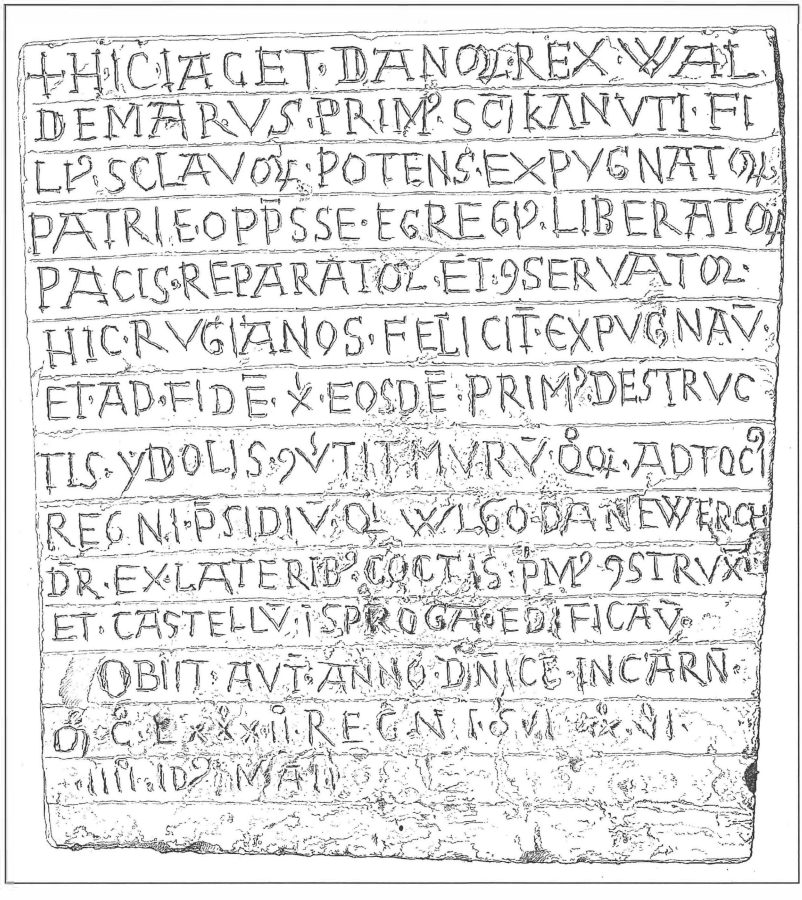

Fig. 5. Vid öppningen av Valdemar I:s grav i S:t Bendts kyrka i Ringsted år 1855 påträffades en blyplatta med latinska majuskelinskrifter på båda sidor. Troligen har dessa tillkommit vid två skilda tillfällen: den kortare inskriften vid Valdemars gravläggning 1182 medan den längre inskriften på bilden troligen tillkommit under 1200-talets första hälft. Efter Gertz 1921.

således endast vid begravningsögonblicket som minnesplakettens text kunde läsas av andra. Syftet med dem var sannolikt att informera Gud och eftervärlden om vem den döde individen var (fig. 5). Av det bevarade materialet framgår det att bruket av minnestavlor och -plaketter inte var särskilt utbrett i den tidiga medeltidens Danmark. Endast en minnestavla föreligger, daterad till 1128, vilket antyder att denna inskrifttyp var en ovanlighet även i sin samtid. Merparten av minnesplaketterna av bly kan dateras till 1100-talets slut och 1200-talets början.

Endast ett litet antal föremål som kan betecknas som personliga ägodelar försågs under tidig medeltid med latinska majuskelinskrifter. Det rör sig

om olika typer av krucifix, smycken, vapen och ett skrinlock. Dessa föremålsgrupper tycks höra hemma i två mycket speciella samhällsgrupperingar – 1000-talets myntmästaremiljöer respektive 1100-talets sociopolitiska elitmiljöer. Gemensamt för föremålen är att de i sin samtid betraktades som ting med stort ekonomiskt eller ideologiskt värde. Sigill och mynt är två andra föremålsgrupper som ofta försågs med latinska majuskelinskrifter under tidig medeltid. Bruket av sigill tycks dock ha varit en exklusivitet för samhällets yttersta sociala skikt fram till 1200-talets mitt.

SKRIFTENS REDSKAP

I det följande ska även skriftens praktiska förutsättningar, dess teknologi och redskap belysas. Flera olika skriftformer existerade emellertid parallellt, och dessa olikheter återspeglar vitt skilda handlingar med skiftande krav på och möjligheter för bevarande och arkivering.

Skrift på pergament, som tillverkades av skinn, är den skriftform som främst sammanknippas med den medeltida diplomkulturen. Inför framställandet av ett diplom genomfördes först ett rutinartat tekniskt förarbete då pergamentstycket skars till med hjälp av kniv och linjal. Därefter glättades ytan och bladen linjerades sedan det önskade avståndet mellan raderna markerats genom att små hål prickats parvis längs bladets kanter. Linjeringen gjordes med spetsiga föremål av ben eller trä, med rött bläck eller med ett blystift. Därefter inleddes själva skrivarbetet som utfördes med fjäderpenna, bläck och en raderkniv.

Det redskap som användes för tillverkandet av de små hålen i pergamentbladens kanter benämndes under tidig medeltid för *punctorium*. En modern svensk benämning är pergamentprickare (fig. 6). I det medeltida Danmark (Slesvig undantaget) har sammanlagt 47 pergamentprickare påträffats vid arkeologiska undersökningar. Av dessa har inte mindre än 31 framkommit i Lund, nio i Roskilde, fem i Æbelholt kloster, en i Nysted Gråbrødre kloster samt en i Århus (Nielsen 1996; Carelli 2001: 447ff). Den geografiska spridningen visar ett mycket centraliserat bruk av pergamentskrift i Danmark under medeltiden där Lund var det utan tvekan viktigaste skriftcentrat, följt av Roskilde. Skrivbly och skrivredskap är däremot relativt sällsynta i arkeologiska sammanhang. I nuvarande Danmark har endast 15 blystift påträffats och i Lund ytterligare fyra. De allra flesta fynden har framkommit i kyrkliga miljöer (Nielsen 1996; Andersen 1998; Carelli 2001: 447ff).

Bruket att använda vaxtavlor som skrivmaterial introducerades i Norden under tidig medeltid. Texten ristades med hjälp av en *stylus*, en griffel, på en vaxöverdragen tavla, oftast tillverkad av trä, elfenben eller metall (fig. 7). Texten var icke-permanent då det var möjligt att sudda ut den genom att glätta vaxet. Av denna anledning lämpade sig vaxtavlor särskilt för tillfälliga anteckningar, kladdar och skisser som i sig inte var nödvändiga att arkivera.

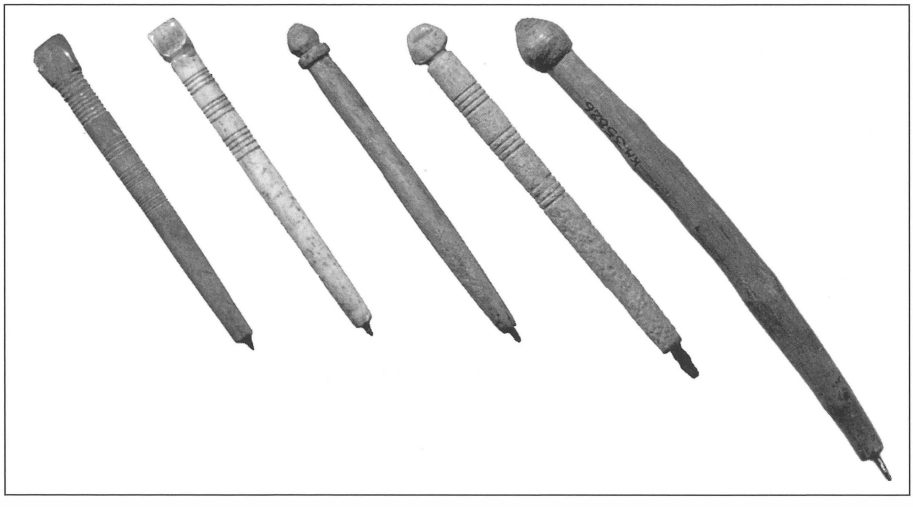

Fig. 6. Urval av pergamentprickare påträffade vid arkeologiska utgrävningar i Lund. Foto: Bengt Almgren, LUHM.

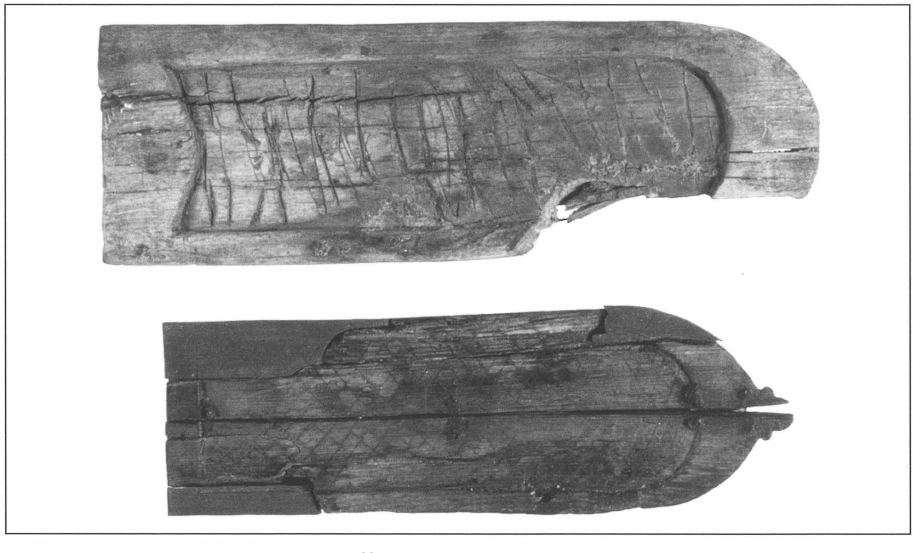

Fig. 7. Urval av vaxtavlor påträffade vid arkeologiska utgrävningar i Lund. Foto: Bengt Almgren, LUHM.

En annan fördel var att vaxtavlorna var ett mycket mobilt skrivmaterial. Endast åtta vaxtavlor har påträffats i nuvarande Danmark och Skånelandskapen. Sju av dessa härrör från Lund. Endast tre av vaxtavlorna kan dateras till tiden före ca 1250. De lundensiska vaxtavlorna uppvisar en intressant geografisk distribution då fem av de sju tavlorna påträffats i direkt anslutning till Stortorget, ett område som präglades av världslig bebyggelse och verksamheter av merkantilt slag (Carelli 2001: 351ff, 447ff).

I arkeologiska sammanhang finns klara identifieringsproblem då allehanda spetsiga föremål benämnts som styli. En källkritisk granskning har därigenom diskvalificerat ett stort antal av tidigare bestämda styli (Nielsen 1996: 44). I nuvarande Danmark och Skånelandskapen har 38 säkra styli påträffats och sju möjliga. Av dessa har inte mindre än 30 säkra styli påträffats i Lund. Dateringsmässigt finns en jämn spridning över hela medeltiden. Den geografiska spridningen i staden visar två koncentrationsområden, dels ett fåtal fynd från stadsområdets norra och östra delar som präglades av kyrkliga miljöer, dels de många fynden från den centrala och södra delen av staden där samtliga fynd framkommit i rent profana miljöer i direkt anslutning till torget eller den södergående torggatan.

SKRIFTKULTURENS KRONOLOGI OCH KOROLOGI

Med utgångspunkt från den sammanställning som gjorts av de bevarade diplomen, bevarade inskrifter och arkeologiskt påträffade skrivredskap är det möjligt göra några mer generella slutsatser rörande den latinska skriftkulturens framväxt i det tidigmedeltida Danmark (fig. 8).

Ett tydligt resultat av dateringssammanställningen är den påtagliga frånvaron av latinsk skrift i Danmark under 1000-talet. Denna tycks endast ha varit närvarande inom mycket få och exklusiva samhällsmiljöer. Latinska inskrifter brukades under detta århundrade endast på mynt och smyckebrakteater, föremålsgrupper som främst tillverkades av anglosaxiska myntmästare efter kontinentala förebilder. Texterna har i detta sammanhang varit ideologiskt viktiga i sig, men relativt oviktiga som informationsspridare. Noterbart är även att myntomskrifterna och smyckebrakteaternas omskrifter, till skillnad från övriga materialgrupper, minskade i antal efter 1100-talets mitt.

En annan materialgrupp som dateringsmässigt skiljer ut sig är de arkeologiskt påträffade skrivredskapen. Redan under 1000-talets första hälft förekom både vaxtavlor, styli och pennskrin i de urbana miljöerna. De förstnämnda föremålsgrupperna fanns därefter närvarande under hela den undersökta perioden. Skrivredskapen är ett uttryck för en annan typ av skrift än pergamentskriften då den avsåg skrift på vax. Det var således en tillfällighetsskrift utan arkiveringsbehov. Det är troligt att det föreligger ett nära samband mellan närvaron av skrivkunniga anglosaxiska myntmästare och den relativt höga frekvensen av styli och vaxtavlor under 1000-talet. De platser med överlägset störst antal fynd av skrivredskap är också Lund och Roskilde, landets två största myntpräglingsorter vid denna tid. Ett annat tecken på detta samband är det pennskrinslock med vaxtavla som påträffats i Lund, märkt med det anglosaxiska namnet Leofwine.

Bortsett från dessa avvikelser råder en relativt god samstämmighet bland de övriga materialgrupperna. Med all tydlighet framgår att framför allt

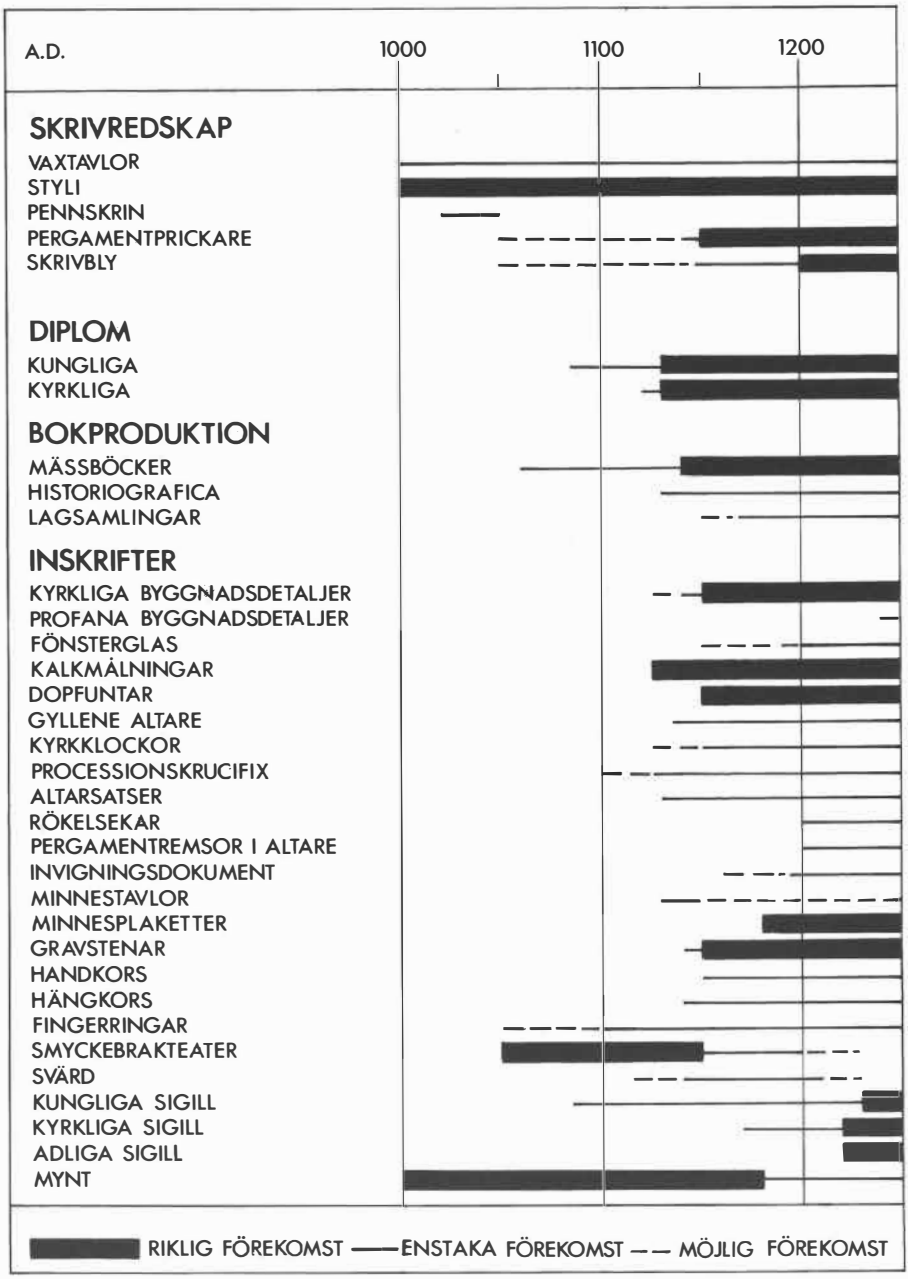

Fig. 8. Ett relativt åskådliggörande av den latinska skriftens kronologiska utveckling i Danmark under perioden ca 1000-1250. Efter Carelli 2001.

1100-talet var det århundrade då den latinska skriften fick sitt definitiva genomslag i Danmark. Århundradets första hälft, i synnerhet 1130- och 1140-talen, framstår i detta avseende som den latinska skriftens etableringsfas. Perioden fram till ca 1170 kan beskrivas som den latinska skriftkulturens formativa skede. Av de inskriftförsedda föremålen att döma fanns den latinska skriften närvarande och brukades aktivt i många skiftande miljöer och sammanhang under 1100-talets sista fjärdedel. Denna period kan således betraktas som det skede då Danmark kom att utgöra ett latiniserat samhälle där den latinska skriftkulturen var en naturlig del av samhällslivet.

Skriftens korologiska utveckling är mer komplicerad att sammanställa. Detta beror främst på att de flesta materialgrupper är begränsade till antal samt ofta grovt daterade. En mer detaljerad kronologisk skiktning av det korologiska förhållandet låter sig därför ej göras. Sammantaget ger dock materialet en bild av skriftens geografiska närvaro. En stark koncentration kan då konstateras till denna tids centralområden: Jylland, Fyn, Själland och Skåne. Märkbart ickenärvarande är den latinska skriften på de övriga småöarna i riket, på Bornholm och i Halland och Blekinge. Vissa platser har också utmärkt sig kvantitativt vilket tyder på att de utgjort särskilda skriftcentra, främst städerna Lund, Slesvig och Roskilde, men även Odense, Viborg, Århus, Ålborg och Ribe. Det är föga förvånande då dessa orter under tidig medeltid var centra både för den kyrkliga och den världsliga maktutövningen.

SKRIFTEN OCH DET ARTIFICIELLA MINNET

Vad var det då som gjorde just 1000- och i synnerhet 1100-talet så mottagligt för den latinska skriften och det nya skriftbruket? Varför skedde det inte tidigare? Redan under järnåldern bör nämligen åtskilliga nordbor ha konfronterats med den latinska skriften och dess användningsområden. Under den äldsta missionstiden skedde också en våg av latinsk skriftpåverkan i Danmark. Skriftbruket under denna tid var emellertid passivt eftersom högläsning ur mässböcker var det huvudsakliga användningsområdet. Situationen var likartad även efter det officiella religionsskiftet. Den kyrkliga utbyggnaden med biskopscentra och ett stort antal sockenkyrkor innebar visserligen en geografisk spridning av skriftkompetensen, men den var fortsatt passiv till sin karaktär.

Det var istället den framväxande kungamakten som tog de första initiativen till ett mer aktivt skriftbruk. Den latinska skriften var nära förbunden med den kristna kungaideologin och kom således att utgöra ett viktigt ideologiskt-symboliskt element i hävdandet av denna. Då den danska kungamakten under denna tid tydligt strävade efter delaktighet i den kristna kulturkretsen kom den latinska skriften att utnyttjas som ett fysiskt uttryck för denna vilja. En inhemsk myntprägling under sent 900-tal och i synnerhet

1000-talet blev ett viktigt led i denna samhörighetssträvan. Myntens ikonografiska uppbyggnad, med närmast formelartade myntomskrifter avfattade på latin, var vid denna tid likartade över hela det kristna Västeuropa. De danska kungarna organiserade därför en myntningsorganisation efter anglosaxiska förebilder och myntmästare hämtades från England. De nordiska silversmederna behärskade sannolikt den använda myntpräglingstekniken, men var inte bekanta med de samtida myntens ikonografiska uppbyggnad och var inte skrivkunniga. De anglosaxiska myntmästarnas allra viktigaste egenskap var således deras skriftkompetens. Efterhand kom denna att spridas även till inhemska myntmästare, men graden av förvirrade och oläsliga myntomskrifter var hög under större delen av 1000-talet.

Det avgörande skiftet i skriftbruk inträffade i Danmark först mot 1000-talets slut och 1100-talets första hälft. Under detta skede började skriften användas mer aktivt för praktiskt-funktionella ändamål. Denna förändring var samtida över hela Västeuropa. Det som primärt kom att utnyttjas var skriftens exceptionella egenskaper för lagring av stora datamängder. Genom detta aktiva skriftbruk kunde den registrerade informationen öka i stort sett obegränsat utan att hanteringen försämrades nämnvärt. Texterna fungerade nämligen som artificiella minnen (Goody 1977: 84; Clanchy 1993: 328). Det praktiska skriftbruket innebar även nya kommunikativa möjligheter som tidigare ej existerat eller varit mycket komplicerade. Skriften möjliggjorde exempelvis informationsöverföring över stora rumsliga avstånd och var av central betydelse vid etablerandet av geografiskt spridda nätverk. Skriftens praktiska användning spände således över både tid och rum (Gaur 1987: 15f; Baines 1988: 193). Ett aktivt skriftbruk har också framhållits som en av de avgörande förutsättningarna för framväxten av mer komplexa sociala system (jfr Martin 1994). En sådan samhällsutveckling ägde rum över i stort sett hela Västeuropa under tidig medeltid. I takt med att informationsmängderna ökade skapades även ett stort behov av datalagring. Därför inrättade både den kyrkliga och den världsliga makten administrativa organisationer för att sköta dessa göromål. Avsikten med denna vilja att lagra information var sannolikt en strävan att behärska och kontrollera. Det rörde sig då inte enbart om en ekonomisk och social kontroll över människor och ting utan även om det samhällsideologiska inflytandet.

De första tecknen på ett mer praktiskt-administrativt skriftbruk i europeisk medeltid uppträdde inom den påvliga förvaltningen. En väsentlig förändring inträffade då den påvliga curian slutade använda papyrus som skrivmaterial för att istället övergå till pergament, en successiv övergång som var definitivt genomförd först omkring 1020 (Stock 1983: 35). I Danmark tycks en mer utvecklad kyrklig administration ha byggts upp först under 1120- och 1130-talen. Denna var skriftbaserad och därför beroende av väl fungerande skriptorier, arkiv och bibliotek. Dessa förutsättningar skapades vid S:t Laurentii kyrka i Lund och i början på 1120-talet utsågs även en fast *armarius* vars huvudsakliga uppgift var att tjänstgöra som

kaniksamfundets kanslichef, en klar organisering av tidigare skriftbrukets slentrian (Olsen 1984: 142). Målsättningen med denna organisatoriska förändring var inte bara att skapa ordning och reda utan även att skapa en väl fungerande administration för att praktiskt kunna hantera den vid denna tid hastigt expanderande verksamheten.

Även den världsliga makten intresserade sig redan på 1130-talet för det skriftbaserade administrativa systemet. Den princip som fortsättningsvis valdes var att överhöghetsbeslut i ärenden av särskild betydelse och av varaktigt övergripande intresse skulle sammanställas i ett skrivet, bekräftat och beseglat dokument (Olsen 1984: 143). Redan på 1140-talet upprättades också ett kungligt kansli med en fast organisation, ledd av kungens kaplan Radulf som utsågs till rikets kansler (Skautrup 1944: 197).

Anledningen till att den latinska skriftkulturen fick en mer allmän spridning i Danmark under tidig medeltid var alltså framväxten av ett nytt och förändrat skriftbruk. Från ett uteslutande passivt skriftbruk inom det kristna kultutövandet utvecklades även ett praktiskt-funktionellt och mer aktivt skriftbruk där de datalagrande egenskaperna eftersträvades. Skriften var i detta avseende ett utmärkt redskap då texterna, de artificiella minnena, dessutom var hanterbara i både tid och rum. Den latinska skriften blev genom detta förvandlingsnummer ett centralt redskap för både kyrkans och kungamaktens ambitioner att i ökad grad behärska och kontrollera sina respektive verksamheter. Denna utveckling inleddes inom den kyrkliga organisationen på 1120-talet och inom den kungliga administrationen några decennier senare, på 1140-talet. Det artificiella minnet kom då i hög grad att ersätta den muntliga traditionen.

REFERENSER

Andersen, M. 1998. Skrivebly fra Roskildes Middelader. Et bidrag til bogkunstens arkæologi. *ROMU. Årsskrift for Roskilde Museum* 1998. S. 29-40.

Anglert, M. 1995. Medieval Fonts. Two Aspects of Two Areas in Scania. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993-1994*. New Series Vol. 10. Thirteen Essays on Medieval Artefacts. Stockholm. S. 21-32.

Baines, J. 1988. Literacy, social organization, and the archaeological record: the case of early Egypt. I: Gledhill, J., Bender, B. & Larsen, M. T. (eds.). *State and society. The emergence and development of social hierarchy and political centralization*. London. S. 192-214.

Banning, K. (ed.). 1976-82. *A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania, Halland, Blekinge*. Bd. I-IV. Copenhagen.

Bæksted, A. 1968. *Danske indskrifter. En indledning til studiet af dansk epigrafik*. København.

Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Stockholm.

Clanchy, M. T. 1993. *From Memory to Written Record*. England 1066-1307. Oxford.

DD = *Diplomatarium Danicum* 1938ff. København.

Gaur, A. 1987. *A history of writing*. London.

Gertz, M. C. 1921. Om Gravindskrifterne over Kong Valdemar den Første i Ringsted Kirke. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1921. S. 129-146.

Goody, J. 1977. *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge.

Haastrup, U. & Egevang, R. (red.). 1985-92. *Danske kalkmalerier*. København.

Hildebrand, H. 1898-1903. *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring*. Stockholm.

Hinrichsen, T. 1988. *Corpus der "Romanischen" Grabsteine Dänemarks* I-XIII. Hamburg.

Jacobsen, L. & Moltke, E. 1942. *Danmarks Runeindskrifter*. København.

Jensen, J. S. 1995. Sven Tveskægs mønt. I: Jensen, J. S. (red.). *Tusindtallets Danske Mønter fra Den kongelige Mønt- og Medaillesamling*. København. S. 22-23.

Krause, W. 1966. *Die Runeninschriften im älteren Futhark. I. Text*. Göttingen.

Liestøl, A. 1971. The Literate Vikings. I: Foote, P. & Strömbäck, D. (eds.). *Proceedings of the Sixth Viking Congress*. London. S. 69-78.

Mackeprang, M. 1941. *Danmarks middelalderlige Døbefonte*. København.

Mackeprang, M. 1948. *Jydske Granitportaler*. København.

Malmer, B. 1966. *Nordiska mynt före år 1000*. Acta Archaeologica Lundensia, Series altera in 8° No. 4. Bonn/ Lund.

Martin, H-J. 1994. *The History and Power of Writing*. Chicago/ London.

Moltke, E. 1950. De danske runemønter og deres prægere. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1950. S. 1-56.
Moltke, E. 1976. *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København.
Nielsen, G. Ø. 1996. *Læse- og skriveredskaber. Genstande relateret til læse- og skrivekunst i Danmarks middelalder*. Højbjerg.
Nørlund, P. 1926. *Gyldne altre. Jysk Metalkunst fra Valdemarstiden*. Kjøbenhavn.
Nørlund, P. & Lind, E. 1944. *Danmarks romanske Kalkmalerier*. København.
Odenstedt, B. 1990. *On the origin and early history of the runic script. Typology and graphic variation in the older futhark*. Stockholm.
Olsen, T. D. 1984. De ældste bøger. *Dansk literaturhistorie* 1. København. S. 130-142.
Page, R. I. 1973. *An Introduction to English Runes*. London.
Roussell, A. 1964. Die Glasmalereien des Mittelalters in Dänemark. *Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien*. Stockholm. S. 285-303.
Skautrup, P. 1944. *Det danske Sprogs Historie* I. København.
Stephens, G. 1873. Likstenen i Lund öfver Biskop Herman. *Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning* 1873. S. 22-27.
Stock, B. 1983. *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton.
Uldall, F. 1906. *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*. København.
Wienberg, J. 1995. Gyldne altre, kirker og kritik. *Hikuin* 22. S. 59-76.

WEB OF VICTORY
ANIMAL ORNAMENTATION AND SKALDIC POETRY OF THE LATE IRON AGE

For a period of about 800 years some objects were decorated with animal-like beings whose bodies were often plated, knit, linked or otherwise joined together in intricate webs of patterns. This "animal-style" was one of the most characteristic artistic expressions of the late Iron Age. Despite stylistic variation in time and space, it is worth noting that craftsmen focused on stylised animal bodies for hundreds of years. Objects embellished in this way probably had specific meanings for those who handled them, but the meanings may have altered according to context and individual. Some people may have had a more profound knowledge about how to interpret them than others – not least the craftsmen who made the objects.

The fact that the "animal-style" was produced from supposed pre-Christian to Christian time shows that any underlying meaning must have been approved of in pre-Christian as well as in Christian milieus. Meanings may also have shifted through time. In the following I wish to show how historical archaeology may broaden our understanding of animal-style methodologically and theoretically. By relating it to early medieval skaldic poetry we have the opportunity to view the images as material parallels to verbal metaphors.

SEGERNS VÄV

DJURORNAMENTIK OCH SKALDEDIKTNING UNDER YNGRE JÄRNÅLDER

MARIA DOMEIJ LUNDBORG

Den skandinaviska djurornamentiken framställdes från slutet av romersk järnålder till 1100-tal. Under denna period förekom visserligen stilistisk variation, men kärnan i kompositionerna var alltjämt densamma. I fokus stod stiliserade djur- och människoliknande figurer vars kroppar ofta styckats upp eller dragits ut och bundits i mer eller mindre komplicerade mönster. Till en början var djurornamentiken kopplad till militära aktiviteter. Dess äldsta uttryck förekommer på vapen och rustningsdetaljer i de sydskandinaviska "vapenofferfynden" från slutet av romersk järnålder och folkvandringstid. Med tiden kom djurornamentiken att pryda betydligt fler typer av objekt, som smycken, skepp och slutligen även kyrkoportaler, dopfuntar och altare. Att stilen reproducerats under flera århundraden antyder att den haft djupgående sociokulturella innebörder i det samhälle där djurornerade objekt brukades. I det följande ämnar jag belysa dessa innebörder genom att sätta uttrycket i relation till tidigmedeltida skaldediktning. Då djurornamentiken utsmyckar både traditionellt manliga och traditionellt kvinnliga objekt kommer jag även att diskutera uttrycket ur ett genderperspektiv.

Djurornamentikens innebörder har inte alltid varit en självklar fråga inom arkeologin. Uttrycket betraktades länge som rent estetiskt, utan bakomliggande innebörder. Det förekom visserligen tankar om att djurornamentiken haft speciella betydelser i den yngre järnålderns samhälle (t.ex. Söderberg 1905; Linderholm 1918: 129; Salin 1922: 194), men då dessa ansågs omöjliga att nå på vetenskaplig väg lämnades frågan därhän. I stället fokuserade man på att urskilja och avgränsa olika stilar inom det djurornamentala uttrycket som helhet (Carlsson 1983).

Forskningen kring djurornamentiken berörs av frågan om innebörden av stil överhuvudtaget. Stil kan i själva verket anses vara en av arkeologins grundbultar, då all arkeologi i grund och botten utgår från forskarsamhällets förmåga att uppfatta stilistiska skillnader i materiell kultur – artefakter, monument, sammanhang – över tid och rum (Conkey & Hastorf 1993: 1ff). För den skandinaviska djurornamentikens del har stilistiska förändringar över tid generellt uppfattats som influerade utifrån medan stilistisk variation i rummet, t.ex. mellan skandinavisk och anglosaxisk djurornamentik, ansetts representera olika etniska eller sociala grupper. Avgränsandet och

upprättandet av olika stilar inom den nordeuropeiska djurornamentiken har lett till att vi idag hanterar över hundra olika stilar. Det förekommer likheter och skillnader inom en och samma stilistiskt avgränsade grupp såväl som mellan olika grupper. Det beror inte enbart på faktiska variationer i materialet, utan också på olika forskares förmåga att uppfatta likheter och skillnader och att tillskriva dem betydelse. Definitionen av stil är en aktiv process i forskarsamhället, vilket inte skall förväxlas med den yngre järnålderns samhälle. De av oss uppfattade stilistiska variationerna behöver inte ha uppfattats på samma sätt eller haft samma innebörder under yngre järnålder. Ett alltför ensidigt fokus på stilistisk variation riskerar dessutom att förbise de gemensamma dragen i djurornamentiken över tid och rum.

Det är först på 1990-talet som frågan om djurornamentikens eventuellt symboliska innebörder tagits upp på allvar. I centrum för denna forskning står bildernas motiv, snarare än stil och estetik. Motiven har särskilt ofta kopplats till religiösa föreställningar. Beroende på de ornerade objektens funktioner och fyndsammanhang har antingen förkristna eller kristna innebörder antagits ligga bakom ornamentiken. Objekt och fyndsammanhang utan uppenbart kristna innebörder, som vapen i depåer och gravar, har ofta föranlett tolkningar med förkristna associationer (fig. 1-2). Objekt med en uppenbar kristen prägel, som det stora mellansvenska runstensmaterialet, kyrkportaler och kyrkoinventarier har inte sällan resulterat i kristet influerade tolkningar.

Forskare som antar en förkristen föreställningsvärld bakom djurornamentiken associerar den ofta till förkristen mytologi, som den framställs i Eddadiktningen. Motiven antas motsvara mytologiska gestalter, deras attribut eller aktiviteter. Särskilt ofta kopplas djurornamentiken till Oden, som stridens och hamnskiftets gudom (Hauck 1972; Hedeager 1997; 2003; Gaimster 1998 och där anf. litt.). Det är framförallt gudens förmåga att gå i djurhamn som associerats till de abstrakta djurframställningarna, men även hans attribut i form av korpar, vargar och hästar. Forskare vilka antar kristna föreställningar bakom motiven kopplar dem till bibeln och till känd, kristen ikonografi (Erä-Esko 1965: 101ff; Hyenstrand 1996: 163). Det har även föreslagits att djurornamentiken, som ett välkänt, förkristet bildspråk, kan ha använts för att förmedla det kristna budskapet (Zachrisson 1998: 45).

DJURORNAMENTIK OCH SKALDEDIKTNING

Tolkningar av djurornamentiken som uttryck för antingen hedniska eller kristna föreställningar beror på vilket arkeologiskt källmaterial och vilka analogier som ges företräde vid analyserna. De beror även på hur valda källor analyseras. Om man använder text som analogi är det avgörande vilka berättelsefragment eller språkliga element som väljs ut för analys. Uppgifter om hamnskifte i de skriftliga källorna appellerar måhända till djurornamentikens

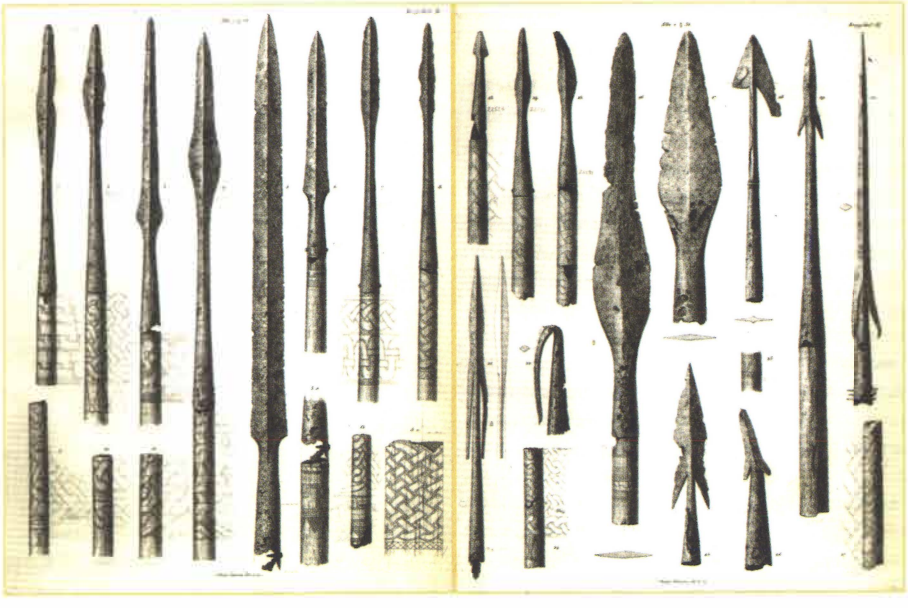

Fig. 1. Djurornerade vapen från Kragehul mosse på Fyn, Danmark, ca. 400-450 e. Kr.. Kopparstick av J. Magnus Petersen. Efter Engelhardt 1867. © Nationalmuseet i Köpenhamn.

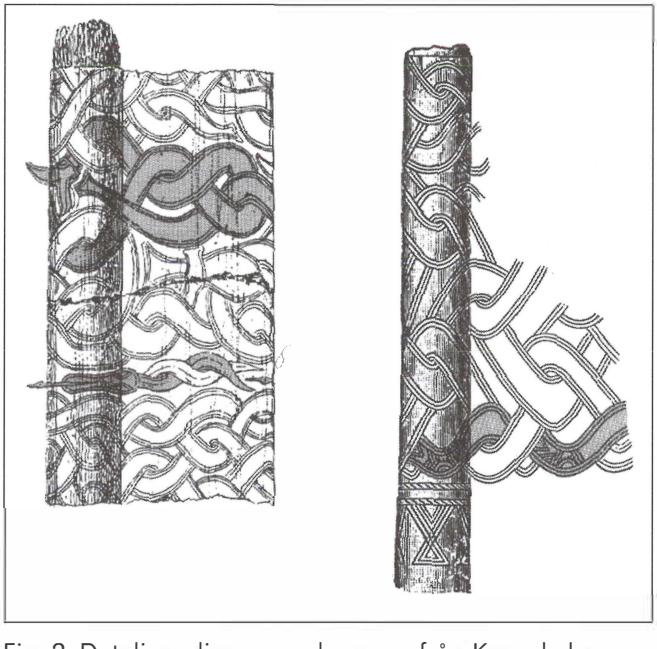

Fig. 2. Detalj av djurornerade vapen från Kragehul mosse på Fyn, Danmark, ca 400-450 e.Kr.. Teckning av J. Magnus Petersen. Efter Engelhardt 1865. © Nationalmuseet i Köpenhamn.

abstrakta djurkroppar, men en primär koppling till förkristen religion kompliceras av att djurornamentiken även förekommer på kristna objekt och i kristna sammanhang.

En variant på förhållandet mellan bildframställning och text gäller de sätt på vilka bilder och texter är strukturerade. Flera forskare har pekat på ett möjligt samband mellan djurornamentikens bundna djur och en verbalt "bunden" versstruktur i medeltida skaldediktning (Söderberg 1905; Linderholm 1918: 129; Salin 1922: 194; Lie 1952: 36ff; Bugge 1953: 36; Leyerle 1967; Zachrisson 1998; Andrén 2000). Man har även föreslagit att språkliga begrepp som metaforer och kenningar kan ha haft motsvarigheter i den materiella kulturen (Tilley 1994: 4; Herschend 1997: 3; Zachrisson 1998: 136). I det följande kommer jag att diskutera eventuella överensstämmelser mellan djurornamentik och verbala uttryck i tidigmedeltida skaldediktning. Analysen utgår från Beowulfkvädet och Egil Skallagrimssons saga. I nedanstående framställning utgår samtliga vershänvisningar i Beowulf från *Beowulf* i översättning av Björn Collinder 1988 [1954].

Det anglosaxiska Beowulfkvädet författades på vers någon gång mellan 600-talets slut och 1000-talets början, men återger händelser och förhållanden i 500-talets Skandinaven. Egil Skallagrimssons saga är en episk prosaberättelse som nedtecknades på 1200-talet men vars handling är förlagd till vikingatid. Sagan innefattar ett antal kväden på vers vilka anses vara äldre än själva sagan. Båda texterna är sammansatta av kristna människor i kristnade områden. Även om datering och geografisk härkomst skiljer sig åt har texterna flera drag gemensamt. Det gäller inte minst återkommande uttryck för en hedersideologi som skymtar fram under långväga resor, gästningar, strid, hämnd och gåvogivande.

Det tidsmässiga och geografiska avståndet mellan den isländska sagan om Egil Skallagrimsson och den skandinaviska djurornamentiken kan vara av avgörande betydelse. Samma sak gäller det geografiska avståndet mellan det anglosaxiska kvädet och den skandinaviska djurornamentiken. Enligt de isländska sagorna tycks dock kontakterna mellan det isländska samhället och Skandinavien, liksom det anglosaxiska området, ha varit täta. I synnerhet de skandinaviska rikena och Island skall enligt dessa källor ha tillhört samma kultursfär. Det gäller till viss del även det anglosaxiska området, vilket enligt Egil Skallgrimssons saga ofta besöktes av islänningar och skandinaver ur det övre samhällsskiktet. Det bör också nämnas att djurornamentik framställdes på anglosaxiskt område vid tiden för Beowulfkvädets nedtecknande.

De texter som ingår i min analys har båda författats i specifika kulturhistoriska och sociopolitiska sammanhang vilka påverkat dem till form och innehåll. Deras potentialer som historiska dokument över faktiska personer, händelser och platser är därför begränsade. Däremot kan texternas kulturhistoriska och språkliga kvaliteter vara av intresse som analogier till det arkeologiska källmaterialet. Om syftet med den arkeologiska forskningen

är att åstadkomma någonting utöver rena beskrivningar av materiell kultur anser jag det oundvikligt att arbeta med analogier. Jag finner det både intressant och nödvändigt att utifrån andra källmaterial än det arkeologiska söka nya infallsvinklar, och om möjligt även kasta nytt ljus över välkända arkeologiska material.

GYLLENE SVINBILDER

Vid min läsning av texterna har jag särskilt noterat uppgifter om följande:

- Djurornerade och tänkbart djurornerade objekt, sammanhang i vilka de omskrivs, objektens funktioner samt karaktärer som handhar dem.
- Beskrivningar av djur och djurkroppar, deras funktioner och de sammanhang i vilka de omskrivs.
- Verbala uttryck som kan tänkas associera till djurornamentikens bildstrukturer i form av bindande, flätande och vävande.

I Beowulfkvädet nämns fem föremål som utsmyckade med galtar eller svin, varav tre hjälmar. Kanske avses liknande hjälmar som dem på Torslundamatrisen (fig. 3). Det fjärde objektet nämns som ett "vildsvinsspjut", och det femte som en "svinbild gyllene, stålhård vildgalt". Det är oklart vad för slags objekt det är fråga om i det sista fallet. Föremålet omtalas tillsammans med brynjor under begravningen av ett antal krigare. Bland övriga utsmyckade objekt i Beowulf förekommer svärd, skepp, brynjor, hjälmar, spjut, sadlar, olika typer av ringar, smycken, skatter och guld. Även kungens hall och en bänk däri nämns som utsmyckade. I Egil Skallagrimssons saga uppges inget objekt som uttryckligen djurornerat. Däremot nämns ett antal föremål som utsmyckade, såsom vapen, sköldar och skepp (Domeij 2004: 149; Domeij Lundborg 2006: 40).

Texternas utsmyckade föremål utgörs framförallt av rustningar och vapen, men även smycken, byggnader och skepp. Deras funktioner hänger samman med deras former, på så vis att ett smycke har en funktion att smycka och ett svärd har en funktion som vapen. Samma typ av funktioner kan fastslås utifrån det arkeologiska materialet, där vapen och smycken är de i särklass vanligaste föremålskategorierna med djurornamentik. I texterna är däremot gåvor och arv de främsta funktionerna för utsmyckade föremål.

När det gäller frågan om djurens roll är hästar de mest omskrivna åtföljda av rovdjur och asätare. I Beowulfkvädet förekommer även odjur som drakar, liksom de mer diffusa karaktärerna Grendel och Grendels moder, vilka snarare påminner om vålnader än om djur. Hästar nämns oftast som riddjur, medan rovdjur och rovfåglar uteslutande nämns i samband med strid eller död. Det poetiska språket kopplar an till rovdjurens förmenta blodtörst och hunger efter lik. Ibland identifieras krigarna och deras vapen

Fig. 3. Människor med hjälmar krönta med svinfigurer. Vendeltida pressblecksmatris från Torslunda, Öland. Foto: Statens historiska museum, Sverige. © Statens historiska museum.

med rovdjur och deras kroppsdelar. Det är inte ovanligt att flera olika djur förekommer i en och samma dikt, som i följande vers:

Svärd färgades rött
korphop fick kött.
Av blodigt spjut
liv släktes ut.
Skottehatarn
vargen matar.
Hel går på lik
bland örnars skrik.

(Egil Skallagrimssons saga i översättning av Alving 1998 [1938]: 165).

Om djuren i versen ovan sätts samman till en helhet uppstår en liknande hybrid som i vissa djurornament (fig. 4). I linje med en verbal metaforik där rovdjur och deras kroppsdelar betecknar strid och beväpnade krigare menar jag att hybrider av desamma kan uppfattas som en krigshär; det odjur vars käftar styckar sönder och slukar krigare på slagfältet.

Odjurens kroppar framträder i Beowulf genom beskrivningar av kroppsdelar eller handlingar som förutsätter sådana. Enligt texten består exempel-

Fig. 4. Bildsten från Smiss, När sn, Gotland, 400-600 e.Kr. Stenens övre del har smyckats med en konstfärdig knut bestående av tre djur. Eftersom djurhuvudena är olika kan knuten uppfattas som en hybrid bestående av minst tre olika arter. Foto: Göran Burenhult. © Göran Burenhult.

vis draken av huvud, hjärta och betar. Den kallas omväxlande för orm och kan flyga som en fågel. Därmed framstår draken som en hybrid av åtminstone orm, fågel och svin. Draken kastar vidare ”dödseld” mot sina fiender, vilken i linje med en poetisk omskrivning för svärd som ”stridslåga” skulle kunna tolkas som ett anfall med eggvapen.

Den mest karaktäristiska kroppsdelen för Grendel och hans moder är ”griptaget”: ”grepp”, ”hand”, ”fingrar” och ”naglar”. På liknande sätt som drakens eld tycks Grendels och hans moders naglar vara att uppfatta som poetiska omskrivningar för eggvapen. Det fornengelska uttrycket för ”nagel”

Fig. 5. Detalj av vendeltida ryggknappsspänne från Gumbalde, Stånga sn, Gotland. Centralt i bilden syns ett exempel på gripdjursornamentik. Foto: Statens historiska museum. © Statens historiska museum.

nægl betyder också spjut. I princip dyker alla uttryck för grepp och hand upp i beskrivningar av stridsscener. Det är alltså inte bara odjur och hjältar som beskrivs på detta sätt, utan även striden i sig. En associativ koppling mellan grepp och strid stärks ytterligare genom uttryck som "stridshand" eller "stridsgrepp". Även poetiska omskrivningar för strid, såsom "handstorm" och "handmöte", styrker sådana associationer.

I den slutliga striden mellan Beowulf och Grendel visar sig gripandet hänga samman med bindandets metaforik: Beowulf yttrar att han önskar "... med fasta fingrar/ vid dödens bädd/ få den besten bunden/ och hålla honom hårt/ i mitt handagrepp/ till hans yttersta stund..." (v. 963-966). Gripandet skulle därmed kunna uppfattas som liktydigt med bindandet. I fornengelskan förekommer dessutom ett uttryck, *clam*[m], vilket kan betyda grepp, men även fjättrar, band och kedja. Uttrycket belägger ett samband mellan handen/gripandet och bandet/bindandet (Domeij 2004: 151f; Domeij Lundborg 2006: 42). Ett sådant samband är av intresse i relation till den så kallade gripdjursornamentiken (fig. 5). Frågan om dess ursprung är omtvistat och man har huvudsakligen sökt efter stilimpulser utanför Skandinavien (Karlsson 1983: 113). Om man i stället för att fokusera på de stilistiska skillnaderna utgår från frågan om ornamentikens symboliska innebörder är det möjligt att förstå gripdjursornamentiken som en variant på den traditionellt bundna djurornamentiken.

DJURORNAMENTIK OCH GENDER

Resonemanget ovan antyder att djurornamentiken influerats av en krigarideologi. Liknande slutsatser har tidigare dragits av forskare som kopplat djurornamentiken till Oden som krigets gudom (t.ex. Hedeager 1997; 2003). En koppling mellan djurornamentik och krigarideologi väcker frågan om djurornamentikens relation till gender. Frågan är berättigad, inte minst med tanke på att det djurornerade materialet utgörs av både typiskt manliga objekt, som vapen, och typiskt kvinnliga objekt, som vissa spännetyper.

När det gäller de ornerade objektens eventuella funktioner som gåvor kan vi med texterna anta att både kvinnor och män deltagit i gåvogivandet efter behov och förmåga. I de isländska familjesagorna framstår gåvogivandet generellt som ett sätt att samla stöd inför möjliga orostider och både män och kvinnor deltar efter förmåga. Nästa fråga av intresse är kopplingen mellan ornamentikens djur och gender. Det framgår inte om dikternas djur uppfattades som manliga, men de associeras främst till manliga krigare och deras vapen. Det förekommer dock undantag. I Rolf Krakes saga berättas om Hjorvard som av sin hustru Skuld eggas till uppror mot sin konung Rolf Krake. Under striden mellan Hjorvard och Rolf sitter Skuld på en kulle och sejdar (utövar en form av extatisk, magisk ritual) till skydd för makens här. Enligt sagan deltar hon samtidigt i striden i skepnad av ett svin (Nordberg 2003: 102). I Beowulfkvädet strider Grendels moder i syfte att hämnas sin son. Hon beskrivs strida i egen person, men eftersom kvädet är författat på ett rikt metaforiskt språk kan hennes kropp möjligen uppfattas som en här bestående av släktingar och vänner till Grendel på mödernet. Av intresse är dock att en kvinnlig part har intresse av och deltar i strid.

Djurornamentiken karaktäriseras inte bara av sina djurliknande figurer, utan även av att deras kroppar ofta är bundna i olika typer av flät- och knutverk. Frågan är om också den bundna strukturen haft särskilda betydelser. I Beowulfkvädet är bindandet metaforsikt liktydigt med oskadliggörande i strid. Detta framkommer i en rad uttryck där ordet binda används synonymt med dräpa. Så uppger t.ex. Beowulf i v 419-422 att han kommit stridsklädd och röd av fiendeblod "... sedan fem jag bundit;/ jättar högg jag/ på havet dräpte jag/ näckfolk om natten;/...". (v 420-422). Om vi sätter de språkliga innebörderna av bindandet i relation till djurornamentiken, skulle de bundna djuren kunna uppfattas som krigare vilka dräpts i strid.

Ett annat begrepp av intresse i relation till djurornamentikens strukturer är bindande i form av länkar. I Beowulfkvädet förekommer ett antal poetiska omskrivningar för ringbrynjor som alla associerar till dess konstruktion av sammanlänkade ringar. Exempel på sådana omskrivningar är "länknät" eller "flätad ringsärk". Det fornengelska *brogden* i uttrycket "flätad ringsärk" *brogdne beadu sercean*" härleds från *bregdan*, som betyder att röra sig snabbt, svinga, dra, väva och knyta. Den flerfaldiga innebörden kan ha tillåtit associationer mellan svingandet av vapen i strid, knytande av band i

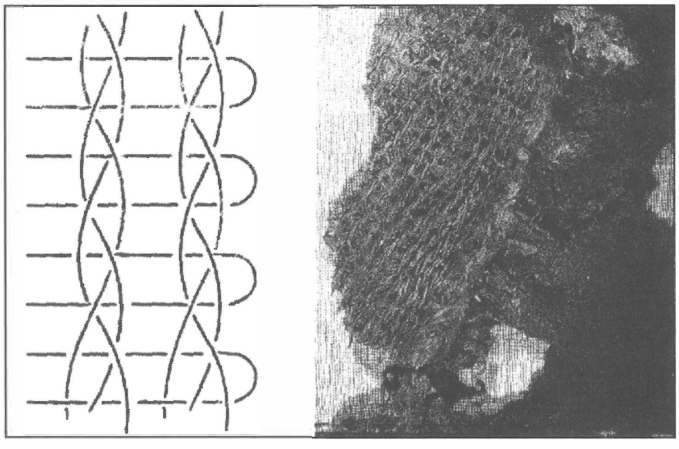

Fig. 6. Detalj av ulltyg i slyngväv med tillhörande analysteckning av Tone Strenger. © Kulturhistorisk Museum i Oslo.

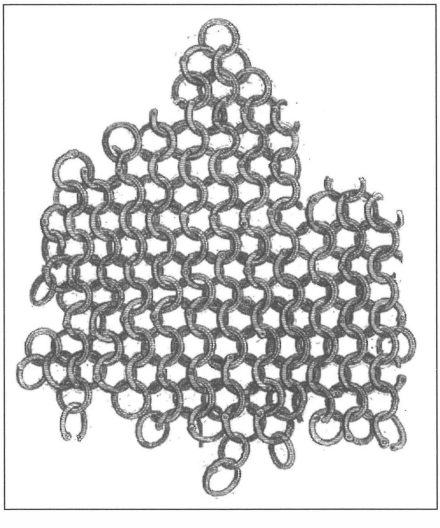

Fig. 7. Ringbrynjefragment. Teckning efter Engelhardt 1869. © Nationalmuseet i Köpenhamn.

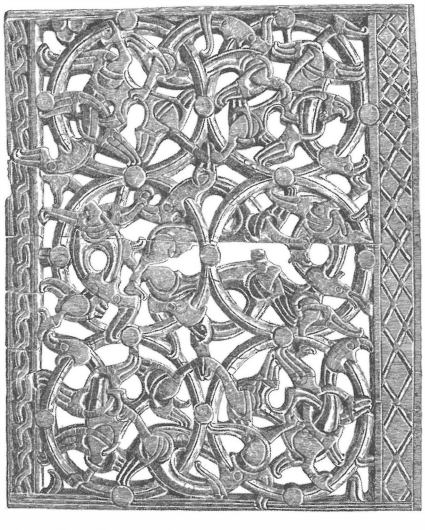

Fig. 8. Ringformigt bunden djurornamentik. Teckning av ornerat bakstycke till släde i Osebergsgraven, Oslo, Norge (Brøgger et al. 1920). © Kulturhistorisk Museum i Oslo.

väven, länkandet av ringar i en ringbrynja och djurornamentikens bundna eller länkade kroppar (fig. 6, 7, 8, 9) (Domeij Lundborg 2006: 41). Sådana associationer skymtar även i en passage i Njals saga där en man bevittnar ett antal kvinnor sätta upp en väv med människohuvuden som vävtyngder, tarmar som varp och inslag, ett svärd som vävsked och en pil som vävkam. Väverskorna sjunger om blod som skall falla från skyarna när modiga män

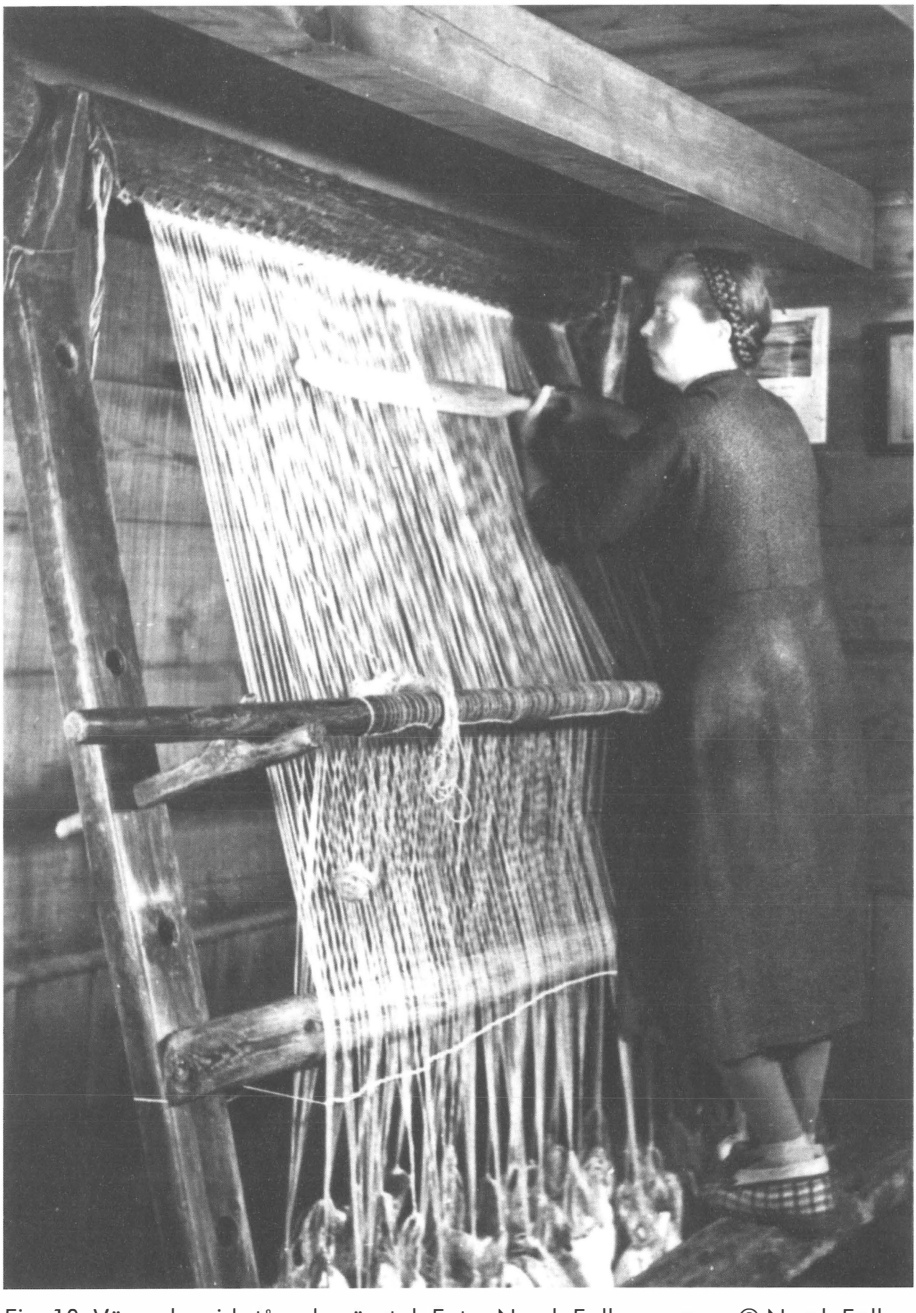

Fig. 10. Väverska vid stående vävstol. Foto: Norsk Folkemuseum. © Norsk Folkemuseum.

kämpar på slagfältet. Texten antyder att det på någon nivå finns ett samband mellan strid och vävande. Väven kallas inte bara "segerväv", den är dessutom uppbyggd av kroppsdelar och vapen – precis som en här på slagfältet. Väverskorna använder "svärd" för att slå inslaget i väven samtidigt som de sjunger att de skall röra sig framåt på slagfältet tillsammans med sina vänner i den förestående striden (Njals saga i översättning av Alving 1965 [1935]: 275ff.). Det bör noteras att de svärd med vilka kvinnorna i dikten slår väven kan åsyfta sådana vävsvärd som faktiskt användes vid vävande (fig. 10). Formlikheten mellan de båda föremålstyperna kan vara ytterligare en orsak till varför vävande var en tacksam metafor för strid. Som helhet ger dikten intrycket att kvinnornas vävande syftade till att frammana strid, seger åt sig själva och fiendens fall. Ett nära samband mellan vävande och strid kan även noteras i Beowulf, där en kvinna kallas "fredväverska" (v 1942).

SAMMANFATTNING

Skaldedikter och djurornamentik tycks förmedla innebörder med striden som centralt tema. Rovdjur användes verbalt och troligen även bildligt som omskrivningar för krigare och deras vapen. Samtidigt kan ornamentikens knutar, flätor och länkar ha haft en motsvarighet i kvinnors vävande, en aktivitet som i diktens värld framstår som allt annat än ett fredligt handarbete. Hur skall ett sådant fokus på strid förstås?

Fejdens idé byggde på balans och ömsesidighet och hade betydelse i betydligt fler sammanhang än faktisk konflikt. Den närvarade ständigt i människors sinnen och genomsyrade deras rättsliga och politiska liv. På samma gång som fejden krävde öga för öga, krävdes gengåva för gåva. Gåvan och fejden kunde i själva verket betraktas som två sidor av samma mynt, vilka i princip var oskiljaktiga (Miller 1990).

Då den yngre järnålderns kvinna inte hade någon aktiv juridisk status i sig själv var hennes trygghet och heder beroende av de män hon omgav sig med. Eftersom männen fick agera i hennes ställe önskade hon dem hårdhudade och noga vakande över sina rättigheter och sitt rykte. När så krävdes eggade hon dem till hämnd och strid. I det avseendet var hon inte ensam. Gamla män eggade sina söner, tjänare sina herrar och tingsmän eggade dem som var högre rankade än dem själva. Det var inte så mycket en fråga om kön som om social rang. (Miller 1990: 212f). Mot bakgrund härav är det varken svårt att finna motiv för Grendels moder att aktivt hämnas sin son, eller att finna orsaker till Skulds agerande i Hrolf Krakes saga. På samma gång som kvinnor försökte manipulera sina mäns öden, önskade de också påverka sina egna liv.

REFERENSER

Andrén, A. *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm/Stehag.

Andrén, A. 2000. Re-reading Embodied Texts – an Interpretation of Runestones. *Current Swedish Archaeology, Vol. 8*. S. 7-32.

Beowulf. 1988 [1954]. Collinder, B. (utg.). Eslöv.

Brøgger, A. W., Falk, H. J. & Schetelig, H. (red.) 1920. *Osebergfundet*. Bind III. Kristania.

Bugge, A. 1953. *Norske Stavkirker*. Oslo.

Conkey, M. & Hastorf, C. 1993. *The uses of style in archaeology. New directions in archaeology*. Cambridge.

Domeij, M. 2004. Det bundna. Djurornamentik och skaldediktning i övergången mellan hednisk och kristen tid. *Gotländskt arkiv 2004. Årg. 76*. Gotland Vikingaön. Gotland. S.146-154.

Domeij Lundborg, M. 2006. Bound Animal Bodies – Ornamentation and Skaldic Poetry in the process of Christianization. I: Andrén, A. Jennbert, K & Raudvere, C. (eds.). *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes and interaction. An international conference in Lund, Sweden, June 3-7, 2004*. Lund. S. 39-44.

Egil Skallagrimssons saga. 1998 [1938]. Alving, H. (utg.). Hedemora.

Erä-Esko, A. 1965. *Germanic Animal Art of Salin´s Style 1 in Finland*. Helsinki.

Gaimster, M. 1998. *Vendel period bracteates on Gotland. On the significance of germanic art*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 27. Lund.

Hauck, K. 1972. Metamorphosen Odins nach dem Wissen von Snorri und von Amulettmeistern der Völkervanderungsweit (Zur Ikonologie der Goldbrakteaten IV). I: Brandle, O., Klingenberg, H. & Maurer, F. (red.). *Festschrift für Siegfried Gutenbrunner*. Heidelberg. S. 47-70

Hedeager, L. 1997. *Skuggor ur en annan verklighet. Fornnordiska myter*. Stockholm.

Hedeager, L. 2003. Dyr og andre mennesker – mennesker og andre dyr. Dyreornamentikkens trancendentale realitet. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.). *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vägar till Midgård 4. Lund. S. 219-252.

Herschend, F. 1997. *Livet i hallen. Tre fallstudier i den yngre järnålderns aristokrati*. Occational Papers in Archaeology. Uppsala.

Hyenstrand, Å. 1996. *Lejonet, draken och korset. Sverige 500-1000*. Lund.

Karlsson, L. 1983. *Nordisk form. Om djurornamentik*. Stockholm.

Leyerle, J. 1967. The Interlace Structure of Beowulf. *University of Toronto Quarterly*, 37. S. 1-17.

Lie, H. 1952. Skaldestudier. *Maal og Minne* 1952. S. 1-92.

Linderholm, E. 1918. *Nordisk magi. Studier i nordisk religions- och kyrkohistoria. 1. Urnordisk magi*. Svenskt landsmål och svenskt folkliv. B 20. Stockholm.

Miller, W. I. 1990. *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society in Saga Iceland*. Chicago/ London.

*Njals sa*ga. 1965 [1935]. Alving, H. (utg.). Stockholm.

Nordberg, A. 2003. *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion*. Stockholm.

Salin, B. 1922. Fyndet från Broa i Halla, Gotland. *Fornvännen* 17. S. 189-206.

Söderberg, S. 1905. Om djurornamentiken under folkvandringstiden. *Antiqvarisk tidskrift för Sverige XI:3*. S. 1-93.

Tilley, C. 1999. *Metaphor and Material Culture*. Oxford.

Wiell, S. 2003. Danmarks mosefundspionér Arkæologen Conrad Engelhardt og hans virke. I: Jørgensen, L., Storgaard, B & Gebauer Thomsen, L. (red.). *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske imperium*. Köpenhamn. S. 66-83.

Wrenn, C. L., & Bolton, W. F. 1996. *Beowulf. With the Finnesburg Fragment*. Exeter.

Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm.

MOVEMENT IN SPACE
BUILDINGS ARCHAEOLOGY IN VIRTUAL CONTEXTS

I propose that buildings archaeology does not fully utilize the potential of standing buildings, which is mainly due to the traditional approach to buildings as if they were a two-dimensional object. When three-dimensionality is ignored, the spatial dimension disappears from the analysis and with it a significant aspect of the building which is difficult to reconstruct afterwards. In this article, I deal with how virtual forms of visualization can be used for depicting the three-dimensional space in buildings as a way of approaching the use of the building. I argue that by experiencing space in virtual models from an empathetic point of view it is possible to explore how a building and its spaces were perceived, and hereby to obtain new historical knowledge about the building. By using a virtual model of a reconstruction of Old Uppsala church, I show how bygone users might have reacted in different spatial positions. This knowledge can then be used to discuss and illuminate the immaterial properties of the building. I conclude the article by discussing means of further evaluation of the use of virtual techniques in buildings archaeology.

RUM FÖR RÖRELSE

BYGGNADSARKEOLOGI I VIRTUELLA MILJÖER

GUNHILD ERIKSDOTTER

För att uppleva den schweiziske konstnären Felice Varinis enorma fasadmålningar krävs det att man står stilla och fäster blicken mot en punkt utan att man låter sig distraheras av vad som händer runt omkring. På väl utvalda platser har han sedan 1979 låtit rita upp geometriska mönster som ur alla vinklar – utom en enda – förefaller vara slumpmässiga streck. De är nämligen målade på ett sådant sätt att man tvingas betrakta dem från en bestämd vinkel för att alla linjer skall flyta ihop och bilda ett sammanhållande mönster (fig. 1). I Varinis fullskalemålningar upplöses det tredimensionella rummet genom att han förstorar linjerna i proportion till deras belägenhet i djupet. På så sätt skapas en optisk illusion som får oss att tro att mönstret framträder på en tvådimensionell plan yta (hemsida Felice Varini, www.varini.org, 8 december 2006).

Från Varinis konstverk kan steget tyckas långt till byggnadsarkeologins sätt att avbilda byggnader i två dimensioner. Men även i det byggnadsarkeologiska ritandet dekonstrueras rummen till tvådimensionella objekt, och omvandlas till isolerade flata ytor i plan-, sektions- eller elevationssnitt. Av rum som i verkligheten rymmer volym, djup och olika rumsliga egenskaper skapas abstrakta projektioner som vi aldrig kan erfara i verkligheten (fig. 2). Till skillnad till Varinis tvådimensionella målade värld som är ”verklig” och som vi kan ”kliva ur” genom att förflytta oss eller ändra synvinkel, är byggnadsarkeologins avbildningsformer fastlåsta i de projektioner de framställdes som.

Avbildningar har flera funktioner inom byggnadsarkeologin. För det mesta fungerar de som visuella hjälpmedel så att vi lättare kan förhålla oss till olika tolkningar eller komplicerade strukturer som inte går att förmedla i en skriven text. Men avbildningarna kan också användas som skenvärldar, så att vi mentalt kan förflytta oss till en byggnad som kanske inte längre finns bevarad på grund av att den rivits eller kraftigt förändrats genom olika ombyggnader. I sådana fall är avbildningen vår enda möjlighet att utforska den. Konsekvensen av att uteslutande använda sig av tvådimensionella gestaltningsformer blir att då tredimensionaliteten åsidosätts, försvinner den rumsliga dimensionen och därmed en betydelsefull aspekt av byggnaden som kanske inte är möjlig att analysera och rekonstruera i efterhand.

Eftersom det är i rummen som själva livet i byggnaden utspelar sig, innebär den rumsliga frånvaron att många händelser och handlingar inte upptäcks eller tas med när byggnadens historiska förlopp rekonstrueras. Det är

Fig. 1. Fullskalemålning på väggarna i augustinerklostret Monte Carasso i Schweiz är en optiskt illusion som får oss att oss att tro att cirklarna framträder på en två-dimensionell plan yta. Med tillåtelse från konstnären Felice Varini. Efter "archi e corone" 2004, hemsida www.varini.org, 15 november 2007.

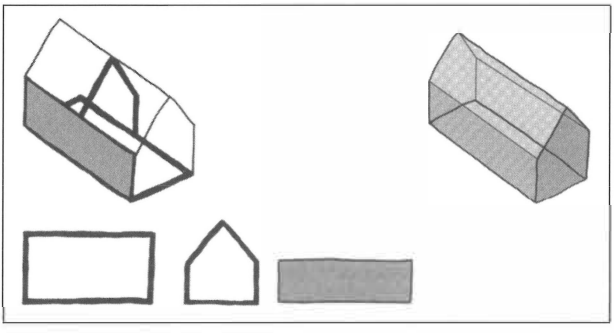

Fig. 2 . Principskiss som visar de aspekter av byggnaden som omfattas av tvådimensionell avbildning i plan, sektion och elevation. Volymen dekonstrueras till flata ytor, vilket innebär att vi inte får en samlad helhetsbild av byggnadens rumsliga egenskaper. Till höger byggnadens tomrum som tredimensionell helhet. Efter Eriksdotter 2005: 133.

egentligen först när vi "ser" rummen som tredimensionella helheter som vi kan förstå hur de har brukats och upplevts av de människor som levt i dem under olika tider. För att analysera dem krävs det alltså att vi visualiserar dem. Byggnadsarkeologins närgångna analys- och visualiseringsmetoder är här en god hjälp för att identifiera rummens förändrade dimensioner.

I denna text vill jag förmedla några tankar hur man kan visualisera och utforska de byggda rummens tredimensionalitet med hjälp av virtuell teknik. För några år sedan besökte jag en virtuellt uppbyggd kyrka för att se hur nära man kan komma en medeltida brukares rumsupplevelser. Den stora skillnaden mellan konventionella avbildningsformer och de gestaltningar som möjliggörs med virtuell teknik är framför allt förmågan att försätta sig själv i byggnadens olika rum, det vill säga i ett brukarperspektiv. När jag rörde mig i den virtuella modellen kändes det faktiskt nästan som att gå runt i en riktig byggnad. Även om vissa sinnliga upplevelser saknades, upptäckte jag hur viktig rörelsen är för att förstå hur man en gång kan ha uppfattat rummet. Det är exempel från denna upplevelse som kommer att illustrera min text.

Mina virtuella vandringar väckte flera frågor: Hur långt kan vi gå i vår virtuella inlevelse av det förgångna? Förbättras våra tolkningsmöjligheter allteftersom den visuella tekniken utvecklas och förfinas? Artikeln är alltför kort för att penetrera dessa frågor på djupet. Min förhoppning är istället att denna text kan ses som en katalysator för framtida diskussioner i ämnet. Genom att öppna upp för nya möjligheter till visualisering, kan vi kanske bryta några av de barriärer som begränsar vårt sätt att se på den historiska byggnaden.

Jag kommer inte heller att fördjupa mig speciellt i det vittomfattande ämnesfältet Virtual Reality utan hänvisar till antologin *Virtualiteter – sex essäer* (Willim 2007). Ett centralt begrepp i texten som däremot fordrar ett närmare förtydligande är brukarperspektiv. I nästa avsnitt ger jag därför några exempel hur man rent metodiskt kan försätta sig i andra brukares rumupplevelser och visualisera det man anser sig se.

UTBLICKAR FRÅN RUMMET

För att förstå en brukares rumsupplevelser och hennes rörelser i det, är det nödvändigt att lämna de kvantitativt mätbara projektioner som byggnadsarkeologin vanligtvis uppehåller sig vid, och börja se rummet som något subjektivt och kvalitativt, ett tredimensionellt rum där den mänskliga kroppen är det centrala mätinstrumentet för olika värden (Bachelard 2000). Med empatins hjälp är det möjligt att komma åt andra människors uppfattning av olika rumsmiljöer. Det empatiska försättandet bygger på igenkänningsmekanismer, det vill säga vår identifikation av hur olika brukare kan ha känt sig i olika rumsliga positioner. Rent metodiskt har empatin likheter med ett fenomenologiskt närmande, som går ut på att man genom den egna upplevelsen försöker förstå reaktioner, rörelsemönster och handlingar.

Arkitekter använder ofta empati för att skaffa sig insikter om hur människor interagerar med olika rum, inte minst med tanke på möjligheten att kunna bygga in stämningar som genererar önskade beteenden och upplevelser. Men man använder även metoden i historiska miljöer för att simulera hur tidigare brukare kan ha rört i rummet. Ett exempel är arkitekten Inger Bergströms upplevelseanalys av barockklostret Ottobeuren i Tyskland, där man försätts i en besökares vandring i rummen och får en inblick i hur man har skapat olika atmosfärer för att påverka besökarens rörelsebanor och därmed bruket av rummen (Bergström 1996). Inom arkeologin har den brittiske arkeologen Pamela Graves utgått från sin egen kropp för att rekonstruera hur människor från olika socialgrupper har upplevt kristna ritualer utifrån deras bestämda platser i senmedeltida kyrkorum (Graves 2000). För att förstå vilka upplevelser som har genererats hos besökaren, har Graves genom att sitta, gå och knäböja på väl utvalda positioner tagit reda på vad man sett eller vad som har varit dolt utifrån olika synvinklar. Ett källkritiskt problem med det ”historiska försättandet” är förstås att vi tvingas närma oss okända människors tankeramar, det vill säga synsätt som kan skilja sig helt från de tankesystem som styr vår världsbild idag. För att söka överbrygga de tids- och kulturskillnader som finns mellan oss och dem, är det därför av stor betydelse att närmare utreda de historiska omständigheterna kring den byggnad eller det byggnadskoncept som analyseras.

Det är naturligtvis inte möjligt att rekonstruera den oavbrutna följd av synintryck som har uppkommit under en vandring i en byggnad, utan det

rör sig framför allt om att söka fånga de visuella positioner som genererar betydelsefulla upplevelser. Le Corbusier, en av funktionalismens frontalfigurer, lanserade begreppet *promenade architecturale*, det vill säga arkitektonisk promenad, för att uppmärksamma oss på den upplevelsesekvens som en betraktare ställs inför under sin vandring i och omkring en byggnad, i synnerhet de visuella kontraster som ger speciella effekter (Porter 1997: 115; Snickars 2000: 111ff). Le Corbusiers tankegångar kan bäst förstås genom arkitekten Auguste Choisys tredimensionella avbildningar som är gjorda för att åskådliggöra hur monumenten på Akropolis i Aten varit ämnade att upplevas från olika synvinklar utifrån en på förhand regisserad promenad (Choisy 1899). Genom att sätta samman bilderna i en sekvens av upplevelsebilder är det möjligt att förmedla den kontrastverkan en brukare har upplevt mellan skiftande vyer under sin vandring (fig. 3). Bilderna gör naturligtvis inte anspråk på att vara exakta, men lyckas ändå med enkla medel förmedla en rumslig miljö utifrån de olika perspektiviska vyer som en besökare har haft utifrån ett så kallat brukarperspektiv. Perspektivformen är analog med det visuella seendet och förmår därför på ett bättre sätt än exempelvis tvådimensionella avbildningsformer återge de visuella intryck som en brukare har ställts inför i olika positioner.

De tredimensionella bildserierna kan göras på manuell väg, som i Choisys fall genom att man skissar olika vyer som man menar att brukare en gång i tiden kan ha uppfattat, men det är både omständligt och tidskrävande. Dessutom kan det vara svårt att på förhand att veta exakt vilka vyer som är intressanta att analysera vidare, eftersom detta i regel är något som växer fram under analysstadiet. Det är här som den virtuella tekniken kommer in i bilden. En tredimensionell modell som man kan interagera med är i det här läget ett klart bättre analysverktyg eftersom man kan pröva olika vyer beroende på vilka brukares upplevelser man är ute efter att förstå. För att gestalta upplevelsesekvenser kan man sätta samman olika projektioner till meningsfulla bildserier.

BESÖK I DEN VIRTUELLA VÄRLDEN

Idag används ofta virtuell teknik för att i en datorgenererad värld gestalta rumsliga miljöer i tre dimensioner (t.ex. Barceló 2000; van Raalte & Wallin 2004). Man skapar på så sätt virtuella rum som man upplever sig vara och interagera i, inte minst därför att man med teknikens hjälp med stor precision förmår efterlikna egenskaper i den konkreta världen. Även om den virtuella världen många gånger är otroligt fotorealistiskt återgiven och kan upplevas ur de mest intrikata perspektiv är det viktigt att komma ihåg att det grafiska gränssnittet inte visar någon gränslös värld. Den fungerar snarare som en teaterkuliss, vilket med Tomas Wikströms passande beskrivning kan förstås som att "bakom teaterscenografins havshorisont finns inte

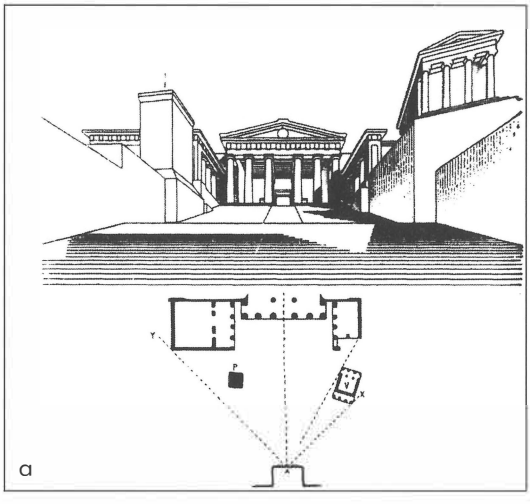

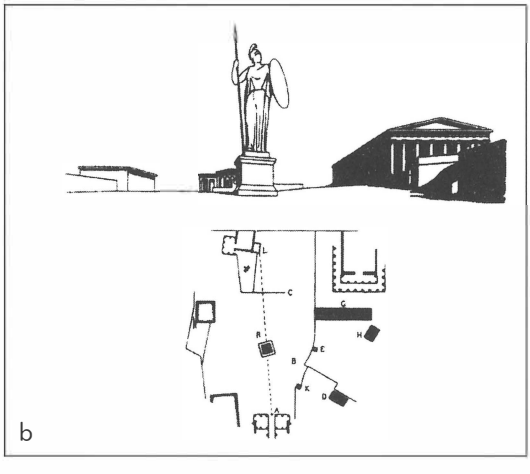

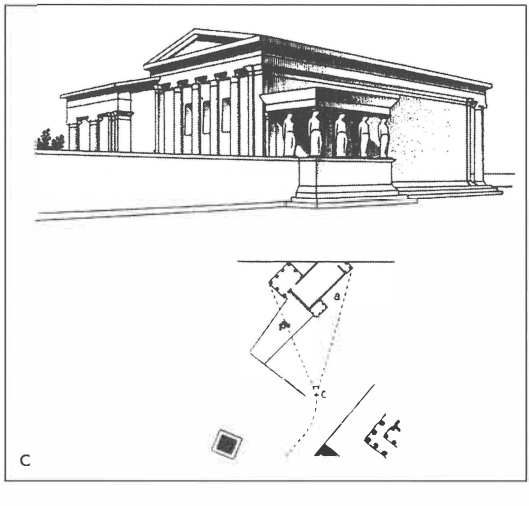

Fig. 3a-c. Den franske arkitekten Auguste Choisys tredimensionella avbildningar åskådliggör hur monumenten på Akropolis i Aten varit ämnade att upplevas från olika synvinklar. Genom att sätta samman bilderna i en sekvens av upplevelsebilder är det möjligt att förmedla den kontrastverkan en brukare kan ha upplevt mellan skiftande vyer under sin vandring. Promenaden inleds med en vy över Propylaea (a), därefter torget (b) och Erechteum (c). Efter Choisy 1899.

andra kontinenter utom scenmaskineriet" (Wikström 2004: 13). Den virtuella värld som upplevs är med andra ord en starkt beskuren miljö, uppbyggd efter de premisser man hade då man skapade modellen.

I den virtuella världen navigerar man genom en avatar, det vill säga ett slags alias som man iklär sig under besöket. Genom att välja perspektivpunkt kan vi uppleva världen utifrån antingen första eller tredje personens perspektiv, det senare innebär att man betraktar sig själv på avstånd. För att komma nära en så verklig och direkt rumsupplevelse som möjligt, är det emellertid speciellt verkningsfullt att utgå från första personens perspektiv, alltså det brukarperspektiv vi tidigare bekantat oss med och som ger betraktaren en känsla av att verkligen befinna sig i rummet.

Den virtuella miljö vi skall besöka består av en modell av Gamla Uppsala kyrka som är ett rekonstruktionsförslag hur kyrkan kan ha sett ut på 1100-talet när den fungerade som domkyrka (Källman & van Raalte 2004). Modellen bygger på arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar, där oklara partier av kyrkans textur avbildats med akvareller för att visa att det är frågan om hypotetiska rekonstruktioner. Vi kommer att utforska den virtuella kyrkans inre rum genom att simulera en medeltida församlingsbos perspektiv och försöka förstå hur denna person kan ha upplevt kyrkans rumslighet och en pågående mässa utifrån de visuella positioner som varit hänvisade åt kyrkans menighet.

En viss grundläggande kunskap i medeltida liturgi är nödvändig för att röra sig i enlighet med de regler och föreskrifter som styrt besökarnas rörelsemönster. Till skillnad från ett "vanligt" besök i den virtuella modellen där man upplever kyrkan i egenskap av sig själv, har tillträde till kyrkans alla visualiserade skrymslen och därmed får insyn i allt som försiggår under mässan, har den medeltida församlingsbon inte haft tillgång till kyrkans alla rum. Men som vi kommer att se, har man haft en viss insyn till viktiga delar där betydande moment av mässan ägt rum.

VIRTUELLA RUMSUPPLEVELSER

Vårt virtuella besök är uppbyggt kring en berättelse som utgår från användningen, det vill säga själva bruket av kyrkorummet. Berättarstrukturen är därför formad efter brukarens relation till kyrkan, tillträde till olika rum och möjligheter att följa olika liturgiska handlingar. Brukarens rörelsemönster skapar på så sätt den virtuella upplevelsens dramaturgi. Vi kommer att följa en simulerad medeltida besökares *promenade architecturale*, från inträdet till Gamla Uppsala domkyrkas långhus fram till korskranket, det vill säga den halvt genomsiktliga vägg som skiljt långhuset från koret bakom vilken högmässan ägt rum. På så sätt kan vi närmare utforska hur kyrkorummet förändrar sig genom de perspektivförskjutningar som varje rörelse innebär.

Det rum som besökaren först kommer in i är långhuset, vilket inte enbart breder ut sig horisontalt i öster, utan som även med sin vertikala rymd skapar en monumental upplevelse som bör ha fungerat som en kontrasterande rumslig effekt gentemot de mindre omfångsrika rum församlingsborna vanligen rörde sig i. Religiösa byggnader har i regel en tydlig axialitet kring ceremoniella teman. Domkyrkans långhus med dess karakteristiska långsmala rum är därför uppbyggt för att skapa en rörelse österut i syfte att uppmärksamma besökaren på koret och högaltaret där större delen av mässan äger rum. Denna axiella riktning, som fungerar mer eller mindre som en regisserad väg, är signifikant för i stort sett alla större kyrkor alltsedan kejsar Konstantin började bygga kristna basilikor i Rom på 300-talet. Mässan kräver en avlång hall som främjar en kontinuerlig rörelse så att de trogna kan aktivt följa gudstjänsten genom processioner och offergåvor (fig. 4). Samtidigt som vår besökare kan känna en viss kontroll över den visuella överblick som den distinkta axialiteten ger, verkar den också kontrollerande och övervakande genom att besökaren blir medveten om att alla andra också kan se henne.

Vår besökare vandrar sakta österut till korskranket, det vill säga den trävägg som skiljer långhuset från koret och högaltaret. Bakom korskranket där mässan äger rum, befinner sig kaniker, präster och biskopen som har tillträde kyrkans mest symbolladdade och heligaste rum. Korskrankets genomsiktlighet gör det möjligt för besökaren att åtminstone delvis följa de liturgiska handlingar som sker där. Vi kan föreställa oss att olika placeringar framför skranket ger varierad visuell tillgång till mässan (fig. 5). Det är alltså inte omöjligt att man har skapat ett rumsligt arrangemang där besökare av olika social ställning upplevt samma händelse på skilda sätt beroende på att de gavs olika förutsättningar att visuellt följa vad som försiggick bakom korskranket (jfr Graves 2000) Man kan förmoda att parallellt med den varierande insynen följde en skiftande grad av delaktighet och med denna en tydlig signal om hur pass välkommen man var att närma sig det allra heligaste. Den begränsade insynen har skapat en religiös mystik kring mässan och samtidigt visat att vissa utvalda personer får vistas närmare Himmelriket än andra.

Vid vårt virtuella besök har vi enbart fokuserat på att fånga en typ av medeltida besökares upplevelser av kyrkorummet. Simulerar vi till exempel en biskop eller prästs upplevelser av samma mässa, skiljer de sig markant från församlingsbons, inte minst därför att man har haft tillträde till andra platser inne i kyrkan och därmed kunnat betrakta händelserna utifrån andra visuella positioner (fig. 6). Vi kan alltså sluta oss till att det precis som idag har funnits flera olika tolkningar av kyrkorummet även under medeltiden, och alla är förstås lika viktiga att uppmärksamma för att vi skall komma närmare en förståelse hur byggnaden varit tänkt att fungera och hur den faktiskt kan ha upplevts av olika människor på 1100-talet.

I den rekonstruerade virtuella byggnaden, formad i ett dataprogram, har vi erfarit en slags medeltida virtuell värld, det vill säga en fysisk iscensättning

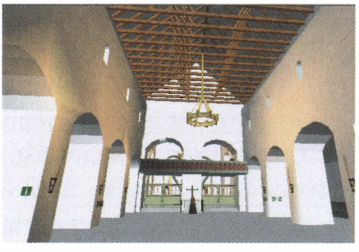

Fig. 4. Att träda in i långhuset innebär en monumental upplevelse för de besökare som vanligen rör sig i mer anspråkslösa rum. Långhusets axiella ritning manar besökaren att röra sig österut mot koret och högaltaret som är de heligaste platserna i kyrkan. Efter hemsida www.raa.se/kulturarvsdialog, 24 mars 2006.

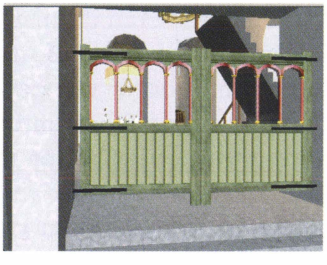

Fig. 5. Det delvis genomsiktliga korskranket ger endast begränsad insyn till koret och högaltaret. Efter hemsida www.raa.se/kulturarvsdialog, 24 mars 2006.

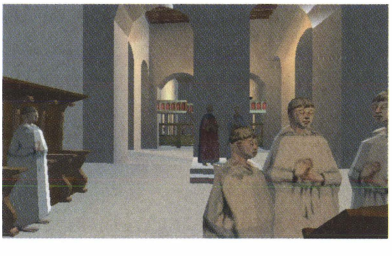

Fig. 6. En biskop eller präst som större delen av mässan befinner sig i koret, upplever kyrkrummet utifrån helt andra visuella positioner än församlingsborna. Efter hemsida www.raa.se/kulturarvsdialog, 24 mars 2006.

uppbyggd av kristna metaforer och bibliska referenser. Med hjälp av representationer regisserade man en fiktiv miljö, ett virtuellt universum full av associationer till myter och ideal som fick besökarna att tro att de i själva verket besökte Jerusalem och kung Salomos tempel (jfr Andrén 1999). Symboliska attribut konkretiserade i kyrkorummet genom bland annat tomrummets form och dimensioner eller olika arkitektoniska element ingav besökarna en verklig känsla av att ha kommit till Jerusalem, jordens centrum och sinnebilden för den himmelska staden.

NYA SÄTT ATT GESTALTA KUNSKAP

Analysen av Gamla Uppsala kyrka har inneburit att jag har utforskat ett kyrkorum som inte längre finns kvar i sin 1100-tals skepnad, utan som idag bäst kan upplevas i form av en rekonstruerad virtuell modell. Modellens samstämmighet med den konkreta världens rumslighet gjorde det möjligt för mig att undersöka hur en medeltida kyrkobesökare kan ha påverkats av rummen utifrån rörelsen och de visuella positioner som man har haft tillträde till. Denna kunskap kan i sin tur berätta något om det bruk som försiggått i rummen.

Med hjälp av den virtuella tekniken har jag fått tillträde till en rumslig värld som bara för några decennier sedan, då tekniken var analog, inte var möjlig att beträda. Trots modellens realism saknas förstås vissa väsentliga aspekter för att upplevelsen skall uppfattas som alldeles verklig. Den virtuella upplevelsen kretsar nästan uteslutande kring det visuella seendet, vilket betyder att exempelvis ljud, lukt och känsel inte är medtagna i beräkningarna. Men teknisk förfining leder inte automatiskt till att upplevelseffekten förhöjs. Teknisk addition kan också betyda att vi i högre grad styrs av en förprogrammerad dramaturgi med inbyggda tolkningsramar och få valmöjligheter. Vad händer då med vår inlevelseförmåga, våra fantasier och drömmar som också är viktiga delar av en upplevelseanalys?

Vi står på tröskeln inför en helt ny visualiseringsteknik inom humaniora. Och därmed också inför andra möjligheter att gestalta kunskap. Av den anledningen är fortsatta experiment med virtuell teknik nödvändiga. Inom byggnadsarkeologin ser jag dilemmat mellan att skapa så verklighetstrogna modeller som möjligt och ändå förmedla en känsla av tillförlitlighet och stringens, som ett brännande tema att söka lösa. I den virtuella modellen uppstår ofta oklara gränser mellan vad som är data insamlad i fält och vad som är rena rekonstruktioner. Utan tillförseln av vissa fiktiva inslag som ljuseffekter och olika inventarier framstår modellerna lätt som allt för sterila och avskalade för att vi skall kunna återskapa en känsla av förfluten verklighet. En verklighetstrogen, autentisk miljökänsla kan emellertid lätt förvilla den vetenskapligt lagde betraktaren. En lösning kan vara att framställa flera samtidiga gränssnitt som återger olika tolkningsnivåer. Men då riskerar man att förlora den stora poängen med virtuella modeller: den rumsliga helhetsbild som inte tvådimensionella avbildningar förmår generera.

Jag återvänder till Felice Varinis tvådimensionella väggmålningar och förundras över hur svårt det är att stå still. För att uppleva den rumsliga miljö som bildar fond till Varinis konstverk måste jag helt enkelt röra på mig.

Artikeln bygger delvis på tankegångar som jag tidigare har presenterat i min avhandling (Eriksdotter 2005) samt i en artikel som har publicerats i antologin Virtualiteter – sex essäer (Eriksdotter 2007). Mina virtuella experiment gjordes i den virtuella världen Timedoc under våren 2006 på webbplatsen www.raa.se/kulturarvsdialog. Modellerna skapades under projektet "Kulturarvsdialog" 2001-2003 i ett samarbete mellan Innovative Design, Chalmers och Riksantikvarieämbetet. Numera är webbplatserna borttagna varför jag uppmuntrar läsaren att göra liknande upplevelseexperiment i andra virtuella miljöer.

REFERENSER

Andrén, A. 1999. Landscape and settlement as utopian space. I: Fabech, C & Ringtved, J. (eds.) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998.* Århus. S. 383-394.

Bachelard, G. 2000. *Rummets poetik.* Lund.

Barceló, J. 2000. Visualizing what might be: An introduction to Virtual Reality Techniques in Archaeology. I: Barceló, J., Forte, M. & D. Sanders (eds.). *Virtual Reality in Archaeology.* BAR International Series 843. Oxford. S. 9-36.

Bergström, I. 1996. *Rummet och människans rörelser.* Göteborg.

Choisy, A. 1899. *Historie de l'architecture.* 1-2. Paris.

Eriksdotter, G. 2005. *Bakom fasaderna. Byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk.* Lund Studies in Medieval Archaeology 36. Stockholm.

Eriksdotter, G. 2007. Vägen till brukarens inre rum. Om rumslighet, virtuell gestaltning och byggnadsarkeologi. I: Willim, R. (red.). *Virtualiteter – sex essäer.* HEX001. Lund. S. 121-154.

FELICE VARINI. Fibicher, B. "Common Places and Particular Perspectives". www.varini.org [2006-12-08].

Graves, P. 2000. *The Form and Fabric of Belief. An Archaeology of the Lay Experience of Religion in Medieval Norfolk and Devon.* BAR British Series 311. Oxford.

Källman, R. & van Raalte, S. 2004. *Kulturarvsdialog – IT-stöd för reflektion om samtid och framtid.* Slutrapport. Stockholm/ Göteborg.

Linn, B. 1998. *Arkitektur som kunskap.* Stockholm.

Marcussen, L. 2002. *Rummets arkitektur – arkitekturens rum. En introduktion til Europas arkitekturhistorie.* København.

Porter, T. 1997. *The Architect's Eye. Visualization and Depiction of Space in Architecture.* London.

Van Raalte, S. & Wallin, M. 2004. IT i kulturmiljöer – en kunskapsöversikt. Delrapport i *Kulturarvsdialog. IT-stöd för reflektion om samtid och framtid.* Stockholm/ Göteborg.

Willim, R. (red.) 2007. *Virtualiteter – sex essäer.* HEX001. Lund.

Snickars, P. 2000. Architecture of seeing: Architecture as moving images. I: Fullerton, J. & Söderbergh Widding, A. (eds.). *Moving images: From Edison to webcam.* Sydney. S. 111-119.

Wikström, T. 2004. Plats för samtal. Virtuella miljöer för dialog om kulturarvet. Delrapport i *Kulturarvsdialog. IT-stöd för reflektion om samtid och framtid.* Stockholm/ Göteborg.

CITYSCAPE IN CHANGE
THE DEMOLITION OF CHURCHES IN LUND

This article deals with a period in Danish history when Catholicism was abandoned and several of its sanctuaries in Lund were being torn down. The Reformation in Denmark marked the end of the catholic era and the start of a period of massive demolition, and this transformation of the city is often marked with the specific year 1536. The study involves analyses of the time it took to demolish the churches and of how the urban landscape changed.

When a narrative of past times is to be written within the archaeological field, chronology and dating are important tools. Time is related to occurrences in space; however, archaeologists are often better at defining space than time, and the dating done is often wide and static. It is therefore of great importance to focus on the aspect of time, irrespective of the period studied and the source material at hand. Literary sources, historical maps, pictures and archaeological results are to be studied separately, to discuss the potential of different sources to define time. I will demonstrate the possibility of a subversive transformation by pitting different sources against each other.

STADSBILDEN I FÖRÄNDRING

RIVNINGEN AV KYRKORNA I LUND

GUNILLA GARDELIN

Inom medeltidsforskningen har arkeologer prioriterat materiella lämningar och inte problematiserat skriftliga källor, kartor och bilder i lika hög grad. Synen på arkeologin som ett komplement till historiska källor har också varit ett problem inom arkeologiämnet (Andrén 1997: 41f). Genom att ämnet medeltidsarkeologi har ändrat namn till historisk arkeologi har andra källmaterial förutom arkeologiska lämningar lyfts fram på ett tydligare sätt. Texter, kartor och bilder har givits en mer aktiv roll inom det arkeologiska historieberättandet.

Artikeln kommer att behandla en brytningstid, nämligen reformationen. Många studier om medeltiden slutar ofta vid reformationen och historier om den nya tiden börjar ofta efter densamma. Sällan görs berättelser om medeltidens och katolicismens död, utan oftare om dess födelse och äldsta skede. Därmed studeras processernas start, men inte deras slutpunkt. Rivandet av kyrkor och kloster är en starkt laddad handling där katolicismens symboler förintas. Reformationen och nedläggandet av de katolska kyrkornas verksamhet har ofta omnämnts genom ett angivande av årtalet 1536 som avser Köpenhamns recess.

För att kunna problematisera skilda källmaterials möjlighet att beskriva tid har 1500-talets Lund valts som studieobjekt. Lund är ett bra studieobjekt med tanke på det stora antalet medeltida kyrkor och den mängd källor som finns att tillgå. De källor i form av skrift, bilder och kartor som används i artikeln är tryckta i olika publikationer och originalen har inte använts. Min avsikt är att genom studier av skriftliga källor, historiska kartor, historiska bilder och arkeologiskt undersökta ruiner, försöka skildra hur förfallet av kyrkornas stad – Lund - gick till. Avsikten är att problematisera hur de olika källorna metodiskt kan användas för att studera tid. I uppbyggandet av en kulturhistorisk berättelse, är rummet och tiden två viktiga parametrar att fästa händelser vid. Arkeologer är ofta mycket duktiga på att avgränsa lämningar i rummet, men har svårare med att definiera dess tillkomsttid och brukningstid. I denna artikel kommer därför tidsaspekten att stå i fokus. I arkeologisk litteratur används ofta mycket obestämda tidsangivelser, som tidigmedeltid, högmedeltid, senmedeltid och nyare tid. Dessa begrepp är otydligt avgränsade. I arkeologiska rapporter indelas ibland tiden efter jämna århundraden. Detta kan vara ett tecken på att den arkeologiska undersökningen, har genomförts med en metod som inte gör det möjligt att tidsmässigt dela in händelser i rummet närmare. I

vissa fall har dendrokronologisk dateringsmetod varit behjälplig för att skapa en snävare datering av händelser. Denna möjlighet finns dock bara när trä är bevarat. ^{14}C metoden är också ett sätt att försöka sätta tid på en händelse. Denna metods användbarhet varierar dock, bland annat beroende på vilken tidsperiod som analyseras. Att tidfästa händelser vid en specifik tidpunkt är helt klart problematiskt.

Vad de skilda källmaterialen kan berätta beror på vilken kontext de tillkommit i och vilka perspektiv och frågor som väljs (Andrén 1997: 151). De källkategorier som används i denna artikel kommer därmed att först analyseras var för sig. Detta görs för att utröna vad de var och en kan berätta om tid. Därefter kommer de att ställas mot varandra för att se om de kompletterar eller kontrasterar varandra. Avsikten är också att försöka visa hur de på olika sätt kan bidra till att tidfästa händelser. I detta fall handlar det om hur lång tid det tog att riva de medeltida kyrkorna i Lund efter reformationen. Slutligen kommer resultatet av källanalysen att sättas samman till en utsaga om hur lång rivningsprocessen av de olika kyrkorna i Lund egentligen kan ha varit och hur stadsbilden förändrades.

KYRKORNA I SKRIFTERNA

I dag skrivs texter om alla möjliga händelser i vardagen och världen. På medeltiden var däremot skrivandet begränsat. Merparten av de skrifter som har bevarats om Lunds kyrkor härrör från brev och skrifter tillhörande kyrkorna och klostren. Några brev och skrifter kan även hänföras till kungamakten. Från tiden efter reformationen har också juridiska dokument upprättats i samband med köp eller arrenden av tomter i Lund, som därmed också berör tidigare kyrkliga tomter. Texterna har emellertid inte tillkommit för att specifikt behandla kyrkornas arkitektur utan har skapats av andra skäl. Därför kan det sägas vara tämligen slumpmässigt om det i de skriftliga källorna står något om kyrkornas utseende. Det skriftliga källmaterialet under medeltiden hade fortfarande mycket gemensamt med den muntliga traditionen som till exempel uppgivandet av vad ett antal personer bevittnat. Detta kan till exempel innebära att en juridisk handling rörande en tomt som skall arrenderas kan innehålla uppgifter om exempelvis byggnader. Det muntliga traderandet där minnet söker stöd i objekt eller personer genomsyrar på ett tydligt sätt det medeltida skrivandet (Moreland 2001: 35f).

De skriftliga källorna innehåller ofta angivande av exakta årtal, datum och plats. Tidsangivelser gjordes till exempel vid upprättandet av ett brev eller ett juridiskt dokument. Det innebär att tidsbestämningen ofta blir mycket exakt. Eftersom det skriftliga källmaterialet från medeltiden är begränsat blir de tidsangivelserna som kan nyttjas emellertid mycket få.

En befallning utgick från kung Kristian III år 1536 eller början av år 1537 till stadens borgare ”att nederbryta de kyrkor och kyrkogårdar därstädes”,

stenen skulle föras till Malmö av bönderna i Torna härad (Blomqvist 1978: 43). Tanken var att stenen skulle användas till slottsbyggena i Malmö och Köpenhamn (Blomqvist 1951: 200). Uppgifter om rivningsarbetena och hur länge kyrkorna stått som ruiner saknas för merparten av kyrkorna, men för några av kyrkorna i Lund är uppgifter bevarade. Sex kyrkor har valts som belysande exempel på vad skriftliga källor kan berätta.

Kyrkan S:ta Maria Minor tillhörde domkapitlet från perioden 1095–1103 och förblev i dess ägo även efter reformationen (Andrén 1984: 89). År 1547 omtalas kyrkan ligga på östra sidan av torget, vilket innebär att den ännu vid denna tidpunkt inte rivits eller åtminstone inte fullständigt raserats (Andrén 1980: 15). Detta är en uppgift som avslöjar att kyrkan ännu existerade tio år efter reformationen. I vilket skick kyrkan var går emellertid inte att uttala sig om.

Även kyrkan S:ta Maria Magle tillhörde domkapitlet sedan år 1222. Kyrkan kvarstod som domkapitlets egendom efter reformationen. I 1570 års jordebok omnämns att kyrkan "nu lenge hauffer werit øde". Kyrkogården fortsatte emellertid att användas ända fram till år 1816 (Blomqvist 1951: 213; Andrén 1984: 76). Den skriftliga källan avslöjar att kyrkan kvarstod mer än 30 år efter reformationen, men hur långt förfallet hade gått framgår inte. I detta sammanhang finns en källkritisk aspekt som rör jordeböckerna. I dessa förekommer det att uppgifter om tomter överförts från en jordebok till en annan utan att den kontrollerats eller uppdaterats. Det innebär att uppgiften om att S:ta Maria Magle kyrka var öde kan ha funnit redan före år 1570.

Kronan hade patronatsrätt över S:t Clemens kyrka redan före reformationen och kunglig presentationsrätt omnämns år 1526. Kyrkan donerades till stadens råd år 1541 varefter den revs och på dess murar uppfördes ett nytt rådhus (Blomqvist 1978: 69; Andrén 1984: 110). Denna uppgift är mycket konkret avseende tidpunkten för rivningen av kyrkan.

Kyrkan S:t Jakob övergick år 1537 i S:t Peters klosters godsmassa. År 1546 fick sockenprästen tillåtelse av kungen att hålla mässa i kyrkan, vilket tyder på att kyrkan vid denna tid ännu inte var riven. Lägesuppgifter i skriftliga källor tyder på att kyrkan revs först under slutet av 1500-talet och att dess grund omnämns så sent som år 1619 (Andrén 1984: 115; fig. 1).

S:t Mårtens kyrka tycks inte ha tillfallit kronan vid reformationen, eftersom ingen jordskyld utgick från S:t Mårtens socken till kronan. Kyrkogrunden finns inte heller med i Helgeandshusets jordskyldslängd (Andrén 1984: 95). Det faktum att sockenprästens tjänst år 1485 blev sammanslagen med vikarietjänsten för Johannes döparens altare i domkyrkans krypta, tyder på att kyrkan tillhörde domkapitlet (Andrén 1984: 95). S:t Mårtens kyrkas grund nämns så sent som 1614 "sunnan till gatan" (Andrén 1980: 15).

S:t Drotten i Kattesund och dess egendomar tillföll kronan vid reformationen. År 1544 utarrenderade kronan kyrkans tomt och då kvarstod åtminstone kyrkans östra gavel "then østre kirche gauffel" (Andrén 1984:

106). Här ger den skriftliga källan en uppgift om att sju år efter reformationen kvarstår fortfarande partier av murverk ovan mark.

Det har i denna begränsade studie visat sig att de skriftliga källorna kan berätta om vilka kyrkor som bevarades och i några fall om hur lång tid rivningsprocessen varade. För många kyrkor var det skriftliga källmaterialet så magert att det inte alls gick att fastställa hur lång tid rivningsarbetet tog. Gemensamt för dessa kyrkor var att de tillfallit kronan omedelbart vid reformationen. Fler skriftkällor fanns däremot bevarade om de kyrkor som låg under domkapitlet.

KYRKORNA I DE HISTORISKA KARTORNA

Den äldsta bevarade historiska kartan över Lund är osignerad, men härrör troligen från tiden 1586–1589. Kartan är gjord som en schematisk skiss över staden där norr är förlagd nedåt. Den ingår i den så kallade Vedelska samlingen. På kartan har ett antal monument markerats med namn och däribland kyrkorna (André & Högstedt 1990: 10f). Att deras läge har förlagts rätt på kartan beror säkerligen på att spår av dem ännu varit synliga. Under 1600-talet utplånades dock de sista spåren, då kyrkogårdarna bebyggdes eller lades ut som hagar. I kartan är den schematiska teckningen av gatunätet lika viktig som placeringen av namn på byggnadsverken. Syftet med kartan är att skapa en geografisk orientering i staden, på enklast möjliga sätt. Kartan kan också betraktas som en bild kombinerat med text.

Den något yngre kartan daterad 1655–1660, är också den osignerad, men ingår i den danske kartografen Johannes Mejers stora kartverk över Skåne (André & Högstedt 1990: 12f). Den innehåller mera detaljer i sin utformning av kvarter och gator än den äldre kartan. Kyrkorna har markerats med en schablonartad bild av en kyrka, vilket skiljer denna karta från den förra där text visade byggnadernas placering. Kyrkorna har i omkring hälften av fallen mer eller mindre felplacerats. Att de fått ett oriktigt läge tyder på att lämningarna av kyrkorna inte längre var synliga och att minnet av dem under loppet av 1600-talet försvann.

Ytterligare fyra kartor över Lund från 1600-talet är bevarade. I kartorna varierar bruket av symboler, text och siffror beroende på syftet med upprättandet av dem. Kartornas egenskap som redskap för geografisk orientering gör att de som källmaterial framförallt berättar om kyrkornas placering. De visar ibland också när en kyrka försvunnit genom att tomten fått en annan funktion. Kartorna kan därmed ge en indikation på när en kyrka utplånats. Det bör dock poängteras att det inte finns några bevarade kartor som är äldre än den i Vedelska samlingen från 1586–1589. Det finns därmed inget kartmaterial som täcker tidsperioden direkt efter reformationen, det vill säga åren 1536–1586, när själva rivningsprocessen var igång.

Under 1600-talet dras nya gator över övergivna kyrkogårdar i Lund. Ett exempel är Kattesund som drogs över S:t Drottens kyrkogård och ett annat är den gata som drogs över S:t Jakobs kyrkogård. Den motsvarar ungefär dagens Bytaregatans södra del. Denna gata gör en sväng som är synlig på 1784 års karta och Anders Andrén menar att detta skulle kunna tyda på att kyrkan fanns kvar när gatan stakades ut (Andrén 1984: 115). Denna detalj i kartan ger en indirekt antydan om att S:t Jakobs kyrka kan ha stått kvar en bra tid efter reformationen, om än som ruin. De kyrkogårdar som fortsatte att användas för begravningar var officiellt den vid S:t Peter vid Bredgatan och Maria Magle. Dessa kyrkogårdar finns markerade på kartor en bit in på 1800-talet.

Det historiska kartmaterialet visar de kyrkor som bevarades och de rivna kyrkor som levde kvar i minnet åtminstone en bit in på 1600-talet. Kartorna avslöjar också tydligt när hänsyn tagits för kyrkor eller ruiner vid utläggandet av nya gator. Kartorna kan därmed indirekt berätta om hur länge en kyrka eller ruin har funnits kvar. Genom att kyrkorna återgivits i kartmaterialet efter att de utplånats, innebär att de har fortsatt att fungerat som geografiska riktmärken i staden.

KYRKORNA I HISTORISKA BILDER

Få bilder har bevarats som kan beskriva kyrkorna i Lund under 1500–1600-talen. Franz Hogenberg skapade ett kopparstick som visar staden och dess omgivningar år 1586. I bildens centrum ses domkyrkan och i dess högra fält kan också S:t Peters kloster, Allhelgonakloster och S:t Jörgens hospital identifieras.

Erik Dahlbergs bataljplaner utgör ett annat bilddokument som är en unik källa till kunskap om Allhelgonaklostrets kyrkoruin. Teckningarna har tillkommit år 1676 och är en dokumentation över slaget vid Lund. På bilderna står Allhelgonakyrkan som ruin, men stora delar av dess murar var fortfarande bevarade. Från skriftliga källor vet vi att kyrka sprängdes år 1693, 1695 och senare år 1707. Ett mindre murblock kan emellertid fortfarande beskådas i parken bakom Lunds universitets huvudbibliotek.

Hogenbergs kopparstick och Dahlbergs teckningar är i sin karaktär inte exakta, eftersom de inte återger byggnaderna från någon speciell punkt i landskapet. Bilderna är snarare en sammanslagen kunskap om skilda byggnadsverk som avbildats från sin mest karaktäristiska sida, än hur verkligheten såg ut. Teckningarna har sedan lagts samman till en komposition, som kan betraktas som ett pussel av flera bilder.

I Hogenbergs kopparstick har såväl Allhelgonaklostret som S:t Jörgens hospital återgivits i oklanderligt skick. Detta förhållande kan naturligtvis diskuteras och kopparsticket får snarare betraktas som en idealiserad bild. Dahlbergs teckningar, som inte heller de är ritade från någon bestämd position i

landskapet, visar dock upp en mer exakthet i återgivningen av Allhelgonakyrkans ruin och dess förfall. Dahlbergs stora intresse för byggnader kan ha gjort att han försökt avbilda ruinen så som han verkligen såg den. Källvärdet i dessa två bilder kan därmed sägas vara något olika, där Dahlbergs teckningar har en mer dokumentär karaktär och Hogenbergs kopparstick mer framstår som en idealiserad bild.

De fåtal bilder där kyrkor återgivits, visar hur länge några av dem funnits kvar. I Hogenbergs kopparstick från 1580-talet är kyrkornas skick förmodligen idealiserat, men att de som återgivits fanns kvar kan inte betvivlas. Dahlbergs teckningar är i sin karaktär mer noggrant gjorda och ger därmed en mer detaljerad kunskap av hur långt förfallet av Allhelgonaklostret nått då de gjordes. Bilderna bidrar dels till att visa vilka byggnader som fanns vid tiden för upprättandet av dem och i det ena fallet hur långt förfallet hade nått vid tidpunkten för skapandet av bilden.

KYRKORNA I DET ARKEOLOGISKA MATERIALET

Av de medeltida stenkyrkorna återstår domkyrkan och S:t Peters klosterkyrka. Helgeandshusets kyrka revs så sent som år 1834 (Andrén 1980: 17). Endast ett fåtal kyrkor har berörts av omfattande undersökningar såsom S:t Stefan, S:t Drotten, S:t Clemens, S:t Mårten, S:t Jörgen och Svartbrödernas konventskyrka (fig. 1). Ytterligare ett antal kyrkor har undersökts i begränsad omfattning och några kyrkor har aldrig varit föremål för någon arkeologisk undersökning. De stora undersökningar som berört Lunds medeltida kyrkor har i de flesta fall genomförts med så kallad stickgrävningsmetod. I några fall har fokus legat på att gräva fram murarna. Detta gäller även de mindre omfattande undersökningar som berört kyrkor. Några kyrkolämningar har också framkommit vid schaktningsövervakningar. I ett fall, Allhelgonaklostret, har forskningsundersökningar genomförts (Holmberg 1959). Dateringarna av när kyrkorna raserats är oprecisa i arkeologiska rapporter och artiklar. Rivningarna har i princip bara nämnts som tillkomna efter reformationen. Mycket få arkeologiska studier har gjorts avseende efterreformatorisk tid, eftersom den perioden inte prioriterats vid arkeologiska undersökningar i Lund.

Det arkeologiska källmaterialet berättar om hur mycket som revs men inte om själva rivningsprocessen eller närmare tidpunkten för när rivning har skett. Detta har sin förklaring i att arkeologiska lämningar från tiden efter reformationen har behandlats mer extensivt, snarare än att den arkeologiska källan skulle ha bristande möjlighet att beskriva tid. Den tid som kan skildras är naturligtvis relativ och inte exakt. Det är emellertid min uppfattning att en prioritering av efterreformatoriska lämningar skulle kunna ge ett viktigt bidrag till tolkningar av rivningsarbetena och reformationen.

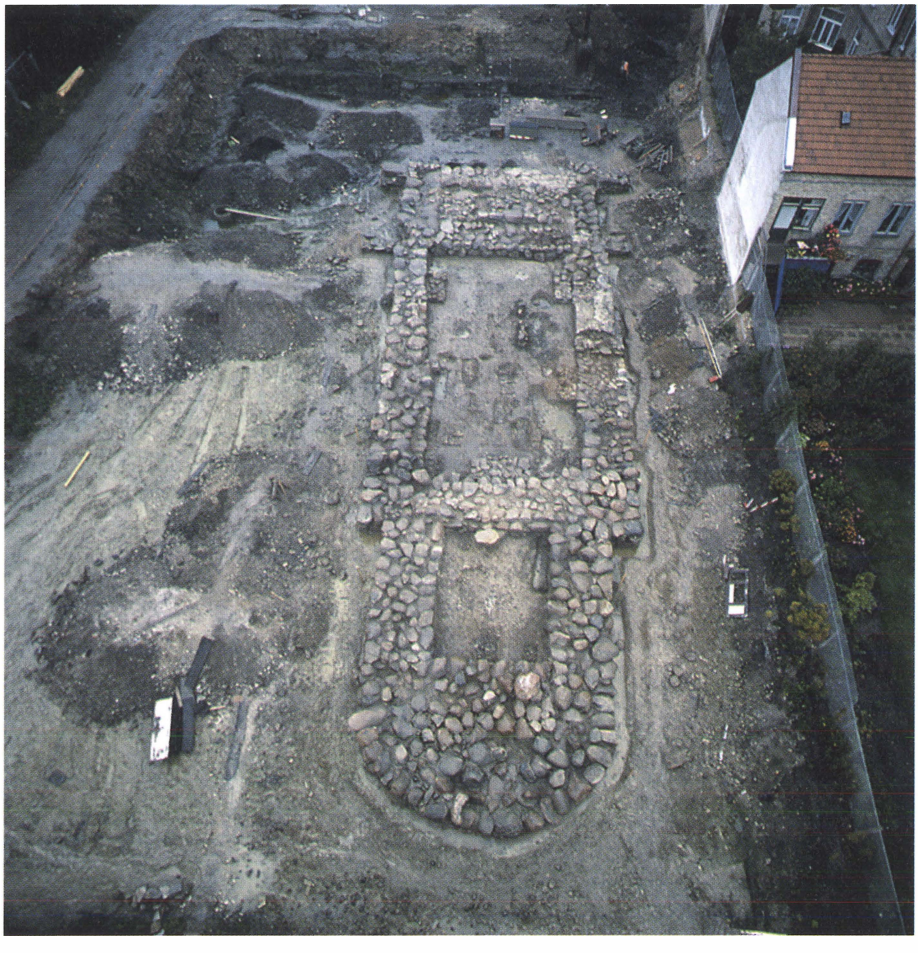

Fig. 1. S:t Stefans kyrka undersöktes arkeologiskt 1977-78. Foto: LA8925, Kulturens A-arkiv.

STADSBILDEN I FÖRÄNDRING

Trots att källorna långt ifrån belyser alla kyrkor kan några slutsatser dras. Det står klart att flera kyrkor använts efter reformationen. Ett antal kyrkor har under en väsentlig tid stått kvar som ruiner och stenbrott. Det har tagit flera år att utplåna kyrkorna, i vissa fall upp emot 60 år eller mer. Kyrkorna har bevisligen levt kvar i människors minnen långt in på 1600-talet. Det faktum att de ännu under 1600-talets mitt återges på kartor kan tolkas som att de då fortfarande utgjorde viktiga geografiska hållpunkter i staden trots att de rivits. Deras religiösa symbolvärde efter reformationen är svårtolkat, men som monument betraktat har de varit viktiga under en lång tid. Det har i denna begränsade studie visat sig att de olika källkategorierna oftast

kompletterar varandra snarare än att de motsagt varandra. Tillsammans ger de en mer varierad och innehållsrik bild av 1500-talet och hur lång tid rivandet av de katolska kyrkorna tog. Tre översiktliga teckningar har gjorts för att illustrera hur Lund som stad förändrades efter reformationen. Bilderna bygger på kunskap från både skriftliga källor, historiska kartor, bilder och arkeologiska undersökningsresultat.

KYRKORNA ÅR 1536

År 1536 fanns i Lund sammanlagt 27 stenkyrkor enligt skriftliga källor, och av dem har läget för 26 identifierats (fig. 2). Stadslandskapet är vid denna tidpunkt dominerat av kyrkoarkitekturen. Kyrkorna har fungerat som viktiga referenspunkter i staden. Den religiösa aktivitet som bedrivits i dem måste ha präglat stadslivet på ett påtagligt sätt, genom de rörelsemönster de skapat och genom de människor som besökt dem. Inte minst klockringningen i kyrkorna bör ha bidragit till en särskild ljudbild i staden. Klockorna fungerade både som en religiös symbol, som en del av ritualen och hade en sammankallande funktion (Magnusson Staaf 1996).

KYRKORNA OMKRING ÅR 1540

I samband med att ett flertal kyrkor fråntogs sina liturgiska föremål år 1537, var kyrkorna i princip berövade sitt religiösa innehåll. Omkring år 1540 stod kyrkorna i ruiner ungefär som i en krigshärjad stad (fig. 3). Kvar av katolicismen fanns tomma och halvt nedbrutna skal av de monument som hade berövats sitt innehåll och sin betydelse för människor i deras dagliga liv. Kalkmålningarna i Lunds kyrkor kunde ha målats över när den nya religiösa inriktningen skulle förmedlas och den gamla suddas ut. Kyrkobyggnaderna kunde sedan ha laddats om med ett nytt innehåll. Detta skedde inte, eftersom det inte längre fanns behov av så många kyrkor. De övergavs. För de människor som vördat de katolska byggnaderna och som måste se dem förfalla, plundras och brytas ner, måste detta ha varit en brutal upplevelse. En hel bild- och tankevärld försvann i ruinerna. Förstörelse av bilder och monument har skett många gånger i skilda delar av världen och under olika tidsperioder (Besançon 2000). Ett av de mer kända exemplen, från senare tid, är talibanernas sprängning år 2001 av två stora Buddastatyer uthuggna ur berget i Bamyiandalen i Afghanistan.

Kyrkorna i Lund fungerade som stenbrott och försåg byggnadsarbetena vid Malmöhus och Köpenhamns slott med sten. Förklaringen till att kyrkorna i Lund raserats så grundligt, i jämförelse med t. ex. förhållandena i Visby, är sannolikt bristen på byggnadsmaterial och det faktum att det pågick stora byggnadsprojekt i regionen.

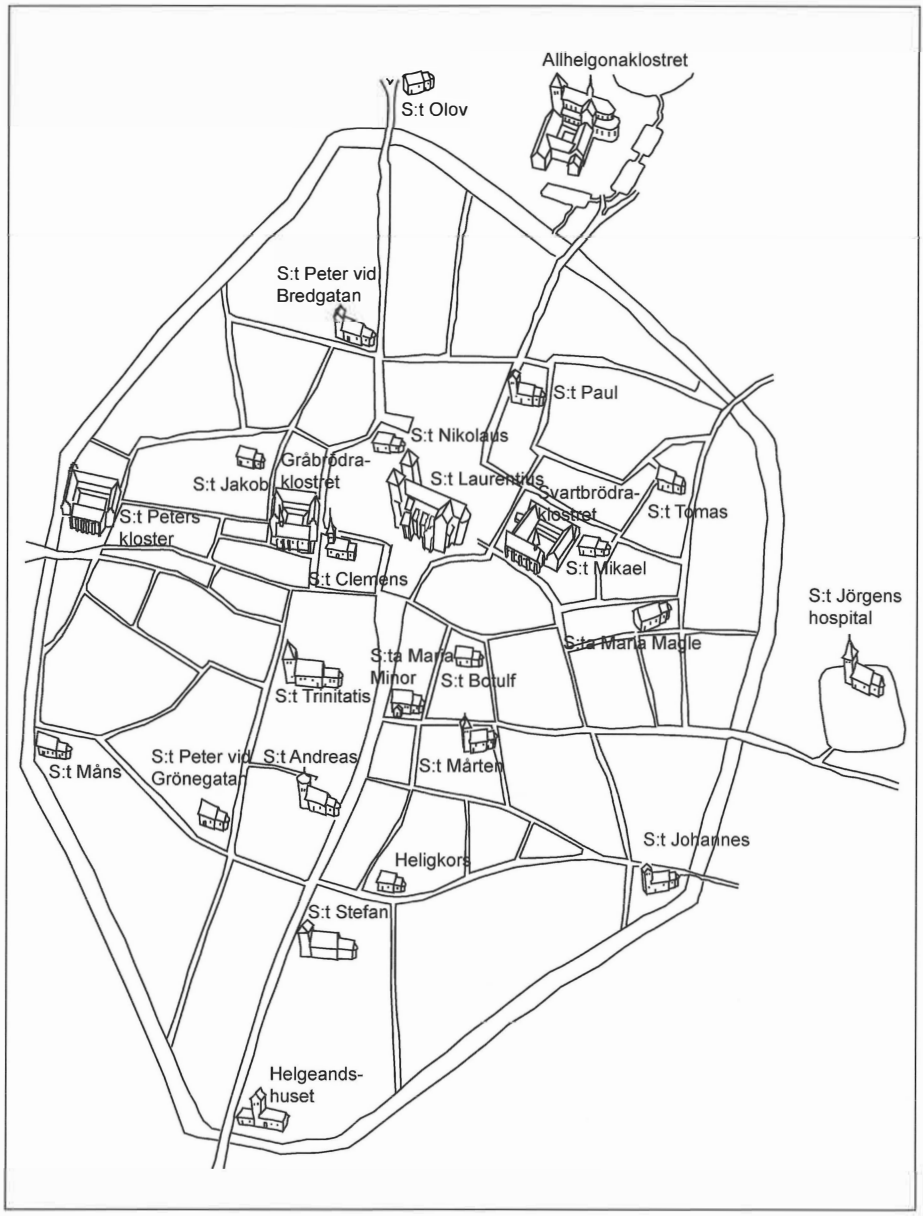

Fig. 2. Vid reformationen fanns i Lund 26 stenkyrkor.

KYRKORNA PÅ 1600-TALET

Vid början av 1600-talet hade de flesta ruinerna utplånats och ett fåtal grunder återstod (fig. 4). Flera kyrkogårdar nyttjades inte längre och började bebyggas eller lades ut som hagar. Nya gatustråk drogs också över några kyrkogårdar. Minnet av kyrkorna eroderade långsamt bort. Ett talande exempel

Fig. 3. Under 1540-talet hade Lund ett fåtal stående kyrkor och en mängd ruiner som fungerade som stenbrott.

på att kyrkornas lägen inte längre var en levande kunskap är Krognoshuset vid Mårtenstorget. Ända fram till 1900-talets början sågs byggnaden som en rest av dominikanerkonventet. På fel grunder gav detta antagande namn åt den intilliggande gatan – Svarbrödersgatan. Stadslandskapet hade genomgått en fullständig förändring ur såväl fysisk som mental synvinkel. Från att

Fig. 4. Under 1600-talet hade de flesta medeltida kyrkorna förintats och stadslandskapet påtagligt förändrats.

ha varit en stad präglad av kyrkliga monument till att vara en stad dominerad av profan låg bebyggelse och på flera ställen tomma platser där praktfulla kyrkor tidigare stått. Borta var för alltid de kyrkliga profilerna som så starkt utmärkte den medeltida stadsbilden och borta var klangen från klockringningarna.

ATT STUDERA TID

Det har visat sig att för att kunna datera ett förlopp av händelser är studier av ett flertal källmaterial givande. Varje källa kan utifrån sina specifika egenskaper bidra till att ett bra tolkningsunderlag skapas. Det bör dock poängteras att varje källa måste analyseras utifrån hur och varför den tillkommit. Ingen av de källor som använts i denna artikel kan anses vara objektiv eller exakt. Genom att föra ett resonemang kring vad källorna kan berätta, om en kedja av händelser, kan en tolkning göras av vad som kan ha skett. I detta fall har rivandet av de medeltida kyrkorna i Lund varit utgångspunkten för att diskutera hur tid kan studeras metodiskt. Den historisk arkeologiska metoden skulle, vid eventuella framtida undersökningar av efterreformatoriska lämningar, kunna bidra till större kunskap kring rivandet av Lunds medeltida kyrkor och förändringen av stadslandskapet.

REFERENSER

André, A. & Högstedt, C. 1990. *Kartornas Lund. 1580-talet till 1950.* Gamla Lund föreningen för bevarandet av stadens minnen, Årsskrift 72. Lund.

Andrén, A. 1980. *Lund.* RAÄ & SHM Rapport. Medeltidsstaden 26. Stockholm.

Andrén, A. 1984. *Tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning.* RAÄ & SHM Rapport. Medeltidsstaden 56. Stockholm.

Andrén, A. 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna.* Stockholm.

Besançon, A. 2000. *The Forbidden Image. An Intellectual History of Iconoclasm.* Chicago/London.

Blomqvist, R. 1951. *Lunds historia, medeltiden.* Lund.

Blomqvist, R. 1978. *Lunds historia, nyare tiden.* Lund.

Holmberg, R. 1959. *Allhelgonaklostret i Lund.* 3-betygsuppsats i konstvetenskap vid Lunds universitet (stencil).

Magnusson Staaf, B. 1996. For Whom the Bell Tolls. *Current Swedish Archaeology 4.* S. 141–155.

Moreland, J. 2001. *Archaeology and text.* London.

THE POWER OF THE WOMAN IN THE TOWER

This article discusses the background to the erection of the huge church tower in Bjälbo, Östergötland, Sweden. Bjälbo, today a small rural village, was once the seat of one of the most powerful families in medieval Sweden. The erection of a church tower in Bjälbo probably served several purposes; shelter, dwelling, belfry and storehouse. The tall tower was also a grand symbol for a family with royal ambitions.

There has been an ongoing discussion about who was the founder of this building piece. New dendrochronological dating of the erection to shortly after 1220 could mean that the founder was Ingrid Ylva, the mother of Birger Jarl. She was married to the first known owner of Bjälbo and became a widow around 1210. A fact strengthening this theory is that Ingrid Ylva probably was the donor of the church bell. The legal situation for widows also means that she became the new head of the family after the death of her husband. As widows, women had the possibility to continue their late husband´s work, and in a legal sense, they more or less acquired male gender. This could be the reason why medieval women so frequently appear as founders of churches and owners of land.

KVINNAN, TORNET OCH MAKTEN I BJÄLBO

INGRID GUSTIN

Bjälboätten, denna omtalade släkt, från vilken såväl Birger jarl som flera svenska kungar stammade, har varit omskriven i olika sammanhang under senare år, både litterära (Guillou 2000; 2001) och mer faktabetonade (Harrison 2002; Lindström & Lindström 2006). Mest kända för gemene man är nog Jan Guillous berättelser om den fiktive Arn Magnusson. I den sista boken i Guillous triologi berättas att Arn hade en son, Magnus Månsköld (Guillou 2000). Därmed har Guillou gjort Arn till stamfar för Bjälboätten. Det är inte bara berättelserna om Arn som bidragit till att intresset ökat för denna uppåtsträvande magnatsläkt, utan också att nya vetenskapliga rön framkommit kring släkten genom undersökningar av skelett tillhörande Birger jarl och hans familj (Rasmussen 2006). Det finns emellertid även materiella lämningar som kan ge ny kunskap om släkten.

I Bjälbo by, i Östergötland, finns ett byggnadsverk som har ansetts vara bland de märkligaste i Sverige. Byggnadsverket utgörs av det höga och kammarförsedda kyrktornet. Varför man uppförde ett så mäktigt torn i Bjälbo, varför det hade så många kammare och rum och vilka funktioner dessa en gång fyllde är frågor som under årens lopp sysselsatt ett antal forskare. Det har också diskuterats vem i den mäktiga Bjälboätten som stod bakom uppförandet av detta speciella monument. Frågorna kommer här att tas upp till förnyad diskussion i och med att tornets uppförande omdaterats. Intressant nog leder de nya spåren mot en av släktens kvinnor. Därmed aktualiseras också frågor om vilka befogenheter änkor hade under medeltid.

BAKGRUND – BJÄLBO OCH BJÄLBOÄTTEN

Bjälbo by är belägen på Vadstenaslätten ca 5 km väster om Skänninge. Byn utgjorde en gång stamgods för Bjälboätten och var länge en av de stora på Östgötaslätten. Idag finns endast fyra stora gårdar kvar i bykärnan. Förutom gårdarna finns också en stenkyrka från 1100-talet.

I byn och runt om kyrkan har det genom åren företagits en rad arkeologiska undersökningar. Dessa visar att platsen kan ha varit kontinuerligt bebyggd allt sedan äldre järnålder (Tagesson 1992a; 1992b). Även övergången mellan vikingatid och tidig medeltid är rikt representerad i det arkeologiska materialet. Utgrävningar har visat att det funnits en stavkyrka och en tidig kyrkogård med bland annat stenkistegravar. En av gravarna var för

Fig. 1. Bjälbo by. Foto: Jan Norrman, RAÄ 1993.

övrigt försedd med en runristad lockhäll (Eriksson 1983; 1989; Gustin 2006b).

Det finns även lämningar som visar på platsens betydelse under vikingatid. Idag står två runstenar invid stenkyrkan (RAÄ, Bjälbo 3:1 och 3:2). Runstenar brukar i allmänhet sammanhänga med ett övre socialt skikt i samhället. Denna klass uppträdde under sen vikingatid i de gamla huvudbygderna i Östergötland och kom med tiden att utvecklas till en ekonomisk och politisk maktfaktor som inte bara var betydelsefull i det egna närområdet. Den östgötska centralbygden framstår vid medeltidens början som politiskt central även i det då löst hopfogade svenska riket (Ullén 2004: 125). Ur framför allt det västra jordbruksområdets aristokratiska släkter hämtades många kungar under uppbyggnadsskedet av riket. Av dessa släkter utgjorde den från Bjälbo en av de mest betydelsefulla.

Spekulationerna har varit många om exakt när Bjälbo fogades till Bjälboättens egendomar. Den äldste historiskt belagde stamfadern är Folke den tjocke, som levde i början av 1100-talet. Det finns stora möjligheter att släkten redan vid denna tid satt på Bjälbo (Schück 1952: 260ff; jfr Berg 2003: 210). Magnus Minnesköld (jfr Guillous Magnus Månsköld) är hur som helst den förste innehavaren till Bjälbo som är historiskt belagd. Västgötalagens lagmanskrönika omtalar att Bjälbo utgjorde Magnus Minneskölds huvudgård och att Magnus var lagman i Östergötland samt att han förfogade över skatter från nio härader (Lindquist 1941; Schück 1952: 260). Magnus Minnesköld var gift med den sverkerättade Ingrid Ylva. En annan teori om

Fig. 2. En av runstenarna vid Bjälbo kyrka. På stenen står ristat: "Drängar" reste denna sten efter Grep, sin gillesbroder, Jutes son. Love ristade runorna. Foto: Bengt A. Lundberg, RAÄ, 1985.

egendomens ursprung är att Bjälbo från början tillhörde sverkrarna. Bjälbo kan i så fall ha utgjort den sverkerättade Ingrid Ylvas arvegods och hon kan ha fört med sig egendomen till Magnus Minnesköld (Arne 1915: 32; Ridderstad 1928: 473; Lindberg 1995: 36; jfr även Broocman 1760: 733).

Magnus Minneskölds och Ingrid Ylvas son, Birger Magnusson som har gått till historien som Birger jarl, föddes i Bjälbo i början på 1200-talet. Så småningom fick han Bjälbo i arv. Egendomen var sedan kvar i släktens ägo fram till 1300-talet då kung Magnus Eriksson skänkte patronatsrätten över Bjälbo kyrka till S:t Ingrids nunnekloster i Skänninge. Magnus mor skänkte sedan hela sin del av Bjälbo till samma kloster (Schück 1952; Eriksson 1989).

TORNET I BJÄLBO

Tornet i Bjälbo har fascinerat många forskare. Bengt Cnattingius och Erik Lundberg menade att Bjälbotornet utgör en av de mest kulturhistoriskt intressanta tornbyggnaderna i landet. De har vidare hävdat att: *Bjälbo kyrka är en högst märklig byggnad. Tornet hör till det mäktigaste som svensk medeltida byggnadskonst frambragt. Ingen kan undgå att gripas inför Bjälbotornet. Och dock äro måtten icke så oerhörda, tvärtom. Men de släta kalkstensytorna med sina små, små gluggar, den mäktiga tornhuven, silhuettens proportioner göra ett egendomligt, nästan skrämmande intryck* (Cnattingius & Lundberg 1930: 2).

Bjälbotornet har en höjd på totalt 37,5 m och är därmed ett av de högsta kyrktornen i Östergötland. Planformen är nästan kvadratisk med sidor på ca 10 m. Tornet inrymmer fyra tunnvälvda kammare, en större och en mindre på varje våning, i de två nedersta våningsplanen. På det tredje våningsplanet finns idag två rum med mycket hög takhöjd. Detta våningsplan bestod en gång av flera på varandra liggande våningar. Ovanför det som utgör tredje våningen finns en klockvåning (Eriksson 1989). Att flera tunnvälvda tornkammare placerats över varandra är relativt ovanligt. Fenomenet finns i ett 10-tal kyrktorn i Östergötland, men är mest utvecklat i Bjälbo. Varför hade då just Bjälbotornet en så mäktigt gestaltning och vilka funktioner fyllde de många kamrarna?

Varför torn, som säkert var en mycket arbetskrävande och kostbar byggnadsdel, överhuvudtaget uppfördes är omdiskuterat. Tornen har inte varit betingade av liturgiska behov. Istället har tornen kopplats till den världsliga sfären och man har sett dem som en maktmanifestation från en tidig aristokrati. Besläktad med denna diskussion är den om vilka funktioner som tornen kan ha fyllt. Rikard Holmberg och Jes Wienberg har i olika verk listat de huvudfunktioner, såväl praktiska som symboliska, som förekommit i diskussionerna om de romanska kyrktornen (Holmberg 1990: 32ff; Wienberg 1993a: 101; 1993b; 2000). Wienberg har framhållit att tornen symboliskt

Fig. 3. Det mäktiga kyrktornet i Bjälbo. Foto: ÖLM 2007.

kunde beteckna såväl "Det himmelska Jerusalem" som kyrkans aristokratiska ägare, det vill säga den världsliga makten.

Praktiskt kunde tornen fungera som upphängningsplats för klockor och som gravkapell eller kapell. I vissa fall kunde ett rum på andra våningen ha funktionen av herrskapsgalleri. En annan funktion för tornen är den som bostad. Kyrktornens övre våningar kunde fungera som magasin eller tiondelada för säd och andra varor. Ytterligare en viktig, om än omdebatterad, funktion för tornen är den som fästning och försvarsverk. Vilka av dessa praktiska funktioner kan då beläggas för Bjälbotornet?

BJÄLBOTORNETS PRAKTISKA FUNKTIONER

Bjälbotornet har tidigare diskuterats av framför allt Erik Lundberg och Gunnar Redelius (Lundberg 1927-28; 1940; Redelius 1972). Lundberg framhöll tornets funktion som borgtorn med bostadsgemak samt tornets fästningsliknande yttre (Lundberg 1940: 378, 413). Redelius å andra sidan har tonat ner fästningsfunktionen och menar att tornet snarast ska ses som en tornformad palatsbyggnad i direkt anslutning till kyrkan. De tunnvälvda rummen i bottenvåningen liknar Redelius vid salar i en medeltidsborg och han menar att de kan ha fungerat som samlingsplats för Bjälbosläkten (Redelius 1972: 33ff). Liknande tankar har för övrigt nyligen lanserats av Olof Sundqvist som menar att Bjälbotornet och andra liknande torn i Östergötland tog över många funktioner från yngre järnålderns hallar (Sundqvist 2006).

Med anledning av att Bjälbo kyrka skulle renoveras år 1981 gjorde arkeolog Jan Eriksson en murverksdokumentation av tornet. Dessutom sållades det lager av jord och fågelträck som ansamlats i kamrarna. Genom undersökningen framkom material som delvis kastar nytt ljus över tornets funktioner (jfr Eriksson 1989; Gustin 2006a). Bland annat upptäckte Eriksson en ursprunglig ingång 1,2 m upp på tornets södra sida. Ingången mynnade direkt in i trappan upp till andra våningen. Styrker ingångens höga placering Lundbergs tankar om att tornet har fungerat som fästning? Så behöver inte vara fallet, även om det vid en första anblick kan tyckas så.

Att ingången fått en hög placering kan ha berott på att man ville ha en dörröppning som stod i förbindelse med trappsystemet inne i muren, snarare än att man önskade en lättförsvarad ingång. Hade man verkligen önskat säkra Bjälbotornet hade man inte försett det med den ingång i markplan som finns mellan tornet och kyrkan. Det tycks alltså inte vara befogat att se Bjälbotornet som en fästning eller ett utpräglat försvarstorn. Trots detta bör tornet med sina kraftiga murar och slutna rum, ändå ha kunnat fungera som skydd och tillflyktsort i orostider och tornet har därför av vissa forskare kommit att liknas vid ett slags skyddsrum (Söderberg & Erixon 1952: 21ff; Redelius 1972: 33ff; Moström 1997: 13).

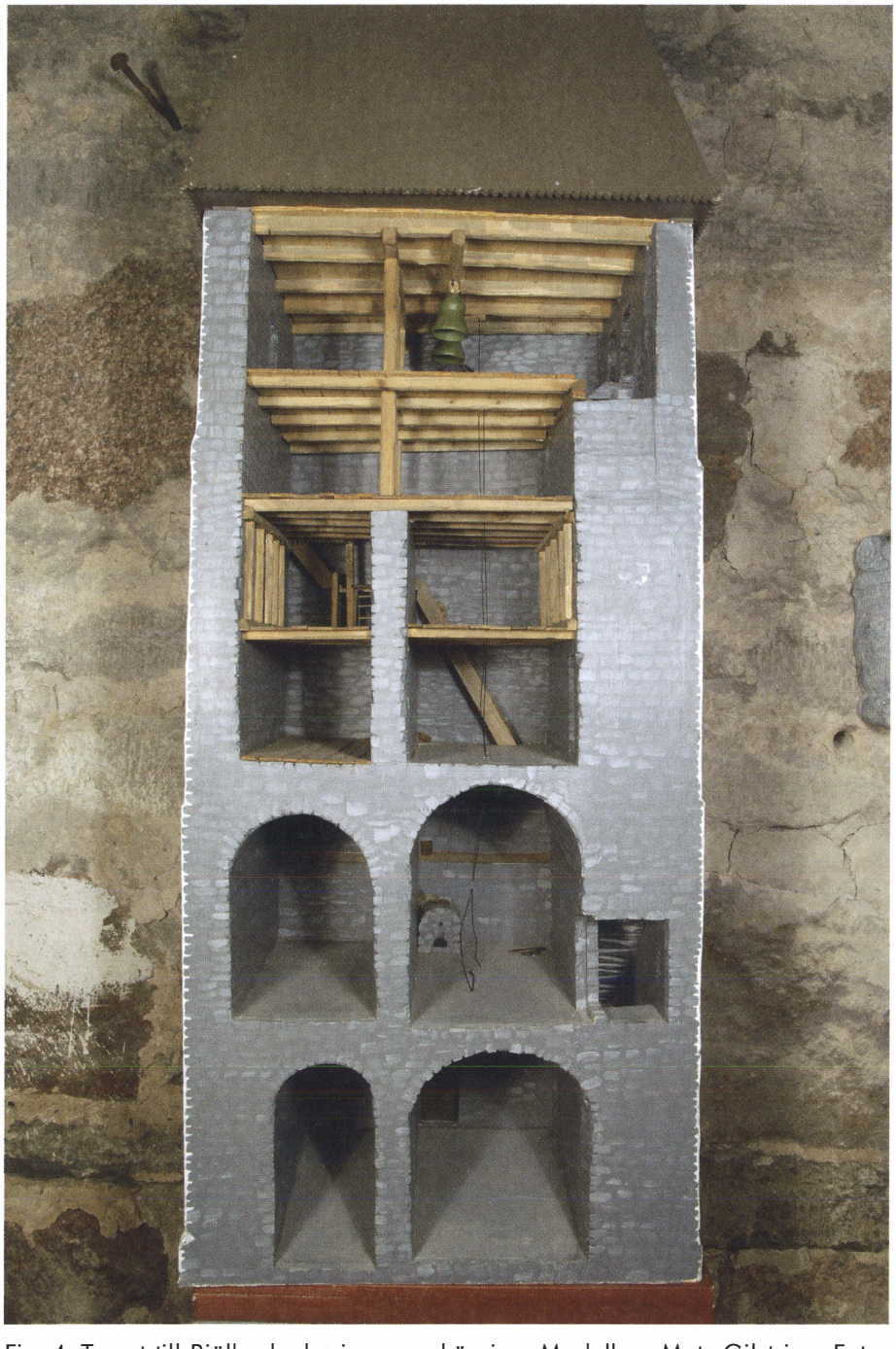

Fig. 4. Tornet till Bjälbo kyrka i genomskärning. Modell av Mats Gilstring. Foto: ÖLM 2007.

Fig. 5. Rökugnen i det stora rummet på andra våningen. Foto: ÖLM 2007.

Vid undersökningen av Bjälbotornet påträffades även delar av en rökugn i det större rummet på andra våningen. Rökugnen tyder på att tornet uppfördes så att det kunde tjäna som bostad. Denna funktion kan ha varit mer tillfällig. Rökugnen förstördes troligen vid en brand högst 20 år efter det att tornet uppfördes och ugnen återuppbyggdes aldrig igen (Eriksson 1989; Gustin 2006a). Det tillvaratogs dock ett stort antal bostadsindikerande föremål, framför allt djurben men även slevar och keramik, i tornet. Dessa föremål kom framför allt från rummet med rökugn. En eventuell bostadsfunktion tycks emellertid inte ha varit begränsad till enbart detta rum. Djurben och föremål som till exempel sammanhänger med textilt arbete påträffades, om än i mindre omfattning, även i andra rum (Gustin 2006a: 18).

Att Bjälbotornet ursprungligen även haft förvaringsfunktioner är påtagligt genom det magasinsliknande utrymme som idag utgör våning 3. Här har det enligt Jan Eriksson funnits ett ursprungligt luftat trägolv ovanpå en kalkbruksyta. Trägolvet bör ha fungerat som fuktskydd och det är troligt att något torrt, till exempel säd, förvarats i rummen. Träbjälklag fanns även i det som en gång utgjorde våningarna 4 och 5. Även dessa utrymmen bör ha brukats som förvaring (Eriksson 1989).

Vid undersökningarna 1981 kunde man också se att det byggts hål för klocklinor direkt in i valvkappan i det stora rummet på andra våningen, det vill säga i rummet med rökugn. Därmed kunde man fastställa att klocktornsfunktionen för Bjälbotornet varit ursprunglig och inte sekundär (Eriksson 1983; 1989).

BJÄLBOTORNETS SYMBOLISKA FUNKTION

Bjälbo stenkyrka antas ha uppförts under 1100-talets första hälft utan murat torn. Tornet tillkom under 1200-talet (Eriksson 2006). Det märkliga faktum att den mäktiga Bjälboättens kyrka länge stod utan murat torn har av Redelius förklarats med att västverk och tornbygge var förbehållet kungamakten. Han menar att Bjälbosläkten helt enkelt inte haft rätt att uppföra ett torn av sten. Att de så småningom kunde bygga ett torn visar på att det nära sambandet mellan kyrkobygge och kungamakt höll på att brytas. Frälset kunde hävda sin ställning och Bjälbotornet kan ses som en symbol för den nya statsmakten – den blivande rådsaristokratin (Redelius 1972: 45ff).

KYRKOBYGGANDE SOM MÅL OCH MEDEL

Under senare år har motiven för uppförandet av kyrkor diskuterats i delvis nya termer. Förekomsten av såväl sociala som religiösa drivkrafter bakom donationer och byggande har framhållits av Ing-Marie Nilsson (Nilsson 2007). Nilsson menar att de ekonomiska investeringar som uppförandet av en kyrka innebar skänkte prestige åt donatorn då hans eller hennes överflöd och givmildhet på detta sätt visades upp. Genom donationer till kyrkobyggande kom eliten dessutom att associeras med religionen och därmed stärkte de legitimiteten för sin position. Motivet bakom det gåvogivande till kyrkan som ett kyrkobygge innebar var dock också i högsta grad religiöst betingat. Personer som bekostade eller bidrog till uppförandet av kyrkobyggnader investerade genom gåvorna i att livet efter detta skulle bli så angenämt som möjligt (Nilsson 2007).

Kan man se tornuppförandet i Bjälbo som socialt och religiöst betingat? Politiskt präglades slutet av 1100-talet och början på 1200-talet av våldsamma uppgörelser mellan den erikska och den sverkerska kungaätten. Medan stridigheterna försvagade båda, lyckades Bjälboätten successivt flytta fram sin position. En av flera funktioner som tornet i Bjälbo kan ha haft är därför att just manifestera att Bjälboätten hade samlat på sig så mycket resurser och makt att släkten kunde konkurrera med och överträffa de kungliga ätterna. Genom att bekosta ett extra stort och mäktigt torn kunde donatorn visa upp sin rikedom, öka sin prestige och stärka sin position under det jordiska livet. Dessutom kunde denna person genom att utföra en för Gud behaglig gärning försäkra sig om ett gott liv hinsides.

Det är för övrigt möjligt att Bjälboättens allt större makt var ifrågasatt och att prestigebygget upplevdes som alltför utmanande av rivaliserande grupper. Den kraftiga eld som härjade tornet någon gång under första halvan av 1200-talet kan tyda på att tornet blev attackerat och att Bjälboättens maktanspråk inte godtogs av alla.

VEM LÅG BAKOM UPPFÖRANDET AV DET MÄKTIGA BJÄLBOTORNET?

Vem har då varit byggherre till Bjälbotornet, detta klocktorn med skydds-, bostads-, och förvaringsfunktioner? Lundberg såg flera likheter mellan tornet i Bjälbo och Kruttornet i Visby, det senare en kastal, och han hävdade att byggnaderna troligen uppfördes vid samma tid och att även byggherren kan ha varit densamma, nämligen Birger Brosa den dåvarande befälhavaren över Roden (Lundberg 1940: 376, 414). Tanken att Birger Brosa, Bjälboättens starke man under slutet av 1100-talet och rikets näst mäktigaste man efter kung Knut Eriksson, uppförde tornet har varit vida spridd och föreställningen har i vissa fall levt kvar in i våra dagar.

I och med att arkeolog Jan Eriksson sammanställt resultaten från dendroprover tagna på en rad östgötska kyrkor och deras byggnadsdelar, kan tanken på Birger Brosa (ca 1174–1202) som tornets byggherre helt avskrivas. I Bjälbotornet togs tre dendroprover av Eriksson med hjälp av en kärnhålsborr. Provtagningsställena förlades till det trä som uppvisade flest årsringar eller där bark och splintved fanns kvar. Dendroproverna i Bjälbotornet togs på en bjälke på andra våningen samt på dels en yttre och dels inre överliggare i torntrappan mellan andra och tredje våningen. Provresultaten, framtagna av Thomas Bartholin, gör gällande att träden fällts efter 1210 respektive ca 1215 och ca 1220. Tornet antas utifrån dessa prover ha stått färdigt en tid efter 1220 (Eriksson 2006: 5, 25). Vid denna tid var Birger Brosa död sedan länge. Så vem låg då bakom uppförandet av tornet? Det går naturligtvis bara att spekulera i denna fråga, men det finns en del som talar för att byggherren kan ha varit en kvinna.

Magnus Minnesköld, den förste historiskt belagde innehavaren till Bjälbo, antas ha dött runt 1210 (Harrison 2006: 11). Han kan alltså möjligen hunnit börja planera för ett tornbygge men knappast mer. Det bör alltså snarare ha varit arvtagarna till Bjälbo som stått för byggnationen. Det kan då ha varit den kvarvarande släkten som kollektiv såväl som någon enskild medlem. Vissa omständigheter pekar mot det senare.

Magnus efterlämnade flera barn samt hustrun Ingrid Ylva. De söner till Magnus Minnesköld och Ingrid Ylva som var i livet under 1220-talet tycks ha varit Eskil, lagman i Västergötland, samt Bengt, biskop i Linköping från och med år 1220, och Birger Magnusson, sedermera kallad Birger jarl (jfr Harrison 2002: 185, 190; 2006: 11). Av sönerna tycks bara Birger ha varit knuten direkt till Bjälbo runt 1220, men han var fortfarande underårig vid denna tid. Det är därför troligt att Ingrid Ylva (död 1251) satt på Bjälbo gård som änka. Vilka befogenheter hade hon i denna ställning?

Det medeltida Sverige var ett patriarkalt samhälle. Kvinnor var socialt underordnade män. Detta betydde att ogifta flickor var underordnade sina fäder och att gifta kvinnor var underordnade sina makar. Det fanns dock ett undantag till underordningen. Då kvinnor blivit änkor blev de juridiskt sett

försedda med manliga befogenheter. Generellt sett utgick lagens normer från mannen i det medeltida samhället, men i de fall den man var frånvarande som kvinnan var underordnad, övergick befogenheterna till kvinnan. I egenskap av änka blev hon den person som övertog förvaltningen av ståndstillhörighet och egendom efter maken. En änka kunde därför representera hushållet i kamerala längder, driva gårdens produktion och handla med fast och lösegendom. Det finns historiker som hävdar att de befogenheter som änkor fick berodde på att dessa kvinnor genom makens död automatiskt genomgick ett genusbyte när det gällde den formella behörigheten. I juridiskt hänseende blev de nästan fullvärdiga män. Varför änkor fick ta över mäns ansvar anses inte helt klart. Kanske berodde det på att det var viktigt att egendomen hölls intakt och fanns kvar inom släkten (Sjöberg 1996; 1997). Det kamerala materialet visar att det inte var helt ovanligt att kvinnor förfogade över gårdar och jordegendomar. Andelen jordägande kvinnor i det svenska frälset år 1562 uppgick till hela 20,7%. De flesta av dessa kvinnor var just änkor (Samuelsson 1993: 98; Sjöberg 1996: 374).

Det är alltså troligt att Ingrid Ylva blev familjens företrädare efter Magnus död och som familjeöverhuvud kan hon ha initierat tornbyggandet. Ett faktum som talar för denna möjlighet är att det är just hennes namn som anges som beställare på de kyrkklockor som fortfarande ringer i Bjälbo. Klockorna sattes enligt uppgift upp år 1240, troligen efter det att de första klockorna förstörts i den brand som härjade kyrkan. På den flera gånger omgjutna storklockan kan man läsa: *Bjällbo är thet älsta Jarla- och Fursta-Säte i Östra Götaland ifrån Hedna werld. MCC war Magnus Manneschöld af Bjällbo Jarl och mest rådande i Göta Rike. Han hade Ingrid Ylva till Fru, hwilkens Son war Birger Jarl, af wilken 5 Konungar i Swea och Göta Rike komne äro: K. Walldemar, Magnus Ladulås, K. Birger, Magnus Ericsson, Eric Magnusson och 2 regerande Furstar Hertig Eric och Waldemar. Af thenna Birger Jarls Moder är thenna klocka först tillkommen år MCCXL...* Efter inskriften står Johan Hadorphs namn (Broocman 1730: 728). I kraft av riksantikvarie vid tiden för den första omgjutningen i Stockholm tycks alltså Hadorph ha varit den person som sett till att uppgifterna om ursprunget kom att stå på klockan.

KVINNOR SOM KYRKOBYGGARE OCH STIFTARE

Var Ingrid Ylva unik när hon som änka bekostade klockorna och kanske även tornet i Bjälbo? Knappast. Jes Wienberg har pekat på problemet att gängse språkbruk dolt det faktum att kvinnor kunde stå bakom uppförandet av kyrkor (Wienberg 1997). Ofta talas det om stormän, kyrkoägare, stiftare och byggherrar, ord som implicerar manligt genus, när man har diskuterat de personer som initierat och bekostat ny- eller ombyggnationer av kyrkobyggnader. Om man istället ser till historiska källor och arkeologiska

data framträder en helt annan bild i fråga om vem eller vilka som kunde bekosta kyrkobyggnader, kalkmålningar och inventarier.

Exempel på kyrkor med kvinnliga stiftare är den kyrka i Roskilde som Estrid år 1026 lät uppföra som minne av sin mördade make Ulf Jarl. En kalkmålning i Vä kyrka, Skåne, visar hur en kvinna, troligen drottning Margrete Fredkulla eller drottning Sofie, så som stiftare håller i en modell av kyrkan. Samma bild visar hur kungen håller i ett skrin. Även drottning Margrete, unionsdrottningen, stod som stiftare till ett kapell i Roskilde domkyrka. Ett sista exempel är Barbara Brahe som tillsammans med sin son bekostade ett nytt tak och nya målningar till Bollerups kyrka i Skåne. De två stod även för nya klockor och de införskaffade en ny altarbok och en mässbok. Att kvinnor under medeltid kunde uppträda som stiftare även inom svenskt område visas av inskriften på den vackra mässingsplatta som täcker Ramborg Israelsdotters grav i Västeråker kyrka, Uppland. Ramborg tillhörde landskapets elit. Hon var dotter till lagmannen i Uppland. Inskriften på plattan anger att Ramborg i början på 1300-talet själv bekostade byggandet av kyrkan samt att hon donerade mark så att en präst och en klockare kunde knytas till kyrkan (Wienberg 1997).

Det föreligger i dagsläget ingen undersökning om hur vanligt förekommande kvinnliga stiftare var i Sverige under medeltiden. Från danskt område finns emellertid statistik över hur ofta kvinnor respektive män förekom som stiftare. Wienberg har i sin undersökning utgått ifrån kalkmålningarna i Roskilde stift. Materialet visar att av 16 stiftare från den romanska perioden var 4, d v s 25%, kvinnor. Under den gotiska perioden var 4 av 18 stiftare, d v s 22%, kvinnor. För Lunds stift är siffrorna likartade. Under den romanska perioden var 5 av 17 stiftare kvinnor, vilket gör 29% . Under den gotiska perioden sjönk andelen kvinnliga stiftare till 23%. I de fall danska skriftliga källor uppger namn på dem som lät uppföra sockenkyrkor innan år 1300, var 19% kvinnor (Wienberg 1993: 168 med not 99; 1997). Hur många av dessa kvinnor som var änkor framgår inte av statistiken. Det är dock intressant att andelen kvinnliga stiftare relativt väl överensstämmer med andelen kvinnliga jordägare. Det är mycket troligt att de kvinnor som agerat som ensamma stiftare gjort detta i egenskap av änkor och familjeöverhuvuden.

INGRID YLVA OCH LIVET SOM MAGNATKVINNA

Ingrid Ylva har inte avsatt många spår i de skriftliga källorna. Därför är det svårt att bilda sig en närmare uppfattning om hennes liv. Utifrån vad som är känt om den kvinnliga sfären hos frälset kan man dock sluta sig till hur delar av hennes liv kan ha gestaltat sig. Historikern Lars Hermanson menar att de högborna kvinnorna skulle behärska hovlivets finkultur, det vill säga ha kunskaper i att läsa, förstå sig på lyrik och vara skickliga på broderi. De

Fig. 6. Fönsteröppningen i den kammare som enligt traditionen kallas för Ingrid Ylvas. Foto: ÖLM 2007.

ansvarade troligen också för införskaffandet av lyxinventarier och de skulle kunna spela olika spel och kunna utöva lättare jakt. Magnatkvinnor hade i många fall en mycket aktiv roll som strateger och äktenskapsplanerare. Aktiviteterna och ansvarsområdena slutade dock inte där. När inte maken var hemma var det hustrun som var ytterst ansvarig för att verksamheten på godsen fungerande. I krissituationer då storgården eller borgen anfölls av fiender och maken var borta kunde drottningen/husfrun bli den som fick fungera som ledare av försvaret (Hermanson 2006: 89ff).

Den sista aktiviteten som Hermansson räknat upp är speciellt värd att notera, med tanke på Bjälbotornet. I ljuset av att kvinnor i makens frånvaro agerade ledare av gårdens försvar framstår det inte som konstigt om Ingrid Ylva uppförde ett torn som också kunde fungera som skyddsrum och tillflyktsort i orostider. Intressant i detta sammanhang är att den muntliga traditionen ofta förknippar henne med just tornet. I en av sägnerna berättas dessutom att Ingrid Ylva från sin tornkammare såg stridigheter vid Alvastra mellan å ena sidan den allians som Bjälboätten ingick i och å andra sidan Knut Johansson långes män. När hon märkte att den egna sidan började vackla mot den till antalet överlägsna fienden, ska hon ha tagit det fjäderbolster som fanns i kammaren, skakat det så att fjädrarna yrde i luften och ropat: *Av var eviga fjä´r skall det bliva häst och kär (karl)*. Så fort en fjäder nådde marken ska där ha materialiserats en ryttare med häst (Ridderstad 1920: 91).

Även om denna sägen tillhör de mer fantasifulla, kan den faktiskt ha fångat delar av ett historiskt skeende som, om än inte rent bokstavligt så åtminstone i överförd betydelse, skulle kunna innehålla ett korn av sanning. Ingrid Ylva bör som änka och familjens nya överhuvud ha varit den person som haft ansvaret för storgårdens försvar efter Magnus Minneskölds frånfälle. Bolstret, som hörande till hemmets textilier och till hemgiften, kan betraktas som en symbol för den kvinnliga sfären och hustruns släktlinje. Det var brudens föräldrar som skänkte hemgiften till brudparet och till standardutrustningen i hemgiften ingick sängar med tillbehör och linne (Kjellman 1979: 88). Kanske skulle sägnen därför kunna vara ett uttryck för att Ingrid Ylva skickade efter förstärkningar från sina blodsförvanter när det i sägnen berättas att hon skakade fram ryttare och hästar ur bolstret.

AVSLUTNING

Ingrid Ylva var högättad och giftes in i en släkt med fantastiska maktambitioner. Trots detta är de skriftliga källor där Ingrid Ylva figurerar få. Vi vet att hon gifte sig med Magnus Minnesköld, att de innehade Bjälbo och att hon blev änka då Magnus dog runt 1210. I egenskap av änka och familjens nya överhuvud är det tänkbart att Ingrid Ylva stod bakom uppförandet av det mäktiga kyrktornet i Bjälbo. Detta indikeras inte bara av att vissa sägner

förknippar henne med byggnaden utan också av resultatet från dendroprovtagningarna i tornet. Att en kvinna stått bakom ett kyrkobyggande avviker på intet sätt från mönstret under medeltiden. Den statistik som gjorts på danskt material visar att kvinnliga stiftare till kyrkobyggnader var vanligt förekommande under denna epok, ett faktum som ofta dolts genom att termer som byggherre och storman använts då man diskuterat uppförandet av kyrkor.

När Carl Fredrik Broocman under 1700-talet reste runt till socknarna i Östergötland för att, i nästan linnéisk anda, insamla vetande om städer, byar och byggnader träffade han i Bjälbo på sägnerna som förknippar Ingrid Ylva med tornet. Broocman begrundade historierna och kyrkobyggnaden, drog sina slutsatser och skrev: *Finge man låf, så kunde man gissa, at nyssnämnda Ingrid Ylva låtit bygga tornet, emedan thet är af annan slags sten, än kyrkan, och the uti tornet o öfwer hwarandra inrättade kamrar bära namn efter henne: men som gissning, ehuru sannolit hon synnes, ingen ting bewisar, så lämnas thetta therhän.* Det skulle säkert glädja Broocman, i sin himmel, att dendroproverna visade att tornet uppfördes på 1220-talet. Genom provresultaten har han därmed fått den pusselbit som han tidigare saknade.

Utöver redaktionen vill jag tacka Katalin Schmidt Sabo för läsning och kommentarer samt Elisabeth Rudebeck och Torun Zachrisson för givande diskussioner.

REFERENSER

Berg, J. 2003. *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000-1562.* Meddelande 120, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm.

Broocman, C. F. 1760. *Beskrivning över de i Östergötland befintliga städer, slott, sockenkyrkor, socknar, säterier, överofficersboställen, järnbruk och prästgårdar mm.* (Faksimilutgåva 1993). Linköping.

Cnattingius, B. & Lundberg, E. 1930. *Bjälbo kyrka. Vägledande beskrivning.* Linköping.

Eriksson, J. 1983. Två arkeologiska kyrkoundersökningar i Bjälbo. *META* 1983: 2. S. 32-34.

Eriksson, J. 1989. Det medeltida Bjälbo. *Historiska Nyheter* 46. Statens Historiska Museer, Stockholm.

Eriksson, J. 2006. *Dendrokronologiska undersökningar av medeltida kyrkor inom Linköpings stift.* Rapport, Länsstyrelsen Östergötland 2006: 16. Linköping.

Guillou, J. 2000. *Riket vid vägens slut.* Stockholm.

Guillou, J. 2001. *Arvet efter Arn.* Stockholm.

Gustin, I. 2006a. *Tornet till Bjälbo kyrka.* Byggnadsarkeologisk undersökning och antikvarisk kontroll. Östergötlands länsmuseum, rapport 2006: 73. Linköping.

Gustin, I. 2006b. *Bjälbo stavkyrka.* Arkeologisk forskningsundersökning. Östergötlands länsmuseum, rapport 2006: 91. Linköping.

Harrison, D. 2002. *Jarlarnas sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige.* Stockholm.

Harrison, D. 2006. Birger Jarl: från vaggan till graven. I: Rasmussen, K. (red.). *Birger Magnusson, den siste jarlen.* Skrifter från Västergötlands museum 35. Skara. S. 9-36.

Hermanson, L. 2006. Kvinnorna runt Birger Jarl. I: Rasmussen, K. (red.). *Birger Magnusson, den siste jarlen.* Skrifter från Västergötlands museum 35. Skara. S. 87-102.

Holmberg, R. 1990. *Kyrkobyggnad, kult och samhälle.* Lund Studies in Medieval Archaeology 8. Stockholm.

Kjellman, G. 1979. *Bröllopsgåvan, en etnologisk studie av gåvoekonomi.* Lund.

Lindberg, M. 1995. *"Byggd till hans tempel i Norden" – Om de tidiga kyrkorna på Östgötaslätten.* C/D-uppsats, Arkeologiska institutionen Uppsala universitet. (stencil).

Lindström, H. & Lindström, F. 2006. *Svitjods undergång och Sveriges födelse.* Stockholm.

Lindquist, I. 1941. *Västgötalagens litterära bilagor.* Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund 26. Lund.

Lundberg, E. 1927-28. Östergötlands romanska landskyrkor. *Meddelande från Östergötlands fornminnes- och museiförening* 1927-28. S. 2-83.

Lundberg, E. 1940. *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400.* Stockholm.

Moström, J. 1997. *...tha war eth hoff i Biælbo. Världslig makt och kyrklig utveckling i det medeltida Bjälbo.* Uppsats i påbyggnadskurs, i arkeologi (C). Institutionen för arkeologi Stockholms universitet. (stencil)

Nilsson, I.-M. 2007. Jerusalem mitt i byn. Det tidigmedeltida kyrkobyggandet ur rituellt perspektiv. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 52, 2006. S. 33-40.

Rasmussen, K. 2006. *Birger Magnusson, den siste jarlen.* Skrifter från Västergötlands museum 35. Skara.

Redelius, G. 1972. *Kyrkobygge och kungamakt i Östergötland.* Antikvariskt arkiv. KVHAA. Stockholm.

Ridderstad, A. 1918. *Östergötland II:2.* Stockholm.

Ridderstad, A. 1920. *Östergötland 3. Folksägner och kulturbilder från Östergötland.* Stockholm.

Samuelsson, J. 1993. *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523-1611.* Lund.

Schück, H. 1952. Folkungaättens ursprung. *Arkeologiska forskningar och fynd. Studier utgivna med anledning av H. M Konung Gustav VI Adolfs sjuttioårsdag 11.11 1952.* Stockholm. S. 260-268.

Sjöberg, M. 1996. Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktioner i det tidigmoderna Sverige. *Historisk tidskrift* 1996: 3. S. 362-396.

Sjöberg, M. 1997. Kvinnans sociala underordning – en problematisk historia. Om makt, arv och giftermål i det äldre samhället. *Scandia* 63: 2. S. 165-192.

Sundqvist, O. 2006. Från vikingatida aristokratiska hallar till medeltida stormannakyrkor. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 52. S. 20-32.

Söderberg, B. & Erixon, S. 1952. Svenska herrgårdar under medeltiden jämte klostrens byggnadsskick. *Nordisk kultur* XVII. Stockholm. S. 216-245.

Tagesson, G. 1992a. *Arkeologisk utredning. Bjälbo Fogdegård 26:1, Bjälbo socken, Mjölby kommun, Östergötland.* Rapport. Östergötlands länsmuseum. Linköping.

Tagesson, G. 1992b. *Arkeologisk undersökning 1988-1992. Bjälbo Trädgård. Fornlämning nr 26, Bjälbo socken, Mjölby kommun, Östergötland.* Rapport. Östergötlands länsmuseum. Linköping.

Ullén, M. et al. 2004. Östergötlands kyrkor - kulturarv och bebyggelsehistoria. *Östergötland – landskapets kyrkor.* Sockenkyrkorna, kulturarv och bebyggelsehistoria. Riksantikvarieämbetet, Stockholm. S. 123-135.

Wienberg, J. 1993a. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm.

Wienberg, J. 1993b. Tavse romanske tårne. *META* 1993: 3-4. S. 69-92.

Wienberg, J. 1997. Stormænd, stormandkirker og stormandsgårde – kritiske reflektioner. *META* 1997: 4. S. 53-61.

Wienberg, J. 2000. Fæstninger, magasiner og symboler - Østersøens flertydige kirker. *META* 2000: 4. S. 26-58.

CREATING LANDSCAPES
IDENTITY FORMATION IN THE MIDDLE AGES

This article discusses the social use of space and how people during the Middle Ages created their landscapes. The hypothesis put forward argues that the creation and organisation of landscapes were not only subject to economical considerations, but were also a way to promote the identity of the group. A previous study of aristocratic landscapes is summarized and exemplified with Bergkvara, an estate founded in the fourteenth century. This aristocratic landscape is then compared to a single farmstead outside Markaryd in southern Småland. The farm was excavated in 2002. Here the discussion is centred on the presence of stripped fields (in Swedish, *bandparceller*). Apart from agriculture, the farmers were involved in intense iron production at the farmstead. But in their own eyes, they probably saw themselves as peasants, not smithies. In this context the stripped fields are seen as an expression of peasant identity.

ATT SKAPA LANDSKAP

OM IDENTITETSSKAPANDE UNDER MEDELTID

MARTIN HANSSON

All mänsklig verksamhet sker i tid och rum, i ett hus, en stad eller i ett landskap. Tid och rum är oupplösligt förknippat med det mänskliga livet. Redan i samband med att människan började bruka jorden kom hon att omforma sitt landskap. Genom att röja skog, bryta mark och röja sten, anlägga vägar och bebyggelser började människan påverka landskapet. Allt sedan dess har människor på olika sätt skapat sitt eget landskap. Detta skapade landskap har fått sitt utseende både genom effekterna av de verksamheter som bedrevs, men också genom människors idéer och förhållningssätt till sin omgivning. Man kan säga att i landskapet konkretiserades spåren efter mänskligt liv. Men landskapet är också ett koncentrat av en materialiserad ideologi. Även föreställningar och idéer av mer abstrakt karaktär påverkar landskapet (jfr. diskussion i Söderberg 2005: 33ff). Avsikten med den här artikeln är att diskutera hur människor under medeltiden använde landskapet som ett sätt att skapa och stärka sin egen identitet, både inom den egna gruppen men också i relation till andra grupper.

Studier av hur människan utnyttjat rummet under skilda tider och då främst med inriktning på sociala och kognitiva aspekter är något som allt fler arkeologer under 1990-talet intresserat sig för. Dessa studier har både berört landskapet som helhet, men också bosättningar, monument och kontrollen över landskapet (t. ex. Samson 1990; Welinder 1992; Bradley 1993; Tilley 1994). Alltmer har man betonat landskapets sociala betydelse och det faktum att rummet och dess betydelse aktivt skapas av de människor som lever och rör sig i rummet. Genom att rummet och därigenom också dess betydelse är skapad, blir rummet också ett medium för aktörerna när det gäller att stärka den egna positionen. Rummet avspeglar därmed maktförhållanden av olika slag (Gosden 1994; Tilley 1994: 10f).

Inom svensk medeltidsarkeologisk forskning har flera studier genomförts där användningen av rummet och landskapet varit i fokus under de senaste tio åren. Här kan man nämna Lars Ersgårds arbeten kring Leksandsbygden (Ersgård 1997), Karin Altenbergs studie av medeltida landsbygd i Skåne och i England (Altenberg 2003) samt Anna Lihammers avhandling om riksbildningen i östra Danmark (Lihammer 2007). Gunhild Eriksdotters avhandling om byggnadsarkeologi och problematiken kring hur man med arkeologiska metoder kan studera byggnader i tre dimensioner bör också nämnas i detta sammanhang (Eriksdotter 2005). Även om dessa arbeten

kanske skiljer sig åt när det gäller teoretisk och metodisk inriktning, har de det gemensamt att rummet ses som betydelsefull som social arena.

Landskapet ses inte längre enbart som ett produktionslandskap. Denna sociala syn på rummet har också, och kanske främst applicerats på det enskilda huset eller den enskilda boplatsen/gården. En viktig inspirationskälla för arkeologer som studerar bebyggda miljöer har varit olika teorier och metoder som utarbetats av arkitekturforskare, socialpsykologer och inom strukturalistisk antropologisk forskning kring hur människan uppfattar byggnader och rum (Hillier & Hanson 1984; Grøn 1991; Fairclough 1992; Parker Pearson & Richards 1994; Grenville 1997; Austin 1998). Landskapets rumsliga mönster och arkitekturens symbolik är, och var, ett sätt att exempelvis upprätthålla och reproducera maktrelationer. Detta gäller både för enskilda byggnader, gårdar eller landskapet i stort. Just när det gäller exempelvis aristokratins huvudgårdar och borgar är detta tydligt (Hansson 2006).

ARISTOKRATEN OCH LANDSKAPET

Aristokratin var en självmedveten grupp som dessutom hade resurser att omforma landskap. Genom att aristokratin växte fram på likartat sätt och med likartad bakgrund över stora områden, samtidigt som dess livsstil bejakade kontakter över gränserna, skapades en gemensam aristokratisk ideologi över stora delar av Europa. Den här ideologin hade också en rumslig dimension som materialiserades i landskapet. Studerar man denna materialisering närmare finner man olika teman som på olika sätt och i varierande grad är närvarande i det aristokratiska landskapet. Sammantaget bidrog de här temana, där betoningen dem emellan kunde växla beroende på förutsättningarna i det enskilda fallet, till att skapa en aristokratisk gruppidentitet och bekräfta aristokratins ledande roll i samhället (Hansson 2006).

Att vara en beriden krigare var själva essensen för en medeltida aristokrat, det utgjorde basen för hans existens och sociala roll i samhället. Därför är det inte förvånande att militära inslag är närvarande även i landskapet (Hansson 2006: 77ff). Militära inslag i arkitekturen som vallgravar och krenelerade murar återfinns ofta på borgar och residens. Funktionaliteten hos dessa militära inslag kan variera, men den här typen av företeelser är nästan alltid närvarande. Man kan exempelvis notera att det under senmedeltid uppförs en del residens med tydligt krigiska ideal. Glimmingehus är ett sådant exempel (Nilsson 1999; Ödman 2004). Den här typen av residens byggs i en tid då mycket av aristokratins reella militära betydelse på slagfältet minskat till förmån för fotsoldater och legosoldater. Men i rummet och arkitekturen fortsatte man att lyfta fram sin traditionella militära roll.

Historiens och traditionens betydelse för formerandet av aristokratin som grupp, exempelvis betoningen av familjens anor och släktskap med

viktiga personer, har länge varit känd (t. ex. Duby 1977; Crouch 2002). På samma sätt kan man återfinna en förkärlek för ett användande av platser i landskapet till vilket ett lokalt herravälde under lång tid varit knutet. I flera fall kan man finna exempel på hur aristokratin medvetet valde att etablera sina residens på platser som av tradition varit lokala maktcentrum. Genom att knyta an till en plats med ett mäktigt förflutet stärktes den egna positionen i samtiden (Hansson 2006: 87ff).

Att aristokratin kom att bli allt mer rumsligt isolerad, både inne i residensen och i landskapet är tydligt (Austin 1998; Hansson 2006: 105ff). I borgar och residens fick herremannen med familj allt fler privata rum och salar, vilket möjliggjorde ett privatliv på ett helt annat plan än tidigare. I landskapet kom många residens att flytta, från ett tidigare läge i anslutning till en by och/eller kyrka, till ett mer isolerat läge. I andra fall skapades ett isolerat läge för residenset genom att en närliggande by avhystes. Aristokratin valde att isolera sig för att stärka sin sociala position i samhället genom att bli allt mer fysiskt ouppnåeliga.

Att aristokratin planerade och organiserade landskapet framgår också. Många forskare har betonat aristokratins roll i organiserandet av landskapet ur ekonomisk-funktionell synvinkel genom planering, kolonisation och reorganisering av byar och odlingsmark (t. ex. Taylor 1983). Det senaste decenniet har fokus delvis skiftat till att poängtera hur aristokratin snarare anlade symboliskt-estetiska landskap runt sina residens (Taylor 2000; Hansson 2006: 129ff). Möjligheten att omforma landskapet är en mycket konkret maktsymbol som påtagligt manifesterar makt över både människor och natur.

Något som direkt slår en när man studerar aristokratiska residens är det nära rumsliga förhållande mellan huvudgården och kyrkan. Religionen är nästan alltid närvarande. Om det inte ligger en kyrka i anslutning till residenset, finns det oftast ett kapell inkorporerat i detsamma. I ett längre tidsperspektiv kan man notera att kontrollen av religionen i samhället ofta varit en del av konceptet av att vara härskare. Denne/denna förväntades tillgodose befolkningens religiösa behov (Sundqvist 2002). I 1000-talets England var exempelvis innehav av kyrka/kapell också ett av kriterierna för att en storman skulle räknas in bland kungens "thegnar" (Pounds 1994: 223). Även i övrigt fylldes landskapet kring residensen med religiösa inslag och symboler (Hansson 2006: 161ff).

Slutligen kan även ett påtagligt inslag av individens ambitioner spåras. Medeltiden är en period som ser födelsen av individualiteten, en individualitet som bland annat uttrycktes i arkitekturen och i landskapet. Detta var särskilt betydelsefullt för lågfrälset. Många enkelt befästa residens kan ses som utslag av enskilda aktörers ambitioner att etablera sig som frälsemän, där vallgraven fungerade som symbol för ägarens aristokratiska ambitioner. (Hansson 2006: 183ff). Matthew Johnson talar om medeltidens borgar och palats som uttryck för en manlig elitkultur, som platser där elitens manliga krigarideal konkretiserades i arkitekturen (Johnson 2000).

ARISTOKRATISKA LANDSKAP – EXEMPLET BERGKVARA

De olika teman som diskuterats ovan hittas i varierande grad och utformning runt borgar och residens. Ett exempel är Bergkvara som ligger omedelbart väster om Växjö. Det är ett gods med anor sedan åtminstone 1300-talets mitt (jfr Larsson 1974; Hansson 2005). Ägandet av godset Bergkvara övergick i början av 1400-talet till släkten Trolle och under senare delen av 1400-talet var Bergkvara centrum i ett av de största godskomplexen i Skandinavien. Det är sannolikt mot denna bakgrund man ska se uppförandet av det stenhus som Arvid Trolle lät bygga vid Bergkvara på 1470-talet och skapandet av det aristokratiska landskap som fortfarande till viss del kan ses.

Det aristokratiska landskapet runt Bergkvara visade med all önskvärd tydlighet att ägarna var väl medvetna om vad tiden krävde av en aristokrat med internationella kontakter. Arvid Trolles stenhus låg ursprungligen bakom två vallgravar. Utanför den inre vallgraven, på förborgen, låg mangården där 1700-talets sätesbyggnad, kök och brygghus var placerade. Väster om mangården låg statgården med diverse bodar, badhus, fatabur och kölna. Norr om mangården låg en inhägnad trädgård vars centrala delar var indelade i fyra regelbundna kvadrater enligt renässansens mönster. Här låg även ett lusthus. Öster om trädgården, nära sjökanten, fanns ytterligare två fiskdammar. Norr om trädgården låg den gamla ladugården med stall, logar, fåhus, fårhus och ladugård.

Strax öster om Bergkvara löper den gamla landsvägen från Växjö ner mot Skåne, ungefär i samma sträckning som dagens riksväg 23. Den gamla landsvägen gör en böj i västlig riktning vid infarten mot Bergkvara och stryker förbi Mörrumsån. Här vid Örsled låg under medeltiden gårdens kvarn, känd sedan 1300-talet. Genom att vägen gjorde den här böjen och drogs på kanten av höjdplatån ovan ådalen, blev det höga stenhuset på Bergkvara synligt för resande som passerade förbi på landsvägen. Bakom kvarnen kan stenhusets murar anas i fjärran än idag. Under medeltiden när stenhuset stod till full höjd var det ett påtagligt landmärke. När man passerade Bergkvara på landsvägen såg man det mäktiga stenhuset i väster. Samtidigt kunde man i öster se tornet till Bergunda kyrka, ett torn som med största säkerhet även det hade Arvid Trolle som byggherre. Om man hade ärende till Bergkvara och svängde av landsvägen för att passera ån och närma sig gården, hade man hela tiden stenhuset i blickfånget på andra sidan sjön.

Bergkvara är därmed ett bra exempel på den typ av planerade landskap som karaktäriserar aristokratiska residens i Europa redan under medeltiden. Här har estetiska överväganden och utnyttjandet av siktlinjer och vattenspeglar varit legio (jfr Johnson 2002: 33ff). Tidigare har denna typ av ornamentala landskap kanske främst förknippats med renässansen och barocken, men det är tydligt att detta är något som sker redan under medeltiden. En resenär på väg mot Bergkvara märkte således redan innan man kom

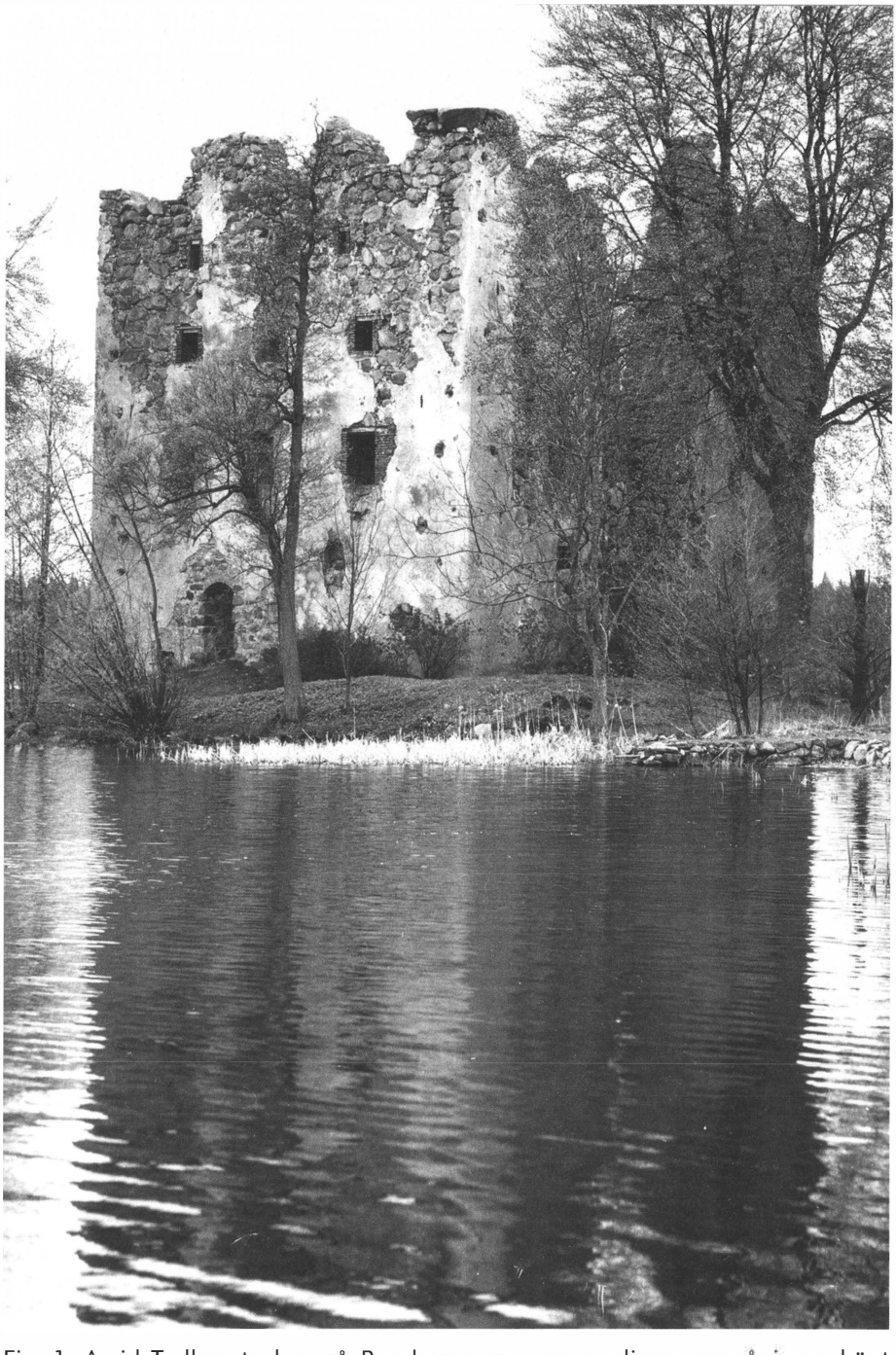

Fig. 1. Arvid Trolles stenhus på Bergkvara var ursprungligen sex våningar högt med hängtorn i vartdera hörnet och därmed ett av de största privatägda stenhusen i Norden. Foto: Smålands museum 1980.

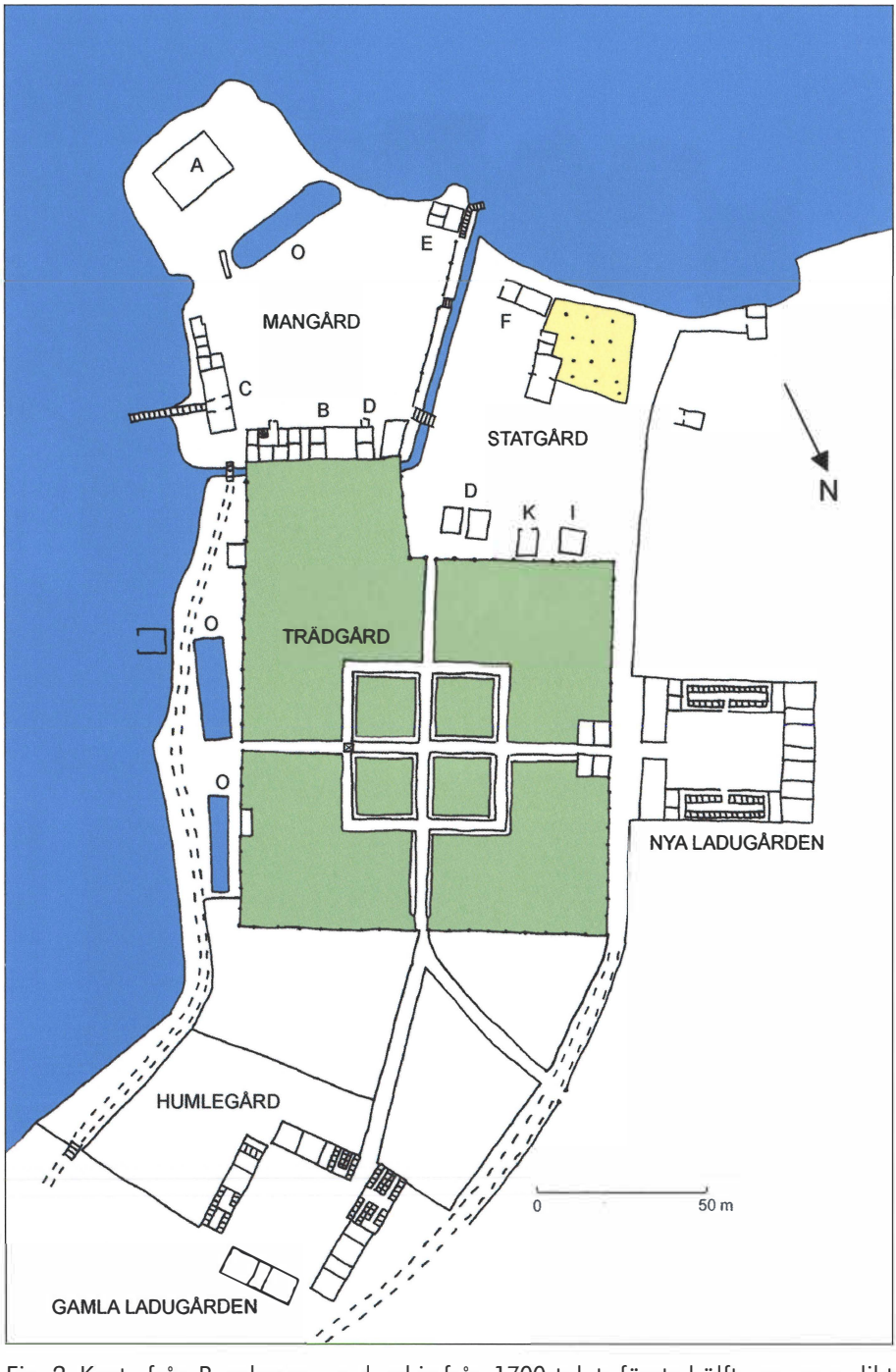

Fig. 2. Karta från Bergkvaras godsarkiv från 1700-talets första hälft som sannolikt avspeglar en senmedeltida situation. A=stenhuset B=sätesbyggnad C=kök D=bodar E=brygghus F=kölna I=Fatabur K=badhus O=sikdammar. Bearbetning M. Hansson.

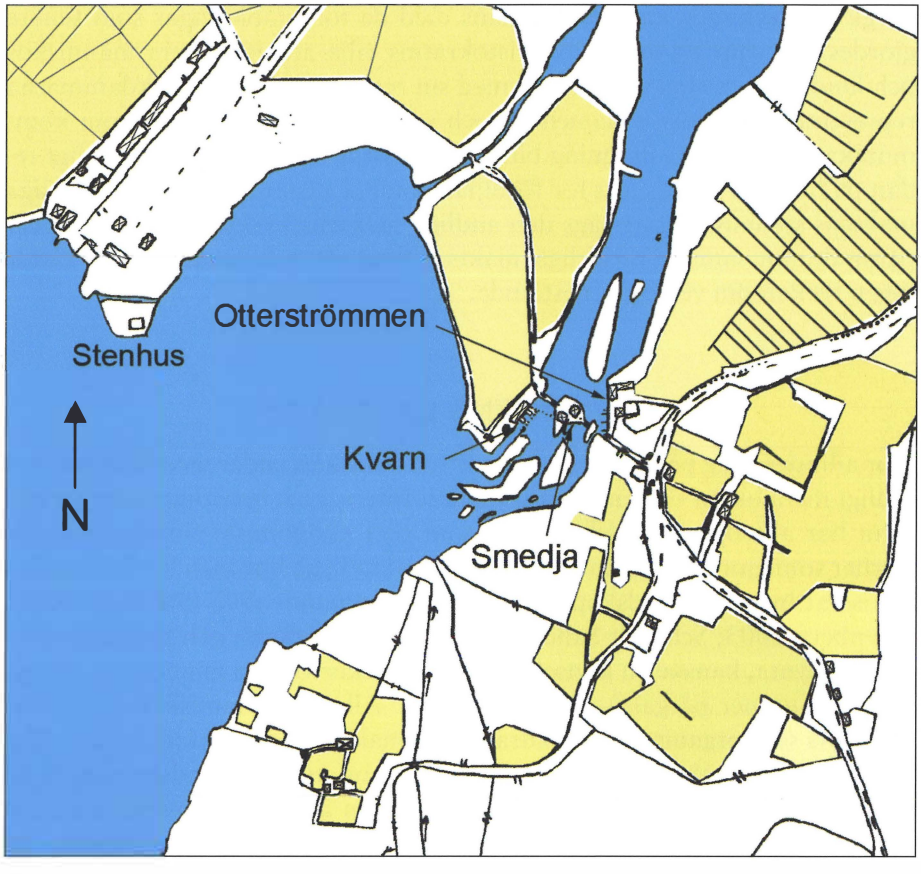

Fig. 3. Utdrag ur 1858-61 års karta över Bergkvara som visar den passerande landsvägen med sin böj ned mot ån, där avfarten mot Bergkvara förbi Örsleds kvarn låg. En förbipasserande på landsvägen såg hela tiden stenhuset i fjärran på andra sidan sjön. Bearbetning M. Hansson. Fri skala.

fram att man nalkades något speciellt. Samtidigt låg gården ensam och isolerad från övrig bebyggelse. Den by som tidigare fanns vid huvudgården avhystes redan under 1400-talets första hälft. Denna rumsliga isolering bidrog till att distansera gårdens aristokratiska ägare från andra grupper i samhället. Stenhusets manifesta storhet var inte det enda som visade Arvid Trolles sociala position. Även i landskapet i stort materialiserades detta. Så här skulle en aristokrat bo, avsides i landskapet i en manifest byggnad omgivet av ett landskap som fylldes av aristokratiska attribut.

I landskapet runt Bergkvara kan således flera av de teman som nämndes ovan återfinnas. Stenhuset och vallgravarna avspeglar platsens militära inslag. En aristokrat skulle ha en befäst bostad, samtidigt som vallgravarna och huvudgårdens isolerade läge på ett konkret sätt uttryckte aristokratins rumsliga och sociala distansering från andra delar av samhället. Att byn

Bergkvara avhystes kan, tillsammans med de torpetableringar som senare gjordes, ses som ett utslag av aristokratins vilja att organisera människor och landskap, medan trädgården med sin renässansplan och fiskdammarna representerar ett mer ornamentalt och symboliskt landskap. Genom kommunikationsledernas dragning blev detta aristokratiska landskap synligt redan på håll och tydliggjort för förbipasserade. I väster syntes den världsliga maktens stenhus, i öster sågs den andliga maktens kyrktorn, som även det påminde om samma världsliga makts inflytande och kontroll. Det rådde ingen tvekan om vem som bestämde.

ALLMOGENS LANDSKAP

Hur allmogen såg på och organiserade sitt landskap under medeltiden är betydligt mera okänt och en fråga som varit föremål för betydligt färre studier. Ofta har allmogens landskap setts som rent ekonomiskt-funktionellt. De studier som gjorts har framför allt varit inriktade på hur man brukat och organiserat byar och landskap på en mer övergripande nivå (Svensson 1998; Altenberg 2003; Schmidt Sabo 2005). Studier på gårds- och brukarnivå är mer sällsynta, kanske en konsekvens av det arkeologiska materialets svårigheter att nå ner på gårds- och aktörsnivå. Allmogens landskap har också ofta setts som organiserat av andra, kungamakten eller stora jordägare. När bönderna själva fått styra har man utgått ifrån att deras landskap styrts av de krav jordbrukets praktik ställt. Men frågan är om även bönderna i sitt nyttjande av landskapet på samma sätt som aristokratin manifesterade sin sociala roll som bönder.

Att allmogens landskap var fyllt av olika sociala värderingar och föreställningar står utom allt tvivel. Man kan exemplifiera med Hälsingelagens Manhelgdsbalk som innehåller bestämmelser om hemfridsbrott. Vid hemfridsbrott ökade böterna för kränkningen ju längre in på gården brottet skedde, i stigande skala från utmarken till boningshuset. Allra högst var böterna om brottet skedde i sängkammaren (Andrén 1999: 385f; Mogren 2000: 35f). Vid sidan om att visa hur en medeltida gård var rumsligt strukturerad och vilka funktioner som fanns på gården, visar Manhelgdsbalken att bondens landskap var fyllt av olika sociala betydelser kopplade till hans/hennes identitet. Att kränka någon i sovrummet var betydligt allvarligare än om det skedde på gårdsplanen. Lagen visar hur starkt gårdens landskap var knuten till brukarens sociala identitet. Mot en sådan bakgrund skulle det vara förvånande om inte även allmogen använde landskapet till att stärka sin identitet i förhållande till andra grupper i samhället.

Till skillnad från allmogen valde aristokratin att lokalisera sina huvudgårdar i avsides lägen i landskapet, ofta på uddar eller öar i sjöar och våtmarker. En sådan lokalisering var dock främmande för en bonde. En bondgård skulle ligga centralt i förhållande till de marker som brukades. En vanlig placering

var på övergången mellan in- och utägorna, där man både hade nära till arbetet på åkern, men också till utmarkens resurser.

Den här skillnaden i synen på hur man skulle bo kan exemplifieras med den medeltida sätesgården Rostockaholme i Algutsboda socken. Den var en typisk enkelt befäst småländsk sätesgård, belägen på en enslig plats omgiven av vatten och stora våtmarker (Hansson 2001: 192). Sätesgården verkar ha existerat under 1300- och början av 1400-talet innan platsen övergavs. I sen historisk tid tillhörde marken där sätesgården legat den närbelägna gården Rostock. I samband med enskiftet 1826, då det fanns tre brukare på gården, föreslog lantmätaren att en av gårdens brukare skulle flytta till platsen för den medeltida sätesgården (Lantmäteriet, Algutsboda sn, akt 155). Brukarna vägrade dock. Det var en plats där man enligt deras uppfattning inte kunde försörja sig. Åkermarken var för dålig och möjligheter till nyodling saknades. För en bonde i det tidiga 1800-talet var det otänkbart att bo på samma plats som senmedeltidens frälsemän. Sannolikt var detta inte enbart ett utslag av ett funktionellt tänkande. Platsen i sig var helt främmande för hur bönder bodde.

De här uppfattningarna speglar att det även inom allmogen fanns uppfattningar och idéer om hur och var man skulle bo. Landskapet var i det här fallet inte bara rent ekonomiskt och funktionellt, utan även en spegling av ideologiska föreställningar och idealbilder, vilket påverkade valet av boplats, och säkert också hur man såg till att utforma vardagslandskapet kring gården.

GÅRDENS LANDSKAP OCH BONDENS IDENTITET

En av de många gårdar som etablerades under tidig medeltid och som senare övergavs hette troligen Högahylte och låg söder om Markaryd, strax norr om den dåvarande riksgränsen mot Danmark. Gården undersöktes 2002 inför byggandet av den nya E4:an förbi Markaryd (Åstrand 2006; 2007). Förutom fossil åkermark i form av odlingsrösen och två slaggvarp undersöktes även delar av gårdstomten med sitt boningshus. Vid mitten av 1200-talet hade man här byggt en gård där man odlade och framställde järn. I mitten och slutet av 1300-talet eller allra senast i början av 1400-talet övergavs gården. Däremot förefaller det som om gårdens odlingsmark fortsatt nyttjades, huvudsakligen som betesmark av kringliggande gårdar.

I det här sammanhanget är det intressant att man i samband med att gården etablerades började med att lägga upp ett antal långa stensträngar som avgränsade långsmala åkrar, så kallade bandparceller. Dateringarna visade också att odling och järnframställning pågick parallellt. Åkermarken med sina bandparceller och röjningsrösen täckte ett område som var ungefär 2,8 hektar stort och sträckte sig från en mindre våtmark i söder till en annan våtmark i norr. I den södra delen låg gårdstomten med sitt boningshus och

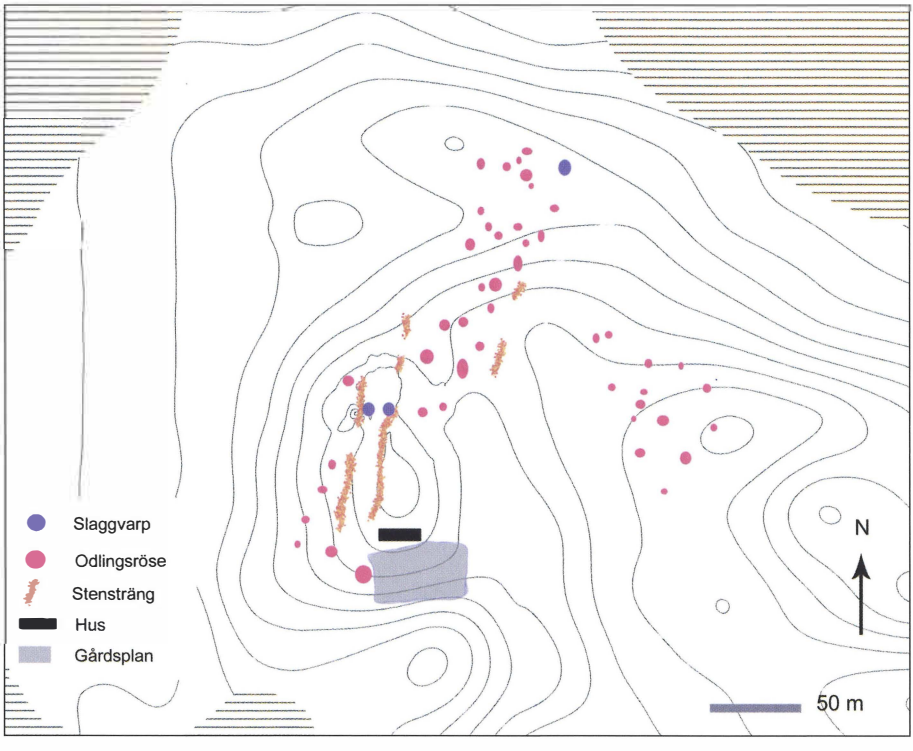

Fig. 4. Plan över gården vid Högahylte med boningshus, gårdsplan, stensträngar, odlingsrösen och slaggvarp. Stensträngarna som avgränsade parcellerna framträdde först efter det att området banats av, varför utbredningen av stensträngar på planen egentligen bara motsvarar totalundersökta ytor. Före undersökningen startade kunde endast oreglerade odlingsrösen ses på platsen. Sannolikt var parcellsystemet mer omfattande än vad som framgår av planen.

gårdsplan. Säkert fanns ytterligare hus öster om den undersökta delen av gårdstomten, som här sträckte sig utanför det område som berördes av vägbygget. Storleken på åkermarken gör att man nog ska betrakta den fossila åkermarken som rester efter den medeltida gårdens hela inägomark, medan den omgivande skogsmarken var utmark.

Boningshuset låg i ett skyddat läge, alldeles söder om en mindre höjd. Framför huset åt söder fanns en större gårdsplan och söder om denna vidtog en våtmark. Huset vände således baksidan både åt åkern och järnframställningsplatsen. Våtmarken i söder gör att den väg som man måste ha använt när man närmade sig gården, antingen kom från norr, öster eller väster. I det första fallet närmade man sig gården bakifrån, i de andra fallen från sidan. Eftersom gårdens fähus troligen låg öster om boninghuset, kan man hypotetiskt tänka sig att infarten till gården var från väster. Den typ av monumental infart som förekom i exempelvis Bergkvara lyser här med

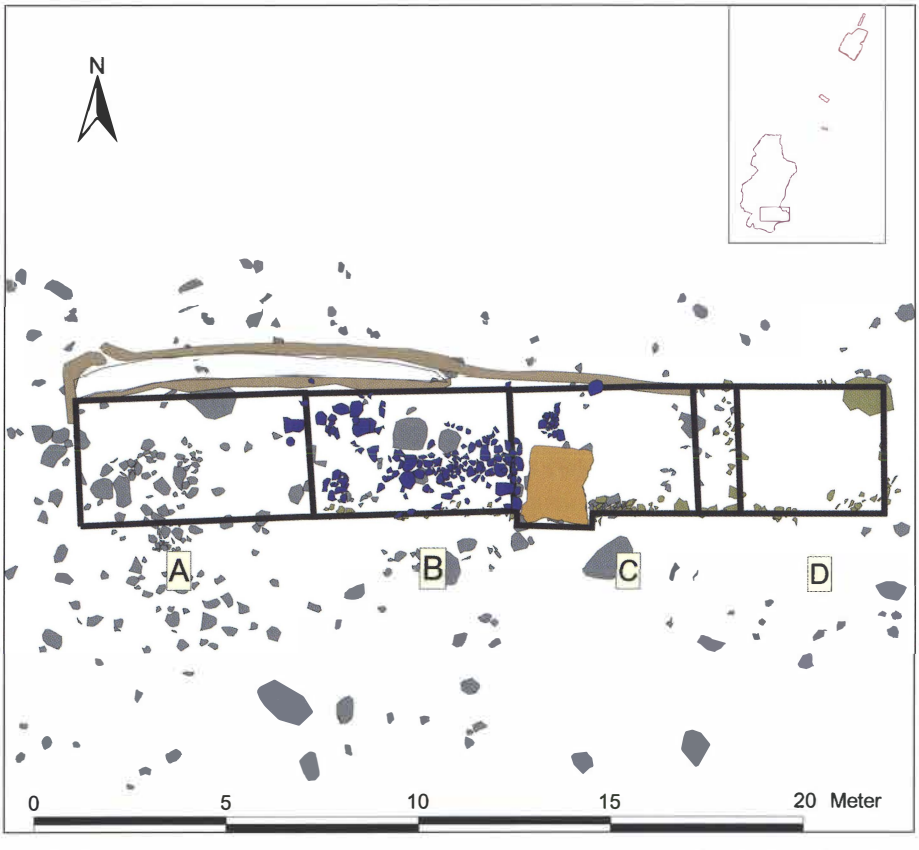

Fig. 5. Plan över det undersökta boningshuset vid Högahylte. A och D var förrådsrum, B och C boningsrum. Efter Åstrand 2006.

sin frånvaro. Tvärtom var gårdens läge i landskapet snarare undanskymt än manifest.

Gårdens boningshus kunde delas in i fyra olika rum, där två förrådsrum längst i öster och väster omgav bostadsrummen i mitten. Den långa byggnaden med sin boningsdel i mitten och förrådshus på ömse sidor påminner om den traditionella högloftsstugan, det sydgötiska huset, som var vanlig i gränstrakterna mellan de medeltida danska och svenska rikena. Huset i Högahylte kan ha varit ett sydgötiskt hus eller en variant av detta.

Att etablerandet av gården föregicks av ett noggrant utmätande av lämpliga ytor är i det här sammanhanget av betydelse. Undersökningen visade att man först röjt skogen och sedan lagt ut de parceller som bildade odlingsmarken. När gården etablerades verkar det som om man började man med att mäta ut hela det markstycke som inägomarken skulle omfatta. Därefter röjdes åkermarken sannolikt successivt. Att parcellerna tillkom först visas av C^{14}-dateringar, där stensträngarna som avgränsade parcellerna genomgående

tillkommit före de röjningsrösen som fanns inom åkermarken. Att man verkligen varit angelägen om att mäta ut parcellerna visas också av att det inte var anpassade till terrängen. En stensträng klättrade på kanten av en kulle på ett sätt som idag framstår som svårt att förstå ur funktionell synvinkel, om det inte var så att utmätandet av parcellerna i sig var avgörande för gårdens etablering. Mot bakgrund av att jordnaturen i sydvästra Småland under 1500-talet helt dominerades av skattejord, d.v.s. av självägande bönder är det mest troligt att tänka sig att även den övergivna gården vid Högahylte en gång var av skattenatur (Hansson 2007; Larsson 2007). Man får då tänka sig att den tagits upp på häradets allmänning.

Den typ av parceller som hittades vid Högahylte, så kallade bandparceller, är inte ovanliga i sydvästra Småland. I flera av byarna i området finns spår av bandparceller i äldre kartmaterial. I södra Västergötland har man velat förlägga introduktionen av bandparceller till romersk järnålder, då storskaliga indelningar av landskapet genomförs (t.ex. Mascher 1993). I södra Småland förefaller bandparceller dock vara betydligt yngre. Den fossila åkermarken från äldre järnålder i södra Småland kännetecknas snarast av frånvaron av formelement som bandparceller. Det karaktäristiska är snarast oreglerade områden med röjningsrösen utan synliga indelningar (Skoglund 2006: 53ff).

Bandparceller har ofta setts som ett utslag av individuellt ägande. Genom att dela in jorden i parceller blev det klart vilken jord som hörde till den enskilde brukaren. Bandparcellerad åkermark brukar också oftast hittas i anslutning till byar. Men gården vid Högahylte vara av allt att döma en ensamgård och där bör ju inte den här anledningen till att dela in odlingsmarken i parceller för olika brukare ha funnits. Andra förklaringar måste därför diskuteras. Tänkbara förklaringar är att det kan ha berott på att gården redan från början trots allt var delad mellan flera brukare, eller att åkermarken på något sätt varit indelad i flera gärden och brukades i flersäde. Dessa förklaringar är dock mindre sannolika.

En annan förklaring är man genom att mäta ut en specifik yta med hjälp av bandparceller, fastslog den nya gårdens skatt och andra skyldigheter. Eftersom nyodling var reglerad i landskapslagarna, och samhället hade ett intresse av att kontrollera och skattlägga denna, fanns ett stort behov av att reglera och kontrollera nyodlingar på allmänningarna. Här ligger nog en hel del av förklaringen till bandparcellerna i Högahylte.

Men till detta kan kanske en mer kulturellt präglad förklaring fogas, som har att göra med allmogens självbild och identitet. Man kan hypotetiskt se förekomsten av bandparceller som det normala sätt som en gård mättes upp på. Det här sättet att mäta mark fungerade både då nya gårdar anlades i en by, där det var viktigt att hålla reda på vem som brukade vad, eller om det gällde en ensamgård i skogen. I en sådan hypotes bli bandparcellerna också del av en allmoge-identitet, de gav legitimitet åt platsen och dess invånare. Förekomsten av bandparceller i Högahylte var då på ett sätt

Fig. 6. I bildens mitt den stensträng som avgränsade en parcell åt öster. Foto: Johan Åstrand, Smålands museum 2002.

symbolisk, eftersom den indelning de skapade saknade funktionell betydelse, möjligen bortsett från skattläggningen. Att man i första hand såg sig själv som jordbrukare blir också betydelsefullt om man betänker att man på gården även bedrev en omfattande järnhantering (Åstrand 2007). För eftervärlden framstår gården snarast som en gård där åkerbruket var en binäring till den ekonomiskt betydelsefulla järnhanteringen. Men i samtiden var förhållandena nog annorlunda. Parcellerna visade tydligt att man i sina egna ögon var åkerbrukare och bonde i första hand, inte smed eller järnarbetare.

Med en sådan här tolkning, om än hypotetisk, blir det tydligt att även allmogen använde landskapet för att skapa sig en egen identitet. Deras sätt att använda landskapet kontrasterade tydligt mot aristokratins. Men ur allmogens synvinkel var kanske kontrasten mot andra grupper, framför allt de egendomslösa viktigare. Man kan ju fundera kring om det även fanns skilda sätt mellan hur skattebönder och landbor valde att etablera sina gårdar. Var utmätningen av bandparceller snarare ett resultat av en stor jordägares ansträngningar? Eller visade det på en välorganiserad och kontrollerad kolonisation av skattlagda gårdar? Det förefaller i alla fall tydligt att man inte tog upp aristokratins sätt att organiseras sina landskap, även om teman som historia och tradition säkerligen var betydelsefulla även för allmogen. Man får också tänka sig många regionala varianter på hur allmogen skapade sina landskap, på samma sätt som aristokratin kunde välja att poängtera olika teman beroende på lokala förutsättningar.

Man kan göra en parallell med det sydgötiska huset, som huvudsakligen återfinns i ett område i de gamla gränsbygderna mellan Sverige och Danmark, från Blekinge i öster till södra Västergötland i nordväst. Huset i Högahylte var sannolikt en variant på ett sydgötiskt hus. Anders Andrén har tolkat utbredningen av det sydgötiska huset som ett utslag av den

gränsbygdsmentalitet och gemensamhetskänsla som utvecklades i gränstrakterna mellan Sverige och Danmark under senmedeltid. Den här mentaliteten manifesterades av de gränsfreder som ingicks av allmogen på ömse sidor gränsen (Andrén 2001). På samma sätt som det sydgötiska huset manifesterade gränsbygden, kan man hävda att bandparceller var ett utslag av en bonde-identitet.

AVSLUTNING

Det råder inga tvivel om att landskapet var av utomordentlig betydelse för medeltidens människor. Man kan nog också utgå ifrån att landskapet inte bara var ett rum för människans försörjning. Landskapandet var också viktigt för människors identitet. De två exempel som diskuterats ovan visar att människor medvetet använde landskapet för att framhäva sin identitet och grupptillhörighet. Det här blir av naturliga skäl tydligt inom de besuttna grupperna i samhället, som genom att de på olika sätt kontrollerade jord också hade förmågan att förändra landskapet.

Exemplet Bergkvara visar att man inom aristokratin tydligt kan spåra en form av rumsliga förhållningssätt som även var aktuella i en europeisk kontext. Genom att implementera den aristokratiska ideologin i landskapet manifesterades och reproducerades herraväldet. När det gäller allmogen kan man på liknande sätt hitta företeelser som, snarare än att enbart vara funktionella, också blev identitetsskapande. När man kom ridande genom skogen och såg parcellerna visste man, här bodde det åkerbrukande bönder, även om man som i fallet med Högahylte kan tvivla på åkerbrukets reella ekonomiska betydelse för gården. Att landskapandet var av största betydelse för medeltidens människor är dock klart.

REFERENSER

Altenberg, K. 2003. *Experiencing Landscapes. A Study of Space and Identity in Three Marginal Areas of Medieval Britain and Scandinavia.* Lund Studies in Medieval Archaeology 31. Stockholm.

Andrén, A. 1999. Landscape and Settlement as Utopian Space. I: Fabech, C. & Ringtved. J. (eds.). *Settlement and Landscape: Proceedings of a Conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998.* Aarhus. S. 383-393

Andrén, A. 2001. Mot kriget! Regional identitet over den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige. I: Andrén, A, Ersgård, L., & Wienberg, J. (eds.). *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Lund Studies in Medieval Archaeoloy 29. Stockholm. S. 177–186.

Austin, D. 1998. Private and Public. An Archaeological Consideration of Things. I: Hundsbischler, H., Jaritz, G. & Kühtreiber, T. (eds.). *Die Vielfalt der Dinge. Neue Wege zur Analyse mittelalterlicher Sachkultur.* Wien. S. 163–206.

Bradley, R. 1993. *Altering the Earth: The Origins of Monuments in Britain and Continental Europe.* Edinburgh.

Crouch, D. 2002. The Historian, Lineage and Heraldry 1050–1250. I: Coss, P. & M Keen, M. (eds.). *Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England.* Woodbridge. S. 17–37.

Duby, G. 1977. *The Chivalrous Society.* Berkeley/ Los Angeles.

Eriksdotter, G. 2005. *Bakom fasaderna. Byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk.* Lund Studies in Medieval Archaeology 36. Stockholm.

Ersgård, L. 1997. *Det starka landskapet. En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnålder till nyare tid.* Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 21. Stockholm.

Fairclough, G. 1992. Meaningful constructions – spatial and functional analysis of medieval buildings. *Antiquity 66.* S. 348–366.

Gosden, C. 1994. *Social Being and Time.* Oxford.

Grenville, J. 1997. *Medieval Housing.* London.

Grøn, O: 1991. A Method for Reconstruction of Social Structure in Prehistoric Societies and Examples of Practical Application. I: Grøn, O., Engelstad, E. & Lindblom, I. (eds.). *Social Space: Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements. Proceedings in an Interdiscuplinary Conference.* Odense. S. 100–117.

Hansson, M. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Stockholm.

Hansson, M. 2005. Gods människor och landskap: Bergkvara under 700 år. *Smålands museum rapport 2005: 23.* Växjö.

Hansson, M. 2006. *Aristocratic Landscape. The Spatial Ideology of the Medieval Aristocracy.* Lund Studies in Historical Archaeology 2. Stockholm.

Hansson, M. 2007. Medeltida kolonisation och bebyggelse i sydvästra Småland. I: Hansson, M. (red.). *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland.* Växjö.

Hillier, W. & Hanson J. 1984. *The Social Logic of Space*. Cambridge.
Johnson, M. 2000. Self-made Men and the Staging of Agency. I: Dobres, M.-A. & Robb, J. (eds.). *Agency in Archaeology*. London/ New York. S. 213–231.
Johnson, M. 2002. *Behind the Castle Gate: From Medieval to Renaissance*. London.
Larsson, L.-O. 1974. Utsikt mot ett gods: Bergkvara under sju sekler. *Bergunda*. Växjö. S. 57–129.
Larsson, L.-O. 2007. Gårdar, mark och skog i sydvästra Sunnerbo. I: Hansson, M. (red.). *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Växjö. S. 41–54.
Liddiard, R. 2000. *"Landscapes of Lordship": Norman Castles and the Countryside in Medieval Norfolk, 1066–1200*. Oxford.
Lihammer, A. 2007. *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*. Lund Studies in Historical Archaeology 7. Lund.
Mascher, C. 1993. *Förhistoriska markindelningar och röjningsröseområden i Västsveriges skogsbygder*. Kulturgeografiskt seminarium 2/93. Stockholm.
Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 24. Stockholm.
Nilsson, S.-Å. (red.). 1999. *Glimmingehus 500 år*. Skånsk Senmedeltid och Renässans. Lund.
Parker Pearson, M. & Richards, C. 1994. Ordering the World: perceptions of architecture, space and time. I: Parker Pearson, M. & Richards, C. (eds.). *Architecture and Order: Approaches to Social Space*. London/ New York. S. 1–37.
Pounds, N.J.G. 1994 *The Medieval Castle in England and Wales. A social and political history*. Cambridge.
Samson, R. (ed.) 1990. *The Social Archaeology of Houses*. Edingburgh.
Schmidt Sabo, K. 2005. *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Lund Studies in Historical Archaeology 1. Stockholm.
Skoglund, P. 2006 (red). Inlandsarkeologi. Vetenskapligt program för uppdragsarkeologin vid Smålands museum. *Smålands museum rapport 2006: 23*. Växjö.
Sundqvist, O. 2002. *Freyr's offspring: Rulers and religion in ancient Svea Society*. Historia Religionum 21. Uppsala Universitet.
Svensson, E. 1998. *Människor i utmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 21. Stockholm.
Söderberg, B. 2005. *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600 – 1100*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 62. Stockholm.
Taylor, C. 1983. *Village and Farmstead: A History of Rural Settlement in England*. London.
Taylor, C. 2000. Medieval Ornamental Landscapes. *Landscapes 2000*, vol. 1. S. 38–55

Tilley, C. 1994. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford.

Welinder, S. 1992. *Människor och landskap*. Aun 16. Uppsala.

Åstrand, J. 2006. En medeltida skogsgård vid Markaryd. *Smålands museum rapport 2006: 45*. Växjö.

Åstrand, J. 2007. Den medeltida gården vid Markaryd. I: Hansson, M. (red.). *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Växjö. S. 55–85.

Ödman, A. 2004. *Glimmingehus*. Svenska kulturminnen 7. Stockholm.

BETWEEN BIRGER EARL AND BURGER KING
URBAN ARCHAEOLOGY

We are amidst a critical reassessment of the 20th century urban planning and redevelopment. The urban landscapes are changing in social, cultural and morphological terms. For better or worse, new collective identities and spatial practices are being created. Meanwhile, our image of the city, and its future, appears to be oscillating between dystopia and utopia. Or maybe we are just focusing on the images rather than the actual towns?

The towns, being both a specific cultural expression and a way of life, have their own textuality and their own archaeology. Archaeologists have, however, participated in the contemporary discussion on the shaping of towns, their social contents and possible qualities to a surprisingly limited degree. By exposing those processes that reshape the towns, and showing connections through time and space, now and then, archaeology could participate in the discussion. From the specific cultural expressions, consisting of the relationships between constructed space and collective memory, archaeology could sum up the histories and discussions on towns, and by adding new histories, keep the discussion going. For instance, we must reflect on whether or not what we excavate was a "good" place to live. Sometimes we can identify patterns of social space with quite a long duration. Do they represent experiences worth utilizing in the contemporary urban landscape?

In order to make an archaeology that is "usable" in this context, we probably need to reformulate our points of departure, our questions and our courses of action.

MELLAN BIRGER JARL OCH BURGER KING

URBAN ARKEOLOGI

STEFAN LARSSON

Mer än hälften av planetens befolkning bor numera i städer. Städerna har kommit att spela en dominerande roll i snart sagt alla aspekter av mänsklig tillvaro. Deras sociala komplexitet och intrikata historiska och fysiska intertextualitet har konstituerat sin egen arkeologi, sin sociologi och ekologi. Även om det finns övergivna städer, allt ifrån Angkor till Luntertun, är de flesta aldrig färdiga eller avslutade. Som kunskapsobjekt skiljer de sig härvidlag från andra fornlämningar, vilka per juridisk definition tagits ur bruk. De senare kan studeras från början till ett slags slut och ges ett nytt liv som arkeologisk källa och museiföremål. Staden är däremot ett i allra högsta grad vitalt livsrum och varje arkeologisk insats – dess lokalisering och omfattning – utgör en bricka på stadens nutida politiska spelbräde.

Arkeologi i städerna fick sitt genomslag till följd av en specifik historisk omständighet: det andra världskriget. Vid fredsslutet hade en stor del av kontinentens städer grundligt förstörts. Som exempel kan nämnas att Stuttgart bombades 18 gånger – enbart av Royal Air Force (Hastings 1977: 374). På hemmaplan fick efterkrigstidens bostadsbrist och konstruktion av välfärdssamhället nästan samma effekt i form av ”stadssaneringen”. Den inhemska stadsarkeologin konstituerades politiskt. Dess tillskrivna funktion var att lösa två kolliderande mål: stadsförnyelse och kultur(minnes)politik. Stadsarkeologins praxis kom bitvis att formeras mindre utifrån sin egen källpotential än som ett planinstrument i syfte att kvantifiera problem utifrån exploateringens inriktning och omfattning (Larsson 2000: 291ff). Det rör sig om en bastard, skapad i mötet mellan drömmen om ständig tillväxt och tillbakablickande. Även om stadsarkeologins tillkomsthistoria är specifik – smal – är dess potential som kunskapskälla till förflutna och samtida samhällen bred. Bastarder har nämligen möjligheten att förhålla sig fritt till sitt arv.

Efter ett slags kvantitativ storhetstid under stadssaneringens dagar får man nu konstatera att den nordiska stadsarkeologin krymper. Detta trots att det urbana livet expanderar i flera bemärkelser. Medan städerna sprider sig ut över landskapen har de mera omfattande exploateringarna i innerstäderna klingat ut. Det innebär att det ges andrum att utvärdera metoder, frågeställningar och teoretiska utgångspunkter samt att reflektera över vår roll och vårt agerande i ett föränderligt samhälle.

Arkeologin har idag flera inriktningar där betoningen i hög grad ligger på mångfald och bredare sammanhang. För vår del är det kanske snarare urbaniteten som behöver undersökas än den enskilda staden. Urbaniteten är de samhällsomvandlingar som koncentrerar människor och funktioner, *urbanisering*, samt skapandet av specifika livsformer, *urbanism* (t.ex. Wirth 1938; Mumford 1972; Andersson 1990: 25; Anglert 2006b: 233; Svensson 2006: 16ff; Nylund 2007).

Urbaniseringen är inte någon avslutad process, tvärtom. I dagens läge tycks det vara urbanismen, drömmen om en urban – västerländsk – livsstil, som driver processen.

Att globaliseringen är en ojämn relation baserad på *megalopolis* konsumtionsbehov med oroväckande ekologiska, ekonomiska och sociala konsekvenser har vi vant oss vid. Urbaniseringen tycks omvandla allting till transaktioner, vilket konstaterades av Georg Simmel för hundra år sedan (Simmel 1981). Vad händer när den dominerande livsformen omvandlar även tid och tempo till en transaktion? För vad är postmodernismens och neoliberalismens epistemologiska tvångströja och narrativa struktur – hur vår världsbild skapas och återges – om inte en hegemonisk urbanism? Häri ligger arkeologins emancipatoriska utmaning: att kritiskt granska urbanismens roll som ideologiskt centrum, nav i styrkeförhållande och som producent av normativa konceptuella ramverk.

URBANISMENS ONTOLOGI

Dagens ständigt ökade prestationskrav och stegrade tempo förändrar vår verklighetsuppfattning, vårt sätt att förstå och förhålla oss. Allt ska ske inom en allt snävare tidsrymd. Man gör ett dåligt jobb. Det tas genvägar och det erbjuds ytliga och illa genomtänkta analyser som förklaringar inom media (självklart), politiken (föga förvånande) och allt mer inom vetenskaperna. Det viktiga är att erbjuda snabba och säljbara produkter. Avståndet mellan producent och konsument har förtätats, allt ska ske i realtid. Tid tycks slutligen ha transformerats till pengar, oavsett om man har några eller ej.

Det så kallade offentliga samtalet är reducerat till en monolog från städerna, där medieindustrin är baserad. Tycke, smak och åsikter likriktas efter det urbana perspektivet. (Varför är det fräckare att vara ”singel på stan” än ensamstående i en bruksort?) Att sätta på radion visar sig ofta vara ett misstag. Det pratas fort. Om absolut ingenting. Tystnad säljer ingen reklamtid och kan inte omvandlas till transaktioner.

Se på TV: Under loppet av 24 minuter har de existentiella frågorna formulerats, hanterats och besvarats. Allt koreograferat till utbrott om 90 sekunders intervall, avbrutet var 7:e minut för reklam. Världen presenteras fort: 100 000 dödsoffer på 30 sekunder, ”fördjupning” på 90. Den medialt skapade verkligheten går snabbast att framställa genom stereotyper, även

detta en *kategorisering* som innebär en likriktning. Går din uppkoppling på nätet fort nog? Fler bitar per sekund för att finna fragment av information? Internet, detta globala torg som snarare är en marknadsplats än *agora*.

Denna transaktionsinriktade urbanism skapar sin egen kunskapsteori och berättelsestruktur. Kunskap, forskning och förmedling har blivit resultatdefinierad, som avkastning på en kalkylerbar investering: tid är pengar. Uppdragsarkeologins omställning till "upphandlingsliknande förfarande" transformerar sakteliga verksamheten till geschäft. Snabba och säljbara resultat föredras framför reflexiv kritik. Förmedling ska gärna vara underhållning, men presenteras det några verkliga alternativ att ta ställning till? Ideologierna har avskaffats till förmån för en grumlig likriktning som i förlängningen återmystifierar världen så fort horisonten öppnas bortom den kortsiktiga och snabba vinningen. Det är känslorna som ska tilltalas inte intellektet. Det skapas en erfarenhets- och referensvärld utan tid för djup, reflektion och kritik. Arkeologins spår och lämningar utgörs av död materia tills dess att den kontextualiseras. Kontextualiseringen är dock ett resultat av individens och gruppens erfarenhets- och referensramar. Ju snävare och styrda dessa är, desto mindre blir sammanhangen; gropen förblir en grop.

URBANITETENS ONTOLOGI

Vilken roll tänker sig arkeologin spela i detta, så kallade, informationssamhälle? Ska den jaga med, och formulera sina frågeställningar ur det dagsaktuella offentliga samtalet och vad som står på agendan för tillfället – ett barnår eller mångkulturår – eller ska den reflektera över staden, historien och samtiden?

Stadsarkeologin skapades som sagt under stadssaneringens rush. Det gällde att rädda vad som räddas kunde. Genom idogt och tålmodigt arbete – Projekt Medeltidsstaden – är arkeologi i städer idag inte ifrågasatt. Däremot ses arkeologen understundom fortfarande som något av en skurk som fördyrar byggprocesserna och därmed hotar "samhällsutvecklingen". Vi har själva placerat oss i skottgluggen. Vi har haft svårt att formulera vilka värden vi kan skapa för samtidens och morgondagens stad och därmed bidra till samhällsutvecklingen. Vi har aktat oss för att diskutera den exploatering som föder oss. Exakt på vilket sätt ytterligare en galleria bidrar till samhällsutvecklingen har man däremot inte frågat.

Arkeologin har tagit staden för given och ofta givit den just den linjära framgångshistoria som dess styrande eliter önskat – och fortfarande önskar – presentera. För att komma vidare är det kanske dags att ifrågasätta urbaniseringens stora berättelse. En arkeologi med anspråk på reflexivitet och kreativitet blir med nödvändighet uttalat ideologikritisk. Därmed politisk. Stora ord och djärva mål, kan tyckas, men att det ansetts nödvändigt att

behöva formalisera reflexivitet avslöjar hur bristen på reflektion redan institutionerats inom arkeologin. En kritisk och reflexiv historisk arkeologi har möjligheten att tydliggöra likheter mellan dagens och gårdagens ideologiproducenter.

Städer har, av stadsinvånarna själva, sedan urminnes tider tillskrivits en egen vikt. Vi har svårt att genomskåda detta eftersom vi själva lever i en urban livsvärld. Varför – och på vilket sätt – var de 5 % som i Norden under medeltiden levde i städer viktigare än de andra 95? Att stadsborna blivit kunskapsobjekt som absorberar uppmärksamhet och resurser är ytterst grundat i det moderna, urbana, samhällets hegemoni (jfr Larsson 2006a: 44). Nu menar jag inte att vi ska ignorera städerna, bara att vi måste förstå att dagens urbanism är hegemonisk och formar vår förståelse.

För att granska de urbanitetens omvandlingar som formulerat vår verklighetsuppfattning får vi leta efter brytpunkter på dess väg. Är en kontinuitet verkligen en kontinuitet, är diskontinuitet verkligen diskontinuitet? Brytpunkter är relaterade till de styrkeförhållanden som råder vid varje given tidpunkt. Att exempelvis enbart *identifiera* maktens närvaro innebär en risk för att reproducera densamma. Det identifierade framstår som det enda möjliga.

Grundfrågan skulle kunna sammanfattas med en sammanfattning av Foucault. Vilka är de omständigheter som vid en given tidpunkt avgör vad som är relevant kunskap om något och vem eller vilka som företräder denna? (Faubion 1998: xii)

Vi får kritiskt granska vår egen syn på staden som kunskapsobjekt. Det är nämligen lätt att låta sig luras av den fysiska trögheten, *topofili*. Samma fysiska formationer, platser och rum, kan ha, och har haft föränderlig social betydelse. Staden är olika saker vid olika punkter i historien. Ofta har vi också låtit olika kategorier i staden representera varandra, exempelvis den institutionella topografin för stadsmorfologin, de juridiskt-administrativa kategoriseringarna för det sociala innehållet. Ett påtagligt exempel på hur vi lurar oss själva kan vara så trivialt som att använda de yngre kvartersindelningarna på plotterkartorna. Så som vi exempelvis har gjort när det gäller lerbottnarna i Malmö, vilka därmed ser ut att vara orienterade längs med huvudgatan, Västergatan. Vi låser då fast oss i uppfattningen att gatan nödvändigtvis måste vara ursprunglig. Det kan den mycket väl vara, men förfarandet omöjliggör att frågan om andra, äldre typer av rums- och rörelseindelningar ställs förutsättningslöst.

Somliga begränsningar i vår förståelse är lättare att se, som de ovan givna exemplen, eller att vi genom att acceptera städernas juridiska avgränsningar reducerat landskapet till omland och inte uppmärksammat urbanitet i landskapet (Anglert 2006a; 2006b; denna volym). I somliga fall behöver vi bredda våra utgångspunkter, i andra räcker det att skifta synvinkel. Kanske ska vi helt enkelt ersätta (en avgränsande) stadsarkeologi med en (vidare) urban arkeologi.

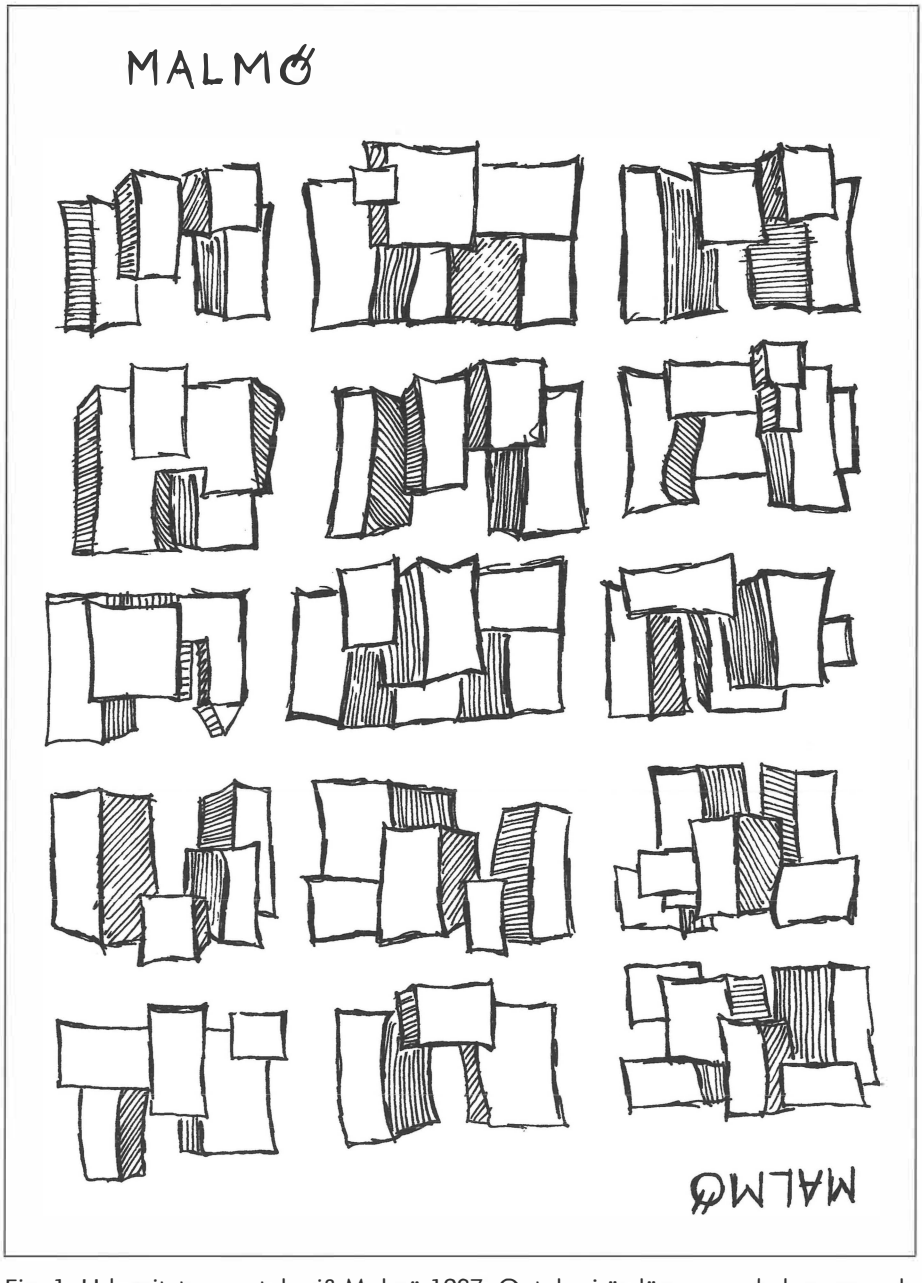

Fig. 1. Urbanitetens ontologi? Malmö 1987. Ontologi är läran om de begrepp eller kategorier man behöver anta för att kunna ge en sammanhängande, motsägelsefri och uttömmande beskrivning och förklaring av någon del av verkligheten.

FALLGROPAR BLAND PLATS, RUM, VARAKTIGHET OCH AKTÖRER

Kritiken till trots, den här arkeologin är speciell. Inte nödvändigtvis ”bättre” eller ”sämre” än någon annan. Den har en specifik karaktär genom val av material och metod med tillhörande vetenskapliga procedurkrav. Målet, dess kvalitativa innehåll, är det samma som i annan arkeologi: att skapa en fullare förståelse av människan som kulturvarelse, i olika miljöer, samt att belysa både det universella och det historiskt och socialt specifika. Den urbana arkeologin är en humanism.

Den urbana arkeologin arbetar med sekvenser av många skiftande aktiviteter inom ett begränsat utrymme. De olika typerna av spår och lämningar vi konfronterar har mycket stor potential att fånga städernas multivokalitet, men utgör också en form av logistiskt problem. Vid planeringen av undersökningar rör det sig ofta om handfasta problem, hur vi hanterar tiotusentals stratigrafiska relationer, tusentals fynd och tiotals arkeologer. Men även på en mera övergripande nivå tvingar staden i sig själv fram ett *urval:* När låsa Vad? Sekvensen på varje plats, i varje rum, utgör ju ett slags flöde. Arkeologen har därför att söka bringa struktur både i metodisk hantering av spår och lämningar, och i sin egen tolkningsprocess.

En utomordentlig tolkningsstege av det snitt som används vid modern stadsplanering, har presenterats av Vibeke Dalgas (t. ex. Andersson 2006). I korthet kan dess ”fyra element” beskrivas som en arbetsordning, vilken i sig spänner över hela registret av tänkande från Edward Harris stratigrafiska principer till Henri Lefebvre.

De rör inledningsvis frågor kring topografi och lokalisering – varför finns det här just här? Här är såväl ett landskaps- som långtidsperspektiv nödvändigt (Anglert 2006a; 2006b; 2007; Anglert *et al.* 2006; Anglert & Larsson 2008; Larsson & Anglert 2008; Larsson 2007b).

För det andra kommer frågor kring funktioner, vilket innebär ytterligare frågor kring exempelvis rörelse, handling och betydelser. Vilka aktörer har gjort vad vid vilka tidpunkter (Larsson 2006b).

För det tredje gäller det frågorna rörande administrativa och juridiska förhållanden, makt och struktur samt betydelser. Det vill säga vilka har kunnat inskriva mening i stadens gestaltning (Larsson 2006b; 2007a; Anglert & Larsson 2008).

En fjärde nivå utgörs av människors upplevelser, vilket är svårare att komma åt ju längre bak i tiden vi går.

Målsättningen är att befolka de miljöer vi undersöker. En kombination av stratigrafisk förståelse, tid-rumsanalys och handlingsteorier syftar till att författa en så detaljerad biografi som möjligt över konstruktionen av ytor och rum. Genom att frilägga rum och rörelsemönster kan varierande och föränderliga sociala mönster belysas (Larsson 2000: 133 f). Detta görs i en

successiv tolkning från den enskilda stratigrafiska enheten upp till hela landskapets organisation.

Reproduktionen av kulturella, ekonomiska och politiska institutioner är bundet till handlande i specifika tidsavsnitt och platser. De sociala institutionernas betydelse ges i dialektiken mellan plats och handling (Giddens 1997: 367). Förhållandet mellan individens rörelsemönster och aktivitet kan ses som ett "norm-aliserat" handlande relaterat till den sociala organisationens maktstruktur, det vill säga som en disciplinering av den dagliga aktiviteten (Pred 1981: 34ff). Social praxis är därför konkret i tid och rum. Man har här en möjlighet att studera olika former av styrkerelationer i vardagslivets praxis: när har vilka gjort vad (jfr Larsson 2006a)? Även här är det en fråga om repetitiva mönster på olika skalnivåer, allt ifrån placeringen av in- och utgångar i de källare som byggdes i Malmö under 1300-talet till användandet av likartade emblematiska uttryck i de skånska kuststäderna (Mårald 2006a; 2006b; Anglert & Larsson 2008).

Vi får även förstå tid med utgångspunkt i det materiella. Utanför subjektets upplevda tid, som sannolikt ligger bortanför arkeologins möjligheter, är detta något vi måste formulera i materiella termer, som någonting rumsligt, som varaktighet. Vid undersökningar framträder det förflutna som en sekvens av depositioner, lager eller byggnadslämningar. Trots att dessa depositioner i sig är mångtidiga, det vill säga innefattar material från flera tidpunkter och tidsflöden, representerar de enskilda ögonblick i tidsflödet. De är materiella resultat av handlingar som äger en unik position i rum och tid och som kan ordnas till en serie. Varaktigheten utgörs, förenklat uttryckt, av de relativa avstånden mellan dessa ögonblick. Denna segmentering utgör grunden för beskrivningen av den rumsliga och sociala organisationen. Det är olika former av rums varaktighet som vi kan framställa analytiskt och grafiskt i vår transformation av tredimensionalitet till tvådimensionalitet. Variationer, både i intensitet och varaktighet, framställda i grafisk form, ger skiftande mönster av rum, platser och sociala situationer av varierande varaktighet. I detta finns möjligheter att diskutera strukturerande principer (Larsson 2000: 44ff).

Att kunna lokalisera tid-rummet utgör alltså grunden för att tillämpa de strukturationsteorier som blivit allt populärare inom arkeologin under det senaste decenniet. Därför gäller det att *förstå* spår och lämningar. Exempelvis gav den äldre uppfattningen om "kulturlagertillväxt" en passiv syn som inte gjorde det möjligt att formulera stratigrafi som materiell kultur med självständigt utsagovärde och därmed omvandla det till källmaterial. Det innebär att det är mycket svårt att lokalisera tid-rum i äldre stadsarkeologi. Äldre källmaterial tvingar oss till en övergripande nivå.

Stadens omöjliga ontologier kräver följaktligen såväl uppmärksamhet som detaljskärpa. Det gäller att ha klart för sig vad det är som man utgår ifrån – och vart hän man syftar. Annars finns det en risk att man stannar upp i de nödvändiga procedurreglerna eller deskriptionen, det vill säga blandar

ihop empiriska förutsättningar och logiska villkor (jfr Habermas 1994: 77ff). Ett urbanarkeologiskt projekt är alltså krävande. Det behöver innefatta allt från detaljkunskap – rörande jordfläcken och krukskärvan – till övergripande historisk kunskap om exempelvis produktionsförhållanden så att de kan kopplas samman till en sammanhållen tolkningskedja (Redin 1982). En urban arkeologi kan näppeligen bedrivas av arkeologerna en och en, den kräver grupparbete och samvetenskap.

EN URBAN ARKEOLOGI UTAN ARKEOLOGI?

Rubriken är en definitionsfråga, vad jag menar är att fråga om vi kommer att få se en urban arkeologi som inte gräver särskilt mycket. Exploateringstempot i innerstäderna har gått ner på de flesta håll och vid de relativt fåtaliga fallen av förtätning förordas allt mer olika former av så kallat alternativa grundläggningsmetoder. De senare görs ofta med en oklar hänvisning till en förhoppning om "bevarande", men bör snarast ses som ett uttryck för att stratigrafins potential står i motsättning till google-världens rappa tempo, fragmentering och kortsiktighet. Stratigrafi kräver tid och resurser för att göras betydelsebärande.

Utmaningen består i att formulera möjligheterna i den rådande situationen. Vad gör vi då?

Under de senaste decennierna har förvisso både arkeologin och dess villkor förändrats. I mångt och mycket har det varit till det bättre – distinkta undersökningsplaner, ökad publicering och spridning av forskningen – medan annat, som privatisering och upphandling, riskerar att ytterligare fragmentera kunskapsuppbyggnaden. En sak som förhållit sig konstant under min tid som arkeolog är behovet av sammanställningar. Vårt deltagande i debatten kring dagens – och morgondagens – städer hämmas av den låga upparbetningsgraden av arkeologiska undersökningar.

Inom uppdragsarkeologin har det funnits vissa möjligheter att göra syntetiseringar i samband med mera omfattande infrastrukturprojekt. Sådana satsningar är dock ovanliga i innerstäderna. Eftersom fastighetsägaren inte kan förväntas betala för något som gjordes på granntomten för länge sedan ser sig länsstyrelserna ofta föranledda att betrakta varje undersökning för sig. De sammanställningar som görs inför nyexploatering blir med ekonomisk nödvändighet vanligtvis översiktliga.

Synteser är självklart nödvändiga för vidareutvecklingen av frågeställningar och metodik. Det handlar inte bara om att hantera rapportberget – och därmed fullgöra våra skyldigheter gentemot finansiärerna, det vill säga i slutändan skattebetalarna – utan även om att koppla samman och utvärdera gjorda undersökningars såväl tillkortakommande som möjligheter.

Bearbetningsbehovet har påtalats länge och under senare år har också en mängd initiativ tagits. Vad som vore önskvärt är kanske en tydligare

samordning, liknande Projekt Medeltidsstaden, som skapar förutsättningar för synteser. Detta så att allt det källmaterial som skapats befrias, tillskrivs mening och görs tillgängligt för ett aktivt historiebruk.

Dock förefaller möjligheterna att kunna finansiera sådana bearbetningar vara begränsade. Är det kanske för att sådan här grundforskning värderas lågt? Eller är det kopplat till en uppfattning om vad arkeologi är? Kanske odlas fortfarande "skattjaktsberättelsen": att upptäckter görs i fält och i sig själva är förklaring nog. Så är det ju inte. Upptäckter görs vid sammanställningar, bearbetning och syntetisering. Skattjaktsparadigmet tycks emellertid utgöra ett slags förväntningssystem (jfr Gansum 2005) som även vi själva internaliserat. Vår undersökning ska "betala sig" genom en omedelbar a-ha-upplevelse i form av ett banbrytande resultat/fynd. Detta förefaller mig vara en kontaminering från det rådande ekonomiska paradigmet om omedelbart synlig avkastning och som innebär att undersökningens källmaterial snarare betraktas som en slutprodukt än som den *utgångspunkt* det borde vara.

Sammanställningar och synteser får kanske istället göras utifrån andra utgångspunkter än KML eller den renodlade forskningens. Här har de olika kommunernas önskemål kommit att spela in på ett positivt sätt. Skapandet av stadsarkeologiska GIS har visat sig vara en möjlighet till en grundläggande form av sammanställning av äldre och yngre undersökningar. Om än i sin linda har detta visat sig vara en möjlighet att närma sig det befintliga källmaterialet från flera angreppsvinklar.

Under de senare åren har vi, i Skåne, haft möjlighet att i mindre omfattning göra några översikter (t.ex. Jönsson & Wallebom 2006). Problemställningarna har fått formuleras utifrån källmaterialens detaljeringsgrad. I den mån det genomförts undersökningar under det senaste decenniet har de fått fungera som "pelare" att hänga upp äldre observationer på. Möjligtvis kan de fungera som exempel på hur vi går vidare.

Ett sådant exempel utgörs av Trelleborg där en undersökning i kv. Herkules gav anledning till att omtolka stadens gestaltning i stort liksom möjlighet att förtydliga invånarnas roll i iscensättningen av stadslivet (Larsson 2006b: 269ff; 2007; Anglert & Larsson 2008). Det senare har också varit möjligt att, utifrån äldre undersökningar, diskutera för Ystads del (Larsson & Anglert 2008).

På en mera detaljerad nivå var det utifrån en omfattande undersökning i Malmö möjligt att i detalj följa hur äldre kulturlager hade använts och flyttats i samband med nybyggnationer under äldre tider. Detta var dels nödvändigt för att förstå fynden, dels gav insikter om ett repetitivt handlingsmönster som utgjort förståelseram vid bearbetning av äldre undersökningar (Balić 2006; Balić & Mårald 2005).

På den mest detaljerade nivån har innehållet i enskilda stratigrafiska enheter kunnat tas som utgångspunkt för ett resonemang kring eventuella restriktioner i försörjningsbasen hos de tidigaste invånarna i Lund (Larsson 2006b: 184f).

Arbetet är ännu i ett tidigt skede men de resultat som hittills skapats har visat sig kunna ligga till grund för vidare syntetiseringar med frågeställningar som ligger nära den klassiska urbansociologin, den så kallade Chicagoskolan (t.ex. Cuff & Payne 1984 för en sammanfattning). Utifrån det underifrånperspektiv som erbjuds genom undersökningens utgrävningsmoment kan man, med hjälp av den tolkningsstege som refererades ovan, blottlägga det rationella i det utifrån varje enskild undersökning till synes irrationella och genom dialektisk analys med uppifrånperspektivet formulera mer generella påståenden om samhället. Än så länge har vi uppehållit oss kring olika grader av målgemenskap mellan aktörsgrupper vid iscensättningen av städer under 1200-talet, men materialen rymmer även möjligheter att diskutera sociala spänningar och konflikter.

Skapandet av stadsarkeologiska GIS rymmer emellertid också en hel del problem. I mångt och mycket har diskussionen kring GIS rört sig om olika former för, och nivåer av, sökbarhet och i mindre grad om vad skillnader i olika tiders metodik, frågeställningar och föreställningar innebär för möjligheterna att syntetisera. Man skulle ju i och för sig kunna rycka lite uppgivet på axlarna och avfärda äldre undersökningar med en anakronistisk hänvisning till att de inte uppfyller dagens krav. Det vore att göra det allt för enkelt för sig, för att inte nämna de avgränsningsproblem som då uppstår: vilken undersökning som helst känns ju "gammal" i samma ögonblick man färdigställer rapporten och därmed formulerar hur man "egentligen" kunde ha gjort.

Skapandet av stadsarkeologiska GIS kommer med nödvändighet att innebära såväl reproduktion – i de fall äldre undersökningar är rapporterade – som nyproduktion av källmaterial. Det kunskapsteoretiska problemet består av att hantera flera lager av föreställningsvärldar som konstituerat varierande arkeologisk praxis, kort sagt, ett väldigt skiftande källmaterial samt hur vi kontextualiserar äldre förståelsehorisonter.

Häri finns dock ett problem med en urban arkeologi utan "arkeologi". Arkeologi är ett erfarenhetsbaserat hantverk och ett samspel mellan teori och praktik (jfr Andrén 1993). Färre undersökningar kommer att innebära en minskad kunskaps- och erfarenhetsgenerering, det vill säga en begränsning av praktiken. Det finns därmed en risk för en minskad förståelse av komplexiteten i så väl spår och lämningar som i äldre dokumentationsmaterial. Referens- och erfarenhetsramar blir inte tillräckligt vida. En konsekvens kan bli svårigheter att förhålla sig källkritiskt. Utan egen praktisk erfarenhet saknas insikt i vad som "saknas" och det blir svårt att göra en "tolkning av en tolkning". Resultatet blir då en reproduktion som omöjliggör omformulering av frågeställningar och ett misslyckande i att uppfylla den emancipatoriska utmaningen att granska urbaniseringen kritiskt.

REFERENSER

Andersson, H. 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland.* Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museum. Rapport Medeltidsstaden 73. Stockholm.

Andersson, H. 2006. Ett förord. I: Larsson, S. (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter.* Stockholm. S. 9–13.

Andrén, A. 1993. Kunskapspotentialen i stadsarkeologi. *META* 1993: 2. S. 41–43.

Anglert, M. 2006a. Centraliteten och dess platser. I: Ersgård, L. (red.). *Det förflutna är att räkna med. En vetenskaplig programskrift från UV.* Stockholm. S. 54–73.

Anglert, M. 2006b. Landskapets urbanitet. I: Larsson, S. (red.) *Nya stadsarkeologiska horisonter.* Stockholm. S. 229–269.

Anglert, M. 2007. The Urbanity of the Landscape – new perspectives on Scandinavian Towns. http://medieval-europe-paris-2007.univ-paris1.fr/M.Anglert.pdf.

Anglert, M. & Larsson, S. 2008. Landskapets urbanitiet och urbanitetens landskap. I: Andersson, H., Hansen, G. & Øye, I. (red.). *De første 200 årene – Nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer.* Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter, UBAS Nordisk nr. 5. Bergen. S. 303–322.

Anglert, M., Larsson, S., Mogren, M. & Söderberg, B. 2006. Att lägga ut diskursen i landskapet. I: Larsson, S. (red.) *Centraliteter. Människor, strategier och landskap.* Stockholm. S. 13–50.

Balić, I. & Mårald, I. 2005. Kv. Liljan 2 & 22, Malmö. Bilaga 1, Stratigrafisk redovisning. I: Larsson, S. & Balić, I. 2005. Arkeologisk slutundersökning 2004, Kv. Liljan 2 och 22, Malmö. *UV Syd, Dokumentation av fältarbetsfasen* 2005:6 / *Malmö Kulturmiljö, enheten för arkeologi, rapport* 2006: 2.

Balić, I. 2006. Massor med avfall. I: Larsson, S. (red.). *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö.* Stockholm. S. 217–229.

Cuff, E. C., & Payne, G. C. F. 1984. *Samhällsvetenskapliga perspektiv.* Göteborg.

Faubion, J. D. 1998. Introduction I: Faubion, J. D. (ed.). *Aesthetics, Method and Epistemology. Essential works of Foucault 1954–1984. Vol. 2.* London. S. XI–XLI.

Gansum, T. 2005. *Hauger som konstruksjoner – arkeologiske forventninger gjennom 200 år.* Göteborg.

Giddens, A., 1997 (1984). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge.

Habermas, J. 1994. *Samhällsvetenskapernas logik.* Göteborg.

Hastings, M. 1977. *Bomber Command.* London.

Jönsson, L. & Wallebom, U. 2006. *Tommarp och Simrishamn. Österlens medeltida städer.* Simrishamn.

Larsson, S. 2000. *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890–1990.* Archaeologica lundensia. Investigationes de antiqvitatibus urbis Lundae IX. Lund.

Larsson, S. 2006a. Den mänskliga staden? I: Larsson, S. (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter.* Stockholm. S. 29–87.

Larsson, S. 2006b. Gestaltningen av några skånska städer. I: Larsson, S. (red.). *Centraliteter. Människor, strategier och landskap i ett långt tidsperspektiv.* Stockholm. S. 167–292.

Larsson, S. 2007a. När man byggde staden Trelleborg. I: Larsson, S. & Arcini, C. (red.). *En arkeolog i Trelleborg.* Stockholm. S. 40–59.

Larsson, S. 2007b. The Formation of Towns – New Perspectives on Scandinavian Towns. http://medieval-europe-paris-2007.univ-paris1.fr/S.Larsson.pdf

Larsson, S. & Anglert, M. 2008. *Makten och Heligheten.* Ystadiana 2008. Ystad.

Mumford, L. 1972 [1942]. *Stadskultur.* Stockholm.

Mårald, I. 2006a. En parkeringsplats på Gamla Väster. I: Larsson, S. (red.). *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö.* Stockholm. S. 151–169.

Mårald, I. 2006b. Träkällare – ett stadsmanér? I: Larsson, S. (red.). *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö.* Stockholm. S. 207–215.

Nylund, K. 2007. Inledning. I: Nylund, K. (red.). *Periferin i centrum. Gränsöverskridande praktiker i Stockholms offentliga rum.* Göteborg. S. 9–20.

Pred, A. 1981. Power, Everyday Practice and the Discipline of Human Geography. I: Pred, A. (ed.). *Space and Time in Geography. Essays dedicated to Torsten Hägerstrand.* Lund studies in Geography. Ser. B. Human Geography No 48. Lund. S. 30–48.

Redin, L. 1982. Stadsarkeologi – perfektum i viss mån presens och något futurum. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3, Den medeltida staden. S. 21–30.

Simmel, G. 1981 [1903]. *Storstäderna och det andliga livet. Hur är samhället möjligt? – och andra essäer.* Göteborg.

Svensson, B. 2006. Stadens landskap. I: Larsson, S. (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter.* Stockholm. S. 15–27.

Wirth, L. 1938. Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology*, Vol. 44, No. 1 (jul. 1938). S. 1–24.

BEYOND THE GRAND NARRATIVE
HISTORICAL LANDSCAPE ARCHAEOLOGY

The most influential images of history are the grand narratives. A particularly dominant one is the biography of the nation, describing its history from a formation point to the present. These histories are most commonly linear, continuous and seen from the perspective of the absolute social elite. A striking example are previous views of the formation of the Danish kingdom. I argue that there are three main varieties of the grand narrative of Denmark, all corresponding to the above characterizations. As an alternative I propose the analysis of local and regional historical landscapes and the appreciation of individual actors and perspectives. Thus, manifestations are not seen as proofs of dominion but as claims to power whose real effects depended not just on its maker, but also on the reactions of the receivers. An informed historical landscape archaeology thereby demonstrates the shortcomings of the grand narratives and facilitates new views of history.

BORTOM DEN STORA BERÄTTELSEN

HISTORISK LANDSKAPSARKEOLOGI

ANNA LIHAMMER

De mest inflytelserika bilderna av historien består av en rad stora berättelser. En särskilt dominant sådan är den nationella historieberättelsen. Utvecklingen tecknas här som linjär, kontinuerlig och betraktad utifrån överhetens synvinkel. Historierna om det förflutna kan dock skrivas utifrån många olika perspektiv. Vi måste därför fråga oss vems historia vi skriver – och varför. Jag vill i denna artikel framhålla historisk landskapsarkeologi som en väg att finna alternativa berättelser.

Robert Layton och Peter J. Ucko har pekat på att det traditionellt förekommer två huvudtyper av landskapssyn i arkeologiska studier (Layton & Ucko 1999: 2ff). Den första, som dominerar i processuella studier, innebär en *ekologisk grundsyn*. Landskapet blir en ekologisk miljö. Här tenderar landskapet att bli endimensionellt, naturligt och objektivt – det finns bara *ett enda* landskap. Den andra sortens landskapssyn, den postprocessuella arkeologins, innebär en *kulturell grundsyn*. Landskapet blir en kulturell konstruktion, ett sätt att betrakta och förstå sin omgivning (Cosgrove 1998). På detta sätt blir landskapet flerdimensionellt och något som i första hand existerar i den enskilda människans uppfattning av sin omgivning – det finns *oändligt många* landskap (Bender 1993; 1998; Tilley 1994; Thomas 1996; Strang 1997).

Båda synsätten brister i ett praktiskt arkeologiskt sammanhang. Jag vill hävda att landskapet i stället står att finna i det dialektiska och dynamiska *samspelet* mellan människan och hennes omgivning (jfr Welinder 1992; 1993; Tilley 1994: 22ff; Saltzman & Svensson 1997). Då blir landskapet ett socialt konstruerat sammanhang inbegripande både människan och rummet. På detta sätt får vi ett landskap som rymmer många människor och flera olika perspektiv, ibland motstridiga och oförenliga. Detta är en naturlig följd av att människor betraktar och upplever samma fenomen på skilda sätt.

DEN STORA BERÄTTELSEN OM DANMARK

Ett exempel på en stor berättelse är teorierna kring den danska riksbildningen, som kan delas in i tre huvudsakliga inriktningar. Den dominerande versionen idag betraktar riksbildningen som en långdragen process med början

i äldre järnålder eller tidigare. En andra inriktning fokuserar det danska riket som färdigt i tidigt 700-tal och den tredje huvudlinjen ser riksbildningen som ett snabbt erövringsförlopp dirigerat av Jellingätten. Den mest framträdande skillnaden mellan de tre perspektiven är vilken tidsperiod som lyfts fram som den intressanta ur riksbildningssynpunkt, det vill säga svaret på frågan *när* Danmark blev till (Lihammer 2007: kap. 3).

Problemet är att den stora berättelsen om nationens historia gör anspråk på att omfatta *alla* människor, det är berättelsen om *oss*. Därför blir en avgörande fråga vem som egentligen får vara med när den tecknas. Vad gäller den danska riksbildningen medför låsningen vid det historiskt kända Danmark och det linjära, ofta evolutionistiska, historieperspektivet att det sätts likhetstecken mellan danerna och Danmark. Fokuseringen på elitens materiella kultur medför ett utpräglat uppifrånperspektiv. Den massiva och exkluderande koncentrationen på män och manliga aktiviteter kompletterar bilden. Den stora berättelsen visar sig i detta fall alltså vara endast ett perspektiv av många möjliga. Bakom selektiva val döljs alternativa historier och små berättelser, människor och lokala landskap.

DE SMÅ BERÄTTELSERNA

Vad händer då om man applicerar en mångdimensionell historisk landskapsarkeologi på ett riksbildningsscenario? När man byter geografisk och aktörsmässig utgångspunkt och förflyttar sig från den stora, nationella processen ut i de lokala landskapen blir bilden upplöst och annorlunda.

De lokala landskapen var det centrala i människors liv under vikingatiden. Detta gäller såväl de eliter som allt mera lyfts fram i forskningen kring den yngre järnåldern som alla andra människor. I det lokala sammanhanget har man haft sin familj, vänner och sociala roll. Man har upplevt sig som en del av detta landskap (Gurevitj 1985: 42ff).

Perspektiven på de lokala landskapen skiftar. På ett analytiskt plan kan man dela upp dem i *inifrån-* respektive *utifrån*perspektiv (Altenberg 2003: 66ff, 114ff). De olika individerna i det lokala landskapet förenas då av att de har ett inifrånperspektiv på det lokala sammanhanget. De är en del av detta. Kungarna, och andra representanter för vad som brukar betraktas som den riksskapande överheten kan på motsvarande sätt sammanföras i termen utifrånperspektiv. De båda perspektiven utesluter alltså inte varandra, utan är giltiga i samma lokala landskap vid samma tid.

I landskapet har de olika perspektiven, handlingarna och strategierna avsatt materiella spår. Exempelvis framträder *skapandet av platser* och därmed förändring av landskapet som den kanske viktigaste maktstrategin från den danska kungamaktens sida under den tidiga medeltiden. Borgeby i västra Skåne är ett tydligt exempel på en sådan skapad plats, Lund ett annat. Platserna kan förstås som skapade som olika former av anspråk avsedda att

kommunicera en ny diskurs (Larsson 2006: 174). På detta sätt kan man förstå den tidigmedeltida kungamakten som en aktör i landskapet, som genom olika former av strategier strävat efter att förbättra sina positioner. Men liksom man måste skilja på anläggandet av en plats och vad den faktiskt blev i det rumsliga sammanhanget (Lefebvre 1991), så måste man skilja på anspråk, reaktioner och effekt.

Genom ett landskapsorienterat synsätt blir synen på makt mer mångdifferentierad. I den stora berättelse om Danmark, som tecknas av forskningen kring den danska riksbildningen, dominerar en endimensionell och pyramidal maktsyn. Men man kan i stället med fördel applicera en heterarkisk förklaringsmodell som betonar maktens relationella natur. Omsatt till ett rumsligt sammanhang finns makten då på många platser och löper i alla riktningar. För att identifiera olika perspektiv kan man på ett analytiskt plan till exempel analysera platser och handlingar i landskapet i termer av *makt*, *medmakt*, *motmakt* och *likgiltighet*. Medan makt representerar överhetens maktutövning, den som i en hierarkisk modell blir den enda synliga, så visar de övriga andra aktörer i landskapet (jfr Mogren 2000: 54, 289). Motmakt behöver inte ta sig uttryck i form av uppror eller konfrontation utan kan visa sig på andra sätt, exempelvis i förändrade beteendemönster. Medmakten är liksom motmakten en reaktion på makten, men utifrån uttalat samarbete. Likgiltighet kan beskrivas som maktens motsats. När maktmanifestationer möts av likgiltighet blir de betydelselösa och får ingen reell effekt.

Vad gäller den stora berättelsen om nationen, kan man genom landskapet ge många olika perspektiv på vad som hände. Jag ska här som exempel diskutera östra Blekinge.

EXEMPLET ÖSTRA BLEKINGE

I den stora berättelsen om Danmark förbigås Blekinge med tystnad. I det mest omfattande projektet kring temat, *Fra Stamme til Stat*, nämns det till exempel inte alls (Mortensen & Rasmussen 1988; 1991). Blekinges vikingatida och medeltida historia har ändå skrivits med den stora berättelsen som ram. Fyra stolpvisa antaganden har fått utgöra utgångspunkterna. Det första är teorin att östra Blekinge under mellersta järnåldern styrdes av en elit i Augerum. Grunden är fyndet av en båtgrav här (Ödman 1983; Stenholm 1986: 87). Under vikingatiden förmodas sedan svearna ha styrt området från en handelsplats i Hallarumsviken (Atterman 1967; Stenholm 1986: 29, 184). Det tredje antagandet är att danerna fått makten någon gång innan år 1050. Detta är baserat på en gränsläggningstraktat som tidigare ansågs vara från denna tid (Stenholm 1986: 30ff, 72), men av Peter Sawyer omdaterats till 1200-tal (Sawyer 1991: 22). Under tidig medeltid förmodas danerna ha styrt området från kungaleven (Stenholm 1986: 71, 110ff, 174, 183ff).

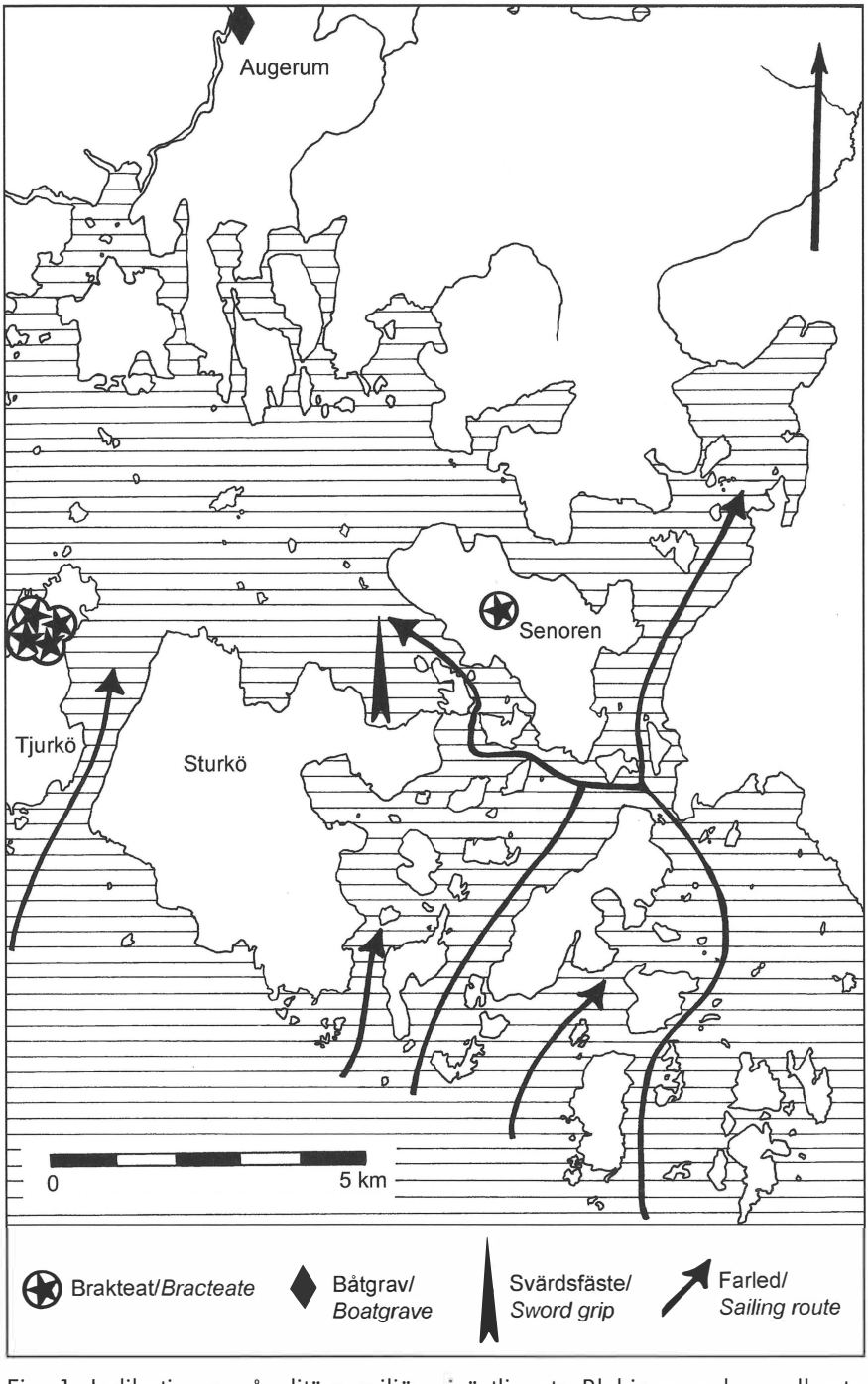

Fig. 1. Indikationer på elitära miljöer i östligaste Blekinge under mellersta järnåldern.

Det mest utpräglade draget hos landskapet i östra Blekinge är dess småskalighet. Jordbruksbygden splittras överallt upp i mindre bygder av skogsklädda höjdstråk. Man kan därför egentligen inte tala om *en* region som det gällde att vinna kontroll över. Den uppstyckade naturgeografin skapar i stället många mindre landskapsrum förenade av kommunikationsleder. Detta är också mycket tydligt när man vänder sig till det arkeologiska materialet, vilket nu kommer att belysas med en rad exempel.

Vår första anhalt blir båtgraven i *Augerum*, där en kvinna begravts med ett exklusivt smyckematerial. Platsen har framhållits som basen för en folkvandringstida och vendeltida elit förmögen att kunna behärska stora delar av östra Blekinge (Ödman 1983; Stenholm 1986: 87). Istället för att se den gravlagda kvinnan som en representant för en mäktig elit med omfattande regional makt måste vi förankra henne i sitt sammanhang. Området kring Augerum kan ses som ett av flera lokala landskap. Kvinnan har levt sitt liv i detta och det finns ingen anledning att uppfinna ett regionalt maktområde.

Platsen är dessutom ingen ensam representant för hög status i östra Blekinge vid denna tid. Även på andra platser har människors ambition att föra en aristokratisk livsstil avsatts i materiell form och även om indikationerna är få är det tydligt att miljöerna fördelar sig på flera olika platser runt om i landskapet. Mest känt är runstensmonumentet i Björketorp. Andra är det gyllene fästet till ett ringknappssvärd och de guldbrakteater som hittats på en rad platser i skärgården (Jacobsen & Moltke 1942: 410ff, 543f, 547ff; Arrhenius 1960: 182; 1985: 145f; Andrén 1991: 253).

För vikingatidens del har området i det inre av *Hallarumsviken* tolkats som en centralplats av särskild dignitet varifrån svearna styrt en stor del av Blekinge (Ohlsson 1939; Atterman 1967; Stenholm 1986). I det vikingatida materialet från östra Blekinge kan man dock se ett flertal koncentrationer till olika mindre områden och skönja möjliga lokala eliter på flera platser.

Ett talande exempel är bygden kring *Listerby* och *Förkärla*. Där kan man skönja konturerna av flera lokala eliter under vikingatiden. Från bygden finns skattfynd, exklusiva gravgåvor, omfattande marina spärranläggningar och ett stort antal gravfält (Hansson 1987: 28; von Heijne 2004: 264f).

På udden *Skällenäs* på nordöstra Sturkö restes en runsten i Jellingstil omkring år 1000. På stenen beskriver resaren sig själv som "Gudes skeppare". Stenen restes invid havet med inskriften vänd mot söder (Jacobsen & Moltke 1942: 415f). Vid ungefär samma tid uppfördes en spärranläggning strax intill på ett sätt som tvingade alla förbipasserande skepp att segla invid näset (Svanberg 1995). På Västra Skällön utanför Skällenäs deponerades också ett omfattande skattfynd (Hårdh 1976: 22f; von Heijne 2004: 266). Runstenen på Skällenäs bör i så fall ses som uttryck för en persons förbindelse med den danska kungamakten, inte som att danerna vunnit hegemoni över området. Det är tydligt att markeringen skett utanför de traditionella lokala landskapssammanhangen. Någon har manifesterat sin betydelse, men man har gjort det långt ifrån de centrala jordbruksbygderna i östra Blekinge. Resandet

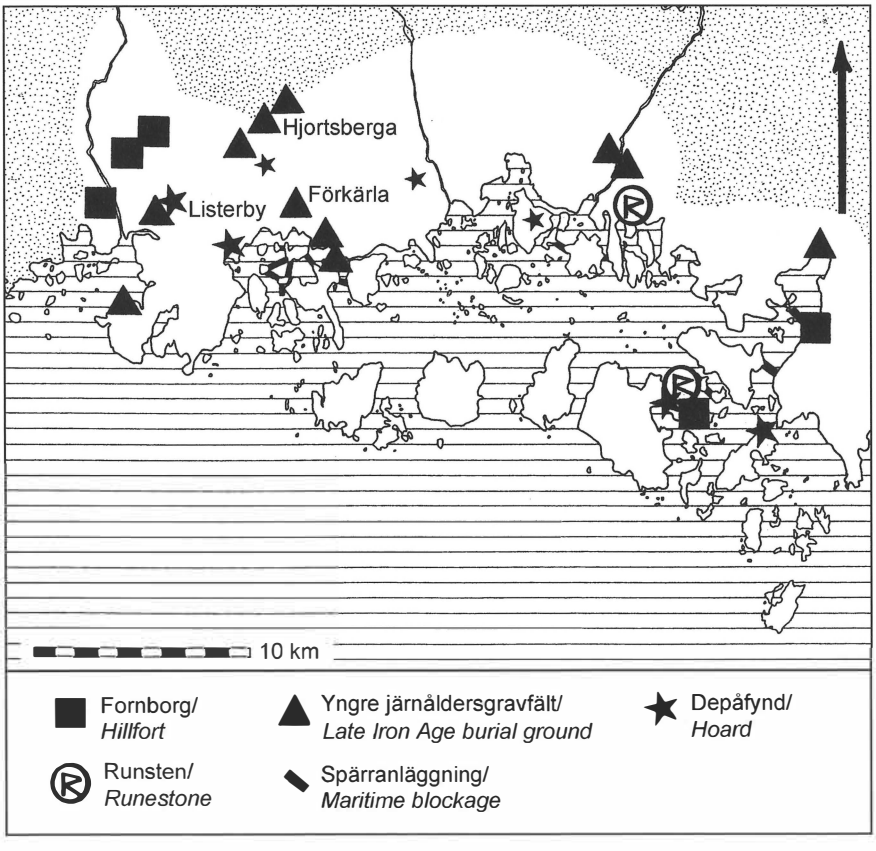

Fig. 2. De vikingatida lämningarna kring Listerby och Förkärla jämfört med resten av östra Blekinge.

av runstenen har inte heller fått någon synbar effekt i jordbruksbygderna. Avsaknaden av effekt, eller om man så vill uttryck för *likgiltighet*, understryker i praktiken också avsaknaden av överregional makt i området.

Det är svårt att upprätthålla bilden av ett vikingatida östra Blekinge dominerat av svear på en handelsplats i det inre av Hallarumsviken. I östra Blekinge har det funnits goda grunder för flera lokala eliter, men landskapets förutsättningar visar att det inte funnits utrymme för att realisera några mera omfattande härskarambitioner. Den uppsplittrade topografin har däremot gjort kommunikationslederna särskilt betydelsefulla.

Vänder vi oss till den tidiga medeltiden så är det äldsta skriftliga sammanlänkandet av östra Blekinge och den danska kungamakten ett donationsbrev från 1182. Brevet rör en donation till premonstratenserklostret i Vä och nämner några egendomar i Blekinge (*DRB* 1. III, nr 102). Den nästan samtida Kung Valdemars jordebok från 1200-talets början nämner tre platser i östra Blekinge som kungalev, nämligen Ronneby, Lösen och

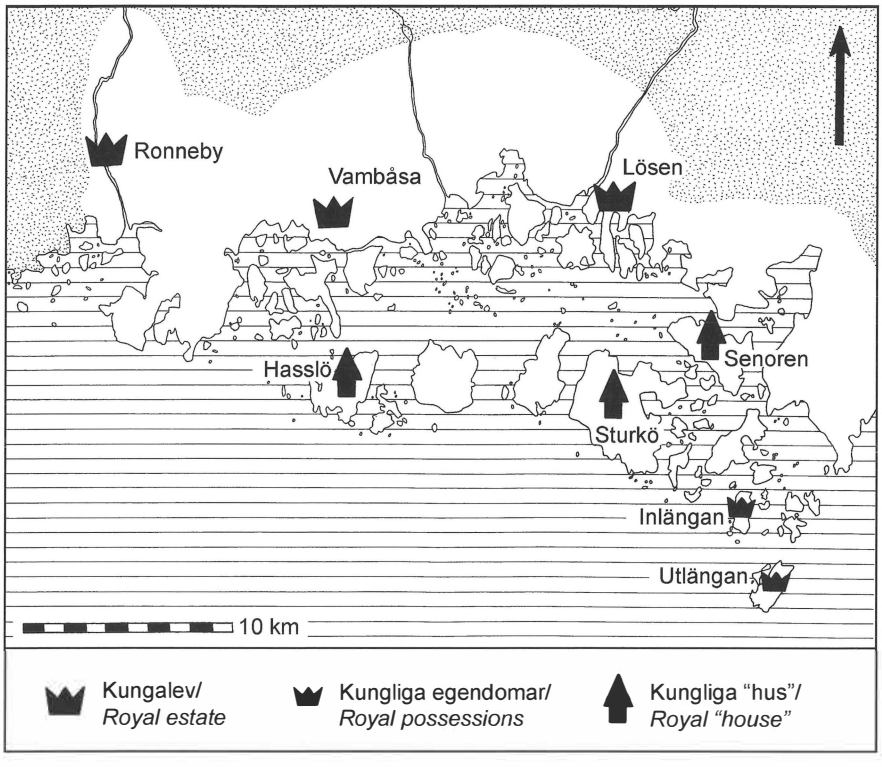

Fig. 3. Uppgifter om östra Blekinge ur Kung Valdemars Jordebok.

Vambåsa (Aakjær 1926–1943: 115f (fol. 29v-30r)). Av dessa har Ronneby och Lösen tolkats som riktiga kungalev. Vad detta innebar är oklart, men de anses vara platser varifrån danerna behärskat området.

Lösen och Ronneby utmärks av sina kommunikativt sett mycket gynnsamma lägen i landskapet. Lägena i sig väcker dock nya frågor. Framför allt om hur en västdansk kungamakt kunnat förstå att just dessa tre platser faktiskt var de mest strategiska i hela östra Blekinge, hur denna kungamakt kom i besittning av dem och om det är rimligt att tänka sig att det skedde samtidigt och kring år 1000.

Det uppenbara svaret är att det är omöjligt. Östra Blekinges landskap präglas av att det är uppstyckat, varierat och småskaligt. Skärgården försvårar överblicken ytterligare. För att kunna förstå den regionala strategiska betydelsen hos platserna krävs mycket god lokalkännedom. Samtidigt som kungaleven är tydliga utslag för ett utifrån kommande intresse, ett *utifrånperspektiv* på det lokala landskapet, är det samtidigt uppenbart att de kräver ett *inifrånperspektiv* för att kunna etableras. Grunden för kungaleven i östra Blekinge bör därför vara allianser med lokala eliter.

För den tidiga medeltidens del kompliceras den stora berättelsen också av en rad andra företeelser. Ett exempel är en runsten från Lösen. Stenen

restes vid 1000-talets mitt av Toka, efter Gunne den gode, Gyrds arving. Stenen utfördes i en stil som brukar kallas "svensk påverkan". Stilen uppträder även i exempelvis i sydöstra och nordöstra Skåne, Möre samt på Bornholm, Gotland och Öland (Jacobsen & Moltke 1942: 387f; Moltke 1976: 309f; Williams 1993). Titeln, *en arving*, som nämns i runtexten kan tolkas som son. Det rör sig alltså om en kvinnlig resare som sannolikt rest stenen efter en familjemedlem. Intressant är i sammanhanget stenens hänvisning bakåt i generationerna och till traditionen samt dess avsaknad av kopplingar till kungamakten och företeelser västerut överhuvudtaget.

I *Västra Vång*, har Blekinges mest spektakulära skattfynd påträffats (Hårdh 1976: 15; von Heijne 2004: 263ff). Hacksilverskatten (*tpq* 1120) är mycket omfattande och innehöll bland annat mer än 4130 mynt. Detta är en av flera sena hacksilverskatter i Blekinge och berättar om stora skillnader gentemot sedvänjor längre västerut. Från ungefär 1000-talets mitt, den tidpunkt då tidigare forskning anser att Blekinge definitivt inlemmats i det danska riket, är sammansättningen av de blekingska skatterna – och även de på Bornholm – helt annorlunda gentemot de skånska. Vid denna tid börjar de skånska skatterna domineras av danska mynt, för att efter 1075 inte innehålla några andra mynttyper eller föremål (Hårdh 1976: 44, 142f; von Heijne 2004: 21, 156f). De blekingska skatterna ser annorlunda ut, med mynt från flera områden och stort inslag av hacksilver. "Att Blekinge skulle vara en del av Danmark under 1000-talet och början av 1100-talet är inte synligt i myntmaterialet. När en reglerad myntcirkulation införs i de centrala delarna av Sydskandinavien, omfattas uppenbarligen inte Blekinge av denna" (von Heijne 2004: 157).

Den struktur som möter oss i KVJ tycks vara relativt ny. Det rör sig inte, som ofta antagits, om en struktur som framträder i sin slutgiltiga form kring 1000-talets mitt, utan om en utveckling som möjligen inleds då. Donationsbrevet från år 1182 visar att kungamakten hade egendomar i området under sent 1100-tal. Å andra sidan visar materialet från skattfynden att Blekinge ännu under det tidiga 1100-talet inte inkorporerats i det danska monetära systemet. Toka reste vid 1000-talets mitt en runsten i Lösen. Stenens stil ansluter inte västerut till det danska området, utan snarare till områdena vid Östersjön, Götalandskapen och Mälarlandskapen. Skällenässtenen visar på ett annat sätt på en avsaknad av överregional västlig makt. Familjen i Västra Vång har lagt ner ett skattfynd med stort inslag av hacksilver långt efter att dessa handlingar praktiserades i andra delar av det senare medeltida Danmark. Skatten skulle kunna spegla hur en del av den gamla lokala eliten reagerar eller rentav protesterar mot förändringar i det omgivande samhället. Jag menar att man skulle kunna se det som ett uttryck för *motmakt*. Därmed kan man peka på mitten av 1100-talet som den rimligaste tiden för etablerandet av ett kännbart kungligt inflytande i området. Detta understöds av de möjliga uttryck för reaktioner mot kungamakten som syns i materialet.

Genom att sätta platser och manifestationer i relation till varandra och till landskapet kan man därför förändra bilden av Blekinges historia. Men för att göra det krävs det att man tar sig bakom den stora berättelsens ramverk. Det har aldrig handlat om *en* region som *en* makthavare utövat makt över. Inte heller kan man se några tecken på ett tidigt möte med en tänkt dansk riksbildning. Det är tydligt att äldre bilder av områdets historia varit förenklade och konstruerade med grund i antaganden som inte är hållbara. En tidigare fokusering på det innersta av Hallarumsviken har visat sig kunna ersättas av flera mindre, men betydelsefulla vikingatida fokusplatser. Man måste tala om ett landskap med många mindre, men viktiga platser. Aktörer är dock inte platserna utan de människor som levde i landskapet. Den gravlagda kvinnan i Augerum bör ses som en representant ur en aristokratisk familj, vars status sannolikt hade lång hävd i det lokala landskapet. Gude eller hans skeppare skapade å sin sida en annan och ny typ av plats på Skällenäs långt ute i skärgården.

BORTOM DEN STORA BERÄTTELSEN

Konsekvensen av att applicera ett mångdimensionellt landskapsarkeologiskt synsätt på den stora berättelsen är således att den upplöses. Det finns helt enkelt inte *en* riksbildningsprocess eller *en* stor berättelse som omfattar allt och alla. I stället måste man tala om många små händelseutvecklingar kopplade till lokala sammanhang och människor. Tanken på processer har kritiserats på ett generellt plan (Clastres 1987), men också utifrån specifika arkeologiska frågeställningar (t. ex. Christophersen 2000).

Jämför man flera olika områden i Sydskandinavien är det tydligt att mötet med det danska riket sett mycket olika ut i skilda områden – och att den stora berättelsen inte förmår förklara vad som egentligen hänt i de lokala landskapen. Fragmenterar man den stora berättelsen är det därför tydligt att det vi ser inte är en process utan anspråk, uttryck för kungens ambitioner i rummet. Detta är inte hela bilden. I stället bör vi söka aktörer, grupper, nätverk och klungor av händelser. Anspråken har mött motmakt, medmakt eller likgiltighet. Människor har inte upplevt sig som delaktiga i en process eller som byggklossar i skapandet av ett danskt rike. De har i stället varit delar av en komplex verklighet och handlat utifrån tid- och rumspecifika ideal, strategier och värderingar.

Processen som perspektiv för att se på tiden före det kristna medeltida danska riket existerar därför enbart om man tar sin utsiktspunkt i detta rike och kungens perspektiv och blickar bakåt. Men detta är en selektiv efterkonstruktion, en stor berättelse som döljer de små.

REFERENSER

Aakjær, S. 1926-1943. *Kong Valdemars Jordebog. 1. Bind: Text.* København.

Altenberg, K. 2003. *Experiencing Landscapes. A study of Space and Identity in Three Marginal Areas of Medieval Britain and Scandinavia.* Lund Studies in Medieval Archaeology 31. Stockholm.

Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning.* Band 49. Årg. 1983. Hf 1. Lund.

Andrén. A. 1991. Guld och makt – en tolkning av de skandinaviska guldbrakteaternas funktion. I: Fabech, C. & Ringtved, J. (red.). *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11–15 april 1989.* Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Århus. S. 245–256.

Arrhenius, B. 1960. Båtgraven från Augerum. *TOR* 1960. S. 167–185.

Arrhenius, B. 1985. *Merovingian Garnet Jewellery. Emergence and social implications.* Stockholm.

Atterman, I. 1967. *Kring Hallarumsviken. Utflykter i en östblekingsk vikingabygd. Särtryck ur Blekingeboken* 1967. Karlskrona.

Bender, B. 1993. Introduction. Landscape – meaning and action. I: Bender, B. (ed.). *Landscape. Politics and Perspectives.* Providence. S. 1–17.

Bender, B. 1998. *Stonehenge. Making space.* Oxford.

Christophersen, A. 2000. Byen er død. Så hvad gjør vi med historien? *META* 2000: 2. S. 3–15.

Clastres, P. 1987. *Society against the State. Essays in Political Anthropology.* New York.

Cosgrove, D. E. 1998. *Social Formation and Symbolic Landscape.* Madison.

Danmarks Riges Breve 1. Række 3. Bind. Breve 1170–1199 og Abbed Wilhelms brevsamling. 1977. Christensen, C. A. & Nielsen, H. & Blatt, F. (red.) København.

Gurevitj, A. J. 1985. *Categories of medieval culture.* London.

Hansson, M. 1987. *Regionala kontaktmönster. En jämförelse mellan Blekinge och den södra delen av Kalmar län under yngre järnålder.* Stencil (C-uppsats, arkeologi). Lund.

von Heijne, C. 2004. *Särpräglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800–1130).* Stockholm Studies in Archaeology 31. Stockholm.

Hårdh, B. 1976. *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°, N° 9. Lund.

Jacobsen, L. & Moltke, E. 1942. *Danmarks runeindskrifter. Text.* København.

Larsson, S. 2006. Gestaltningen av några skånska städer. I: Larsson, S. (red.). *Centraliteter. Människor, strategier och landskap.* Stockholm. S. 167–292.

Layton, R. & Ucko, P. J. 1999. Introduction: gazing on the landscape and encountering the environment. I: Layton, R. & Ucko, P. J. (eds.). *The Archaeology*

and Anthropology of Landscape: Shaping your Landscape. New York. S. 1–20.
Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space.* Oxford.
Lihammer, A. 2007. *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i östra Sydskandinavien.* Lund Studies in Historical Archaeology 7. Lund.
Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi.* Lund Studies in Medieval Archaeology 24. Stockholm.
Moltke, E. 1976. *Runerne i Danmark og deres oprindelse.* København.
Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.) 1988. *Fra Stamme til Stat 1. Jernalderens stammesamfund.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Århus.
Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.) 1991. *Fra Stamme til Stat 2. Høvdingesamfund og Kongemagt.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2. Århus.
Ohlsson, B. 1939. *Blekingskusten mellan Mörrums- och Ronnebyån. Namnhistorisk undersökning.* Skrifter utgivna av Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning, 5. Lund.
Saltzman, K. & Svensson, B. 1997. Inledning. *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen.* Stockholm. S. 9–20.
Sawyer, P. 1991. *När Sverige blev Sverige.* Occasional Papers on Medieval Topics, 5. Alingsås.
Stenholm, L. 1986. *Ränderna går aldrig ur – en bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 2. Lund.
Strang, V. 1997. *Uncommon Ground. Cultural Landscapes and Environmental Values.* Oxford.
Tilley, C. 1994. *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments.* Oxford.
Thomas, J. 1996. *Time, Culture and Identity. An interpretive archaeology.* London.
Welinder, S. 1992. *Människor och landskap.* Aun 15. Uppsala.
Welinder, S. 1993. *Miljö, kultur och kulturmiljö.* Stockholm.
Williams, H. 1993. Möres runinskrifter. I: Williams, H. (red.). *Möres kristnande.* Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 2. Uppsala. S. 85–116.
Ödman, A. 1983. Ett stadssamhälles uppkomst och fall. *Blekingeboken* 1983. S. 137–158.

GLOBALIZATION, PLANTATIONS AND LANDSCAPE CHANGES IN COLONIAL CEYLON (SRI LANKA)

It is high time to deal with the big issues again. Historians have already entered a new phase of world-historical studies, but archaeologists still have to catch up. As a small contribution this article takes on one of the buzz-words of our time: globalization. Contrary to common belief globalization is not a new phenomenon; it reaches back thousands of years in the history of mankind. Neither is it a phenomenon emanating from the Occident. The globalizing processes have been studied as economic, social and also cultural issues, but there is certainly also a case for ecological issues and the physical landscape. This article gives a few indications of how historical archaeologists, and their colleagues in trans-disciplinary collaborations, can contribute to the study of landscape transformations due to the demands of the world market. As part of a multi-disciplinary effort to define a field of study that can be termed historical political ecology, this author is studying the plantation landscapes of colonial Ceylon, present-day Sri Lanka, and their antecedents – the cultural landscapes of the late pre-colonial kingdom of the island and of the early colonial contact-zone along the littoral – that were eclipsed by plantations. The methodology here is taken from history, geography, anthropology and palaeoecology. Historical archaeology thus becomes a channelling perspective, a nexus or an interface, rather than a discrete empirical or methodological field.

GLOBALISERING, PLANTAGER OCH LANDSKAPSFÖRÄNDRINGAR I KOLONIALTIDENS CEYLON (SRI LANKA)

MATS MOGREN

Vi lever i en närsynt epok, men det är knappast en insikt som präglar den offentliga kulturdebatten. Sedan Berlinmuren förvandlades till souvenirer, har många tyckt sig leva i ett avskiljt nu, en ny skön värld som ingenting har gemensamt med det som funnits tidigare. Under 1990-talet började man prata om globalisering som om det vore ett nytt fenomen. Ingenting kunde vara mer närsynt.

Med globalisering menar vi generellt att fenomen i olika delar av världen integreras med varandra och att det ömsesidiga beroendet mellan världsdelarna ökar. Den analytiska kontexten är den största möjliga: planeten vi bor på, eller med en ekologisk tematik kanske snarare biosfären. Många kopplar den till kolonialismen och imperialismen, och det är denna yttring av globaliseringen vi skall befatta oss med här, men fenomenet är mycket äldre än så.

Begreppet globalisering innebär inte exakt samma sak som det sedan decennier utnyttjade världssystem-begreppet. De båda termerna betecknar t.o.m., som Roland Robertson påpekat (Robertsson 1992: 15), rivaliserande perspektiv. Det finns emellertid en stor mängd beröringspunkter (jfr bidrag till denna volym, Andersson 2009).

Det har dykt upp ännu en neologism, glokalisering. Begreppet användes tidigast av japanska ekonomer för ca 20 år sedan för att beteckna en produkt som är avsedd för en global marknad, men anpassad efter lokala behov och önskemål. Det utvecklades sedan vidare av främst amerikanska sociologer, vilka menar en företeelse som kombinerar både globaliserande och partikulariserande tendenser, en förmåga att överbrygga skalnivåer och/eller att från främmande kulturer kunna ta upp element som man kan tillgodogöra sig utan att de står i strid med egna värderingar och normer.

Inom arkeologin skulle vi kunna använda glokaliseringsbegreppet för ”varor” (i vidaste bemärkelse) och andra företeelser, som har en tydlig inspiration utifrån, förmedlad av t.ex. fjärrhandelskontakter, men som har anpassats till lokala behov, eller varor som har producerats i exportsyfte men anpassats till den mottagande marknaden.

ETT MYCKET GAMMALT FENOMEN

Visserligen tycks tempot i globaliseringen vara exponentiellt accelererande i vår tid, och vi kan troligen även tala om en kvalitativ förändring i och med att alla på hela planeten potentiellt har möjlighet att stå i *direkt* kontakt med varandra genom Internet och andra kommunikationsmedel, men regelmässiga fjärrkontakter är ingenting nytt.

Man kan utpeka århundradena strax före vår tideräknings början, fr.a. det andra, som början på den första globaliseringsperioden. Då finns arkeologiska belägg för kontakter i alla riktningarna mellan Öst- och Sydöstasien och Sydasien, och mellan Sydasien och Västasien, Östafrika och Sydeuropa. De båda amerikanska kontinenterna kunde emellertid vid denna tid ha legat på en annan planet; trots sporadiska kontakter över Stilla Havet i förkolumbiansk tid kan man inte påstå att de på något sätt utgjorde en del av en samlad värld. Det är alltså inte fel att tala om det enbart Afro-Eurasiatiska nätverket som en globalisering.

Under det betydelsefulla andra århundradet före vår tideräkning dyker också en av de tidigaste ”glokaliserade produkterna” upp, den indiska s.k. ”rouletted ware”-keramiken, en drejad keramik som med all sannolikhet är tillverkad i Sydasien, även om de exakta produktionsplatserna ännu är okända, men som lika uppenbart är starkt kulturellt influerad från Medelhavsområdet. Keramiken har också påträffats så långt österut som i Vietnam och på Java och Bali och västerut i Egypten. Vi kan därför fokusera på Sydindien-Sri Lanka som den mest centrala knutpunkten i detta den första globaliseringens nätverk – kanske en perspektivförändring för eurocentriker som nog skulle tänka på Egypten eller Levanten, i första hand. Just beteckningen nätverk, som har lanserats i detta sammanhang av far och son McNeill (McNeill 2006: 24), passar mycket bättre för förståelsen av en polycentrisk – eller kanske t.o.m. acentrisk – värld än beteckningen världssystem som förutsätter hierarkier.

Globaliseringen karaktäriseras av övergripande expansions- och kontraktions-faser. Den första globaliseringsfasen försvagas under 300-talet e. Kr. för att under 600-talet växla över i en andra globaliseringsperiod, en tredje under 1000–1200-talet, en fjärde i och med den europeiska expansionen fr.o.m. 1500-talet och en femte under 1800-talets frihandelsperiod. Tiden efter murens fall och Internets introduktion skulle därmed kunna ses som den sjätte. Kontraktionsperioderna har knappast inneburit att hela makroregioner fullständigt har länkats bort från de stora sammanhangen. Det är snarast så att vi bör tänka oss ett oscillerande kontinuum. Begreppet globalisering kan således ges en mer än 2000-årig historia. Globaliseringen utgår alltså inte från Västerlandet, den är i sann bemärkelse global.

Vad som är nytt i och med den europeiska koloniala expansionen, i synnerhet under dess imperialistiska fas under 1800-talet, är att den politiska makten, det formella imperiet, ges globala dimensioner. Före industrialismen

kunde ingen enskild makt utöva hegemoni; de europeiska makterna balanserade varandra och mot sig hade de Kina och de islamiska s.k. "krutimperierna", dvs. Ottomanska imperiet, Safavidiska imperiet och Moghul-imperiet. I och med det försprång som Storbritannien fick under decennierna kring 1800, så kunde man från Trafalgar och fram till Första Världskriget hävda en hegemoni över haven, en väpnad Pax Britannica, som de andra inte kunde häva. Det formella imperiet där solen aldrig gick ner var emellertid endast en del av denna hegemoni som också tog sig uttryck i ett informellt, ekonomiskt imperium med enorma investeringar på ojämlika villkor i främst Latinamerika.

Globaliseringen kan betraktas som en av de "stora berättelserna". Den är därtill den viktigaste av alla berättelser, om man vill förstå mänsklighetens förändringsdynamik (och det är väl just det som är syftet med arkeologi och historia). Nyckelorden är kommunikation, möte och samband, och för att förstå förändringsdynamiken är det just dessa företeelser vi måste studera. Hittills är det främst historiker av olika schatteringar som har arbetat med dessa frågor, medan arkeologerna har hållit sig i bakgrunden.

Det finns framstående undantag, men de är tillräckligt få för att bli uppmärksammade av just detta skäl (t.ex. Orser 1996). Dessa arkeologers temata är ofta kulturmötesprocesser och olika yttringar av makt och motstånd, nog så väsentliga studiefält. Att man inom ramen för arkeologin tar sig an själva det fysiska landskapets transformationer hör emellertid till ovanligheterna. Det har hittills varit naturvetarnas, kulturgeografernas och humanekologernas domän; arkeologerna är fortfarande lätt räknade. Likväl är det kanske i studiet av landskapsförändringarna som framväxten av de globala beroendestrukturerna enklast och entydigast kan uppfattas.

HISTORISK-POLITISK EKOLOGI

Det har blivit hög tid för de stora frågornas och de stora berättelsernas återkomst, och det finns ingen anledning till att arkeologin inte skulle vara med och berätta. Berättelsen om globaliseringen är kanske den största av dem alla. Tvärvetenskapliga ansatser är helt nödvändiga för berättelsernas fullödighet, men det finns även ett utrymme för "trespassing" som akademiskt ideal.

Projektet *Landscape transformations in the plantation districts of colonial Ceylon* är en del av det större projektet *Power, Land, and Materiality: Global Studies in Historical-Political Ecology as a Framework for Assessing Visions of Sustainable Development*, som drivs av forskare från fem olika discipliner vid fyra olika svenska universitet. Syftet är att integrera ett sammanhängande, tvärvetenskapligt teoretiskt och metodologiskt ramverk för att studera långsiktiga miljöförändringar. I detta ingår en strävan att utveckla en gemensam och väl konsoliderad teoriram. Denna benämnes tentativt *global historisk-politisk ekologi*. Landskap betraktas som *kumulativa* (dvs.

diakront konstituerade) *materiella* avtryck av markanvändning som bottnar i skiftande regionala och globala *maktrelationer*, och den lämpliga analysnivån är den *globala*, eftersom maktrelationerna under lång tid har varit globala (Projektprogram).

Forskningsfältet *historisk* ekologi, med emfas på landskapsförändringarnas materialitet, har varit relativt livaktigt sedan början av 1990-talet och här har även arkeologer deltagit. Forskningsfältet *politisk* ekologi, där landskapsförändringarnas samband med samhälleliga processer har betonats, har varit lika livaktigt, men det domineras av geografer och antropologer och är mer samtidsbetonat. *Power, Land and Materiality* försöker kombinera dessa båda forskningsinriktningar utifrån premissen att landskapsförändringar i förfluten tid hade politiska aspekter likaväl som de har det i vår samtid (jfr också de olika bidragen i Hornborg *et al.* 2007). Som Alf Hornborg träffande har uttryckt saken: det gäller att inte bara politisera miljön, utan också att ekologisera världssystemet (Hornborg 2007a: 4).

Det i och med detta projekt lanserade kombinationsbegreppet historisk politisk ekologi sammanfaller i viss mån med det främst i Nordamerika lanserade begreppet *global-change archaeology* (Hardesty 2007). Även där försöker man kombinera den historiska ekologin med den politiska, inte minst genom att synkretiskt sammanföra en processuell med en post-processuell arkeologi. Från den äldre skolan lånar man den närmast naturvetenskapliga mätbarheten, från den yngre en emfas på *agency*. Man betonar likaledes nödvändigheten av multidisciplinära forskningsmiljöer. Den teoretiska synkretismen är helt oundgänglig. Föresatserna torde inte gå att uppfylla utan vare sig en strikt mätbarhet eller en betoning på aktörerna bakom förändringarna.

Ojämlika utbytessystem fanns långt innan européerna började expandera ut över världen, men det första man tänker på när det gäller de politiska aspekterna av ekologin är väl de ojämlika flöden som den europeiska kolonialismen och imperialismen skapade. Delprojektet om det koloniala Ceylon (Sri Lanka) tar sig an just detta.

KANELENS HEMLAND

Sri Lanka är idag ett land som till mycket stor del har danats av att det har en historia som plantagekoloni. Före 1972 hette landet Ceylon, och all politisk korrekthet till trots, är det detta namn som jag använder när jag talar om dess koloniala period, åtminstone dess senare brittiska del. Britternas föregångare holländarna kallade också ön för Ceylon, eller Ceylan. Dessas föregångare portugiserna benämnde den Ceilão, och redan Marco Polo, mot 1200-talets slut, nämner Zeilan, liksom Ibn Battúta några decennier senare (Seylán).

Lanka är det urgamla namnet på ön och i vardagligt tal kallar singaleserna sitt land Lankawe, tamilerna Īlam. I det centrala höglandet fanns från 1500-talet och fram till 1815 en inhemsk arvtagarstat till den antika högkulturens enhetskungadöme, som hade sin huvudstad i Kandy. Från

1595 var detta den enda återstående singalesiska statsbildningen på ön, och den bör egentligen benämnas Sinhalē eller Tun-Sinhalē (de tre Sinhalē), som den kallades av sin egen befolkning i sin samtid. De flesta refererar emellertid till begreppet Kandy-riket.

Det var framför allt handeln med kryddor som föranledde européerna vid 1400-talets slut att slå sig in på den väldiga gemensamma marknad som Indiska Oceanens randländer utgjorde. I Ceylons fall var det kanelen som lockade. Kanel heter på latin *Cinnamomum verum* eller *Cinnamomum zeylanicum*. Båda namnen har visst förklaringsvärde. *Cinnamomum* kommer från grekiskans kinnamomon, vilket lånats från fenikerna, vilka i sin tur lånade in ordet längre österifrån. Detta bevisar i sig produktens betydelse i den tidiga globala handeln. *Verum* betyder förstås äkta, och syftar på att denna art är den egentliga kanelen; det finns även vissa Cinnamomum-arter i Öst- och Sydöstasien (kinesisk cassia, Saigon-kanel, indonesisk kanel etc.), Oceanien och även i Nya Världen som kallas kanel, men det är inte fråga om äkta vara utan en produkt av betydligt sämre kvalitet. *Zeylanicum* slutligen, indikerar var i världen denna art hör hemma. Vild äkta kanel finns enbart på Ceylon/Sri Lanka och i Sydindien, men den från Ceylon ansågs bäst av portugiser och holländare (även om också den indelas i tio varianter av varierande kvalitet) och den betingade vid 1500-talets mitt och slut tre till fyra gånger högre pris än den sydindiska (Kanapathypillai 1989: 134).

Den letade sig relativt tidigt ut på världsmarknaden, men det är okänt när. Antikens egyptier använde vid balsamering en bark, som grekerna förstod som kinnamomon, och grekerna själva, liksom romarna, använde den i salvor och parfymer (Ray 1994: 56f). Det är emellertid något oklart om de med detta ord menade vad vi idag menar med kanel. Greker och romare trodde att den kom från Afrikas Horn, något som för oss skulle kunna indikera en mellanhand i handelstrafiken, men tvivlet på om den grekisk-romerska förståelsen av cinnamomum var densamma som vår ökar, när man noterar att vår kanel helt lyser med sin frånvaro i de romano-egyptiska Rödahavshamnarna Myos Hormos (Quseir al-Qadim) och Berenike, vilka båda har blivit föremål för omfattande arkeologiska undersökningar. Där finns massor med fynd av peppar, så det kan knappast bero på ekonomiska eller tafonomiska orsaker att kanelen saknas (Cappers 2006). Inte heller nämns kanel i samband med antika beskrivningar av Sri Lanka. Första omnämnandet som anger landet som den äkta kanelens ursprung är en arabisk text från 1275 (Kanapathypillai 1989: 133). Kanske skall vi tänka bort den äkta kanelen från det globala utbytet under antiken?

Väl framme vid avnämarna i det medeltida Europa har kanelen betingat ett skyhögt pris. Det fanns således enorma avanser att vänta om man lyckades koppla bort mellanhänderna och handla direkt med producentländerna, så som portugiserna och efter dem holländare, britter och andra, önskade göra.

Fram till 1770-talet var all kanel som kom ut på marknaden insamlad vildkanel. En särskild kast av kanelsamlare, *chalias* eller *salāgama*, hade på

Fig. 1. Karta över Sri Lanka (Ceylon) med de i texten nämnda orterna markerade.

Ceylon ett åliggande från Ostindiska kompaniet (VOC) att insamla viss mängd kanel per person och år, så gott som utan ersättning (Arasaratnam 1958: 184ff). Produktionskostnaderna var således mycket låga för holländarna. Arbetet var både slitsamt och farligt.

Holländarna behärskade aldrig hela ön Ceylon. Det huvudsakliga produktionsområdet låg emellertid i det sydvästra kustlandet mellan Negombo och Matara, som de kontrollerade. Enligt Carl Peter Thunberg, som besökte området 1777 och flera gånger var med om att kontrollera kanelens kvalitet, var också kustlandets kanel den bästa och allra finast ansågs den vara som växte i sanddynerna närmast kusten (Thunberg [1788-1793] uå., II: 209).

Man var emellertid beroende även av kanel insamlad på kunglig mark inom Kandy-staten, Sinhalē, och politiken gentemot kungadömet hade alltid som främsta mål att säkra denna tillförsel. Trots detta tillskott räckte emellertid inte Ceylons samlade produktion för att mätta världsmarknadens (främst Europas) efterfrågan och detta i kombination med VOC's oinskränkta monopol garanterade mycket höga priser genom hela 1700-talet.

Man trodde länge att kanel inte kunde odlas domesticerat. Den holländske guvernören Iman Willem Falck (1765-1785) initierade emellertid fr.o.m. 1769 experimentplantager i Colomboområdet. Den första anlades i Maradana, numera en stadsdel i Colombo. Under 1770-talets mitt anlades fler plantager i trakterna av Kalutara och Matara vid kusten och kring Awissawella i inlandet (Thunberg [1788-1793] uå., II: 218) och det som idag är elitens residensområde i Colombo framför andra, ett slags lankesiskt Djursholm, kallas än idag för Cinnamon Gardens. Man hävdade redan 1794 att det fanns 609 millioner kanelplantor på ön, men man misslyckades, pga. bristande kunskaper och dålig kontroll, att erhålla den eftersträvade toppkvaliteten (Kanapathypillai 1989: 142f).

Kanel fortsatte att vara ekonomiskt intressant under den tidiga brittiska kolonialperioden. Erövringen av Kandy-staten 1815, möjliggjorde direkt kontroll av all produktion på ön. 1822 miste East India Company sitt monopol men detta togs över av kolonialregeringen. De s.k. Colebrooke-Cameron reformerna 1832–1833 avskaffade dock monopolet och samtidigt infördes en exporttariff vilket, tillsammans med den ökande konkurrensen från sämre cassia-kanel, ledde till att den ceylonesiska kanelen blev så gott som osäljbar på den internationella marknaden (de Silva 2005: 345). Detta blev slutet för kanelens dominans i Ceylons ekonomi. Andra plantageprodukter höll på att ta över.

ETT NYTT LANDSKAP: KAFFE, TE, GUMMI, KOKOS

Svenske konsuln på Ceylon, Johannes Tranchell, en göteborgare vars bror Jonas var det svenska Ostindiska kompaniets direktör, fann att indigo växte bra i Tangalle-trakten på sydkusten, men han avled 1805 innan hans tilltänkta

bolag hann bildas. Det experimenterades även med odling av indigo på 1820-talet i trakten av Veyangoda, nordöst om Colombo, men det visade sig bli ett misslyckande. Man försökte med sockerplantager efter mönster från de karibiska kolonierna, men inte heller detta blev någon större framgång, liksom försök med bomull (Moldrich 1990: 2). Det blev istället kaffet som blev den nya, stora inkomstkällan, och i och med kaffet förändrades mycket.

Till de viktigaste förändringarna hörde att mark i höglandet nu började tas i anspråk för plantager. Kaffe hade nått Ceylon redan på 1600-talet, från Indien via muslimska handelsmän (Duncan 2007: 34). Det odlades, och odlas fortfarande, småskaligt som en trädgårdsgröda. Den sammanlagda volymen av det trädgårdsodlade kaffet var inte obetydlig. Vid 1800-talets mitt, plantagernas storhetstid, uppgick den till ca en fjärdedel av den samlade produktionen (Duncan 2007: 38). Den egentliga plantagedriften igångsattes av brittiska kolonisatörer i trakten av Gampola, Peradeniya och Dumbara. Dessa distrikt ligger i hjärtat av Kandy-riket, kring själva huvudstaden Kandy, och var de mest tätbefolkade delarna av kungariket.

Även om öns högland antas ha varit relativt sparsamt befolkat, var det således inte i någon ödemark som de första plantagerna etablerades. Guvernören Sir Edward Barnes (guvernör 1820-1822 och 1824-1831), en gammal militär som bl.a. hade lett ett regemente vid Waterloo, var den som tog initiativet till en statlig experiment-plantage i Gannoruwa vid Peradeniya år 1824. Han uppmuntrade också den man som kom att bli berömd som den förste egentlige kommersielle plantern, George Bird, ”Gampola-George” kallad, som etablerade plantagen Sinhapitiya på sluttningarna väster om staden Gampola vid samma tid (Breckenridge 2001: 31f).

Kaffeplantagerna fick ett snabbt uppsving på grund av en starkt ökad efterfrågan i Europa, men även på grund av att etableringen ungefärligen sammanföll i tid med slaveriets avskaffande i de brittiska kolonierna i Karibien, vilket ledde till en minskad lönsamhet där, liksom på att den koloniala administrationen såg till att underlätta etableringarna genom avskaffande av exporttariffer och temporär skattebefrielse. Redan åren kring 1840 fanns 130 plantager enbart i Central Province, dvs. det f.d. kungadömets kärnområde där Kandy ligger. 1846 fanns mellan 500 och 600 plantager på Ceylon och när britterna gav ön dess självständighet 1948 fanns drygt 1000 plantager på ön, vilka tillsammans omfattade ca en femtedel av hela landets yta.

Åren fram till 1832 delades land ut som koncessioner, men därefter började man auktionera ut statligt land till försäljning. 1840 togs en ny förordning, den berömda ”Ordinance No 12”, som överförde allt land, som ingen brukade permanent eller kunde visa papper på, till brittiska kronan, vilken sedan 1815 betraktade sig som Sinhalē-monarkernas arvtagare. Det ledde till att européer skaffade sig äganderätt till land i områden där den inhemska befolkningen tidigare hade brukat landet enligt ett komplext system av utnyttjanderätt, som byggde på erläggande av feodal tribut (Bandarage 1983: 21ff), men där i teorin allt land hade ansetts tillhöra kungen. Mycket

stora arealer föll också i plantokratins händer genom *landgrabbing*. Med detta ord förstås en brokig flora av mer eller mindre oegentliga metoder, genom vilka byarnas och templens högre liggande marker, *goda bim*, vilka utnyttjades som *hēn* eller anglicerat *chena* (svedjemark), såldes till plantageägare, ofta genom mellanhänder. Detta skedde under en period då byarnas behov av chenaland ökade pga. att den snabba expansionen av kaffeplantager allvarligt inverkade på vattentillgången, så att risfälten inte avkastade som vanligt (Wenzlheumer 2005: 455).

Kolonialregeringen, som generellt uppmuntrade plantagenäringens utveckling, gjorde ibland futila försök att hejda denna avyttring, men en ohelig allians av *headmen* (byhövdingar), lokala jurister och rena mark-klippare, liksom förstås de blivande ägarna, hade tillräckligt med egenintresse i saken för att förhindra att det skulle vara möjligt. De som skodde sig var således inte bara kolonialisterna, utan även den lokala eliten, framför allt dels byhövdingarna, dels den framväxande kapitalistklassen bland låglandssingaleserna (Meyer 1992).

Avyttringen av de traditionella svedjemarkerna eliminerade den jordbrukande befolkningens traditionella ekologiska och socio-ekonomiska "säkerhetsventil", eftersom svedjemark inte beskattades ("marginal meant indispensable" som Eric Meyer formulerat det; Meyer 2000: 795). Den ledde till en akut brist på odlingsbar mark och därmed till uppkomsten av ett landsbygdsproletariat. De som drabbades av denna avyttring var oftast människor av låg kast som inte hade möjligheter att försvara sig i domstolarna (Meyer 2000). Åtskilliga tvingades till det avskydda lönearbetet på plantagerna. Framför allt under den tidigaste expansionsperioden för te ökade andelen singalesiska plantagearbetare markant, även om tamilerna förblev i majoritet (Wenzlheumer 2005).

En ekonomisk depression i Storbritannien, konkurrens från Java och Brasilien och en spekulationsbubbla inom plantagenäringen på Ceylon ledde till en svår kris åren 1847-1848 då omkring 90% av investerarna gjorde konkurs (Duncan 2002: 320). Trots detta förblev kaffe den viktigaste grödan in på 1870-talet. 1869 började en bladsjukdom, *Hemileia vastratrix*, att sprida sig på Ceylon. Under loppet av 1870-talet slog den nästan helt ut Ceylons kaffeproduktion. Redan 1870 började sjukdomen sprida sig i södra Indien, 1872 på Madagaskar, 1876 på Java och Sumatra, 1878 i Natal, 1879 på Fiji, 1889 på Filippinerna.

Spridningen blev så omfattande att hela den gamla världens produktion av *Coffea arabica* mer eller mindre slogs ut. Odlingen överlevde främst i skyddade miljöer i västra Indien, och på Java och Sumatra över 1000 meters höjd, liksom i nya kaffedistrikt på hög höjd i Östafrika, men i det stora hela blev kaffe av arabica-varianten en vara som producerades i Nya Världen under 1900-talet.

Att spridningen startade på Ceylon och att den blev så omfattande kan skyllas på det koloniala samhället i sin globaliserade form. Sjukdomen är

endemisk i samma område som kaffet, södra Etiopien och norra Kenya, där tidigare endast vildkaffe insamlades. Kaffeodlingen började på Arabiska halvön, främst i Yemen, och därifrån togs alla plantor som spreds över världen fram till 1800-talets mitt. I Arabiska halvöns klimat kan inte sjukdomen överleva och därför hade man aldrig problem med den innan utbrottet på Ceylon, där det fuktigare klimatet och den koloniala plantageordningen med monokulturer gynnade den. När sporer kom över från Afrika, i och med att trafiken mellan världsdelarna ökade markant under den koloniala hegemonin, så var katastrofen inte möjlig att undvika (McCook 2006).

De som drabbades hårdast av *Hemileia vastratrix* var de småskaliga trädgårdsodlarna; de var inte tillräckligt kapitalstarka för att klara en omställning (Duncan 2007: 41). De allra flesta planters beslöt sig för att rensa undan kaffebuskarna och plantera te istället. Te hade experimentodlats fr.o.m. 1860-talet, men blev från 1880-talet den dominerande plantagegrödan. Det berömda Ceylon-teet har alltså inte någon hög ålder, och den ceylonesiska kulturen var traditionellt aldrig någon te-kultur. Expansionen av plantagemarken fortsatte under te-epoken och avstannade egentligen först under 1930-talet (Wickramagamage 1998).

Vid samma tid började man också att odla gummi och kokos kommersiellt, i såväl stor skala som på hushållsbasis. Kokos är kanske inget inhemskt träd; dess ursprungsområde är omtvistat och såväl Sydasien, Sydöstasien som västra Stillahavsområdet är seriösa kandidater. Det äldsta utbredningsområdet i Sri Lanka antas vara sydkusten. Trädet har planterats på Ceylon åtminstone sedan vår tideräknings början, troligen något tidigare, och texter från 400-500-talen omtalar vidsträckta, ofta klosterägda, kokosplantager (Gunawardana 1990: 31). Enligt krönikan Culavamsa beordrade kung Agrabodi I år 589 anläggandet av en enorm plantage som mätte tre yojanas, ca 58 km, i utsträckning (Culavamsa, kap 42, v. 15-16). Flera edikt från 800-talet förbjuder fällandet av kokospalmer (Liyanage 2001: 2).

Kokospalmen används i självhushållet på mångahanda sätt (dryck, ingrediens i matlagningen, mediciner, för framställning av jaggery och arrack, som kopra, ättika, olja, fibrer för rep och borstar, timmer, taktäckningsmaterial och mattor). Kokosoljan var mycket viktig i den monastiska sfären och under senare tid är export av jaggery till Indien känd, men som kommersiell gröda för världsmarknaden är kokosprodukterna relativa nykomlingar.

Kokosplantagerna skiljer sig från de övriga plantagerna genom att de till övervägande delen var ägda och drivna av inhemska kapitalister, vilka ofta kom från *karava*-kasten (fiskare) från det sydvästra kustlandet. Fr.o.m. 1880-talet byggdes relativt stora förmögenheter upp hos dessa nyrika ceylonesiska magnater, såsom familjen De Soysa och andra, vilka ägde enorma landområden i främst västra Sri Lanka kring städerna Negombo och Chilaw och inåt landet upp till Kurunegala, den s.k. kokostriangeln.

Gummiträdet smugglades ut från Amazonasområdet för att planteras i de brittiska och holländska kolonierna i Asien. Det första gummiträdet på

Fig. 2. Teodlingar på plantagen Rothschild, nära Pusselawa. Plantagen anlades av bröderna de Worms, med kapital från finanshuset Rothschild, under kaffeepoken, men omvandlades som nästan alla andra kaffeplantager till en teplantage. Foto: mats Mogren 2007.

Ceylon planterades 1876 i Heneratgoda Botanical Garden nära Gampaha. Trädet vräktes omkull i en cyklon 1988, men stubben och rotsystemet har bevarats i trädgården som ett slags monument. Gummit började ge avkastning på 1890-talet och med bilismens uppsving efter 1905 skapades en gummiboom. Även gummi blev föremål för inhemskt ägande, delvis i mycket liten skala (jfr fig. 3).

Kaffeperioden, dvs. 1820-talet till 1870-talet var betydelsefull också i ett annat avseende. Den sociala sammansättningen av öns befolkning förändrades. För det första var det nu som det uppkom en egentlig samhällsklass av planters, en plantokrati, som kom att få stor betydelse i öns politiska och sociala liv. Dessa planters kunde vara fristående entreprenörer eller representanter för större eller mindre handelshus. Finansieringen kom oftast från annat håll. Ett plantagenamn som Rothschild Estate (fig. 2) indikerar att även Europas främsta finansmagnater fann plantagemarknaden intressant. Man kan notera att en mycket stor del av dessa tidiga planters var skottar, framför allt från trakten av Aberdeen. Man passerar ständigt förbi namnskyltar som Kenilworth Estate (fig. 4), Glentilt Estate, Inverness Estate och Craiglee Estate, när man färdas i högländerna. De första två generationerna

Fig. 3. Mr Karunaratne (68 år gammal då han intervjuades 2007), från trakten av Pethangoda norr om Awissawella. Han är en s.k. deniya-odlare av gummi, dvs. han odlar småskaligt på mark i övre delen av en dalbotten. Han äger endast ½ acre med gummiträd, egentligen bara en utökad trädgård, från vilka han tappar en liten mängd kautschuk. Den bär han på detta vis "två och ett halvt hoo", dvs. 2½ gånger den distans som rösten bär, för att sälja till en handelsman vid ett "collecting centre". För detta får han en liten kontantsumma som täcker de viktigaste behoven som hans subsistensodlingar inte tillgodoser. Foto: Mats Mogren 2007.

av planters var hårt arbetande män utan speciellt gynnsamma ekonomiska eller sociala bakgrunder, men ofta inte heller med särskilt stora kunskaper i hur man driver en plantage. Först från den tredje generationen möter vi "public school-typerna" och de skotska pionjärerna börjar därmed ersättas av engelsmän. Plantagenamn som Ekolsund visar oss att det även fanns ett litet svenskt inslag bland dessa planters. Från omkring 1850 började också det individuella ägandet av plantager att ersättas med företagsägande, genom s.k. "Agency Houses".

För det andra kan man med visst fog säga att det var plantagenäringen som var den viktigaste bidragande orsaken till uppkomsten av en ceylonesisk medelklass. Till etableringen hör skapandet av ett utbildningsväsende av västerländskt snitt. Näringen skapade en stor mängd nya arbetstillfällen för folk med utbildning, så de inom den inhemska befolkningen som hade råd skickade sina söner till dessa skolor och resultatet blev en engelskspråkig kår av läkare, jurister, lärare, lantmätare, administratörer och andra. Man skall komma ihåg att antalet européer (främst britter) aldrig översteg ca 8000 personer under kolonialtiden, så den inhemska tjänstemannaklassen behövdes verkligen.

De nyrika inhemska kapitalisterna investerade stora summor i fr.a. tempelbyggnader, men vissa familjer även i andra offentliga inrättningar, som t.ex. skolor och sjukhus. Charles Henry De Soysa (1836–1890), som hörde till den inflytelserika grupp av lokala kapitalister som växte fram i Panadura- och Moratuwa-området strax söder om Colombo, blev med tiden 1800-talets rikaste ceylones. Hans far grundlade förmögenheten inom den nya transportsektor som plantagenäringen krävde, och sonen investerade i plantager. Charles Henry lät bygga skolor, vägar, broar och andra offentliga inrättningar och även De Soysa Lying-In-Home (nu De Soysa Maternity Hospital) i Colombo. Gummi- och kopraboomen decennierna kring sekelskiftet 1900 kom således att sätta avsevärda spår i landskapet, bl.a. i den byggda miljön.

En tredje viktig social förändring var att man nu började importera arbetskraft för plantagerna i stor skala. Singaleserna i höglandet hade kulturellt sett en mycket hög aktning för det traditionella jordbruket och finast av allt var att odla sin egen jord. De flesta ägde (eller rättare innehade med ärftlig utnyttjanderätt) också egen mark, även om det oftast var i små lotter. Det brukar hävdas att det därför var mycket svårt att locka dem till lönearbete på plantagerna, annat än temporärt när skogen skulle röjas (Meyer 1978 och Wenzlheumer 2005 för en modifierande uppfattning). Lösningen blev att importera arbetskraft från Sydindien. Kaffet var en säsongsgröda som skördades under våra höstmånader. Denna period var en stiltje i den agrara årscykeln i Sydindien, som dessutom vid denna tid hade drabbats av en stark befolkningsökning, återkommande hungersnöder, och en markant tillbakagång för väverinäringen (Duncan 2002: 321), så det kunde relativt lätt organiseras säsongsarbetsvandringar till Ceylons plantager. De flesta av

dessa migranter var jordlösa tamiler av låg kast (Moldrich 1990: 27ff). De var organiserade av inhemska indiska arbetskraftsrekryterare, s.k. *kanganies*, som erbjöd sig att leverera arbetskraften vid plantagerna. Arbetarna fick vandra hela vägen från kusten, 150 engelska miles genom Ceylons nordvästra lågland som vid denna tid var glest befolkat, svårt drabbat av malaria och hade brist på tjänligt dricksvatten utanför de fåtaliga byarna. Många av migranterna bar på sjukdomar, främst kolera, de var utmattade och utsvultna, och de som inte orkade lämnades längs vägen. Det finns uppskattningar från 1840-talet att en fjärdedel av säsongsarbetarna dog endera på vägen upp till plantagerna, eller väl framme vid målet, utsatta för ett kallt och rått bergsklimat som de var ovana vid. Siffrorna är dock osäkra och går sannolikt inte att verifiera.

Säsongsarbetet innebar att plantageägarna hade ett mycket kortsiktigt intresse av arbetarnas välbefinnande, men det ökade också behovet av kontroll av arbetskraften under säsongen; övervakning och fysisk bestraffning var regeln (Duncan 2002). Plantagerna har beskrivits som de facto suveräna territorier, där planterns vilja var lag (Duncan 2007: 67).

Kanganies hade en mellanposition som de ofta kunde dra fördel av; plantern överlämnade en summa per arbetare från vilken skulle dras kostnader för föda under färden upp till plantagen, föda som ofta inte delades ut. Eftersom arbetarna var skuldsatta till plantageägaren, så fann kanganies dessutom en position som penningutlånare till mycket hög ränta. Därtill etablerade sig chetties från Colombo, en indisk immigrantgrupp som till stor del försörjde sig som penningutlånare, i plantagernas utkanter, och deras räntor var ännu högre (Duncan 2002: 328; 2007: 96ff).

När te ersatte kaffe försvann säsongsmässigheten. Te är en gröda som kräver ständig plockning och de tamilska arbetare som tidigare vandrat fram och tillbaka mellan Indien och Ceylon blev nu bofasta.

Förutom den nya etniska komponent som tillfördes i bilden av det ceylonesiska höglandet, så tillkom även nya medicinskt-demografiska förhållanden. Såväl säsongsarbetskraften, som de europeiska planters som slog sig ner i området, var mottagliga för sjukdomar. Smittkoppor, kolera, typhoid, dysenteri, tuberkulos, malaria och lunginflammation skördade mängder av offer. Också många planters och deras familjemedlemmar dog i unga år, som gravstenarna på de europeiska kyrkogårdarna i höglandet vittnar om. Denna situation ledde till att det relativt snart etablerades en sjukvård i området. Den kom emellertid de tamilska arbetarna till del i endast mycket begränsad utsträckning. Föreställningen att de behövde mindre hälsovård än européer var utbredd och de höga dödstalen berättigades och naturaliserades av dessa attityder (Duncan 2002: 325). Plantagedistriken har inte hängt med i hälsovårdsutvecklingen i landet i övrigt, och även idag är problemen enorma.

Ännu en viktig nyhet som kaffeperioden förde med sig var utbyggandet av kommunikationsväsendet. I antikens Sri Lanka, åtminstone t.o.m. 1200-talet, fanns ett nät av underhållna huvudvägar, flera farbara med hjulfordon,

Fig. 4. En vägvisare vid Kenilworth, nära Girigathena, en materiell lämning som säger mycket om plantagenäringen i höglandet. Namnet Kenilworth speglar att många av de tidiga kaffeplantagerna grundades av skottar. Vägvisaren återspeglar också det sociala landskap som än idag präglar plantagerna och som är ett arv från den brittiska tiden, ett välordnat landskap ägnat till ökad kontroll över arbetsstyrkan. Chefen och hans assistent (oftast de enda européerna på plantagen) bodde ståndsmässigt i en centralt placerad bungalow, medan administrativ personal ("native staff") bodde i "quarters". Arbetarna bodde i s.k. "coolie lines", ett slags långa arbetarbaracker med många rum och många inneboende i varje rum. Nära bungalowen låg på kaffetiden ett s.k. "pulping house" och ett förråd, sedermera ersatt med en "tea factory". Den medicinska infrastrukturen finns emellertid också på plats, vilken i sig har en intressant epidemologisk och demografisk bakgrund. Foto: Mats Mogren 2007.

och med konstruerade broar (Siriweera 1988). Efter övergivandet av de antika huvudstäderna förföll emellertid systemet och i det gamla Kandy-riket fördes t.o.m. en medveten politik mot bekväma kommunikationsleder. Visserligen var naturen i sig motspänstig, med branta bergsstup på de flesta sidor av kungarikets centralområden, vilka i sig bildade ett effektivt försvar mot angrepp från kusten, men man förstärkte detta försvar genom förbud att fälla skog längs gränserna mot de europeiska besittningarna, och t.o.m. längs gränserna mellan de enskilda provinserna i riket. Dessutom hölls kommunikationslederna på gångstigarnas nivå. Gränsområdena var därför

karaktäriserade av en svårgenomtränglig djungel, eller i sydväst regnskog, och även inne i riket var det svårt att färdas (Sivasundaram 2007: 946ff, och där anförd litt.).

Sinhalē var visserligen en stat i upplösning när britterna erövrade den 1815, men ett omfattande uppror 1817–1818 visade att det var en mycket svårstyrd erövring, vilket inte minst berodde på avsaknaden av en kommunikativ infrastruktur. Guvernören Sir Edward Barnes var den som tog initiativet till utbyggnaden av ett vägnät. En första primitiv kärrväg, främst avsedd för militära ändamål, öppnades 1823 mellan Colombo och Kandy, och helt färdig med broar och allt var vägen 1833. Kandyvägen byggdes med ingenjörstrupper och med arbetskraft som rekryterades enligt ett gammalt system för dagsverksskyldighet, som brittiska kronan ärvt av Sinhalēmonarkerna. Det kallades *rajakariya* ("kungens arbete") och kan historiskt följas tillbaka ner i det första årtusendet av vår tideräkning, och på 800- och 900-talen har det sannolikt används även för vägbyggen (Siriweera 1988). Det bör i vägbyggnadssammanhang under 1800-talet ha varit mycket ineffektivt, eftersom arbetskraften byttes ut varannan vecka och nya måste läras upp och detta i ett land utan vägar, där således ingen egentligen visste hur man gjorde (Jennings 1993: 13ff; Skinner 1995: 29f; Sivasundaram 2007). Rajakariya avskaffades 1831.

Regeringens vägutbyggnadsarbete leddes av major Thomas Skinner, som efterlämnade en skildring av sitt arbete i självbiografin *Fifty years in Ceylon*. När han gick i pension 1867 hade Ceylon ett vägnät om ca 3000 engelska miles (Skinner [1891] 1995: 265), de flesta tillkomna under hans befäl. En del vägar byggdes också av plantageägarna själva. Detta vägbyggande genomfördes ofta mot lokalbefolkningens övertygelse och vilja, och gentemot ett passivt eller aktivt motstånd (Sivasundaram 2007).

Från plantagerna fram till kärrvägen fördes kaffet klövjat på oxar, eller på arbetarnas ryggar, därefter på oxkärror längs Kandyvägen till kusten vid Colombo, men eftersom hamnen i Colombo först efter 1884, då den första vågbrytaren hade färdigställts, kunde ta emot moderna havsgående fartyg, så fick produkterna forslas vidare ner längs västkusten till Galle. Där hade en naturlig hamn kunnat tillgodose internationell seglation i mer än ett årtusende. Trafiken längs denna väg blev således mycket livlig. 1847 uppskattade man att 79000 kärrlaster rullade mellan Kandy och Colombo varje år (Munasinghe 2002: 99).

En resa med oxkärra kunde ta 10-12 dagar (idag kör man sträckan på tre timmar med bil), vilket ger en uppfattning om transporternas långsamhet och relativa osäkerhet; ett kraftigt regn kunde försämra kaffekvaliteten avsevärt. Det säger också en hel del om transportväsendets relativa dyrbarhet och servicebehov. Transportkostnaderna från plantage till utskeppningshamn under 1840-talet var de dubbla mot kostnaderna för transporten från Galle till London (Anon. 1851).

Fig. 5. Staden Mawanella är ett gott exempel på ett s.k. "collecting centre", dvs. en serviceort för plantageindustrin, i detta fall främst gummi, vilket fungerade som utbytescentrum där de lokala plantageprodukterna samlades ihop för vidare transport och där områdets behov av handel kunde tillgodoses. Typiska handelshus från plantageepoken har denna typ av balkongförsedda övervåningar. Butiken upptar alltid gatuplanet och familjens bostad övervåningen. Foto: Mats Mogren 2007.

Vägbyggena fick mycket genomgripande effekter på bebyggelsebilden. Ceylon hade varit ett land med mycket få tätorter och små byar sedan den antika civilisationens kollaps i början av 1200-talet. Nu uppstod längs kärrvägen en nästan kontinuerlig bandbebyggelse som än idag präglar huvudvägarna mot nordöst respektive söder från Colombo. I områden som så sent som på 1840-talet hade varit ren djungel med gott om vilt, expanderade livliga handelscentra som t.ex. Avissavella och Mawanella, och i högre liggande områden skapades helt nya orter, som t.ex. Maskeliya, Dikoya och Kotmale.

Viss trafik gick även på de viktigaste floderna, Kelani, som har sitt upprinningsområde i plantagedistriktet och rinner ut strax norr om Colombo, och Kalu Ganga, som avvattnar Sabaragamuvadalen, som också var ett viktigt plantagedistrikt. Den tyske naturforskaren Ernst Haeckel har beskrivit en båtresa år 1882 på Kalu Ganga från Ratnapura, den översta punkt där floden var navigerbar, ner till utloppet vid Kalutara. Båtarna på floden fraktade främst kaffe ner till kusten. På väg uppströms var de lätt lastade med

ris, torkad fisk, salt och andra förnödenheter. Några av dem var så stora att 20-30 personer kunde färdas utan större trängsel på dem. Haeckels färd tog 18 timmar en dag när vattenflödet var relativt högt. I värsta fall kunde färden ta upp till fyra dagar (Haeckel 1883: 321ff). Under 1880-talet började emellertid ekologiska problem i form av igensiltning av flodfåran göra sig gällande och efterhand tvingades trafiken upphöra (Meyer 2000: 800).

Transportkostnaderna och den relativa osäkerhet som långsamheten innebar ledde snart till planer på järnvägsutbyggnad. Plantagenäringens behov accentuerades allt mer 1854 när en epidemi av mjältbrand raderade ut stora delar av kreatursstammen och orsakade akut brist på dragdjur. Efter många falska starter och bakslag kom ett helstatligt järnvägsprojekt igång 1863 och 1865 kunde äntligen den första järnvägssträckan öppnas för trafik mellan Colombo och Alawwa. Hela sträckan upp till Kandy stod klar att öppna två år senare (Munasinghe 2002: 98ff). Från 1870 fortsatte järnvägsutbyggnaden och 1905 hade 488 engelska miles järnväg färdigställts.

Att den snabba utbyggnaden av plantagenäringen fick ekologiska följder stod klart redan under 1800-talets lopp. Efter ett lyckat odlingsförsök i Ramboda-trakten hade man fått klart för sig att kaffe mycket väl kunde växa och trivas på högre höjder, och snart högg man in på de vidsträckta montana molnskogar som täckte de övre, mycket glest befolkade delarna av höglandet. Denna skövling pågick fram till 1875 då försäljning av land ovanför 5000 fot (1524 m.) ö.h. förbjöds. När skogarna försvann återstod enbart den näringsfattiga jorden och en kraftig erosion satte in. Även klimatet förändrades. Redan 1871 konstaterade en Government Agent i centralprovinsen att klimatet var mycket torrare än det var bara 20 år tidigare (Breckenridge 2001:105). Mot 1800-talets slut hade man redan besvär med att risfält förstördes genom sedimentation och orsakerna till detta var också uppenbara (Meyer 1992, not 28; Wickramagamage 1998: 2022f).

PROBLEMOMRÅDEN

Denna historia är, åtminstone i sina huvuddrag, väl känd och den vetenskapliga litteraturen är omfattande (för en god sammanfattning t.ex. Bandarage 1983). Vad kan det då finnas för anledning att ge sig på materialet i ett historiskt-arkeologiskt och tvärvetenskapligt forskningsprojekt? Även om plantageetableringarnas historia är väl känd, så är kunskapen synnerligen generell och ytlig om vad det var för ett landskap som raderades ut av de enorma yttäckande landskapsomdaningarna. Vad gäller centralområdena kan vi vara säkra på att ett befintligt kulturlandskap påverkades, framför allt de traditionella svedjemarkerna. Vad gäller den montana skogen har det antagits att den var jungfrulig mark (jfr Wickramagamage 1998) och att det är rent natur-ekologiska processer vi kan studera, men detta kan också

problematiseras. Skog är ju aldrig "jungfrulig" om det bor människor inom räckhåll. Den utnyttjas, även om den inte röjs.

Sir Samuel W. Baker (1821–1893), var ett av de mest berömda namnen i den europeiska utforskningen av Afrikas geografi. Innan sina år i Afrika tillbringade han åtta år på Ceylon och var en av de ledande i att öppna upp höglandet för exploatering. Baker är ett mycket intressant exempel på en aktör i landskapsomvandlingen. Han var med om att utveckla staden Nuwara Eliya i en av de högst belägna dalarna (drygt 1800 m.ö.h.), en stad som ännu idag ser ut som ett litet England, eller kanske snarare Skottland, i miniatyr, med små tegelvillor, postkontor, kyrka, en attraktiv golfbana, en förfallen hästkapplöpningsbana och några hotell. Han beskriver i sin bok *Eight Years in Ceylon* (Baker [1855] 1983: 21ff) hur Nuwara Eliya-dalen visserligen var helt öde när han kom dit 1848 – närmaste by låg 10-12 engelska miles bort – men att området var mycket väl känt av singaleserna, att alla platser var namngivna och att det fanns rester av bevattningskanaler. Hans slutsats var att dalen hade haft en mycket stor strategisk betydelse för den gamla kungamakten vad gällde kontrollen av det vatten som lägre liggande dalar behövde för sin försörjning och att dalen dessutom var en viktig utvinningsplats för ädelstenar. De lämningar Baker nämner tycks ha varit synliga ännu kring sekelskiftet 1900 (Cave 1900: 236), men idag är landskapet kring Nuwara Eliya fullkomligt omvandlat och de antagna vattenförsörjningssystemen försvunna. Vi kan alltså förutsätta ett förkolonialt landskapsutnyttjande även på högre nivåer, men vi känner inte till detaljerna.

Det finns också grund att fråga sig om det fanns en pre-kolonial odling eller insamling av *cash-crops* och i vilken mån denna skadades av plantageetableringarna. En gröda som gav de rurala hushållen en viss monetär inkomst, ända fram till 1870-talets kaffepest, var småskaligt odlat kaffe från trädgårdarna. Även om trädgårdsodlat kaffe fanns under kanske 200 år innan de första plantagerna etablerades, så har det knappast varit någon betydande exportgröda, och odlingen har knappast påverkats av plantageetableringarna. Det är känt att landets viktigaste exportartikel från den agrara sektorn under tidig kolonial tid inte var kaffe eller ens kanel, utan areca-nötter, ett stimulansmedel som tillsammans med betelblad och en nypa kalk med förtjusning tuggas i många av Asiens länder och som färgar saliven skarpt röd. Nötterna exporterades från Kandy-riket till Indien och trafiken var så lukrativ att portugiser och holländare såg till att göra sig till mellanhänder och ta hand om de stora vinsterna. Den holländska strävan efter kontroll var emellertid kontraproduktiv; efter 1766 när Sinhalē förlorade sina sista hamnar ströps också tillgången på mynt och det kandyanska höglandet tvingades till en ökad feodalisering och agrikulturell involution, vilket yttrade sig i en intensifiering av subsistensgrödor istället.

En mer udda, men ekonomiskt mycket betydande, exportartikel var infångade vilda elefanter, vilka också exporterades till Indien, främst till dess

många furstehov. Denna export hade pågått i omkring 2000 år. Claudius Aelianus (xvi 18) nämner den i början av tredje århundradet av vår tideräkning och den nämns också av flera senare författare, t.ex. Cosmas Indicopleustes på 600-talet och av Ibn Battúta, som besökte ön på 1340-talet (Ibn Battúta 1983: 95). En av de tidigaste mer detaljerade beskrivningarna av fångsten som vi äger är av svensken Nils Matson Kiöping, som under 1650-talets början besökte Ceylon. Han och många andra författare anger Ceylonelefanterna som de största och förnämsta i Asien (Matson Kiöping 1961: 80ff). Elefantfångsten för export pågick ännu under första delen av 1800-talet, men tvingades snart att upphöra. Elefanter fanns fram till 1800-talets början över så gott som hela ön (Tennent 1977: 769f), men stammarna har sedan dess decimerats mycket kraftigt och idag finns inga vilda elefanter i sydväst och större delen av höglandet, dvs. i plantagedistrikten. De har framför allt decimerats genom ren avskjutning. Den berömde major Thomas William Rogers i Badulla skall själv ha skjutit omkring 1500 elefanter under en tioårsperiod (Cave 1900: 332).

Elefanter är inte vilka växtätare som helst – de äter minst 150 kg per dag – och detta har naturligtvis avsevärda konsekvenser för ekologin. Likaså blir effekterna betydande om elefanterna försvinner. Antropologen Thomas Håkansson har påvisat att den ökande elfenbensjakten i Östafrika under 1800-talet medförde förändringar i vegetationstäcket, ökande erosion, en intensifiering av jordbruket, en utbredning av pastoralismen och den har t.o.m. förändrat befolkningens sammansättning i de berörda regionerna (Håkansson 2004). Det kan finnas anledning att undersöka om liknande mönster kan iakttas i Sri Lankas plantagedistrikt.

Detsamma gäller frågan om det har funnits direkta kausala samband mellan den storskaliga landskapsförändringen och den förändrade medicinskt-demografiska situationen. För Karibiens vidkommande har J. R. McNeill hävdat ett kausalt samband mellan utbredningen av sockerplantager och virussjukdomen gula febern (McNeill 2007). Gula febern sprids av myggor. Myggor gynnas dels av att fågelfaunan utarmas vid en avskogning för att anlägga plantager, dels av att det uppkommer en mängd stillastående små vattensamlingar i dessa miljöer, dels av att nya, icke-immuna befolkningsgrupper förs in i området.

I Sri Lanka och övriga Asien finns inte gula febern, men där finns dengue-feber, och numera även chikungunya, som är mycket nära besläktade sjukdomar, liksom malaria och japansk encefalit, och samtliga sprids av myggor. Ökningen av malaria har länge förklarats med det antika irrigationssystemets förfall (t.ex. bidragen i *The Collapse of the Rajarata Civilization*; Still 1992: 92f), och epidemiska utbrott av malaria har kopplats till El Niño-fenomenet, såtillvida att uteblivna monsunregn får floder att torka ut och förvandlas till stillastående pölar (Bouma & van der Kaay 1996), men under senare år har också en ström av medicinska forskningsrapporter hävdat att det måste finnas ett kausalt samband mellan genomgripande

Fig. 6. Ett av sedimentation förstört risfält nära Kosgama, i Kelanidalen. I bakgrunden syns en ännu i bruk varande del av risfältet, men det är troligen bara en tidsfråga innan även denna måste överges. Foto: Mats Mogren 2007.

landskapsförändringar, t.ex. avskogning och vägbyggen, och ökningen av vektorburna sjukdomar såsom malaria (*Anopheles*-myggor), dengue, chikungunya och gula febern (samtliga *Aedes*-myggor) och japansk encefalit (*Culex*-myggor) (t.ex. Gubler 1998; Gratz 1999; Norris 2004; Patz *et al.* 2004; Pattanayak *et al.* 2006). Den som med tydligast eftertryck hävdat att detta varit fallet också för Ceylons vidkommande är Eric Meyer, som även har lyft fram rapporter från fr.a. 1930-talet som visar på att man redan under kolonialperiodens slutfas har anat att ett sådant samband har förelegat (Meyer 2000: 804f). Det finns alltså all anledning att antaga att den väldiga avskogningen på 1800-talet på Ceylon har haft avsevärda konsekvenser för befolkningens hälsa, och därigenom också för pauperiseringsprocessen.

Hur påverkades övrig demografi, sociala förhållanden, kulturella uttryck, bebyggelsemönster? Cash-crop odling, såväl prekolonial som under främmande herravälde innebär alltid att man låter sig knytas till en marknad. Det har under de senaste århundradena oftast inneburit att man har försökt svara på en efterfrågan från västerlandets konsumenter. Många har sett en sådan utveckling som entydigt negativ, men som t.ex. Kajsa Ekholm Friedman har visat utifrån exempel från Madagaskar, kan denna anpassning också vara nyckeln till en större frihet; man kan ta sig loss ur de gamla samhällsformernas ofta strikt hierarkiska strukturer. Inte minst kvinnornas ställning kunde förbättras (Ekholm Friedman 1982). Det finns skäl att undersöka om det finns liknande mönster även i den lankesiska kontexten.

Det finns en process från individuellt subsistens-arbete till kollektivt lönearbete inom den mer företagsmässiga plantageodlingen, som bör ha haft stor påverkan på kulturmönstren. Det finns också en monetariseringsprocess

bland landsbygdsbefolkningen som skulle kunna sättas i relation till det som man brukar kalla *landesque capital*, dvs. land i vilket man har investerat arbete i produktivitetshöjande syfte för mer än en växtsäsong (t.ex. Widgren 2007). Det kan röra sig om många olika företeelser, från antropogena jordar och stenröjda åkrar till storskaliga irrigationssystem. Särskilt under gummiboomen antas stora arealer väldränerad och välgödslad trädgårdsmark (*ovita*) ha tagits i anspråk för plantageprodukter som gav monetära inkomster.

Att vi har att göra med en ekologisk katastrof blir uppenbart varje regnperiod i Sri Lanka. Januari 2007 var ett uppenbart exempel med ständiga rapporter om jordskred i höglandet och hundratals döda. Men det finns även en mer smygande ekologisk katastrof i form av en tilltagande sedimentation i vattendragen och på risfälten. Allt fler tidigare producerande risfält tas ur bruk på grund av sedimentationsproblem som kan härledas till plantagedriften på kullarna runt omkring (fig. 6). Vi vet att erosionen var mycket stor under kaffeperiodens skövling av höglandsskogarna, men i vilken utsträckning påverkades den tidens risfält?

MATERIAL OCH METOD

Det är alltså en mångfald av frågor som kan ställas till detta material och som ännu inte är genomtröskade av olika ämnesföreträdare. Ett studium av plantageetableringarnas konsekvenser för landskapsomvandlingen i Sri Lanka kan endast med stor möda och begränsat resultat bedrivas med traditionellt arkeologiska metoder. Här finns knappast anledning att igångsätta utgrävningar. Det är istället en kombination av traditionellt naturvetenskapliga metoder och historiska, humangeografiska och antropologiska metoder, som kommer ifråga.

Pollenanalys är en väsentlig komponent. Under ett flertal resor runt om i plantagedistrikten har jag och mina kollegor, främst Dr Rathnasiri Prematillake, landets främste palynolog, sökt lämpliga provtagningslokaler inom såväl kaffe/te-distrikten, kokos-distrikten och gummi-distrikten, som också bland förment äldre kanelplantager.

Under 2009 har åtta lokaler blivit föremål för provtagning. Av dessa har åtminstone sex visat sig kunna ge långa, väl stratifierade, kärnor, som kommer att resultera i intressanta berättelser om landskapsomvandling i våtzonens kustland och bergsområden. De sex lokalerna täcker in såväl samtliga de stora exportgrödorna som olika landskapstyper: Sirigampola i kustlandet nära Negombo ligger i kokosdistriktet i ett område med inhemskt plantageägande, Diyagama ligger i kustlandet nära Kalutara i ett gummidistrikt, Aluthwala ligger i kustlandet nära Hikkaduwa i ett kaneldistrikt, Puwakpitiya ligger i övergången mellan kustslätt och bergland i ett område med både gummi och låglands-te och där ortnamnet (som betyder Areca-fältet) ger indikationer om eventuell odling av arecanötter i mer betydande skala,

Fig. 7. En rotklump av kanel på en plantage vid Ethkandura, nära Balapitiya. Kanelskörd ger upphov till ett slags skottskog, med tunna stammar som växer upp ur rotklumpar likt denna, som anges vara ca 100 år gammal. Foto: Mats Mogren 2007.

Legumdeniya ligger i det lägre berglandet nära Gampola i ett område med te och troligen tidigare kaffe, och slutligen Nuwara Eliya som ligger i det högre berglandet, i ett teodlingsdistrikt.

Ett problem utgör kanelen som producerar pollen som bevaras endast under mycket gynnsamma omständigheter. Trädet har emellertid den egenheten att den producerar gott om fytoliter (små kristaller av kiseldioxid som bildas i cellerna på flera olika slags växter). Det är också en gröda som skördas genom att man hugger av relativt späda stammar för att sedan ta tillvara deras innerbark. Roten skjuter därefter en mängd nya skott och kanelplantagerna kan betraktas som en form av skottskogsbruk (fig. 7). Hypotetiskt skulle således en ökad mängd fytoliter kunna indikera begynnelsen av kanelskörd. Huruvida detta går att applicera även i ett djungelområde där vild kanel har samlats, och således kunna datera den kommersiella kanelexportens uppkomst, är ännu en fråga som måste testas metodiskt. Hypotetiskt borde samlare ha återvänt till kända vildkanelbestånd om och om igen och den upprepade skörden ha gett upphov till en skottskog på samma sätt som inom plantagerna, men här återstår allt att göra.

Ett material som har mycket stor potential, och som ännu inte har utnyttjats till fullo för att studera landskapsförändringar, men som också behöver

kontrolleras mot oberoende källmaterial, är de talrika memoarer och reseberättelser från 1500–1900-talen som har skrivits av främst europeiska besökare på Ceylon. Stora delar av detta material är inte bara tryckt utan även återutgivet i modern tid, vilket förstås avsevärt underlättar arbetet. 1500-talsmaterialet består av portugisiska krönikor som i flera fall även försöker skildra öns historia så som portugiserna uppfattade den. Dessa texter är ofta skrivna i perspektiv av de portugisiska försöken att kristna Ceylon. Det holländska materialet består till stor del av guvernörsrapporter om tillståndet i kolonin. Där finns också ett slags (mestadels opublicerade) jordeböcker, s.k. *tombos* (jfr. Paranavitana 2001), liksom ett värdefullt kartmaterial.

Från den holländska perioden finns också en memoarbok av det ovanligare slaget. Den engelske sjömannen Robert Knox togs år 1660 till fånga på öns östkust, som då fortfarande behärskades av kungen i Kandy, och hölls sedan i ett slags "landsarrest" fram till 1679 då han lyckades fly efter drygt 19 år som kung Rajasingha II's ofrivillige gäst. Under dessa år skaffade han sig en god kunskap i singalesiska språket och en intim förtrogenhet med landets sedvänjor. Han skrev ombord på det skepp som förde honom tillbaka till Europa utkastet till en skildring som redan 1681 kom av trycket: *An Historical Relation of the Island Ceylon, in the East-Indies: together With an Account of the Detaining in Captivity of the Author and divers other Englishmen now Living there, and of the Author's Miraculous Escape*, som den fullständiga titeln efter tidens sed lyder (Knox 1981). Boken är ett unikt och oskattbart dokument om Kandy-riket på 1600-talet och den är i de flesta enskildheter att betrakta som korrekt. Åren 1666 till 1670 bodde han i Legumdeniya och borrkärnor därifrån kommer att bli värdefulla som ett oberoende jämförelsematerial.

Under de tidiga åren av brittiskt styre på ön skrevs ett flertal skildringar av landet, liksom memoarböcker, av högre tjänstemän, militärer och präster, författare som visserligen inte var helt neutrala vittnen, som nog har missuppfattat åtskilligt, och som skildrar öns befolkning utifrån en alltmer genomgripande rasisms förståelseperspektiv, men som ändå kan antas ha haft avsikten att skildra *landet* så korrekt som möjligt (t.ex. Percival 1803; Cordiner 1807; Bertolacci 1817; Davy 1821; Selkirk 1844; Marshall 1846). Under de nästpåföljande decennierna kom också skildringar skrivna av många planters, ingenjörer och andra som själva deltog i den stora landskapsomvandling som plantageetableringarna medförde (t.ex. Bennett 1843; Knighton 1854; Baker 1855; Skinner 1891; Lewis 1926). Dit hör också den nästan encyklopediska framställningen av Sir James Emerson Tennent (Tennent 1859), som var Colonial Secretary på ön 1845–1850. Vidare finns ett antal "gazetteers" och "manuals" som noggrant går igenom varenda by och plantage och redovisar folkmängd, odlad areal etc., men även märkligare monument, platser med tradition och annat av intresse (t.ex. Casie Chitty 1834; Lawrie 1896-1898). Det finns också årliga rapporter från den koloniala administrationen i distrikten t.ex. publikationer

från plantagenäringens branschorganisation. Denna brittiska litteratur är mycket omfattande, men dess potential är långt ifrån utnyttjad. Samuel Bakers beskrivningar av Nuwara Eliya-dalen, som går tillbaka på hans vistelse där 1847–1855, kommer att ges ett oberoende jämförelsematerial i den långa och välstratifierade borrkärnan från dalen.

Materialet måste naturligtvis behandlas källkritiskt. Ett enda exempel får räcka. Vad betyder det när den nyanlände William Knighton på 1840-talet beskriver Parahara-plantagen i Kadugannawa-passet som *...well situated on the side of the hill, a deep mass of primeval forest rising behind it* (Knighton 1998: 99)? Området utgör idag nästan en förort till Kandy och är allt annat än "ursprungligt". Det finns överhuvudtaget inte många fläckar kvar idag av urskog i landets sydvästra del där de flesta plantagerna finns. Man kan emellertid fråga sig om urskogen, i bemärkelsen helt orörd skog var så mycket vanligare innan plantageetableringarna. Den schweiziske kulturgeografen Michel Gelbert, som på 1980-talet genomförde en stor undersökning av *chena*-odling (svedjebruk) i Sri Lanka – en odlingsform som idag nästan helt förknippas med torrzonen i öster och norr – fann att ortnamn på *chena* och *hena* är vanligare inom plantagedistrikten än inom de torrare områden som idag förknippas med svedjebruket (Gelbert 1988: 36ff). Som vi konstaterade ovan var det oftast svedjemarkerna man lade sig till med när byarnas och templens marker avyttrades till plantagerna. Detta innebär att det som framstår som urskog för en nyanländ betraktare mycket väl kan vara sekundär- eller tertiärskog. Det krävs därför ett multidisciplinärt närmande till dessa frågor. En historiker skulle knappast kunna utreda frågan ensam, inte heller en palaeoekolog, eftersom ett utelämnande av "humanistiska" källmaterial skulle tvinga honom/henne att söka i blindo.

LANDSKAPETS GLOBALISERING OCH GLOKALISERING

Visserligen är kanelen inhemsk i Sri Lanka och kokosnötsträdet har långsamt spridits från sitt ursprungsområde (var det nu kan ha varit) genom subsistensutnyttjande och småningom etablerandet av plantager, men båda kan sägas ha fått sin relativa betydelse avsevärt stärkt under den koloniala epoken som en funktion av världsmarknadens efterfrågan.

Kaffe kommer ursprungligen från Afrikas Horn, te från Kina och gummi från Amazonas, och de är alla tre goda exempel på ekologisk globalisering så som Alfred W. Crosby definierar den (Crosby 1986), en spridning av kulturväxter som nog hade varit otänkbar utan världsmarknadens efterfrågan och utan imperiet. Att kaffet fick ett så snabbt uppsving berodde delvis på att slaveriet avskaffades i Karibien, att det mötte en kris mot slutet av 1840-talet berodde bl.a. på konkurrens från Java och Brasilien, och att bladpesten spreds över nästan hela den tropiska världen vore otänkbart utan de kontaktytor och driftsformer som världsmarknaden, imperierna

och globaliseringen hade skapat. Sri Lankas nuvarande infrastruktur och bebyggelsebild vore inte tänkbar utan plantagenäringen och dess behov. Arbetskraftvandringarna från Indien var en del av en mycket större indisk diaspora som även nådde Guyana, Trinidad, Sydafrika, Östafrika, Mauritius, Malaysia och Fiji och förändrade befolkningens sammansättning även där.

Plantagerna är således synnerligen tydliga exponenter för en landskapsomvandling som kan beskrivas i termer av en globaliseringsprocess, driven av efterfrågan på en världsmarknad inom ramen för imperiet, och som är fullt utbildad från och med 1830-talet. Långt innan dess hade emellertid världsmarknadens efterfrågan börjat förändra landskapet. Det är ännu en empirisk fråga i vilken mån det förkoloniala landskapet var danat utifrån en global efterfrågan, men det finns belägg för odling av exportgrödor som areca-nötter och för insamling av kanel innan industrialismens och imperialismens form av globalisering drabbar landet.

Det är således uppenbart att vi kan tala om ett globaliserat landskap. Vi kan emellertid också tala om ett glokaliserat landskap. Den globalt inriktade varuproduktionen tvingades anpassa sig till lokala förhållanden, jordmån, klimat, social struktur. De som försökte kalkera erfarenheter som man hade gjort i Karibien eller andra plantagekolonier stötte snart på problem. Transportapparaten skapade en bebyggelsebild som inte är traditionell och inte global, den är glokal. Exemplen kan mångfaldigas.

Här bör vi dra in aktörerna bakom skeendet i diskussionen igen. De har verkat individuellt, i nätverk och som grupper. Några av dem var ”globala”. De brittiska administratörerna, ingenjörerna och plantageägarna, liksom män av Samuel Bakers typ, utnyttjade möjligheterna inom den ram som imperiet erbjöd.

Andra aktörer skulle kunna kallas ”glokala”, byarnas *headmen* som drog fördel av den nya koloniala situationen, de inhemska juristerna som snabbt lärde sig att utnyttja det judiciella systemet, *kanganies* som ofta utnyttjade arbetsvandrarna hänsynslöst, men som även kunde ställa till problem för plantageägarna, *karava*-kapitalisterna från kusten, som inom loppet av ett par generationer byggde upp enorma förmögenheter och liksom Charles Henry De Soysa kunde utöva avancerad filantropi och därmed höja sin egen status. Några kanske skulle kalla dem hybrider mellan inhemskt och europeiskt, och en hybrid uppstår givetvis i ett sådant möte, men den kan också finnas isolerat från den globala kontexten. De glokala aktörerna utmärks just av att de utnyttjar globaliseringsprocessen för att skapa något som är nytt men ändå ceylonesiskt/lankesiskt, anpassat till lokala behov. De är otänkbara utan globaliseringen.

Vi får inte glömma de ”subalterna” aktörerna. De som förlorade sin jord, de som tvingades monetarisera sig, de som valde småskalig cash-crop odling som ett för dem attraktivt alternativ, de som såg nya begränsningar och nya möjligheter och som utifrån detta gjorde mer eller mindre aktiva, och mer eller mindre fria, val. Det har ifrågasatts om de ”subalterna” är

aktörer överhuvudtaget, och det har ifrågasatts om den "subalterna" kan tala, men med ett arkeologiskt perspektiv kan vi kanske se deras aktion och ge röster åt alla som lämnar materiella spår efter sig. Detta är begrepp att fördjupa sig i och frågor att gå vidare med. Historisk arkeologi kan lämna ett bidrag, men knappast isolerat från ett större tvärvetenskapligt samarbete.

När detta skrivs är världen på väg in i en galopperande livsmedelskris. Den kopplas delvis till den nya satsningen på biobränslen – säkerligen med all rätt. Vi bör dock inte glömma att plantagesystemen som anlades som en del av den framväxande industrikapitalistiska-imperialistiska matrisen under framför allt 1800-talet (i Nya Världen ännu tidigare) också tog enorma arealer och oräkneliga årsverken i anspråk i de länder som fanns i den extraktiva änden av utbytet, för att konsumtion i motsatt ände skulle kunna upprätthållas utan att motsvarande arealer och arbetskraftstimmar togs i anspråk där (Hornborg 2007b). Vidare leder denna globala arbetsdelning alltid till ekologisk utarmning i den extraktiva änden. Detta är vad som kallas den (globala) metaboliska klyftan (Foster 1999; Moore 2000). Med tanke på att extraktionen orsakade svåra ekologiska skador kan man ifrågasätta om kaffe, efterföljt av te, gummi och kokos – ännu idag Sri Lankas främsta inkomstkällor – verkligen har varit till gagn för landet. Hade marken och arbetskraften varit fri att använda för annat hade det kanske sett annorlunda ut. Det är meningslöst att ägna sig åt kontrafaktiska spekulationer, men man inser klart att såväl den historiska arkeologin, som alla systervetenskaperna, egentligen sysslar med framtidsfrågor.

REFERENSER

Andersson, H. 2009. Historisk arkeologi och globalisering. I: Mogren, M. *et al.* (red.). *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten.* Lund Studies in Historical Archaeology 11. Lund.

Anon. 1851. Coffee planting in Ceylon. *Harper's New Monthly Magazine,* Vol. III, Issue XIII, June 1851, pp. 82-86. http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABK4014-0003-20 Besökt 2008-06-10.

Arasaratnam, S. [1958] 1988. *Dutch Power in Ceylon 1658-1687.* New Delhi (nytryck).

Baker, S. W. [1955] 1983. *Eight Years in Ceylon.* Dehiwala.

Bandarage, A. 1983. *Colonialism in Sri Lanka. The Political Economy of the Kandyan Highlands, 1833-1886.* New Babylon Studies in the Social Sciences 39. Berlin/ New York/ Amsterdam (Nytryck Colombo 1985)

Bennett, J. W. [1843] 1998. *Ceylon and its Capabilities. An Account of its Natural Resources, Indigenous Productions, and Commercial Facilities.* New Delhi/ Madras.

Bertolacci, A. [1817] 1983. *A View of the Agricultural, Commercial and Financial Interests of Ceylon.* Dehiwala.

Breckenridge, S. N. 2001. *The Hills of Paradise. British Enterprise and the Story of Plantation Growth in Sri Lanka.* Pannapitiya.

Cappers, R. T. J. 2006. *Roman Foodprints at Berenike. Archaeological Evidence of Subsistence and Trade in the Eastern Desert of Egypt.* Berenike Reports 6. Oxford.

Casie Chitty, S. [1834] 1989. *The Ceylon Gazetteer.* New Delhi.

Cave, H. W. [1900] 1994. *Golden Tips. A Description of Ceylon and Its Great Tea Industry.* London. (Nytryck New Delhi/ Madras)

Claudius Aelianus. *De Natura Animalium.* http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Aelian/de_Natura_Animalium/16*.html Besökt 2008-06-07.

The Collapse of the Rajarata Civilization in Ceylon and the Drift to the Southwest. Ceylon Studies Seminar, Peradeniya 1971.

Cordiner, J. [1807] 1983. *A Description of Ceylon.* Dehiwala.

Crosby, A. W. 1986. *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900–1900.* Cambridge.

Culavamsa, being the more recent part of the Mahavamsa, I-II. Geiger, W (ed.). London 1929. (Facsimile reprint New Delhi/ Madras 2000)

Davy, J. [1821] 1983. *An Account of the Interior of Ceylon and of its Inhabitants with Travels in that Island.* Dehiwala.

De Silva, K. M. 2005. *A History of Sri Lanka.* Colombo.

Duncan, J. S. 2002. Embodying colonialism? Domination and resistance in nineteenth-century Ceylonese coffee plantation. *Journal of Historical Geography*, 28, 3. S. 317-338.

Duncan, J. S. 2007. *In the Shadows of the Tropics. Climate, Race and Biopower in Nineteenth Century Ceylon.* Aldershot.

Foster, J. B. 1999. Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology. *American Journal of Sociology,* vol. 105, no. 2. S. 366-405.

Gelbert, M. 1988. *Chena (Shifting) Cultivation and Land Transformation in the Dry Zone of Sri Lanka.* Zürich.

Gratz, N. G. 1999. Emerging and Resurging Vector-borne Diseases. *Annual Review of Entomology* 44. S. 51-75.

Gubler, D. J. 1998. Resurgent Vector-Borne Diseases as a Global Health Problem. *Emerging Infectious Diseases*, Vol. 4 No. 3. ftp://ftp.cdc.gov/pub/EID/vol4no3/ascii/gubl.txt Besökt 2008-06-07.

Gunawardana, R. A. L. H. 1990. Seaways to Sielediba: Changing Patterns of Navigation in the Indian Ocean and their Impact on Precolonial Sri Lanka. I: S. Bandaranayake, S. *et al.* (eds.). *Sri Lanka and the Silk Road of the Sea.* Colombo. S. 25-43.

Haeckel, E. [1883] 1995. *A Visit to Ceylon.* Bell, C. (transl.). London. (Reprint New Delhi/ Madras)

Hardesty, D. L. 2007. Perspectives on Global-Change Archaeology. *American Anthropologist* 109, issue 1. S. 1-7.

Hornborg, A. 2007a. Introduction: Environmental History as Political Ecology. I: Hornborg, *et al.* (eds.). *Rethinking environmental history: World-system history and global environmental change.* Lanham. S. 1-24.

Hornborg, A. 2007b. Footprints in the Cotton Fields: The Industrial Revolution as Time-Space Appropriation and Environmental Load Displacement. I: Hornborg, A. *et al.* (eds.) *Rethinking environmental history: World-system history and global environmental change.* Lanham. S. 259-272.

Hornborg, A., McNeill, J. R. & Martinez-Alier, J. (eds.) 2007. *Rethinking Environmental History. World-System History and Global Environmental Change.* Lanham.

Håkansson, N. T. 2004. The Human Ecology of World Systems in East Africa: The Impact of the Ivory Trade. *Human Ecology*, Vol. 32, No. 5 October 2004. S. 561-591.

Ibn Battúta [1929] 1983. *Travels in Asia and Africa 1325-1354.* London.

Jennings, W. I. 1993. *The Kandy Road.* Peradeniya.

Kanapathypillai, V. 1989. Helen or Costly Bride: The V.O.C. and the Cinnamon Trade of Sri Lanka 1766-1796. *K.W. Goonewardena Felicitation Volume.* de Silva, C. R. & Kiribamune, S. (eds.). Special Issue Modern Sri Lanka Studies II, 1987. Peradeniya. S. 133-146.

Knighton, W. [1854] 1998. *Forest Life in Ceylon.* 1-2. New Delhi/ Madras.

Knox, R. [1681] 1981. *An Historical Relation of Ceylon.* Dehiwala. (3rd Edition)

Lawrie, A. Campbell [1896-1898] n.d. *A Gazetteer of the Central Province of Ceylon*, 1-2. (Reprint).

Lewis, F. [1926] 1993. *Sixty Four Years in Ceylon*. New Delhi.

Liyanage, D. V. 2001. *Coconut. The Prince of Palms*. Pannipitiya.

Marshall, H. [1846] 1969. *Ceylon. A General Description of the Island and its Inhabitants*. Dehiwala.

Matson Kiöping, N. [1667] 1961. *Nils Matson Kiöpings Resa. Parallelltexter ur andra och tredje upplagorna*. Svenska Texter 6. Johannisson, T. (utg.). Stockholm.

McCook, S. 2006. Global rust belt: Hemileia vastatrix and the ecological integration of world coffee production since 1850. *Journal of Global History* 1. S. 177-195.

McNeill, J. R. 2007. Yellow Jack and Geopolitics: Environment, Epidemics and the Struggles for Empire in the American Tropics, 1640-1830. I: Hornborg, A. *et al.* (eds.) *Rethinking environmental history: World-system history and global environmental change*. Lanham. S. 199-217.

McNeill, J. R. & McNeill, W. H. [2003] 2006. *Mänskliga nätverk. Väldshistorien i ett nytt perspektiv*. Stockholm

Meyer, E. 1978. Between Village and Plantation. Sinhalese Estate Labour in British Ceylon. *Asie du Sud Traditions et Changements. VIth European Conference on Modern South Asian Studies, Sevres 8-13 Julliet 1978. (Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique)*. Paris. 1978. S. 1-10.

Meyer, E. 1992. From Landgrabbing to Landhunger: High Land Appropriation in the Plantation Areas of Sri Lanka during the British period. *Modern Asian Studies* 26, no. 2. S. 321-361.

Meyer, E. 2000. Forests, Chena Cultivation, Plantations and the Colonial State in Ceylon, 1840-1940. I: Grove, R. (ed.). N*ature and the Orient: the environmental history of South and Southeast Asia*. Delhi/ Oxford. S. 793-827.

Moldrich, D. 1990. *Bitter berry bondage. The nineteenth century coffee workers of Sri Lanka*. Kandy.

Moore, J. W. 2000. Environmental Crises and the Metabolic Rift in World-historical Perspective. *Organization & Environment,* vol. 13, no. 2. S. 123-157.

Munasinghe, I. 2002. *The Colonial Economy on Track. Roads and Railways in Sri Lanka (1800-1905)*. Colombo.

Norris, D. E. 2004. Mosquito-borne Diseases as a Consequence of Land Use Change. *EcoHealth* 1. S. 19-24.

Orser, C. E. 1996. *A Historical Archaeology of the Modern World*. New York.

Paranavitana, K. D. 2001. *Land for Money. Dutch Land Registration in Sri Lanka*. Dehivala.

Pattanayak, S. *et al.*2006. Deforestation, malaria, and poverty: a call for transdisciplinary research to support the design of cross-sectoral policies. *Sustainability: Science, Practice & Policy* 2 (2). S. 45-56. http://ejournal.nbii.org/archives/vol2iss2/0512-022.pattanayak.html

Patz, J. A. *et al.* 2004. Unhealthy Landscapes: Policy Recommendations on Land Use Change and Infectious Disease Emergence. *Environmental Health Perspectives* 112, No. 10, July 2004. S. 1092-1098.

Percival, R. [1803] 1990. *An Account of the Island of Ceylon.* New Delhi/ Madras.

Projektprogram. Power, Land and Materiality: Global Studies in Historical-Political Ecology as a Framework for Assessing Visions of "Sustainable Development". Submitted to FORMAS 2007-05-03, kod 2007-4077-9350-48.

Ray, H. P. 1994. *The Winds of Change. Buddhism and the Maritime Links of Early South Asia.* Oxford/ Delhi.

Robertson, R. 1992. *Globalization. Social Theory and Global Culture.* London/ Thousand Oaks/ New Delhi.

Selkirk, J. [1844] 1993. *Recollections of Ceylon.* New Delhi.

Siriweera, W. I. 1988. Transport and Communications in Pre-colonial Sri Lanka. *The Sri Lanka Journal of the Humanities* XII (1986), No. 1-2. S. 17-38.

Sivasundaram, S. 2007. Tales of the Land: British Geography and Kandyan Resistance in Sri Lanka, c. 1803–1850. *Modern Asian Studies* 41, 5. S. 925–965.

Skinner, T. [1891] 1995. *Fifty Years in Ceylon. An Autobiography.* London. (Nytryck New Delhi/ Madras 1995)

Still, J. [1930] 1992. *The Jungle Tide.* Dehiwala.

Tennent, J. Emerson [1859] 1977. *Ceylon. An account of the Island Physical, Historical and Topographical* 1-2. Dehiwala. (Sixth Edition, reprint of 4th Revised Edition 1860).

Thunberg, C. P. [1788-1793] n.d. *Resa uti Europa, Africa, Asia, förrättad åren 1770-1779.* I-IV. (Förkortad utgåva, del I-II; ref efter den förkortade utgåvan.)

Wenzlhuemer, R. 2005. The Sinhalese Contribution to Estate Labour in Ceylon, 1881-1891. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 48, no. 3. S. 442-458.

Wickramagamage, P. 1998. Large-scale deforestation for plantation agriculture in the hill country of Sri Lanka and its impacts. *Hydrological Processes* 12. S. 2015-2028.

Widgren, M. 2007. Precolonial Landesque Capital: A Global Perspective. I: Hornborg, A. *et al.* (eds.) *Rethinking environmental history: World-system history and global environmental change.* Lanham. S. 61–77.

ICONS OF THE PAST
ON IMAGES AND INTERPRETATION

This article deals with principle guidelines in the use of images in historical studies. A contemporary art picture is taken as an example of how the art commentaries are taking their interpretations beyond the intentions and purposes of the artist. This should in turn be taken as a warning against trying to lay down any original meaning in an image from past times.

A few semiotic terms and concepts are treated briefly as an introduction to the field of Semiotic analysis. However, it is stressed that a deeper understanding of historical imagery can only be reached through contextual analysis. Here, Historical Archaeology can contribute by its multidisciplinary approach, and also by the use of scientific and field-archaeological methods.

In every contextual analysis, the research history and contemporary use of the image should also be taken into account. An image may be viewed as a social agent that provokes and influences its beholders. Some images have thus become representatives for an imagined past, reaching an almost iconic status. Therefore, understanding their impact on our conceptions of the past is of crucial importance when interpreting historical images, in turn letting them re-interpret the past.

DET FÖRFLUTNAS IKONER

OM BILDTOLKNING OCH BILDERS BETYDELSER

GUNNAR NORDANSKOG

Flickan på bilden ser ut att vara i femårsåldern (fig. 1). Hennes överkropp är bar. Håret är tillbakadraget till en fläta i nacken, hon vrider huvudet åt höger och blickar nedåt mot betraktaren. Hakan är lyft och munnen helt stängd. På hennes högra överarm, som är vänd mot oss, syns en stor tatuering av en dödskalle genomborrad av en kniv och ett band med texten *Death before dishonour*.

Så långt ger raderna ovan en någorlunda motsägelsefri beskrivning av en bild, och det skulle gå att fortsätta med långt fler detaljer. Men det är uppenbart att denna bild liksom de allra flesta bilder i forntid och nutid dessutom har många fler innebörder än dem som går att registrera med strikt bibehållen objektivitet. Här avbildas ett flickebarn med traditionellt vuxna manliga attribut i form av en tatuering och ett amerikanskt militärmotto (här med brittisk stavning) med sin givna plats i 1980-talets hardcorepunk och actionfilm. Gränsen mellan dröm och verklighet löses upp och etablerade genuskategorier ifrågasätts.

Bilden ingår i en triptyk med titeln *Infantia*. Konstnären Lovisa Ringborg skriver själv "I detta verk har jag låtit barnet bära olika tatueringar för att kommentera idén om det okomplicerade barnet. Idén om den vuxne med monopol på egenskaper som sorg, stolthet och integritet" (Ringborg 2007). Så mycket mer får vi inte veta av konstnären själv, men desto mer kan konstkommentatorerna förmedla. I en artikel i *Paletten* behandlar litteraturvetaren Sinziana Ravini denna bild och dess koppling till klassiskt måleri: den tatuerade flickans uttryck av självaktning och brådmognad för tankarna till Velázquez prinsessmålning *La infanta* från 1656, vilket ytterligare understryks av likheten i titlarna. Men för Ravini associeras också den tatuerade flickan med övergrepp och hedersvåld (Ravini 2006: 46). Intressant nog har den associationen i en recension i Göteborgsposten sedan förstärkts till en "bestämd syftning (...) till hedersmord" (Olofsson 2007). Så börjar en kanon av tolkningar växa fram, alltmer fjärmade från eventuella ursprungliga syften med bilden, men likväl nödvändiga att ta hänsyn till för framtidens forskare.

Denna artikel handlar om hur vi kan använda oss av bilder i forskningen om det förflutna, och om vad den historiska arkeologin kan bidra med vid tolkningen av historiska bilder. Bilden är något annat än det avbildade, tolkningen är i sin tur något tredje. Lovisa Ringborgs *Infantia* visar att

Fig. 1. Lovisa Ringborg: del av triptyken Infantia. C-print monterad på aluminium. Publicerad med tillstånd av Lovisa Ringborg.

konstnärens intentioner sällan är avgörande för förståelsen av bilden. Så snart bilden har börjat cirkulera, interagerar den med sina betraktare, och i förlängningen med samhället. I den svenska kulturdiskursen under det tidiga 2000-talet ligger hedersvåldstolkningen nära till hands, även om den inte överensstämmer med Ringborgs kortfattade programskrivning. Och det intressanta är att när en sådan tolkning väl är lanserad, kan den snart bli till en förhärskande uppfattning som återverkar på bilden. Den som har läst hedersvåldstolkningen kan knappast se på bilden utan att förhålla sig till

detta. Konsthistorien är full av sådana vedertagna tolkningar som det bör vara vår uppgift att kritiskt granska.

Betraktarens första konfrontation med en bild är alltid intuitiv, den genererar en första spontan tolkning och betraktaren avgör tämligen omgående om han eller hon finner bilden tilltalande. Visserligen finns det stora och avgörande skillnader mellan historisk tid och nutid i konstens och bildproduktionens villkor, men när det gäller vilka bilder som lyfts fram i historiska studier, har den subjektiva bedömningen av estetiskt värde alltid haft stor betydelse. Detta gäller vare sig bilderna får exemplifiera något som anses vara en konstnärligt högtstående period eller om de betraktas som uttryck för primitiv folkkonst. Vid historisk bildtolkning ska man heller aldrig bortse från att bildens skönhetsvärde kan ha varit en avgörande drivkraft vid dess tillkomst, även om det inte räcker för att förklara alla aspekter av bilden.

NÅGRA ALLMÄNNA PRINCIPER FÖR BILDTOLKNING

Tolkning av bilder är en grundläggande förmåga i den mänskliga naturen, en förmåga som samtidigt är själva förutsättningen för bildskapande. Ett moln, en mossbelupen sten, ett stycke trä eller en samling streck och punkter på en flat yta kan i den mänskliga hjärnan relateras till betraktarens värld av referenser och omtolkas till en figur. En (föreställande) bild kan sägas vara ett uttryck som i mötet med en betraktare utger sig för att vara något annat, något mer än bara färg och form. Denna allmänmänskliga kvalitet i skapandet och tolkandet av bilder har intresserat åtskilliga framstående psykologer och kulturteoretiker, och många försök har gjorts att skapa generella scheman och system för bildtolkning. Men dessa modeller har utformats för att passa en viss bild eller en viss kontext, och de riskerar att fungera dåligt när de ska appliceras på andra sammanhang. Någon pålitlig och allmänt accepterad bildtolkningsteori finns inte, och om den funnes vore risken att den måste vara så allmänt hållen att den förlorade sin förklaringskraft i det enskilda fallet. Språkvetenskaplig och psykologisk forskning antyder att bildtolkningen som sådan visserligen är en allmänmänsklig förmåga, men att utfallet ändå är kulturbundet, det vill säga tolkningen är beroende av uttolkarens språk och kulturella referenser (Strömqvist 2004).

Eftersom bildens och betraktarens respektive kontexter är avgörande för förståelsen, vore det kontraproduktivt att här presentera en manual för tolkning av historiska bilder. Istället ska jag lyfta fram några faktorer som jag anser att man bör ta hänsyn till, samt skissera en möjlig arbetsgång vid bildtolkning med början i bildsemiotiken. Skillnaden mellan riktiga "semioticians" och dilettantiska "would-be semioticians" (Sonesson 1994: 269) ligger inte så mycket i disciplinernas skilda färdigheter, som i deras skilda syften.

En avgörande olikhet i arbetssättet mellan semiotiker och mer historiskt inriktade bildtolkare är, att medan de förstnämnda söker generella sammanhang och lagar för hur bilder genererar betydelser (Sonesson 1992: 45), sysslar de senare med bilders praktiskt förmedlande roll i sociala processer. Annorlunda uttryckt borde historisk bildtolkning handla om bilden som samhällsfenomen, där den sätts in i sina olika sammanhang av funktioner och förhållanden till sin omvärld i dåtid och nutid. Men varje bildtolkning måste ändå börja med en analys av själva bilden, där semiotiska verktyg kan användas för att strukturera bildelementens inbördes relationer.

BESKRIVNINGENS SKENBARA OBJEKTIVITET

Det första som bör göras vid en bildtolkning är att klargöra vad det är jag som uttolkare ser. I inledningsmeningarna till denna artikel har jag försökt att beskriva Lovisa Ringborgs bild på ett objektivt sätt, om än alldeles ofullständigt. Redan här börjar nämligen tolkningen och förmedlingen, i det att en samling färgade pixlar förutsätts att föreställa något annat än sig själva, och i det att bilden kommenteras i skrift. Även om detta bör göras så objektivt som möjligt för att undvika missförstånd om vad det är man ser, kan beskrivningen också användas till att störa läsarens intuitiva uppfattning om bilden och påverka denne till att förstå beskrivarens följande tankegångar. Detta kan göras mer eller mindre utstuderat och riktat till en mer eller mindre väldefinierad målgrupp. Till exempel noterar Jörn Staecker i en beskrivning av ett skandinaviskt krucifix från 1000-talet att den korsfäste Kristus är ”krönt med en slags punkfrisyr” och har ”skor som mest liknar Doc Martenskängor” (fig. 2; Staecker 2000: 46). Staeckers beskrivning är naturligtvis gravt samtidsberoende, men just därför träffande och väldigt ändamålsenlig när han vill få läsaren att förstå hans tes om hur Kristusbilden anpassades till den nordiska krigarkulturen under missionstiden. Objektiviteten i deskriptionen är ett ideal, men det är ett ideal som kan vara kontraproduktivt om det leder till att uttolkaren förtiger sin egen förförståelse och därmed försvårar för läsaren att värdera analysens grunder och hållbarhet. Det är därför inte fel att synliggöra sina egna intuitiva omdömen. Så länge det görs på ett tydligt sätt, kan det bidra till att göra deskriptionen till en användbar karta av verkligheten, gemensam för uttolkaren och dennes läsare.

BETYDELSENIVÅER

När deskriptionen är avklarad, kan resten av analysen göras på flera sätt. Man kan välja att använda etablerade modeller eller att utveckla egna, men det viktiga är att inte förväxla de analytiska verktygen med historisk sanning. Om man låter en okritiskt applicerad modell göra våld på bilden har

man svaret givet på förhand och bevisar ingenting annat än existensen av själva modellen. Då är det mer fruktbart att låta tolkningen bli en dialektisk process som växlar mellan olika nivåer och perspektiv. Man kan aldrig komma fram till en säker slutsats om bildens rena och ursprungliga betydelse, men analysen bör syfta till att avskilja de orimliga tolkningarna från de rimliga och lägga grunden för en vidare diskussion.

De allra flesta analysmodeller som brukar komma till användning i litteraturen har det gemensamt att de skiljer mellan olika skikt eller nivåer av betydelser i en bild. En genomgång av möjliga betydelsenivåer är i många stycken liktydigt med att kryssa sig fram mellan en uppsjö av konkurrerande terminologier. Jag ska här bara redogöra för några av de termer som kan vara användbara, och föreslår läsaren att vid behov fördjupa sig i de bakomliggande teorierna med Sonessons *Bildbetydelser* (Sonesson 1992) som ingång. Jag vill än en gång betona att det nedanstående inte utan vidare kan applicera på vilken bild som helst. Snarare kan man laborera med det som parametrar med olika tyngd i tolkningsprocessen.

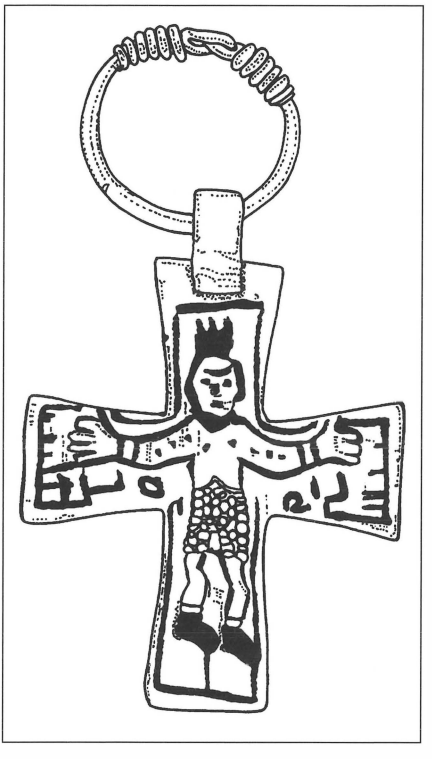

Fig. 2. Krucifix från 1000-talet, funnet i Hurva Äspinge, Skåne. Efter Staecker 2000.

Deskriptionen ovan har mest berört en första tolkningsnivå om vad bilden ytligt sätt föreställer. Två vanliga termer för detta är *pre-ikonografisk* eller *denotativ* betydelse. Termen denotation är inlånad från lingvistiken och kan inom bildsemiotiken förstås på flera sätt. Enkelt formulerat kan denotation avse bildens uttryck eller primära betydelse, vilket då skiljs från bildens innehåll eller bibetydelser. Denotationen kan ytterligare delas upp i *piktoral* betydelse (vad bilden föreställer) och *plastisk* betydelse (hur bilden är utformad).

Vid närmare studier visar sig snart flera betydelser utöver de denotativa. *Konnotativa* betydelser, eller bibetydelser, kan avse hur bilden förhåller sig till andra bilder vad gäller stilar och genrer, ofta omedvetet uttryckt av bildtillverkaren. Konnotationen har därmed vissa beröringspunkter med *indexikalisk* betydelse, det vill säga att bilden liksom ett fotspår är ett avtryck av sin skapare (olika möjliga relationer mellan bild, bildskapare och bildmottagare belyses på ett intressant sätt och med en antropologisk vinkel i Gell

1998). I andra fall kan man diskutera medvetna referenser eller parafraser på andra bilder, stilar och genrer, då bildens konnotationer hellre kan betecknas som *intertextuella* betydelser.

Bilder kan också ha *funktionella* betydelser genom att de kan ha tjänat specifika syften, exempelvis liturgiska, propagandistiska, didaktiska eller pornografiska. Funktionella betydelser löper dock risk att överbetonas i historiska studier och kräver noggranna kontextanalyser för att vara trovärdiga.

Många bilder, i synnerhet sådana från religiösa sammanhang, kan också tillskrivas *symboliska* och *ikonografiska* betydelser. Dessa betydelser är i hög grad konventionella, det vill säga fastlagda i praxis, och de kan ofta tolkas med hjälp av ett vanligt bildlexikon. Men det finns också uppenbara problem med dem. Symboliska tolkningar riskerar att bli alltför spekulativa, medan ikonografiska tolkningar ofta presenteras genom förenklade korrelationer mellan bevarade bilder och texter, gärna med någon hjälphypotes för att skyla över brister i korrelationen. Mer sällan förs några diskussioner om bildbrukarnas läskunnighet och bildningsnivå, eller källkritiska aspekter som hur texten har överlevt till idag och i vilken form den var känd då bilden tillkom.

Denna korta sammanställning antyder det vanskliga i att komma med rigida sanningsanspråk när det gäller bildtolkning generellt. Det är i sträng mening omöjligt att dra några säkra slutsatser om historiska bilder, såsom ”denna bild föreställer X vilket betyder Y och syftar på Z”. Vissa enkla fakta kan vara obestridliga, till exempel den ikonografiska identifieringen av medeltida helgon genom deras attribut, eller den symboliska betydelsen hos vissa element i bilden. Dessa fakta är emellertid obestridliga endast så länge troligare tolkningsalternativ saknas. Det är en osäkerhet man måste leva med i alla former av kulturanalys och den innebär inte att man ska avstå från tolkningar. Men för historiska bilder bör man också vidga frågan om betydelse till att handla om mer än tolkningsnivåer. Man bör också, för att fortsätta exemplet ovan, ställa frågor som varför dessa helgon avbildas just här, just vid denna tidpunkt, och vad bilderna betydde för olika dåtida betraktare.

BETYDELSEHORISONTER

I historiska och antropologiska studier kan det vara fruktbart att jämställa en bild med en aktör (Gell 1998). Bilden anses då inte ha en, utan många betydelser. Den interagerar med sina betraktare, påverkar dem och påverkas av dem. I slutändan är det alltid betraktaren som utifrån sin egen horisont tillskriver bilden dess mening.

I styckena ovan har jag skrivit ”man” några gånger för att underlätta framställningen. Men ”man” är ett vagt begrepp som alldeles särskilt bör undvikas vid diskussioner om bilder. Förutom de betydelsenivåer som kan

analyseras, bör man (!) också vara väldigt tydlig med *vems* tolkning det är som åsyftas. Det kan därför vara nödvändigt att dela upp analysen i flera *betydelsehorisonter*, det vill säga att diskutera hur olika aktörer utifrån sina respektive förutsättningar kunde uppfatta bilden. Tillverkaren, beställaren, den eventuelle programgivaren, och samtida betraktare med varierande förförståelse beroende på utbildning, erfarenhet och social ställning, har alla kunnat göra sin egen tolkning. Till detta kommer frågor om hur bilden har cirkulerat och kommunicerats, samt vilka betydelser den kan ha fått med tiden, alltså receptionshistorien studerad genom etnologiska källor och forskningshistorik.

Bildanalysen kan därmed spaltas upp i flera möjliga tolkningsnivåer för flera möjliga aktörer. Det är naturligtvis ogörligt att genomföra en heltäckande eller definitiv kartläggning. Ett urval måste göras utifrån de frågeställningar som man arbetar efter, och resultatet måste i många stycken bli en fråga om spekulationer. Men om bildtolkningen ska bidra till historisk kunskap är det nödvändigt att diskutera bildförståelse och bildbruk från flera horisonter och inte enbart den officiella tolkningen, exempelvis vad den löst definierade entiteten "kyrkan" avsåg att förmedla med den kyrkliga konsten (Hohler 1995: 179ff för en motsatt åsikt). Det bör också påpekas att bilder i första hand är till för att upplevas, och att det därför ligger en ständig fara i att överintellektualisera alla former av bildtolkning. Är tolkningen rimlig? För vem var den giltig?

KONTEXTUALISERING OCH RECEPTIONSHISTORIA

Tolkningshorisonter måste analyseras genom tillkomstsammanhang och bildanvändning i långtidsperspektiv. Den historiska arkeologins ogenerade vana att kontextualisera är här en stor förmån. Kontextualiseringen innebär att bilder, texter, artefakter och andra arkeologiska och historiska spår bearbetas i ett sammanhang. I en bildstudie kan det till exempel handla om att föra samman kunskap om materialval, tekniskspridning och stildiffusion med politiska, naturgeografiska och socioekonomiska förhållanden. Samtidigt innebär kontextualiseringen ett problem för oss, eftersom den går att driva hur långt som helst; forskaren riskerar att tappa fokus när allt ska tas med i ett slags Annales-inspirerad totalhistoria kring en bild. Historisk-arkeologiska studier tenderar följaktligen att bli omfattande i överkant. Men historisk bildtolkning *måste* vara kontextanknuten så länge som den syftar till att säga något om historien och inte bara om bilden.

Till bildens kontext hör också dess receptionshistoria, vilken i sin tur kan delas in i verkningshistoria och forskningshistoria. Receptionshistorien berör frågor om hur bilden har tolkats och hur den har använts. Tidigare tolkningar kan ligga i vägen för en frisk och opåverkad uppfattning, men det vore knappast idealt att närma sig en bild utan kunskap om de tidigare

tolkningarna. Den främsta anledningen till detta är att bilder är ett så kraftfullt källmaterial som i hög grad har format vår uppfattning av historien. Vissa historiska bilder får mer uppmärksamhet än andra och används för att illustrera historien i de mest skiftande sammanhang, både vetenskapliga och populära. Bilderna kan vara avsedda att *illustrera*, men fungerar snarare genom att *representera* något mer än det de avbildar, och de upphöjs därmed närmast till vara ikoner för det förflutna. Receptionen har förlänat bilderna en diskursiv kraft som gör att de påverkar på vår uppfattning och skapar ett slags känslomässig genväg till det förflutna. Historiska bilder har blivit till bilder av historien.

Inom det arkeologiska fältet kan bildbegreppet vidgas till att omfatta artefakter eller fyndkomplex, eftersom de i form av avbildningar ofta får representera hela epoker eller nationella historieskrivningar. Rökstenen, Osebergskeppet och Jellingmonumentet är tre sådana exempel. Andra är kvarlevorna av förhistoriska individer som i vissa fall har fått en enorm uppmärksamhet, och där avbildningar och museernas presentationer av dem är en oundgänglig del av tolkningen (Nordström 2007). Kritiska studier av receptionshistorien är i dessa fall helt avgörande, inte bara för att förstå fyndens användning idag, utan också för att synliggöra cirkelslutledningar om deras roll i historien, och därmed bereda väg för en omtolkning.

Vid studier av välkända historiska bilder kan alltså receptionshistorien vara den enskilt viktigaste delen av kontextualiseringen. Ett exempel på detta är den famösa ”svinhusdörren”, en smidesbeslagen kyrkport från Rogslösa i Östergötland (fig. 3). Den ikonografiskt svårbestämda jaktscenen överst har ägnats intresse av åtskilliga kommentatorer, medan de nedre, mer lättolkade framställningarna av kamp, syndastraff och frälsning har fått lite mindre uppmärksamhet. Men gemensamt för de tidigare tolkningarna är att de har vävt in Rogslösadörren i en större berättelse om hedniskt anstruken folklighet, ålderdomlighet och nordisk särart. Bidragande orsaker till detta är de traditioner som till viss del ännu är levande i bygden, samt det faktum att motsvarande smidesdekorationer inte har bevarats utanför Sverige. Men till största delen vill jag hävda att denna fiktiva berättelse är genererad ur moderna betraktares första intuitiva möte med dörren och den samstämmighet som då har uppstått mellan dess bilder och betraktarnas uppfattning om en dimmig forntid. Rogslösadörren har följaktligen blivit ännu en ikon som har använts i flera sammanhang, inte för att illustrera något specifikt, utan för att representera vikingatid, tidig medeltid och kristnandet (Nordanskog 2006: 156ff). I denna artikel är avbildningen av dörren avsiktligt framställd för att understryka detta samband, där skillnaderna mellan artefakt, bild och avbildning har suddas ut.

Det enda sättet att angripa sådana inrotade föreställningar och försöka förstå Rogslösadörrens tillkomst på ett nytt sätt är genom vidgade kontextanalyser. Arkeologiska metoder kan här bidra med ny kunskap genom naturvetenskapliga dateringar och analyser av byggnadshistorien, men även

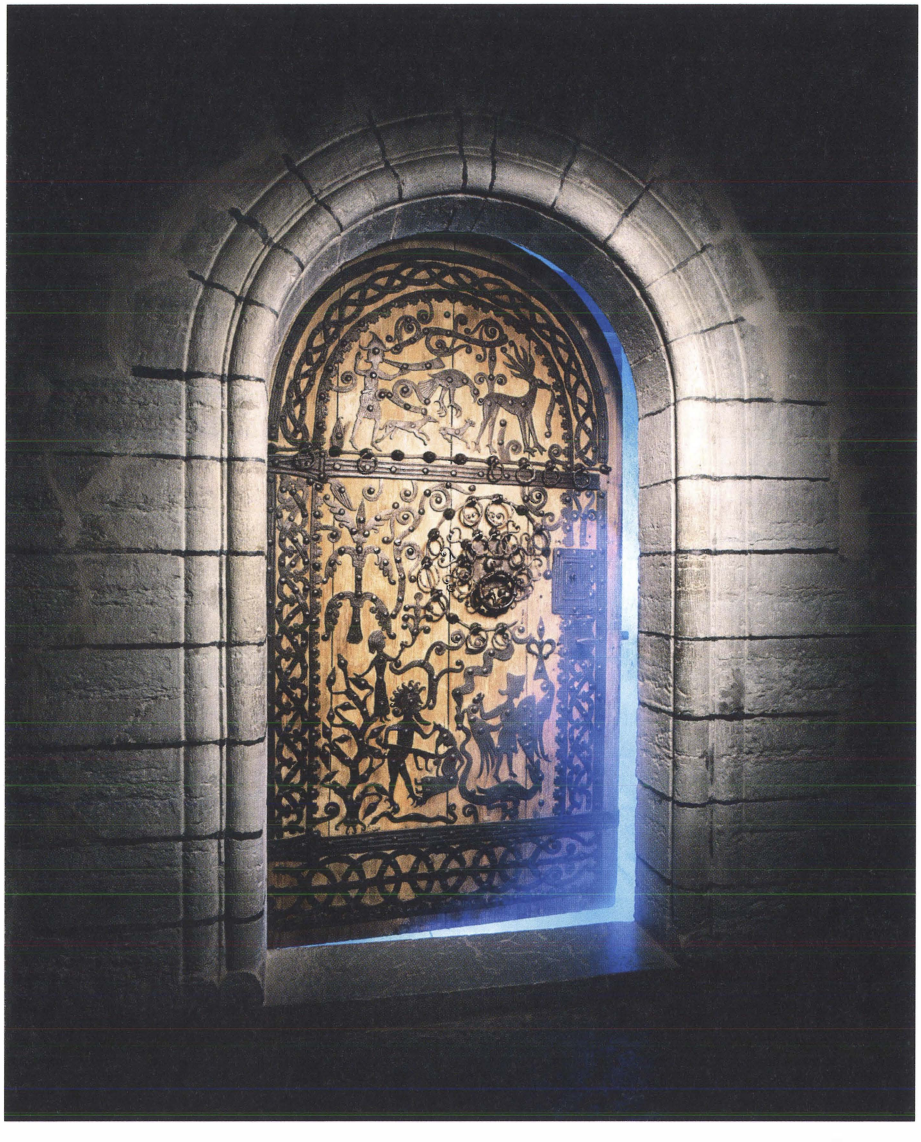

Fig. 3. Rogslösadörren avbildad i nytt ljus. Foto: Karl-Fredrik von Hausswolff 2006.

politiska, ekonomiska och kyrkohistoriska förhållanden måste vägas in. Genom sammanläggningar av gammal och ny kunskap kan så en alternativ berättelse ta form, där Rogslösadörren i motsats till tidigare beskrivs som ett högkvalitativt konstnärligt uttryck för sitt sociala och religiösa sammanhang; mötet mellan det slutande 1200-talets aristokratiska miljöer och en alltmer offentligt tillgänglig kyrka, predikningarnas ökande betydelse och betoningen av individens ansvar för sin frälsning (Nordanskog 2006: 217ff).

En studie av en historisk bild kan alltså utformas som en klassiskt hermeneutisk process i ett växelspel mellan gamla uttolkningar och nya omtolkningar genom kontextanalyser. Men det är egentligen inte själva bildtolkningen som står i fokus för en sådan historiskt inriktad studie. Bilden blir istället till ett medel som tillsammans med sin kontext kan användas för att bättre förstå både dåtid och samtid.

Låt oss återvända till inledningsbilden. Ett stycke nutidskonst har här fått tjäna som exempel för några principiella tankar om bildtolkning, i första hand tillägnade historiska arkeologer. Men till skillnad från äldre tiders bilder – gränsen går någonstans vid romantiken – är nutidskonsten en egen domän med sina egna syften och referenser, i stor utsträckning avskild från det materiella vardagsliv där arkeologin vanligen har sitt fokus (Shiner 2001). Möjligen kan historisk arkeologi bredda det traditionellt etnologiska och konstvetenskapliga perspektivet exempelvis vid studier av industrialismens massproducerade bilder, även om vår disciplin knappast är ensam om att arbeta kontextuellt (jfr. ex. intressanta studier av Bringéus 1981 och Johannesson 1978). Kanske bör analysen av bilden i sig lämnas över till konstvetare och semiotiker, men ingen ska avstå från möjligheten att använda sig av alla former av bilder vid studier av materiell kultur. Med rätt angreppssätt skulle även Lovisa Ringborgs *Infantia* och dess kontext av modern konstproduktion och konstreception kunna användas som del i en nutidsarkeologisk studie. Tyngdpunkten skulle då inte ligga i själva bilden och dess upphovsperson, utan i hur bilden tas emot, kommenteras, och används för att förklara vår samtid. Men det är en helt annan historia.

REFERENSER

Bringéus, N. A. 1981. *Bildlore. Studiet av folkliga bildbudskap*. Stockholm.

Gell, A. 1998. *Art and Agency. An Anthropological Theory*. Oxford.

Hohler, E. Bergendahl 1995. Stavkirkeportalerne og deres symbolikk. *Årbok. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring*. Årg. 149. S. 169-190.

Johannesson, L. 1978. *Den massproducerade bilden. Ur bildindustrialismens historia*. Stockholm.

Nordanskog, G. 2006. *Föreställd hedendom. Tidigkristna skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*. Vägar till Midgård 9. Lund.

Nordström, N. 2007. *De odödliga. Förhistoriska individer i vetenskap och media*. Vägar till Midgård 10. Lund.

Olofsson, M. 2007. Bilder med gåtfulla skikt. *Göteborgs-posten* 18. april 2007.

Ravini, S. 2006. Neoexotism som konstnärlig strategi hos Katarina Nitsch, Lovisa Ringborg och Katarina Müntzing. *Paletten* 2006:3. S. 42-46.

Ringborg, L. 2007. Dokumentation från separatutställning på Kungsbacka konsthall, Göteborg (opubl.)

Shiner, L. 2001. *The invention of Art. A Cultural History*. Chicago.

Staecker, J. 2000. Kristus Tveskägg. Bibelns och Kristusbildens germanisering. I: Bolding, N. & Kollman, A. (red.). *Böckernas bok*. Lund. S. 41-57.

Sonesson, G. 1992. *Bildbetydelser. Inledning till bildsemiotiken som vetenskap*. Lund.

Sonesson, G. 1994. Prolegomena to a semiotic analysis of prehistoric visual displays. *Semiotica* 100. S. 267-332.

Strömqvist, S. 2004. Olika språk – olika berättelser? Om kognitiva och kommunikativa konsekvenser av språklig mångfald. I: Berggren, Å., Arvidsson, S. & Hållans, A.-M. (red.). *Minne och myt. Konsten att skapa det förflutna*. Vägar till Midgård 5. Lund. S. 11-21.

COMMODITY EXCHANGE AND SOCIAL IDENTITY
ALSENGEMS AS EMBLEMATIC STYLE

This article focuses on commodity exchange and its agents as seen in the material culture of the 11th and 12th century in Sigtuna, Sweden. It is claimed that historical archaeology has downplayed the role of merchants in the process of social structuring of society. The reason for this is twofold. Firstly, trade is problematic to investigate empirically and royal power in control of every-day transactions is overestimated. Secondly, the theoretical platform when studying exchange has been based on substantivist anthropological analogies, creating static conclusions. By doing so, the social transgression from dependent trader to free merchant is blurred. In this article I stress the need for a new theoretical framework and analyses conducted closer to the archaeological record to achieve regionally based interpretations. Thus, by confronting models and artefacts a contextual connection to the past can be gained. To understand the transformation of the agents, their social organisation is of importance. Social identities and cooperative efforts expressed in guilds and trade regulations show a considerable variation in spreading economic risks. Interpretations of German-Scandinavian trade based on written sources claim a late 12th century presence of the former in the Baltic Sea. In the article, small glass ovals, alsengems, are used to discuss the reification of social identities through emblematic style. Combining the gems with another category of artefacts, the Pingsdorf pottery, organised Saxon and Frisian merchants are suggested to be present in Sigtuna already in the 11th century.

VARUUTBYTE OCH SOCIAL IDENTITET

ALSENGEMMER SOM EMBLEMATISK STIL

MATS ROSLUND

"Social identification in isolation from embodiment is unimaginable"
(Jenkins 1996: 21)

Efter påskhögtiden i Köln år 1074 fick en av ärkebiskopens gäster problem med hemfärden. Beslutsamt exproprierade värden ett handelsskepp fyllt med varor på väg ner för Rhen för att hjälpa kollegan från Mainz hem. Anno II var stadsherre och van vid att få sin vilja igenom. Denna gång skedde något oväntat. Istället för att beskedligt lämna över skeppet krävde ägaren att få fortsätta utan intervention. Givetvis kunde inte ärkebiskopen avsäga sig sin feodala rätt, utan tvingade till sig skeppet. Upproret som följde visar att köpmännen var organiserade och handlingskraftiga nog att stå emot stadsherrens krav, liksom året innan i Worms. Liknande motstånd hade väckts i Liège och Cambrai redan under 900-talets andra hälft.

I exemplen från Köln, Worms, Liège och Cambrai möter vi ett växande antal handelsinriktade aktörer som tillhörde det urbana ekonomiska uppsving som karaktäriserar perioden från sent 900-tal till 1300-talets början. Som växande social grupp var de i behov av nya former för juridisk och politisk reglering för sin existens som inte fanns i sedvanerätten. Gemenskapen tog sig kulturella uttryck som ändrade sig kontinuerligt i takt med att gruppens inflytande i samhället ökade. Vi möter köpmännen i svårtydda arkeologiska lämningar som ägare till vågar och vikter under tidig medeltid och som självmedvetet borgerskap i senmedeltidens porträttkonst där de betraktar oss genom århundradena. Mellan dessa punkter i tiden skedde en social omvälvning som hämtade kraft ur en gruppgemenskap. Det är de tidiga materiella tecknen på sådana aktörer denna text handlar om.

Detta bidrag delas upp i tre avsnitt för att förtydliga min argumentation. I en första inledande del kommenterar jag synen på handel inom historisk arkeologisk forskning. I en andra del argumenterar jag för behovet av en nyorientering i studiet av handelns aktörer utifrån sociologiska erfarenheter om identitetskapande. Kunskap om gruppers och individers behov av att markera sin tillhörighet är ett redskap för att förklara hur självmedvetenheten byggdes upp med hjälp av inkluderande principer. När den rådande samhällsordningen inte gav individen ett tillräckligt skydd skapade man nya kollektiv utifrån gemensamma intressen. Under perioden fungerade

köpmannagillen som en social samlingspunkt. I dem fanns grogrunden för en formulering och förstärkning av en självbild och därmed också fröet till en ny grupp i samhället. Slutligen konkretiserar jag de två första inläggen med exempel från Sigtuna, där köpmän från tysskspråkiga områden anlände under 1000-talet, före den lübska expansionen under 1100-talets sista fjärdedel. Spåren efter besökare från området mellan nedre Rhen, Maas och nedre Elbe är få men anger ett tydligt geografiskt ursprung. Som exempel på artefakter från det området presenteras här två alsengemmer och Pingsdorfkeramik som hittats i Sigtuna.

DE AKTERSEGLADE KÖPMÄNNEN

De senaste 20 årens skandinaviska studier av centralplatser och städer har varit förvånansvärt fria från forskning om varuutbytet som socialt, ekonomiskt och kulturellt fenomen. Jämfört med hantverkets förändring har handeln och dess utövare inte fått samma uppmärksamhet även om ansatser förekommer (Christophersen 1989; Hårdh 1996; Callmer 1998; Carelli 1998; 2001; Norseng 2000; Skre 2000; Gustin 2004; Sindbæk 2007). Orsakerna till det är flera men jag ska lyfta fram två som särskilt betydande, en empirisk och en ideologisk.

Vissa hantverk exponeras tydligt i form av spill och restprodukter i det arkeologiska källmaterialet och har varit utgångspunkten för studier av den urbana varuproduktionen (Christophersen 1980; Andrén 1985). Handeln är mer svårfångad som arkeologisk kategori.

Som en andra orsak har ämnet historisk arkeologi sedan 1980-talet en inriktning på historiska frågeställningar där feodalisering och makt över människor spelar en avgörande roll. En tidig inspiratör var George Duby, vars syn på europeisk ekonomisk historia varit grundläggande för ett övergripande perspektiv. Titeln på hans inflytelserika verk "Krigare och bönder" definierade vilka sociala grupper som formade samhället, även om Duby själv var mer nyanserad (Duby 1981: 147ff). Inflytandet från historiematerialismen med inriktning på maktutövning och ekonomisk tillägnan förde ämnet i samma riktning. Det har gjort två sfärer i samhället särskilt uppmärksammade. Kungamaktens och frälsets framväxt representerar det övre samhällsskiktet och håller även kvar ämnet vid klassiska historiska frågeställningar som riksbildning, urbanisering, social exponering och godsbildning. Böndernas näringar och landsbygdens organisering i andra änden av hierarkin är intressanta för studier av exploatering, ekonomisk fluktuation och regional anpassning. Den empiriska och ideologiska diskursen har lett till en nedtoning av handeln som en del av samhällsutvecklingen.

Man kan se intresset för de feodala relationerna både som ett genmäle mot en äldre uppfattning att städer etablerades på grund av handel och som en ideologisk omorientering. Överhetens kontroll över produktionen,

administrering av överskottet och viljan att exponera sig som social grupp framhålls med rätta som en av orsakerna till städernas uppkomst. I det sociala tomrummet mellan krigare och bönder har emellertid ett vakuum uppstått som behöver bemannas med aktörer som knöt samman det urbana nätverket, försåg både krigare och bönder med varor som de inte själva producerade, förde in innovationer och berikade vinterkvällarna med vin och berättelser om världen långt bortom tinnar och tegar.

I de fall varuutbytet belysts har den teoretiska utgångspunkten hämtat näring från ekonomiska modeller formulerade av ekonomiska substantivister och strukturmarxister (för en vetenskapshistorisk översikt se Grierson 1959; Christophersen 1989: 114ff; Norseng 2000; Skre 2000; Carelli 2001: 178ff; Gustin 2004: 25ff). Det positiva med nyorienteringen är att en förenklad marknadsekonomisk syn på handel fått ge vika. Det negativa är att köpenskap arkaiserats. Antropologiska erfarenheter genererar insikter om att äldre samhällen hade ett socialt varierat utbytessystem. Historiker och arkeologer har inspirerats av Marcel Mauss arbeten om gåvan som socialt bindemedel och Karl Polanyis hypoteser om varuutbytets ömsesidiga och redistributiva karaktär. För medeltidens del får detta till effekt att lyxgåvor mellan överherrar hamnar i fokus medan vardagens handel med regionala och interregionala varor fått stå tillbaka. I arbeten publicerade från 1960- till 1980-talet kan man se en vidareutveckling av Polanyis idéer där nya begrepp för tolkningen av tidiga utbytessystem prövas. Effekterna av denna grundförutsättning finns inte utrymme för att presentera här, men lovord och kritik går att följa i en lång rad europeiska publikationer (Hodges 1982; Samson 1991; Moreland 2000; McCormick 2001).

Den allvarligaste kritiken man kan rikta mot den rådande substantivistiska synen från 1980-talet inom historisk arkeologi är att den fråntar handelsaktörerna deras roll i den historiska processen. Köpenskap som fenomen inom den urbana ekonomin har inte lyfts fram och problematiserats. Farmännen är placerade inom en tvingande feodal struktur där deras handlingsmöjligheter blir negligerade. Kungamakten blir anakronistiskt kontrollerande och omnipotent med statsliknande möjligheter för våldsutövning. Upplösningen av dikotomin mellan styrd redistributiv handel och en fri marknad kan uppnås genom en medveten satsning på teoretisk nyorientering och djupstudier av arkeologiska källor med koppling till varuutbyte. Fallstudier från urbana centra med deras omland spelar en avgörande roll för att regionala skillnader skall kunna nyansera diskussionen.

Jag argumenterar alltså för att en förändrad syn på vilka farmännen var och vad de bidragit med till samhällsutvecklingen bör få ett ökat utrymme inom historisk arkeologi. Forskningen skiftar ständigt fokus och det finns nu ett stigande intresse för att omformulera perspektiven. Till skillnad från ett formalistiskt ekonomiskt synsätt framhävs köpenskapens sociala, kulturella och ekonomiska förutsättningar i en mångfald av transaktioner. Det är också viktigt att påpeka bristerna med en ahistorisk substantivistisk syn på

ekonomi där vinstmotiv, individuella beslut, gruppgemenskaper och vardagshandel inte kommer fullt till sin rätt (Stig Sørensen 1990; Monclair 2006a; Monclair 2006b). Balansen mellan varuutbytets sociala betydelse och efterfrågan som incitament måste undersökas regionalt och kronologiskt. Både gåvoekonomi och marknad kan existera parallellt, och det är väsentligt att belysa hur den senare fick ett allt större utrymme. Parallelliteten har poängterats av Ingrid Gustin som i sitt arbete om handelns aktörer under vikingatiden närmat sig antrolopogerna Stephen Gudemans och John Lies syn på ekonomiska transaktioner (Gustin 2004: 40ff). Individer agerar både i en samhällssfär och i en marknadssfär som är sammanflätade. Man håller sig till samhällets normer för att uppnå säkerhet, medan den individuella strävan mot social upphöjelse uppnås med externa kontakter och främmande materiell kultur. Marknadshandel är inte heller fri från sociala bindningar, utan kräver tillit och social kommunikation för att kunna fungera. Tankarna ligger nära ett aktörsinriktat synsätt.

Förutom den rent ideologiska omorienteringen bär det historiska och arkeologiska källmaterialet en potential som inte har undersökts. I andra delar av Europa där det finns fler skriftliga källor framgår det med tydlighet att varuhandeln existerade parallellt med prestigegåvorna till emporiernas herrar (McCormick 2001). De mer eller mindre frivilliga presenterna var smörjmedel i ett system av geografiskt överlappande handelssfärer där personer med interkulturell kompetens agerade. Inom Norden har isländska sagor använts som exempel på att varuutbytet främst var inriktat på reciprokt gåvoutbyte, men den kritik som har framförts visar att texterna är tendensiösa och tidlösa. Köpenskap bortom stormännens egenintressen existerade också under tidig medeltid (Monclair 2006a). I de arkeologiska källorna visar sig vardagens varor som inte passerat stadsherrens hushåll innan det såldes eller byttes på en marknad. Kvarnstenar, järn, brynen och hudar skeppades redan under vikingatiden mellan Kontinenten och Skandinavien (Jensen 1990; Sindbæk 2007). Dessa empiriska belägg måste ställas mot de teoretiska modellerna.

Det är alltså nödvändigt att försöka förklara hur ofria huskarlar eller farbönder med uppgift att förse överheten med lyxvaror blev ett mäktigt borgerskap i senmedeltidens städer. Hantverkarnas stegvisa frigörelse på den urbana scenen motsvarades av en liknande dramaturgi bland handelns aktörer. Ett led i denna process var organiseringen av en intressegemenskap. Denna tillkom i avsaknad av beskydd och som ett redskap för frigörelse. Övergången var inte en lokal evolutionistisk civiliseringsprocess. Det är nödvändigt att studera varuutbytet inom en vidare geografisk sfär där olika ekonomier fungerade parallellt och påverkade varandra för att förstå dramaturgin. Med den historiska arkeologins metodiska bas i texter från områden med rikhaltiga uppgifter om handel, kombinerade med lokala arkeologiska fallstudier är det möjligt att hypotetiskt förklara förloppet. Omförhandlingen av handelsaktörernas sociala identitet var av stor betydelse,

eftersom man därigenom erövrade nya positioner i spelet mellan styrande och undersåtar. Sociologiska erfarenheter kan här fungera som analogier till arkeologin.

SOCIAL IDENTITET OCH HISTORISK ARKEOLOGI

Social kategorisering och identifiering är en grundförutsättning i mellanmänskliga relationer. Behovet att snabbt veta vem det är man möter, och hur man skall förhålla sig till henne är avgörande för hur ett samtal eller annan kommunikation ska fortsätta. Bedömningen är både beroende av hur den man möter exponerar sig och av betraktaren själv. En tydlig presentation är särskilt viktig för människor som rör sig mellan skilda sociala skikt och etniska grupper.

Kategorisering av individer och grupper är en del av ett större forskningsfält bland de arkeologer som betonar sociala relationer i det förflutna. Social arkeologi är för det första studiet av relationen mellan individ och grupp, uttryckt genom etablering och omförhandling av skilda identiteter. Reproduktionen av dem skedde i en historisk-rumslig gemenskap som tog sig kulturella uttryck (Frazer & Tyrrell 2000; Meskell 2001; Meskell & Preucel 2004; Journal of Social Archaeology 2001). Uttrycken för dessa tillstånd finner vi i de kvarlämnade resterna av dåtiden; den materiella kulturen. Det andra ledet i social arkeologi är förbindelsen mellan det förflutna och samtidens identitetssökande genom definiering av kulturarv och historiebruk. Denna inriktning kommer jag inte att beröra här.

Arkeologin har liksom andra humanistiska vetenskaper berörts av "The Cultural Turn", den övergripande inriktning som under 1980- och 1990-talet växte fram som en kritik mot en positivistisk hållning. Till en början hämtade man inspiration från lingvistik och "cultural studies" med förkärlek för symbolik, inre världar och kultur, vilket kunde ge ett statiskt intryck. Fokus har senare kommit att hamna på sociala strukturer och identiteter, vilket fört oss närmare studier i sociologi och antropologi. Det är viktigt att framhålla att skiftet gjort perspektivet mer historiskt, så att dynamiken i de sociala relationerna kommit till sin rätt. Människor i det förflutna tillåts göra saker igen och påverka sin omgivning, inte bara passivt betrakta den. De levde i en fysisk värld som utövade motstånd mot kroppen, inte i en tillvaro byggd av metaforer. Praktik, ritual och aktörskap är ledord i försöken att studera den handlande människan. För att nå de fysiska uttrycken för denna "vilja" söker vi metodiska lösningar. Mellan den yttre världen och det inre jaget står kroppen och artefakterna som individens förlängning ut i verkligheten, två distinkta källor för arkeologin.

Från 1980-talet har social identitet fått förnyat intresse, mycket på grund av att man inom sociologin hade satt fokus på minoriteter och undanskymda grupper i samhället (Jenkins 1996: 7 ff; 2000). Inriktningen har appellerat

till både den Annaleshistoriska och postmoderna diskursen inom historisk arkeologi. Vi har gått från att studera "likheter" till att istället understryka "skillnader" i social kategorisering. Synen på identiteter som essentiella har ersatts med åsikten att de är konstruktioner skapade i ett specifikt tids- och rumssammanhang. Numera lägger vi därför även begreppet *manipulera* till Erwin Goffmans kända treenighet *kategorisera*, *identifiera* och *jämföra* då Jaget presenteras för andra (Goffman 1959). Centralt i denna förändringsprocess står kritiken mot objektifiering av människor och oreflekterat accepterande av taxonomier.

Under det senaste decenniet har ytterligare en aspekt lagts till kritiken. Intresset för normbrytare och glömda sociala kategorier riskerar att definiera nya essentiella grupper istället för den kulturhistoriska skolans "kulturer" och neo-evolutionististernas "grupp, stam och stat". I sökandet efter en social totalitet har forskare istället understrukit odelbarheten av olika sociala identiteter som genus, klass och ålder (Meskell 2001: 187ff). Taxonomiernas sammansmältning vittnar om en medvetenhet om identiteternas oskiljaktighet i vardagen. Vi är *vi* hela tiden, även om de olika roller vi bär spelas ut i skilda situationer. Medvetenheten om totaliteten i vardagen är viktig för att inte göra människor i det förflutna endimensionella som representanter enbart för ett kön eller en etnisk grupp. För att göra forskningen operationell måste man definiera vilka identiteter som man lägger tyngdpunkten på i studien. Istället för att begränsat fokusera på t. ex. genus som övergripande aspekt bör man arbeta kontextuellt och visa på situationer där olika identiteter aktiverades.

Vilka sociala kategorier har studerats inom historisk arkeologi? Influenserna från historia är tydliga, medan impulser från socialantropologi och sociologi fått mindre utrymme. I Tyskland och England sammanförs ofta ett socialt perspektiv med den politiska utvecklingen till en socialhistoria (Steuer 1995; Brather *et al.* 1999). Heiko Steuer anger fem områden för sociala studier inom medeltids- och historisk arkeologi: 1. Rang och sociala skikt, 2. Livsstil och representation, 3. Kommunikation och skriftkultur, 4. Skrånas uppkomst och 5. Socialtopografi. Från anglo-saxisk horisont har liknande områden pekats ut. I sin bok om traditionerna inom brittisk medeltidsarkeologi kommenterar Christopher Gerrard den teoretiska utvecklingen inom ämnet (Gerrard 2002: 217ff). Bland de senaste tre decenniernas ämnesområden ligger några inom ramen för social arkeologi; 1. Identitet och samhälle, 2. Artefakter och mening, 3. Arkitektur och rumsutnyttjande, 4. Landskap, 4. Tid. Även om föremål och landskap studerats tidigare understryker Gerrard den sociala betydelsen av dem som numera har tolkningsföreträde framför en funktionalistisk.

Kortfattat uttryckt tar forskning som bedrivs på medeltida och tidigmoderna lämningar utgångspunkt i fyrståndsläran. Denna bild av samhället bör ses som idealiserad och den innehåller en större mångfald. Därför bör den ställas mot andra vagare sociala kategorier som öppnar upp för tolkningar

bortom de stiliserade arketyperna. Inom tysk historieforskning har Gerhard Oexle understrukit vikten av att inte bara studera stånden i sig, utan själva processen i bildandet av dessa. Han poängterar vinsten med att inrikta sig på problematiken kring "familj och släktskap, kring hus och ätt, kring monastiska och vasallitiska grupper,...vänskap (*amicitia*), kring den specifika utformningen av gemenskaper och edsvurna gemenskaper (*conjurationes*) och deras båda viktigaste uttryck, nämligen gillet och kommunen" (Oexle 1998: 18). För att kunna befolka landskap och monument med dessa aktörer måste nya perspektiv och metodisk medvetenhet få större utrymme. Social organisation fann sitt innehåll och sina uttryckssätt i fältet mellan individer och grupper. I den teoretiska diskussionen sammanfaller detta med synen på individers rörelsefrihet gentemot det gemensamma strukturerande kulturmönstret.

Struktur- och handlingsteoretiska modeller som utvecklats av Pierre Bourdieu och Anthony Giddens har positionerat den förindustriella människan mellan individuellt aktörskap och betvingande samhällsregler. Vi måste se denna tudelning som betingad av vår samtida syn på individ och grupp. Människan förutsätts vara en avgränsad varelse som förhåller sig till en likaledes fast "samhällskropp", som två separata enheter (Jenkins 1996: 14 f). En sådan tudelning är kulturellt konstituerad och behöver inte ha varit bestämmande för alla historiska perioder. I de samhällen vi studerar inom historisk arkeologi bör handlingsutrymmet vara begränsat och ligga närmare strukturerande regler befästa av gruppen.

Ett handlingsteoretiskt perspektiv anger inte heller mer specifika angreppssätt på källmaterialet om vi ska förstå och förklara mänskliga mönster. Det är ett grovt utstakat fält där vi måste odla nya metoder för att studera sociala relationer utifrån texter, arkeologiska rön och ikonografi. Om vi ska kunna tolka handlingarna i kända historiska kontexter bör erfarenheter från socialantropologi och sociologi få större utrymme. En framkomlig väg kan vara perspektiv hämtade från undersökningar av mikrosociologiska processer, om vad som händer då människor möts. Inte minst symbolisk interaktionism som utvecklades av George Herbert Mead, Herbert Blumer, Irving Goffman och Henri Tajfel ger metodiska perspektiv på frågan hur relationer struktureras (Jenkins 1996: 20ff). Grundläggande för deras perspektiv är att människan konstruerar sin identitet genom social interaktion. Aktörerna skapar bilden av sig själv i kontaktögonblicket, vilket gör identiteten öppen för förändring eftersom kontexterna och individerna skiftar. Det pågår en dialektisk intern-extern förhandling om identiteten över tid. Mötet ger möjlighet att signalera grupptillhörighet med artefakter som bär emblematisk stil (Wiessner 1983: 257; Gustin 2004: 55). Föremålet sammanfattar grupptillhörigheten med sin form eller färg och öppnar upp för ett spektrum av skilda förhållningssätt.

För att förtydlig den kortfattade teoretiska diskussionen med hjälp av ett historiskt arkeologiskt exempel avser jag belysa kulturell och religiös

identitet bland köpmän som ägnade sig åt interregional handel i en specifik historisk kontext. Uppkomsten av en grupp resande med varuutbyte som huvudsaklig uppgift var en del i den ökade arbetsdelning som kännetecknade det nordiska samhället från sen järnålder till medeltid. Köpmännen verkar ha haft en snabbare och tidigare social frigörelse än hantverkarna, påskyndad av den ekonomiska uppgång som inföll under 1000- till 1300-talet. De politiska framstegen går att följa i skriftliga källor på kontinenten. Grupper av ekonomiskt starka köpmän hade en viktig roll i förhandlingen med feodala överherrar i städerna. Upproren 1073 i Worms och 1074 i Köln var riktade mot alltför stora angrepp på sedvanerätten (Engel 1993: 39ff). Bland betingelserna för gruppers etablering och överlevnad stod den ömsesidiga eden, minnets konstituerande kraft och representationen av gruppens identitet i form av texter, bilder och objekt (Oexle 1979; 1998: 30 ff). Gemenskapen byggde man upp i vardagens handlingar där individen prövade tilliten inom gruppen. Organisering av riskspridning och stöd kunde skilja sig utifrån behov, vilket vi nu ska se.

SOCIAL IDENTITET I PRAXIS – HANDELSGEMENSKAPENS ORGANISERING

Under sen järnålder och tidig medeltid möter vi olika organisationsformer för dem som utsatte sig för riskerna med att resa. Behovet existerade som en realitet under perioder då regionala överherrar eller rikets furste inte förmådde skydda handelsintressena. Det är dock viktigt att skilja på tillfälliga överenskommelser och mer permanenta former för samarbete. Den enklaste formen av skydd var att flera intressenter med samma resmål ingick en rättslig överenskommelse för den enskilda färden. Gruppen hade rättsliga skyldigheter gentemot varandra genom att "sitta i samma båt" men ansvaret föll vid framkomsten. Huvudansvarig för upprätthållandet av gemenskapen var styrmannen (*styrimadhr*) som också rådde över skeppets besättning (*hásetar*). En ökad slagkraft uppnådde man genom att segla i eskader. I de nordiska skriftliga källorna från sen vikingatid och tidig medeltid finner vi mer bindande gemenskaper i begrepp som *helmingsfélag*, *hjáfélag*, *félag* och *gildi* (Ebel 1989; Müller-Boysen 1990: 62ff).

Helmingsfélag innebar att två handelspartners for gemensamt på resa med gemensam handel som mål. *Hjáfélag* skilde sig från den, eftersom man gick samman för en specifik resa där godset tillhörde respektive ägare eller bara den ene (Ebel 1989: 156; Müller-Boysen 1990: 128). I denna form för samarbete stannade den ene parten hemma medan den andre fullföljde handelsresan för bådas räkning.

Félag ("godsgemenskap") står för en riskspridning kopplad till korta perioder eller specifika resor där alla följde med (Ebel 1989: 154ff; Hoffmann

1989: 198; Müller-Boysen 1990: 64ff). Principen var att en eller flera aktörer lade samman sina varor och kapital i en gemensam kassa. Om någon avled tillföll varorna de andra i gruppen och inte kungen eller landsherren. På så sätt räddades arvet till köpmannens efterlevande och fördes till dem av de andra i gemenskapen. De kunde också företräda den döde om han mördats och föra bötesbeloppet till de efterlevande. Félag ingicks vanligen mellan släktingar eller individer som kände varandra, men man behövde inte komma från samma region. Exempel finns på fördrag mellan isländska och norska köpmän, liksom mellan islänningar och svear (Ebel 1989: 157). Félagen upplöstes då resan eller uppgiften var fullföljd och ska ses som ren riskspridning. Det fanns inga överenskommelser om sociala påtaganden utöver de rent ekonomiska.

Med *gillen* etablerades en mer permanent typ av förbindelse. Om félag ska ses som en tillfällig reseförsäkring kan gillesgemenskapen ses som en olycksfalls- och livförsäkring som skulle täcka riskerna för både individ och efterlevande. Ordet gille är etymologiskt förknippat med äldre germanska språk där det har betydelsen "offer", "betalning" och "skatt" (Schmidt-Wiegand 1985: 38). Vi möter begreppet gille första gången i skriftliga källor i Sverige på två runstenar i Sigtuna (U 379; U 391) och två från Östergötland, funna i Bjälbo (Ög 64) och Törnevalla (Jansson 1961; Düwel 1987: 337ff; Gräslund 2006: 128, Typ Pr 1 och Pr 2). De två stenarna i Sigtuna där gillen nämns anger troligen en ömsesidig överenskommelse på svealändskt initiativ före 1050. De två från Östergötlands landsbygd verkar anknyta till en skandinavisk gemenskap med lokala mäktiga släkter som initiativtagare. På dem är det "drängar" som är aktörerna, ett begrepp som anger yngre män. I båda fallen rör det sig om edsvurna sammanslutningar med varaktighet och med ett större antal aktörer som deltagare.

Friserfararstenarna i Sigtuna är exempel på två parallella överenskommelser i handelssyfte (von Friesen 1913; Düvel 1987: 337ff; Radtke 2002: 391). Stenarna är resta efter edsvurna gillesmedlemmarna Thorkel och Slode i staden som ingick i en större grupp farmän. Den sistnämnde har samtidigt ingått i félag med ytterligare en person som befinner sig utanför den inre kärnan av deltagare. Denne Albod har varit mycket omdiskuterad. Namnet har ansetts vara frisiskt, men är istället av mer generellt nordvästgermanskt ursprung. Han kan vara från Sachsen eller Franken i det tysk-romerska riket och alltså en tillfällig handelspartner. En tänkbar handelsplats på kontinenten där man möttes bör ha varit Hedeby/Schleswig som också omnämns som mål för svear på två runstenar utanför Sigtuna (Sö 16 och U 1048). Där fanns sedan mitten av 800-talet en frisisk, och slutet på 900-talet en sachsisk befolkning (Radtke 2002: 390ff).

Just på kontinenten mötte Skandinaverna andra former av gillen. Gerhard Oexle menar att gillesförbunden där hämtade sitt innehåll från senantikens *coniurationes* (sammansvurna) som existerade i 500- och 600-talets

Italien och gallofrankiska områden (Oexle 1985; 1989: 193f). Även om gillen omnämns så tidigt som år 779 i Karl den Stores Kapitularier bör man inte se termen som beteckning för ett farmannagille vid denna tid (Oexle 1989: 174f) Istället rör det sig om intresseorganisationer där edsgemenskapen stod i motsättning till den av Karl den Store krävda eden till honom och riket. Medlemmarna var av båda könen och ofta ingick personer ur prästerskapet. Det äldsta belägget för en sammanslutning med endast köpmän finner vi istället i Tiel ca 1020, alltså samtidigt med runstenarna i Sigtuna. Andra tidiga nedslag i skriftliga källor har vi i St Omer och Valenciennes där de omtalas i slutet av 1000-talet. Farmannagillena hade ett tydligt juridiskt och formaliserat uttryckssätt i samklang med dåtidens kulturella mönster. Medlemskapet i gillet bekräftades med en ed, vilket gjorde inträdet till en pliktgrundad rättshandling med löfte om ömsesidigt stöd. Eden bekräftades genom upprepade sammankomster där sociala handlingar som gudstjänst, givande av allmosor, erinran om döda medlemmar och den gemensamma måltiden var ramen (Müller-Boysen 1990: 75).

Behovet och utvecklingen av gillena kom ur de instabila livsvillkor farmännen levde under. Tiel var en av de viktigare städerna i riket under 1000-talet. Från orten reste man till England och gäster därifrån gengäldade besöken. Efter att invånarna vid flera tillfällen blivit attackerad av nordbor och hamnat i stridslinjen för maktkampen mellan greve Dietrich III och Heinrich II om tullrättigheter var läget svårt. I en krönika författad av Alpert von Metz är problemet med att hålla handelsvägarna öppna och kungens maktlöshet tydligt uttryckt (Oexle 1989 om Alpert von Metz). Svårigheterna att få skydd för sin verksamhet är förvånande eftersom Tiel var en av de viktigare handelsorterna i rikets ytterområde. Tillsammans med Mainz, Köln och Bardowiek räknades staden som en mycket inkomstbringande tullstation i slutet av 900-talet och det tidiga 1000-talet. Farmännen i Tiel och deras gäster från England var alltså i starkt behov av annan form av skydd. Eftersom den feodala våldsapparaten inte kunde bistå med ett sådant gick man samman i kommuner och farmannagillen.

Tidiga kommunala initiativ kan ha funnits i Lund och Schleswig under 1100-talets tre första decennier, uttryckt som fästningslik stadssymboler på mynt (Andrén 1995). Ikonografin hämtades från tyska orter och kan ha representerat en urban samfällighet, *communitas*. För arkeologin är detta en viktig erfarenhet. Stads- och gillessigill visar att vi kan ta del av socialt bestämda och kulturellt uttryckta identiteter genom föremål vi hittar. I min fallstudie försöker jag ta hänsyn till flerdimensionaliteten i de identiteter som exponeras i ett och samma källmaterial. Glasovalerna, alsengemmerna som jag nu kommer att presentera, kan vara rester efter både en kulturell, social och religiös grupp. Genom dem som hittats i Sigtuna går det att fånga upp en spirande kontaktyta mellan tysskspråkigt område och staden vid Mälaren under 1000- och 1100-talet.

ALSENGEMMER – EN BIOGRAFI FRÅN KYRKORUM TILL RESANDEN

Alsengemmer är små ovala eller runda glasstenar som primärt var infattade på liturgiska föremål, men som med tiden fick skiftande användning. Första fyndet gjordes i Sønderborg på ön Als i Danmark 1871, därav första ledet i namnet. Efterledet -gem kommer från stensnidarkonsten (gemmologi), där begreppet anger ädel- eller halvädelstenar med slipad dekor. Till en början antog man att de var hedniska amuletter av frisiskt ursprung, eftersom de flesta exemplaren hittats i Friesland. Sedan 1950-talet har denna hypotes ifrågasatts och dateringen av dem ändrats radikalt.

Otto Friedrich Gandert noterade fyndkoncentrationen och menade att gemmerna skulle dateras till 700- och 800-talet i Friesland, för att under 900-talet ha spridits till Westfalen och hertigdömet Sachsen (Gandert 1955). Han menade att ursprunget gick att söka i hedniska amuletter som reflekterade en kristen bildvärld. Ikonografiskt delade han in glasstenarna i 6 typer (A till F), med ytteligare undertyper. Mechtild Schulze-Dörrlamm utvecklade kunskapen om dessa säregna objekt med utgångspunkt i en noggrannare kronologisk och kontextuell analys (Schulze-Dörrlamm 1990). Hon kunde utifrån antalet figurer som ristats i glaset dela upp dem i tre typer som speglar en förändringsprocess.

Typ I med en figur (människa, djur eller abstrakt figur) finner vi på liturgiska objekt inom en begränsad geografisk yta mellan Maas och Elbes nedre lopp, förutom ett fåtal i övriga Europa (fig. 1). Anknytningen till antika skurna halvädelstenar och kaméer är tydlig. Bland de antika förebilderna finner vi analogier, både vad gäller tvåskiktad yta och ikonografiskt program. En guldring från Hågerup på Fyn med datering till ca 210 till 260 e. Kr. är ett utmärkt exempel på detta i Skandinavien, men andra exempel finns i Europa (Baastrup 2007: 167; Slej *et al.* 2004: 196, Kat. nr. 152, 153, 154). De inristade figurerna på de medeltida efterbildningarna är enstaka människo- och djuravbildningar i enkelt utförande men med stor variation. Möjligen ansågs alsengemmen besitta ett värde som religiöst laddad antik symbol tillsammans med de andra på korset. Kontexten är tydligt kyrklig med anknytning till högre sociala strata i nordvästra Tyskland.

Typ II är fortfarande begränsad till sin spridning och funktion (fig. 2). Några få är funna i profana kontexter. Avbildningarna på denna variant visar två män som verkar fatta varandras händer, men undervarianter förekommer. En funnen i Liubice/Alt-Lübeck har två figurer som att döma av gesterna befinner sig i samtal (Schulze-Dörrlamm 1990: Tafel 30: 1). Fyndet är intressant eftersom stenen sitter infattad i ett spänne. Bäraren har troligen använt den för att hålla ihop kläderna vid halsen, vilket gjort den synlig och identifierbar. I Skåne och i det medeltida Sverige är alsengemmer med två personer representerade på fem platser. Majoriteten finns i urbana centra

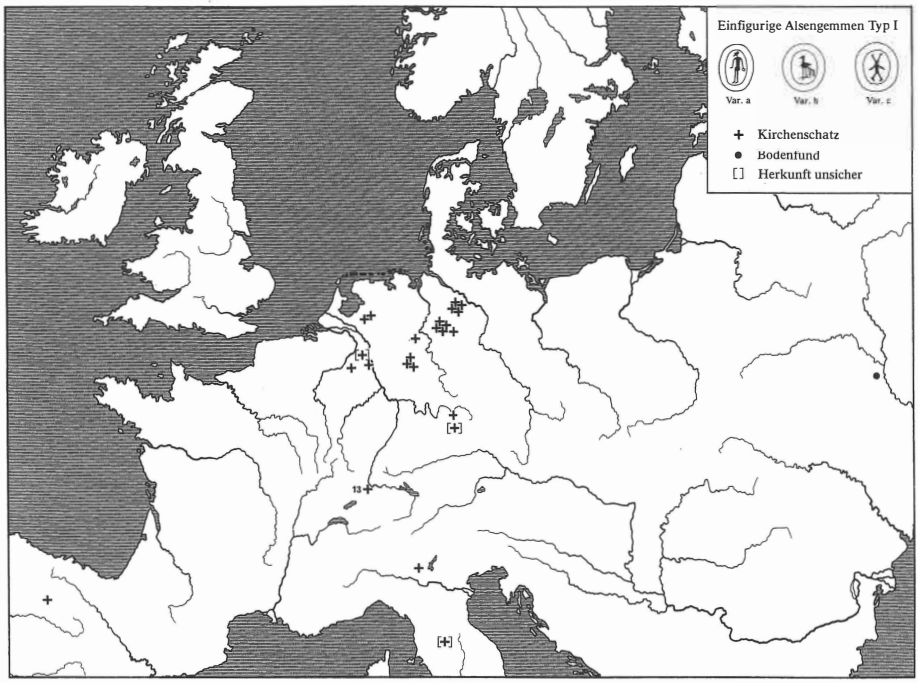

Fig. 1. Enfiguriga alsengemmer, Typ I. Efter Schulze-Dörrlamm 1990: 216, Abb. 1.

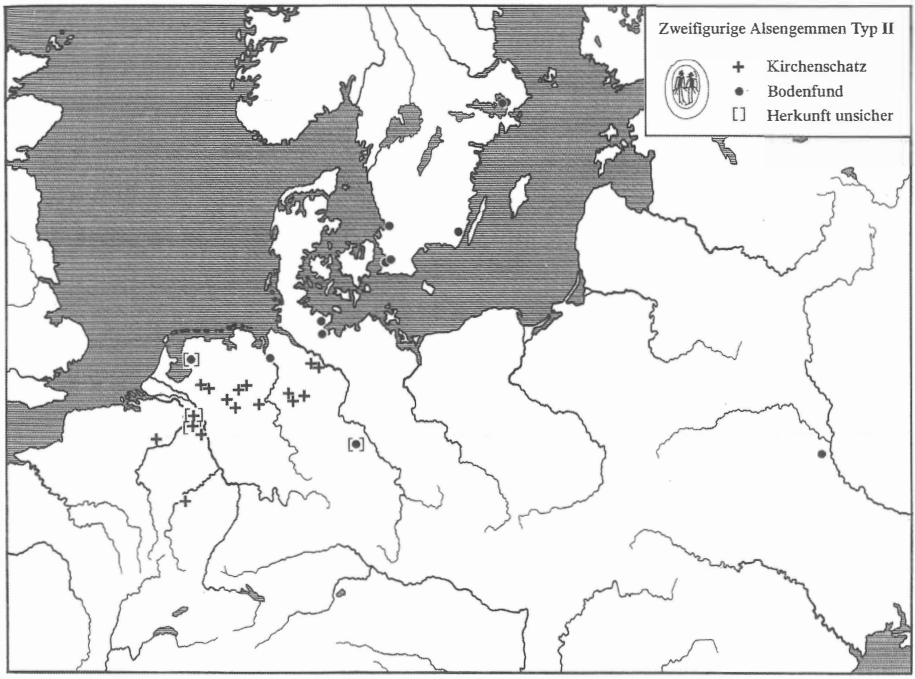

Fig. 2. Tvåfiguriga alsengemmer, Typ II. Efter Schulze-Dörrlamm 1990: 217, Abb. 2 med tillägg Bunkeflo, Skogaby och Sigtuna.

Fig. 3. Uppland, Sigtuna, kvarteret Professorn 1, fyndnummer 4168. Skala 2:1. Foto: Mats Roslund.

Fig. 4. Uppland, Sigtuna, kvarteret Professorn 1, fyndnummer 4334. Skala 2:1. Foto: Mats Roslund.

Fig. 5. Skåne, Bunkeflo bytomt. Skala 2:1. Efter Ingwald & Lövgren 2005.

Fig. 6. Halland, Skogaby, Furudal. Skala 2:1. Foto: Anders Andersson.

som Lund, Kalmar och Sigtuna, men två nya fynd har placerat dem även på landsbygden (fig. 3, 4, 5 och 6). I Bunkeflo vid Malmö har man kunnat knyta den till en kyrklig domän, eftersom gården från tidigt 1200-tal som den hittades på troligen var i kyrklig ägo (Ingwald & Lövgren 2005; Lövgren *et al.* 2007: 264). I Skogaby vid Laholm är bebyggelsen från tidig medeltid, brett daterad till 1000- och 1100-talet (Håkansson 2008). Placeringen vid ån Lagan endast en mil från kusten ger platsen en särställning som möjlig kontaktyta för handel. Här finns ingen kyrklig anknytning som i Bunkeflo. Slitaget på stenen är inte lika hårt som den i Skåne, utan har samma tydliga figurer som på de i Sigtuna. Alsengemmen i Skogaby bör ha kommit i jorden under sin sociala "brukningstid". Dateringsmässigt placerar sig de tvåfiguriga stenarna från Sigtuna omkring år 1100, i Lund i 1100-talet, i Skogaby 1000- och 1100-talet, i Bunkeflo till tiden före 1250, i Kalmar till 1200-talet.

Typ III har en mycket bred spridning i Nederländerna, nordvästra Tyskland och Danmark (fig. 7). På dessa senare gemmer ser man tre eller fyra personer, ibland med andra bitecken utformade som träd, rutnät eller stjärnor. Bakgrunden till den kvantitativa och geografiska expansionen var religiös och vi känner till den väl tack vare skriftliga uppgifter. År 1164 förde ärkebiskopen av Köln och ärkekanslern av Italien Rainald von Dassel relikerna efter Heliga Tre Konungar från Milano till Köln. Stadsherrens beslut var starten för en kult som växte fram runt deras reliker under 1100-talets andra hälft vilken drog till sig pilgrimer från stora delar av Europa. Bland de pilgrimstecken besökarna tog med sig fanns gjutna märken med Kaspar, Melchior och Balthazar. De bars fastsydda på kläderna och hade samma innebörd som liknande utsmyckningar med S:t Kristoffer. Heliga Tre Konungar ansågs skydda resande mot faror. Dessa alsengemmer med tre eller fyra figurer har en tydlig koncentration till ärkebiskopaten i Köln, Hamburg-Bremen och Lund. Det är därför intressant att de 12 alsengemmer som hittats i Danmark alla är trefiguriga och tolkade som pilgrimsamuletter (Baastrup 2007: 166). I Sverige har vi ett anonymt fynd från Skåne, ett från Alby i Hulterstads socken på Öland samt ett från Viklau vid Roma på Gotland (uppgett som "Vikarve" hos Gandert och Schulze-Dörrlamm).

Ikonografin på gemmerna är mycket variationsrik. Om vi bortser från fyndet från Lieveren i Nederländerna som har fyra figurer varav en är sittande, är gruppen med tre stående figurer i uppenbar majoritet. Anmärkningsvärt är att detta enda fynd av en fyrafigurig alsengem har använts som bevis för att de avbildar Caspar, Melchior och Balthazar hyllande Kristus. Om vi tar en noggrannare titt på motivet är de trefiguriga alsengemmerna försedda med samma attribut som de tvåfiguriga. De två ytterst stående männen bär "svärd" och "stav", medan mannen i mitten är vapenlös. Alla tre håller varandra i händerna. Dessutom är inte alla trefiguriga gemmer "konungar". Bland dem finns också två män som står tillsammans med en ängel som bär tydliga vingar. Ser vi noggrannare på glasstenarnas ikonografi är det alltså en mer mångtydig typologi som kan göra sig gällande än om vi enbart delar

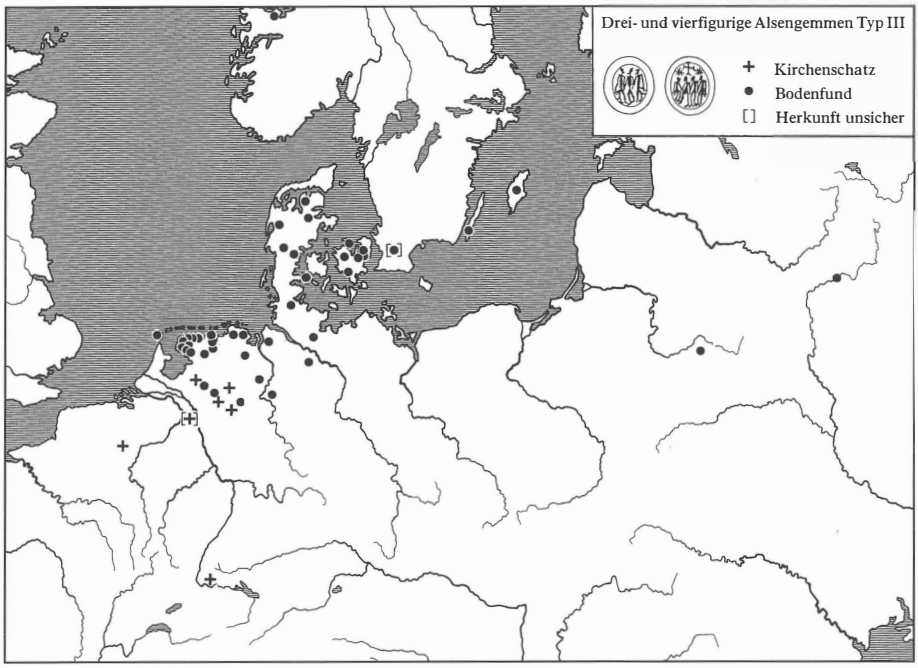

Fig. 7. Tre- och fyrafiguriga alsengemmer, Typ III. Efter Schulze-Dörrlamm 1990: 218, Abb. 3 med tillägg och korrigeringar utifrån Baastrup 2007: 162, fig. 5.

upp dem utifrån antal figurer. På ytorna finner vi en mångfald med upp till 9 varianter (fig. 8).

De ikonografiska avvikelser som alsengemmerna uppvisar kommenteras inte av Gandert. Han hänvisar till tidigkristna absidmosaiker och pilgrimsamuletter från Rom, daterade till 700-talet som ursprung för den frisiska produktionen (Gandert 1955: 165). Övergången från fyra figurer till tre menade han berodde på att den tredje konungen fick lämna scenen. Mariagestalten hämtades upp från sin stol och på så sätt anslöt motivet till en "i den germanska föreställningsvärlden sedan bronsåldern genomgående gudatriad" (Gandert 1955: 167). De enfiguriga skulle i linje med argumentationen vara en förflackad variant av de föregående. Schulze-Dörrlamm menar att denna kedja inte håller och att man måste vända på sekvensen. Hennes kronologi visar övertygande att de enfiguriga var först i bruk på kyrkliga föremål, för att följas av två- och sedan trefiguriga. Vi har alltså en tidsskillnad på drygt 300 år mellan amuletterna från Rom och alsengemmerna, vilket gör Ganderts tes svår att acceptera.

Vad är det då för ikonografi som flertalet gemmer bär? Förebilder finns bland intaglioslipade halvädelstenar, daterade till perioden från sent 1000-tal till mitten av 1300-tal (Zwierlein-Diehl 2006). Dessa stenar hittar vi på kyrkliga föremål, men de finns även som sigill och sekulär utsmyckning. Ett

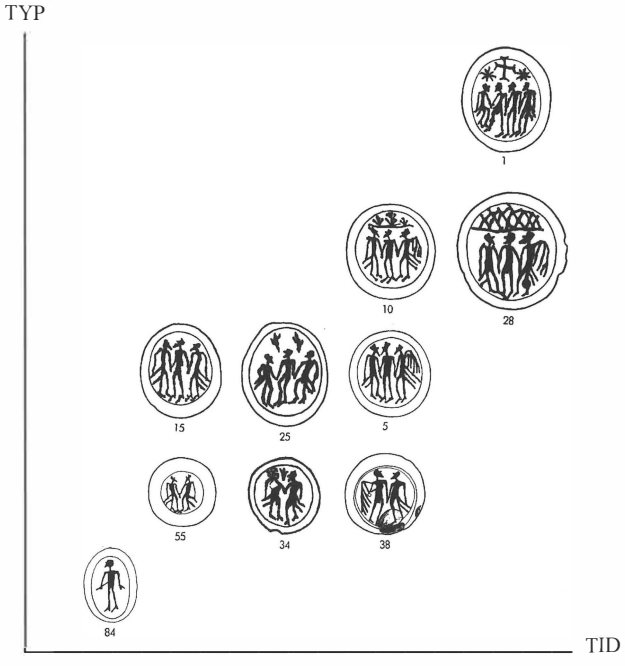

Fig. 8. Alsengemmernas relativa kronologi. Hänsyn har tagits till både antropomorfa figurer och andra element. a) Enfiguriga, b) Tvåfiguriga, c) Tvåfiguriga med attribut, d) Tvåfiguriga varav en är ängel, e) Trefiguriga, f) Trefiguriga med attribut, g) Trefiguriga varav en är ängel, h) Trefiguriga varav en är ängel och med attribut, i) Fyrafiguriga. Siffrorna anger katalognummer i Gandert 1955.

exempel på de medeltida exemplaren finns på Elisabethrelikvariet, idag på Statens Historiska Museum i Stockholm. Ursprungligen tillverkades det av ädelmetallföremål av varierande ålder för att rymma kraniet av Elisabeth av Thüringen/av Ungern (1207-1231), kanoniserad genom Fredrik II's försorg 1235. Relikvariet kom till Sverige under 30-åriga kriget och var tidigare placerat i katedralen i Marburg. På kärlet finns en röd halvädelsten, möjligen karneol, med en stående man som bär ett tredelat föremål i höger hand samt en stav i den vänstra (fig. 9). Motivvalen bland dessa tidig- och högmedeltida stenar är extremt rikt varierade, liksom funktionen. På dem finner vi motiv som är bekanta från alsengemmerna. De änglar som slipats in i stenen har samma utformning på vingarna som de inristade på glasstenarna (Zwierlein-Diehls 2006: 51, fig. 27; 58, fig. 39; 59, fig. 47). Huvudparten av de medeltida halvädelstenarna finner vi i kejsardömets centralområde i städer som Siegburg, Marburg, Osnabrück, Halberstadt, Paderborn och Mainz. Också utanför detta område finner vi exemplar i norra

Fig. 9. Enfigurig gem i intaglioteknik. Elisabethsrelikvariet. Statens Historiska Museum. Inventarienummer 1, föremålsid 41345. Foto: Bengt A. Lundberg 1998. Publicerad med tillstånd av SHM.

Frankrike, några i England, i Salzburg samt ett fynd från ungerska domkapitlet i Veszprém.

Kunskapen om halvädelstensslipning försvann vid mitten av 900-talet i det tysk-romerska riket, och den återuppväcktes inte förrän under andra halvan av 1100-talet. När tekniken trädde fram i slutet av 1000-talet var det främmande hantverkare som utförde arbetet. Zwierlein-Diehl menar att både teknik och återupptagande av äldre bildprogram passar väl in i mellanösterns kulturområde, där pilgrimer från väst beställde skådestenar inför hemfärden (Zwierlein-Diehl 2006: 78f). Dessa medeltida halvädelstenar befinner sig nära alsengemmerna i tid och rum. Trots sitt magrare ikonografiska budskap och lättillgängligare material är de närbesläktade till funktion och utseende.

Schulze-Dörrlamms nya kronologi öppnar upp för att de trefiguriga alsengemmerna hämtat sitt symboliska innehåll från de tvåfiguriga. Ikonografin på de sistnämnda anknyter till medeltida gestik. Avbildningar under denna tid var inte naturalistiska, utan bar symbolvärden som förstärktes med de gester som bilden presenterade (von Amira 1905; Schmitt 1990). Välkända exempel finner vi i Kristus gester i kyrkorna där händerna visar om han

	SOCIAL FUNKTION	EMPIRISK PROJEKTION
TYP I	Inspirerade av halvädelstenar från Pilgrimsresor till Levanten. Bekräftelse på helighet och kontakt med Bibelns länder. Högt värderade på grund av likhet med antika gemmer.	Skådestenar på kyrkliga föremål tillsammans med halvädelstenar. Kyrkorummet. Högreståndsmiljöer.
TYP II	Fortsatt koppling till kyrklig ideologi. Skydd för resande. Emblematisk stil med signal om gillestillhörighet.	Skådestenar på kyrkliga föremål. Infattade i broscher och möjligen ringar. Portabla skådeobjekt. Kyrkorummet. Högreståndsmiljöer. I profana kontexter.
TYP III	Bevis för besök vid Heliga Tre Konungars grav i Köln.	Infattade som broscher och hängen. Portabla skådeobjekt. I profana kontexter.

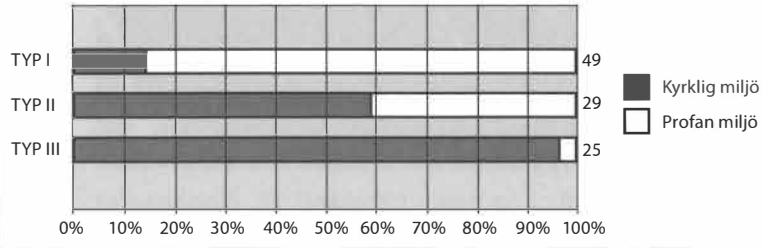

Fig. 10. Alsengemmernas biografi. Idé efter Andersson 1989: 201.

dömer, benådar eller predikar. I lagboken Sachsenspiegel assisteras texten av domarens livfulla gestik så ingen skall missuppfatta rättsprocessen. Människors gester är alltså aldrig tillfälliga i medeltida ikonografi.

Alsengemmerna i Sigtuna tycks avbilda beväpnade män som fattar varandras händer. Man kan uppfatta detta som en broderskapsgest, som en ed eller som *amicitia*, vänskapsband med politiskt innehåll. Pilgrimer var en grupp resande som behövde beskydd. Därför är det särskilt intressant att en gem av Typ II hittats tillsammans med pilgrimsmärken av bly i floden Kleine Weser i Bremen (Gandert 1955: 208, nr 21). Om vi accepterar tanken att Typ II symboliserar gemenskap mellan resande kan producenterna i Köln ha fortsatt att tillverka dem med en ny ikonografi där Tre Heliga Konungar tog över rollen som beskyddare. Detta skedde 1164 då relikerna flyttats från Milano till Köln, vilket resulterade i ett större antal pilgrimer som sökte helgonens välsignelse för sina färder. Den stora ansamlingen trefiguriga alsengemmer i Danmark har sitt ursprung i denna trafik (Baastrup 2007: 165f).

Alsengemmerna kan alltså ha haft flerdimensionell betydelse (fig. 10). Dels var de en del av kyrkans form och bildspråk. Som utsmyckning på kors och bokomslag anknöt de till medeltida skurna halvädelstenar i intaglioteknik. Men de var också minnen efter pilgrimsresor, eftersom Typ III går att

hänföra till dyrkan av Heliga Tre Konungar och deras beskydd. Just den senare betydelsen gör att det går att retrospektivt uppfatta Typ II som en tidigare symbol för resanden. De var både en del av det religiösa skydd som helgonen gav i en osäker värld, men också ett tecken på att man tillhörde en särskild social grupp, farmännen och deras förbund (Schulze-Dörrlamm 1990: 220). Hemorterna för köpmännen låg i ett relativt avgränsat område där den urbana kulturen formade en sachsisk och frisisk gemenskap som kunde aktiveras som en kulturell identitet i hamnar där man mötte grupper med annan tradition. För att förstå hur ett sådant förbund kunde uppstå ska vi nu återgå till vad vi vet om organiseringen av gemenskaper för farmän under tidig medeltid.

IDENTITETER I KONTEXT – KONTINENTALA KÖPMÄN I 1000- OCH 1100-TALETS SIGTUNA

Hur ska vi tolka de tvåfiguriga alsengemmerna i Sigtuna i ljuset av handelns sociala organisering? Som Schulze-Dörrlamm anger kan de tvåfiguriga glasstenarna vara religiösa symboler, men täckte samtidigt ett profant behov som tecken på organisering för resande handelsmän. Placerar vi dem i en kontext tillsammans med pingsdorfkeramiken från samma region går det att föra en diskussion om vad de representerade i sin samtid. En sådan regional kategorisering av två artefaktgrupper ökar möjligheten att hitta kronologiska tyngdpunkter i tiden för interaktion. Därigenom går det att anknyta till diskussionen om det funnits köpmän från det kontinentala Nordvästeuropa i staden.

Handeln i östra Skandinavien med tyskspråkigt område växte fram under en period på 150 år (Kattinger 1999: 37ff, 109ff). Kejsar Lothar III förhandlade fram ett fördrag med gutarna 1134 som gällde deras närvaro i hertigdömet Sachsen. En bekräftelse och utvidgning av det följde med Artlenburgfördraget mellan Henrik Lejonet och gotländska farmän 1161. Knut Eriksson etablerade en överenskommelse med samme hertig någon gång mellan 1167 och 1180. För att fånga upp "föråkarna" till 1100-talets köpmän får vi förlita oss på de arkeologiska källorna.

De två alsengemmerna i Sigtuna är daterade till åren runt 1100 (Kv. Professorn 1, kontextnr 1018 och 1068 intill hus E:J). Kulturlagren de låg i kan knytas till en byggnad med hantverksspill, restprodukter från både horn- och benhantverk och läder. Byggnaden har ingått i tomtens produktiva och utåtriktade del och bör ha varit en bod. Alsengemmerna ligger nära tomtgränsen ut mot Stora gatan, stadens huvudled. Vi kan fråga oss om denna tidiga datering kan stämma? Generellt brukar närvaron av köpmän från det tysk-romerska riket räknas till det sena 1100-talet. För att få svar på denna fråga kan pingsdorfkeramiken användas som stöd.

Schleswig var länge, liksom sin föregångare Hedeby, kontaktytan mellan nordvästra delen av kontinenten och länderna runt Östersjön. Efter att först

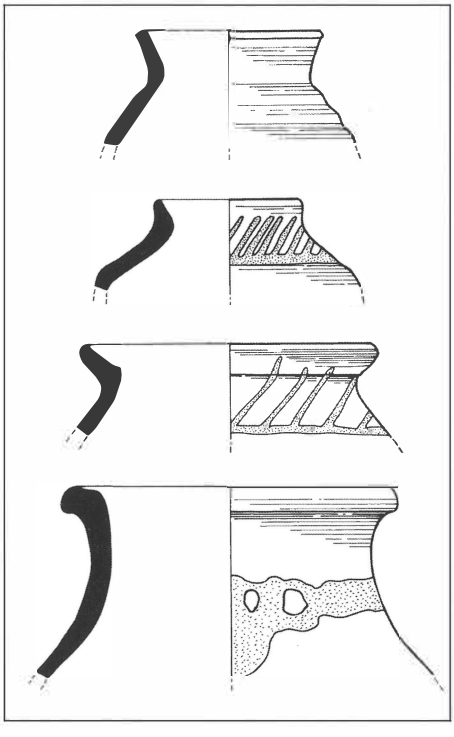

Fig. 11. Pingsdorfkeramik. Uppland, Sigtuna, kvarteret Trädgårdsmästaren 9 och 10. Skala 1:3. Ritning av Tina Borstam.

Alt-Lübeck (mellan ca 1050 och 1138) och senare Lübeck (från 1143) etablerats fick köpmän från Friesland och hertigdömet Sachsen tillgång till fler hamnar under skydd av en överhet som insåg fördelarna med dessa risktagare. Det var från dessa orter vi får tänka oss att köpmännen kom till Sigtuna. En av de viktigaste varorna som anlände var vin och därmed ett nytt konsumtionsmönster. Köln låg i nordkanten av vinodlingsdistrikten och genom staden passerade drycken vidare till andra viktiga utskeppningshamnar, med framförallt London som destination (Huffman 1998: 12ff). Vinhandlarna från Rouen spelade där en väsentlig roll i handeln med kontinenten redan under 1000-talet. De hade sina packhus i distriktet "the Vintry". Kölnköpmännen lade till strax österut vid Dowgate, och fick snart samma rättigheter som de franska importörerna. Med vinhanteringen följde bordskärl som pingsdorfamforor och bägare. Bland de vanligaste keramiktyperna från Rhenlandet som daterats till mitten av 1000-talet står pingsdorfgodset för 2/3 och paffrathgodset för 1/3 av skärvorna. Mängden pingsdorfkeramik ökade kraftigt mot slutet av århundradet (Vince 1988: 242).

Pingsdorfgodset brukar allmänt dateras till sent 1100- och början av 1200-talet i Sverige, men ser vi till dateringarna i produktions- och konsumtionsorter har det en större spridning över tid (fig. 11). Tillverkningen av rödbemålad hårdbrända bägare och kannor med rörpip började redan strax efter år 900 och upphörde inte förrän under 1200-talets första decennier (Lüdtke 1989: 53). Därför är det sannolikt att keramik av pingsdorftyp anlände till Sigtuna från andra halvan av 1000-talet i form av bemålade bägare. Vi kan räkna med att det också där var vinkonsumtionen som var direkt orsak till importen. Från Bergen i Norge kan vi bekräfta samma konsumtionsmönster från sent 1000-tal och framåt (Lüdtke 1985: 61; 1989). Fynd i kulturlager i Schleswigs hamnområde som tidsbestämts till perioden 1072 till 1118, stärker bilden av en distribution in i östersjöområdet redan före år 1100 (Meyer 1996: 191).

Runda spännen och myntat silver från det tysk-romerska riket förekommer i kulturlagren redan under 1000-talets första hälft (Roslund in print). Ännu tydligare närvaro sammanfaller med en ekonomisk uppgång i staden, exponerad i både bebyggelseexpansion och ökad handel med Rus' från 1000-talets sista fjärdedel. Det är alltså helt rimligt att alsengemmerna och pingsdorfkeramiken är två artefaktgrupper som ömsesidigt stöder hypotesen att organiserade besökare från kontinenten tidigt var på plats i Sigtuna runt århundradeskiftet 1100.

Den sociala identiteten för de tysskspråkiga farmännen under denna konjunkturuppgång kan ha uttryckts juridiskt och kulturellt i köpmannagillen. Anonymiteten i gruppen ökade med antalet medlemmar och krävde att man hade någon form av igenkänningstecken. Alsengemmerna kan vara sådana gruppmarkörer som bars som spännen eller infattade i ringar. Konfirmeringen av identiteten fick materiellt uttryck i glassmycken med både social och religiös symbolik där ikonografin verkar anknyta till broderskapsgester som omnämns i skriftliga källor.

ÅTERKOMSTEN – MED RÄTT ATT HANDLA

Forskning på handel och handelns aktörer står inför nya utmaningar. Vi är i behov av ett perspektiv där varor, vinstintresse, social organisering och rättslig säkerhet kommer i fokus utan att vi faller tillbaka på ett rent marknadsekonomiskt synsätt. Detta måste göras för att vi ska kunna nyansera bilden av varuutbytet som idag är alltför arkaisk och ensidigt inriktad på varornas symboliska värde i en gåvoekonomi. Kontinentala erfarenheter utifrån historiska källor kommer inte tydligt fram i diskussionen och varuutbytets materiella uttryckssätt måste lyftas fram teoretiskt och empiriskt. Aktörerna förkroppsligade en verklighet som krävde både tänkande och fysiskt arbete. De människor som planerade, anförskaffade varor, organiserade befälsordning och arbete på fartyget, lastade, skeppade, landade och sålde varor i fjärran länder måste få en plats i historieskrivningen. Från att under tre årtionden varit "antropologiserat" som ämne kan vi studera varuutbyte ur ett historiskt-arkeologiskt perspektiv med sociologiska analogier som stöd.

Samtidigt med att varuhandelns aktörer återvänt har inriktningen på social identitet inom historisk arkeologi lyft fram de kulturella effekterna av främlingars närvaro på varuutbytesplatserna. Varorna passerade inte som neutrala objekt in i ett lokalt konsumtionsmönster. Efterfrågan bör ha varit mer socialt strukturerad. När en vara vandrade från främlingarnas sfär till den hemtamt lokala påverkades det kulturella mönstret hos båda parter. Varans ekonomiska värde och sociala laddning är viktig att studera för att vi ska blicka in i maktrelationerna som formade kontakterna.

Polanyis modell för ekonomiska transaktioner räcker inte till för att förklara vardagens processer under perioden 1000 till 1300. Fjärrhandeln ska

inte bara ses som administrerad av kungamakten och genomförd av samhällets toppskikt. Synsättet övervärderar den politiska våldsapparat som dåtidens makthavare förfogade över och nedvärderar den växande grupp av handelns aktörer som stod mellan välbeställda släkter och bönder. Behovet av gillen och överenskommelser av kortfristigare karaktär visar på varierande organisationsnivåer med helt andra aktörer. Före hansans gemenskap sökte resande köpmän olika former av skydd i zoner som låg utanför kungarnas emporier och jurisdiktion. I flera fall var de utformade som ett skydd *mot* överherrars konfiskations- och strandrätt. Man skapade nätverk som baserades på äkta eller fiktiv släktskap. Genom att understryka familjeband anknöt man till de grundregler som existerade i samtidens lagar. Konstruktionen av sådana "konstruerade släktskapsgrupper" var bindande. Inte som våra skriftliga avtal där man kan lagsöka personen för kontraktsbrott. Istället var det äran inom kollektivet och risken att bli utesluten ur det skyddande gillet som höll tillbaka ett löftesbrott.

Det vanligaste sättet att skapa en social identitet för köpmän under medeltiden var att samlas under beskydd av ett helgon. Gemenskapen inom gillet var utformad som andra kristna församlingar och brödraskap. På alsengemmerna i Sigtuna håller de två männen varandras händer. Denna gest kan tolkas som ett befästande av vänskapsband inom ramen för en kristen tro. Alsengemmerna menar jag är spår efter en tidigare etablerad gemenskap för köpmän från Sachsen och Friesland, en kulturell identitet förankrad i en religiös form, men skapad utifrån profana behov. Under det sena 1100-talet stärktes den organisatoriska anknytningen till helgon och kung genom ståndsöverskridande förbund. När Valdemar I steg in som beskyddare av gillet i Schleswig nyttjade han en redan existerande edsförsamling, *hezlagh* eller *convivium coniuratorum*, där hans far Knut Lavard som hertig till landet suttit med som ålderman. Ömsesidigheten visar hur viktig fjärrhandeln var för den instabila kungamakten. Samtidigt gav kontakten med rikets mäktiga familjer möjligheten för köpmännen att avancera socialt.

I Köln gjorde stadens invånare uppror 1074 mot ärkebiskopens brott mot sedvanerätten. Med tanke på handelsförbindelsernas intensitet förde resenärer troligen berättelsen vidare om denna bedrift till bröder i Bardowiek, Schleswig och Sigtuna. Bilden av de två männen som skakar hand, ibland under skydd av änglar, underströk skyddets ömsesidighet. Om inte makthavarna förmådde värna farmännen förlitade man sig på varandra och Gud.

Tackord
Ett varmt tack riktas till Mechtild Schulze-Dörrlamm, Römisch-Germanische Zentralmuseum, Mainz för diskussion och litteraturhänvisningar om alsengemmerna. Genom hennes försorg blev jag även uppmärksammad på Zweierlein-Diehls analogier med medeltidens slipade ädelstenar.

REFERENSER

von Amira, K. 1905. *Die Handgebärden in den Bilderhandschriften des Sachsenspiegels.* Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Philologische und Historische Klasse; Bd. 23, 2. München.

Andersson, L. 1989. *Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien.* Lund Studies in Medieval Archaeology 7. Stockholm.

Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida.* Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°, Nr 13. Malmö/ Bonn.

Andrén, A. 1995. Signs of communities. The iconography of early towns in Denmark. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1993-1994. New Series, Vol. 10. S. 9-20.

Baastrup, M. P. 2007. Alsgemmer i Danmark. Fundforekomst, funktion og forlæg. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2004. S. 157-173.

Brather, S., Bücker, C. & Hoeper, M. (red.). 1999. *Archäologie als Sozialgeschichte. Studien zur Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa. Festschrift für Heiko Steuer zum 60. Geburtstag.* Rahden.

Callmer, J. 1998. Archaeological sources for the presence of Frisian agents of trade in northern Europe ca. AD 700-900. I: Wesse, A. (red.). *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Esienzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille.* Neumünster. S. 469-481.

Carelli, P. 1998. Varubytet i medeltidens Lund. Uttryck för handel eller konsumtion? *META* 1998: 3. S. 3-27.

Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Stockholm.

Christophersen, A. 1980. *Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets utvikling i Lund c:a 1000-1350.* Acta archaeologica Lundensia. Series in 4°, No 13. Bonn/ Lund.

Christophersen 1989. Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveksling og byopkomst i Norge ca 800-1100: En modell. I: Andrén, A. (red.). *Medeltidens födelse.* Symposier på Krapperups borg, 1. Nyhamsnläge/ Lund. S. 109-145.

Duby, G. 1981. *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200.* Stockholm.

Düwel, K. 1987. Handel und Verkehr der Wikingerzeit nach dem Zeugnis der Runeninschriften. I: Düwel, K., Jankuhn, H., Siems, H. & Timpe, D. (red.). *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. IV. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit.* Göttingen. S. 313-357.

Ebel, E. 1989. Altnordische Quellen zu den skandinavischen Händlerorganisation. I: Jankuhn, H. & Ebel, E. (red.). *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa.* T. VI. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse 3. Göttingen. S. 146-172.

Editorial statement. *Journal of Social Archaeology* 1, No 1. S. 5-12.

Engel, E. 1993. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. Düsseldorf.
Frazer, W. O. & Tyrrell, A. 2000. *Social identity in early medieval Britain*. London/ New York.
Gandert, O. F. 1955. Die Alsengemmen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 36. Berlin. S. 156-222.
Gerrard, C. 2002. *Medieval archaeology. Understanding traditions and contemporary approaches*. London.
Goffman, E. 1959. *The presentation of Self in everyday life*. New York.
Grierson, P. 1959. Commerce in the Dark Ages. A critique of the evidence. *Transactions of the Royal Historical Society* 9. London. S. 123-140.
Gräslund, A-S. 2006. Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds. I: Stoklund, M., Lerche Nielsen, M., Holmberg, B. & Fellows-Jensen, G. (red.). *Runes and their secrets. Studies in runology*. Copenhagen. S. 117-139.
Gustin, I. 2004. *Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 34. Stockholm.
Hodges, R. 1982. *Dark Age economics. The origins of towns and trade A.D. 600-1000*. London.
Hoffmann, E. 1989. Skandinavische Kaufmannsgilden des hohen Mittelalters unter besonderer Berücksichtigung der dänischen Knutsgilden. I: Jankuhn, H. & Ebel, E. (red.). *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. T. VI. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse 3. Göttingen. S. 197-216.
Huffman, J. P. 1998. *Family, commerce and religion in London and Cologne. Anglo-German emigrants, c. 1000-c. 1300*. Cambridge.
Håkansson, A. 2008. Alsengemmer. I: Wranning, P. (red.). *Vägen genom historien. Arkeologi längs väg 117*. Halmstad. S. 114-117.
Hårdh, B. 1996. *Silver in the Viking Age. A regional-economic study*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 25. Stockholm.
Ingwald, J. & Lövgren, K. 2005. Fynd med kyrklig anknytning från en medeltida gård i Bunkeflo. *META* 2005: 2. S. 39-51.
Jansson, S. B. F. 1961. Törnevalla kyrkas runstenar. *Östergötlands och Linköpings stads museum, Meddelanden* 1960-1961. S. 219-237.
Jenkins, R. 1996. *Social identity*. London.
Jenkins, R. 2000. Categorization. Identity, social process and epistemology. *Current Sociology* 48(3). S. 7-25.
Jensen, S. 1990. Handel med dagligvarer i vikingetiden. *Hikuin* 16. S. 119-138.
Kattinger, D. 1999. *Die Gotländische Genossenschaft. Der frühhansisch-gotländische Handel in Nord- und Westeuropa*. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, Neue Folge/Band XLVII. Köln/ Weimar/ Wien.
Lövgren, K., Hemer, O., Ifverson, P., Ingwald, J., Koch. H. & Svensson, M. 2007. *Bunkeflo- delområde 2 och Bunkeflo bytomt*. Citytunnelprojektet, Rapport 40. Malmö.

Lüdtke, H. 1985. *Die mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung Schild 1971-1975*. Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 4. Neumünster.

Lüdtke, H. 1989. *The Bryggen pottery I. Introduction and Pingsdorf ware*. The Bryggen Papers, Supplementary Series 4. Bergen.

McCormick, M. 2001. *Origins of the European economy. Communications and commerce A.D. 300-900*. Cambridge.

Meskell, L. 2001. Archaeologies of identity. I: Hodder, I. (red.). *Archaeological theory today*. Cambridge. S. 187-213.

Meskell, L. & Preucel, R. W. 2004. Knowledges. I: Meskell, L. & Preucel, R. W. (red.). *A companion to social archaeology*. Malden. S. 3-22.

Meskell, L. & Preucel, R. W. 2004. Identities. I: Meskell, L. & Preucel, R. W. (red.) *A companion to social archaeology*. Malden. S. 121-141.

Meyer, J. 1996. *Die Keramik des 11. und 12. Jahrhunderts aus der Hafensiedlung Schleswigs*. Magister Artium Arbeit der Philosophischen Fakultät der Christian Albrechts-Universität zu Kiel. Kiel.

Moreland, J. 2000. Concepts of the early medieval economy. I: Hansen, I. L. & Wickham, C. (red.). *The long eighth century*. Leiden. S. 1-34.

Monclair, H. 2006a. Transformasjoner i norrøn økonomi. I: Steinsland, G. (red.). *Transformasjoner i vikingtid og norrøn middelalder*. Oslo.

Monclair, H. 2006b. Kulturløse kjøpmen? Betraktninger om historiske studier av økonomi og kultur. (Norsk) *Historisk Tidskrift* 85. S. 465-485.

Müller-Boysen, C. 1990. *Kaufamannsschutz und Handelsrecht im frühmittelalterlichen Nordeuropa*. Neumünster.

Norseng, P. G. 2000. Fra farmannen Ottar til hansakjøpmannen Bertram Bene. Synspunkter på kilde- og metodeproblemer i studiet av handel. *Collegium Medievale* 13. S. 11-77.

Oexle, O. G. 1979. Die mittelalterlichen Gilden. Ihre Selbstdeutung und ihr Beitrag zur Formung sozialer Strukturen. I: Zimmermann, A. (red.). *Soziale ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters*, 1. Halbband. Miscellanea Mediaevalia 12/1. Berlin/ New York. S. 203-226.

Oexle, O. G. 1985. Conjuratio und Gilde im frühen Mittelalter. Ein Beitrag zum Problem der sozialgeschichtlichen Kontinuität zwischen Antike und Mittelalter. I: Schwineköper, B. (red.). *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und Gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter*. Vorträge und Forschungen. XXIX. Sigmaringen. S. 151-214.

Oexle, O. G. 1989. Die Kaufmannsgilde von Tiel. I: Jankuhn, H. & Ebel, E. (red.). *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. T. IV. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse 3. Göttingen. S. 173-196.

Oexle. O. G. 1998. Soziale Gruppen in der Ständegesellschaft. Lebensformen des Mittelalters und ihre historischen Wirkungen. I: Oexle, O. G. & von Hülsen-Esch, A. (red.). *Die Representation der Gruppen. Texte-Bilder-Objekte*.

Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 141. Göttingen. S. 9-44.

Radtke, C. 2002. Schleswig im vorlübischen Geld- und Warenverkehr zwischen westlichem Kontinent und Ostseeraum. I: Brandt, K., Müller-Wille, M. & Radtke, C. (eds.). *Haithabu und die frühe Stadtentwicklung im nördlichen Europa*. Neumünster. S. 379-429.

van Rij, H. (introduktion och översättning till holländska) 1980. *Gebeurtenissen van deze tijd, Alpertus Mettensis / Alpertus van Metz*. Amsterdam.

Roslund, M. (in print). *Bridging two worlds - tracing merchants from the Holy Roman Empire in High Medieval Sigtuna*.

Samson, R. 1991. Fighting with silver. Rethinking trading, raiding and hoarding. I: Samson, R (red.). *Social approaches to Viking studies*. Glasgow. S. 123-133.

Schmidt-Wiegand, R. 1985. Die Beseichnungen Zunft und Gilde in ihrem historischen und wortgeographischen Zusammenhang. I: Schwineköper, B. (red.). *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und Gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter*. Vorträge und Forschungen, XXIX. Sigmaringen. S. 31-52.

Schmitt, J-C. 1990. *La raison des gestes dans l'Occident médiéval*. Paris.

Schulze-Dörrlamm, M. 1990. Bemerkungen zu Alter und Funktion der Alsengemmen. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, Jahrgang 20. S. 215-226.

Sindbæk, S. M. 2007. Networks and nodal points. The emergence of towns in early Viking Age Scandinavia. *Antiquity* 81. S. 119-132.

Skre, D. Kaupang- et handelssted? Om handel og annen vareutveksling i vikingtid. *Collegium Medievale* 13. S. 165-176.

Slej, K., Unge Sörling, S. & Popovici, D. N. 2004. *Guldskatter. Rumänien under 7000 år*. Stockholm.

Steuer, H. 1995. Mittelalterarchäologie und Sozialgeschichte. Fragestellungen, Ergebnisse und Zukunftsaufgaben. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Beiheft 9. S. 87-104.

Stig Sørensen, M. L. 1990. Handel, udveksling og dansk arkæologi. Overvejelser omkring nye perspektiver. *Hikuin* 16. S. 7-16

Vince, A. 1988. The date and frequency of German imports in the city of London from the 10th to 15th centuries. I: Gaimster, D. R. M, Redknap, M. & Wegner, H-H (red.). *Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland*. BAR International Series, 440. Oxford. S. 241-242.

Wiessner, P. 1983. Style and social formation in Kalahari San projectile points. *American Antiquity* 48. S. 253-276.

Zwierlein-Diehl, E. 2006. Mariea Verkündigung am Feueraltar. Eine mittelalterliche Gruppe von Gemmen. *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 59/60, 2005/06. S. 34-83.

HISTORICAL ARCHAEOLOGY IN FORESTED LANDSCAPES

The concept of the forest as a rich and varied cultural landscape is put forward, as there are ancient monuments, biological heritage and other cultural remains in the forests. The problem is that many of these have been neglected both by nature conservation and heritage management. Through two examples, the preindustrial outland use of a single hamlet in a forested area and 19th century crofts, the potential of the forested cultural landscape as a source for cultural historical narratives and new information is demonstrated. The article concludes by arguing for the importance of an increased participation by the heritage sector in other societal areas, not least issues concerning the transformation of society such that it moves in a more sustainable direction. In this view, historical archaeology has a special responsibility for promoting the production of knowledge about and increasing the use of the heritage in forested landscapes.

HISTORISK ARKEOLOGI I SKOGEN

EVA SVENSSON

I norra Värmlands tidigare djupa, men nu ofta kalhuggna, skogar har flera naturreservat bildats med avsikten att för framtiden bevara naturskogar. Reservaten urskiljs ur det omgivande landskapet framför allt genom stolpar med naturreservatssymboler. Ibland bränner man också av vegetationen i syfte att skapa en ännu bättre natur. För att besökare, "naturmuppar" enligt lokal benämning, skall kunna njuta av naturen röjs och spångas vandringsleder, och informationsskyltar sätts upp.

De svenska boreala (nordliga) skogarna har, inte bara i norra Värmland, länge varit naturvårdens domän. Men de boreala skogarna rymmer också många spår efter mänsklig verksamhet från olika tider, vilket naturvård och kulturmiljövård börjat beakta först under senare år. I den arbetsdelning som har rått mellan naturvård och kulturmiljövård under stora delar av 1900-talet har boreala skogar och fjäll uppfattats som vildmark eller natur, och jordbruksbygder som kulturlandskap.

Denna arbetsdelning hör samman med 1900-talets professionalisering av de båda fälten. Under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal fanns istället många beröringspunkter mellan naturvård och kulturmiljövård, inte minst reaktionen mot industrialismens destruktiva krafter avseende både de traditionella sociala strukturerna med rötter i bondesamhället och naturens resurser. Många av de involverade personerna var dessutom intresserade av både natur och kulturhistoria, vilka betraktades som fostrande element i byggandet av en ny nationell anda (Ödmann *et al.* 1982; jfr. Mels 1999 för nationalparker).

Skogarna i södra Sverige har, till skillnad från de boreala skogarna, i större utsträckning associerats med en föränderlig historia med växlande perioder av avskogning, agrar markanvändning samt återväxt. Väl kända är också fornlämningar associerade med odlingslandskap såsom fossil åkermark, boplatser och gravar (t. ex. Lagerås 1996; 2000; 2007; Häggström 2005). Då motsvarande lämningar belägna i odlingslandskapet har löpt större risk att förstöras eller skadas, har de sydsvenska skogslandskapen tillmäts värde för bevarande av fornlämningar tillhörande ett äldre odlingslandskap.

Inventeringar och undersökningar har emellertid visat att också de boreala skogarna rymmer en mängd kulturhistoriska lämningar av olika slag och från olika tider. En del är lämningar efter olika bruk av skog, andra efter i äldre tider öppna landskap. Förutom forn- och kulturlämningar finns

Fig. 1. Starrmyr, s k myrslog, översilad och nyttjad för slåtter från högmedeltid. Foto: Eva Svensson.

Fig. 2. Fångstgrop för älg. Foto: Eva Svensson.

också ett viktigt biologiskt kulturarv (Emanuelsson 2003). Vegetationshistoriska undersökningar har påvisat förekomst av bl. a. skogsbete, slåtter och odling, vilka har bidragit till skapandet av artrikedom och biologisk mångfald i dagens natur (t ex. Nilsson 1991; Segerström *et al.* 1994).

Bland de vanligaste fornlämningarna i boreala skogar återfinns fångstgropar för älg, och andra djur som varg och ren, blästplatser för järnframställning ur myrmalm med tillhörande kolningsgropar, fäbodar eller sätrar och tjärframställningsplatser. Dessa visar att skogarna har varit nyttjade av människor allt sedan stenålder fram till idag. Utifrån föreliggande dateringar av framför allt fångstgropar, blästerplatser och fäbodar/sätrar framstår vikingatid och medeltid som en period med ett intensifierat nyttjande av skogens resurser (t. ex. Magnusson 1986; Svensson 1998; Emanuelsson 2001, och där anförda referenser). Förutom fornlämningar finns det också rikligt med kulturlämningar, dvs. lämningar efter mänsklig verksamhet av förmodat yngre datum som inte omfattas av Lagen om kulturminnen (KML), såsom torp, kolbottnar och flottningslämningar.

De många lämningarna visar att "naturskogen" i själva verket är ett kulturlandskap, vilket understryks av det sedan 1995 pågående projektet *Skog & Historia*. Inom ramen för detta projekt inventeras forn- och kulturlämningar i skogsområden runt om i Sverige, och då cirka 20 % av skogsmarken i Sverige inventerats har ca 150 000 tidigare hittills oregistrerade lokaler med forn- och kulturlämningar dokumenterats (muntlig uppgift Hans Lind, Skogsstyrelsen). Många av de lämningar som *Skog & Historia* registrerar har varit av begränsat intresse för kulturmiljövården då dessa är av ungt datum. Men för en historisk arkeologi utgör de ett viktigt källmaterial.

BILDER AV SKOGEN

Genom olika bruk har människor präglat skogen och skogen präglat människorna. Skogen har haft olika symboliska innebörder för olika grupper av människor. Skogen representerade militäranda i Tyskland, ordningskärlek i Frankrike, frihet i England (personifierat av Robin Hood i Sherwoodskogen), samhörighet med Skaparen i Amerika och nationell frihet i Polen (Schama 1997). De olika bilderna implicerar skog som natur och representerar dominerande kulturers synsätt, vilket har konsekvenser för andra gruppers relation till skogliga landskap. I Nordamerika har den dominerande kulturens synsätt osynliggjort indianernas äldre bruk av skogen, och den betydelse detta bruk har haft för formandet av dagens skogliga ekosystem (Foster 2000a; 2000b).

För svensk del har ovan nämnts bilderna av skogen som natur och nationell fostrare. Till dessa bilder bör läggas det utbredda ordspråket "skogen är fattig mans tröja". Ordspråket refererar framför till 1800-talets växande befolkning som fick "ta till" skogen för att kunna finna sig bärgning. Skogen

Fig. 3. Slaggvarp (blästplats). Foto: Eva Svensson.

Fig. 4. Backasätern. Foto: Eva Svensson.

utgjorde en viktig resurs för olika bisysslor relaterade till hantverk och industrier, och spelade en avgörande roll för torpare och andra obesuttnas möjligheter att dryga ut den försörjning som gavs vid den egna täppan.

Men nyttjandet av skogens resurser var långt ifrån bara en fråga om bisysslor idkade av fattiga och utsatta människor i samhällets marginaler under sen tid, utan en integrerad del av det förindustriella jordbruket sedan äldsta tid. Skogsbönderna hade behov av att både flytta många agrara verksamheter till områden utanför inägomarken och bedriva en mångsidig ekonomi. Just mångsidigheten är både en möjlighet och ett problem, för den kräver ett landskapsperspektiv där man ser till sammanhang och helhet (t. ex. Muir 1999; Ucko & Layton 1999).

I det förindustriella Skandinavien fanns ett begrepp för landskapet utanför inägogränsen, nämligen *utmark* (Svensson 1998: 10ff). Motsvarande markslag fanns också i andra länder, även om benämningarna kan vara oklara. I Finland fanns, förutom utmark, också markslaget *erämark* betecknande avlägset liggande resursområden nyttjade framför allt för jakt och fiske (Taavitsainen *et al.* 2007).

Flera av de verksamheter som bedrevs på utmarken avsåg införskaffandet av råvaror till hantverk, vilka kunde vara mycket lukrativa för skogsbönderna. Exempel på attraktiva varor var skinn och päls, blästerjärn, älg- och renhorn, tjära och täljsten, vilka omsattes inom ramen för olika handelsnätverk (t. ex. Svensson *et al.* 2001; Svensson 2007a; Taavitsainen *et al.* 2007).

Nedan skall två olika historier, en om utmark och en om fattigas bostäder, användas som exempel på möjligheter skogen ger till ny kunskap. Den första historien är ett exempel på betydelsen av landskapsperspektiv och tvärvetenskap, medan den andra visar att arkeologiskt material kan tillföra ny information också om mycket sena tider med riktligt med skriftliga källor.

UTMARK GENOM TVÄRVETENSKAP

Inom projektet "Bebyggelse, säterdrift och landskap" (Emanuelsson *et al.* 2003) studerades ett tämligen ordinärt skogshemman, Backa i Klarälvdalen i norra Värmland, med tvärvetenskapliga metoder. Liksom övriga byar i norra Klarälvdalen bestod Backa av bebyggelse och inägomark belägen på sedimentmark invid Klarälven och vidsträckta skogstäckta utmarker. För att kunna få en helhetsbild av hemmanet över tid anlades ett tvärvetenskapligt anslag, i det här fallet ett puzzel av disciplinerna arkeologi och historisk arkeologi, historisk kulturgeografi och vegetationshistoria. Arbetssätten innefattade inventeringar, karteringar, analyser av historiskt kartmaterial, arkeologiska utgrävningar och pollenanalyser.

På Backas bästa jordbruksmark fanns en ödegård, Skinnerud, vilken varit en sekundärenhet under Backa by. Vid utgrävningen av Skinnerud påträffades fyra hus, vilka hade varit i bruk under perioden ca 900-1250. Fyndmaterialet

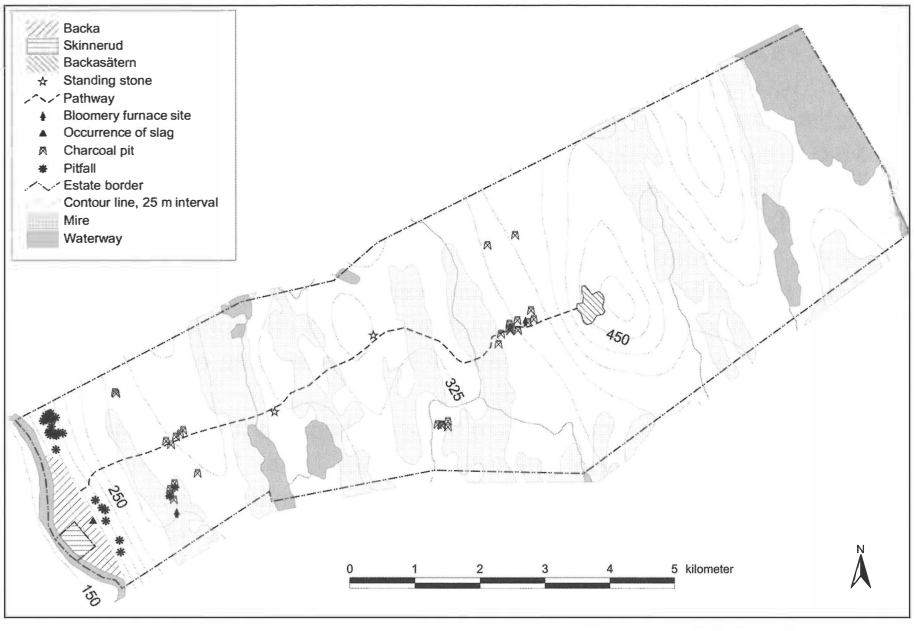

Fig. 5. Backa hemman med utmark. Efter Svensson 2008: fig. 12.

visade att bönderna på Skinnerud varit specialiserade på produktion av järn och skinnvaror för avsalu. Att gården hade varit indragen i, och beroende av, handel märktes både på förekomsten av inköpta varor och på avsaknaden av egen produktion av en del nödvändiga vardagsvaror såsom textil. Efter gårdens ödeläggelse togs marken successivt i bruk för odling och bete, varvid inägomarken utvidgades betydligt.

Fornlämningarna på Backas utmarker utgjordes framför allt av blästerplatser med tillhörande kolningsgropar och fångstgropar för älg. Fångstgropar, blästerplatser och kolningsgropar är förhållandevis väl undersökta och daterade i norra Värmland. Fångstgropsjakt bedrevs från yngre stenålder till 1600-tal, och blästerjärn producerades från mellersta järnålder till 1600-tal. Båda verksamheterna uppvisar ett kraftigt uppsving under vikingatid och tidig medeltid, från ca 900 till ca 1200/1250. Därefter sjönk anläggandet av blästerplatser och fångstgropar för älg drastiskt (Svensson 1998).

På Backas utmarker har också en fäbod/säter, Backasätern, och säterstigen mellan Backa by och Backasätern, dokumenterats. Längs säterstigen återfanns några vilstenar och ett antal förmodade slåttermyrar, vilka hade dämts för att förbättra starrväxten. Backasätern detaljkarterades, några husgrunder grävdes ut och en pollenanalys genomfördes. Sammantaget visar dessa undersökningar att Backasätern hade tagits i bruk under mellersta järnålder, ca 650, för bete och slåtter. Under 1000-talet lades emellertid Backasätern i malpåse fram till ca 1400 då platsen ånyo öppnades upp för bete, och under modern tid också för sädesodling och slåtter. Verksamheten expanderade kraftigt under modern tid, ett mönster som går igen på andra

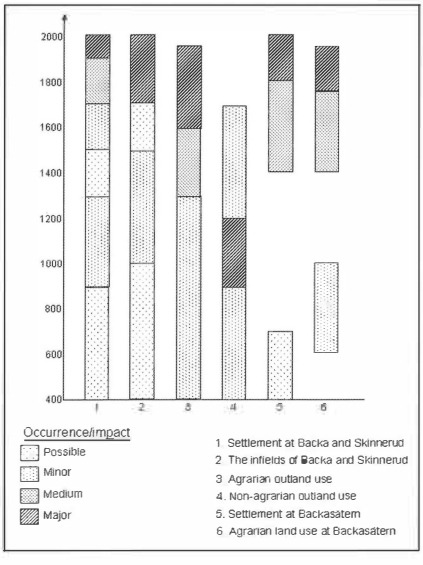

Fig. 6. Bebyggelse och markanvändning över tid, Backa hemman. Efter Emanuelsson et al. 2003: fig. 50.

undersökta sätrar i området (Svensson 1998).

Även de förmodade slåttermyrarna undersöktes med pollenanalyser, vilka visade att skogsbete och sädesodling bedrivits på Backas utmarker alltsedan 400-talet, och att odling, skogsbete och slåtter ökade markant i omfattning under senmedeltid och tidig modern tid. Påvisandet av ett intensifierat agrart nyttjande på såväl inägomark som utmark för Backa hemman under senmedeltid går på tvärs med den gängse uppfattningen att perioden präglas av agrarkris och befolkningsminskning (t. ex. Myrdal 1999).

De olika vittnesbörden kan verka spretiga, men om man lägger till ytterligare en dimension, omvärlden, blir bilden begriplig. Människorna hörde inte bara samman med skogen och inägomarken, utan ingick i ett större sammanhang och agerade på en marknad när så var möjligt. Under vikingatid och tidig medeltid koncentrerades därför insatsen på produktion av blästerjärn, skinn och horn från älg, och den egna jordbruksproduktion reducerades genom att tillåta att bebyggelse som Skinnerud etablerades på god odlingsmark och genom att lägga Backasätern i malpåse.

Någon gång runt 1200-1250 försämrades villkoren för varuproduktion av blästerjärn, älghorn och älghudar, vilket ledde till att bönderna i stället valde sädesodling och boskapsskötsel som försörjningsstrategi. Därför uppstår den märkliga situationen att jordbruket i Backa, till skillnad från andra delar av Europa, expanderade under den senmedeltida agrarkrisen. Vissa bebyggelseenheter, som Skinnerud, klarade förmodligen inte av denna omställning utan övergavs.

Under tidig modern tid, 1500-1700-tal, uppstod en ny marknad genom bergsindustrins olika behov av oxdrifter, kolning och körslor. För Backabönderna blev oxdrifterna till bergsslagen en viktig inkomstkälla, vilket avspeglas i Backasäterns expansion och det intensifierade nyttjandet av slåttermyrarna.

BACKSTUGORNA PÅ SKOGEN

Till de vanligaste lämningarna i de svenska skogarna hör spåren efter torp och backstugor från modern tid. Dessa hanteras som kulturhistoriska lämningar

och är inte skyddade enligt KML, trots att de uppfyller lagens kriterier. De är av människan skapade och permanent övergivna, och de är lämningar efter forna tiders bruk då det inte längre finns några torpare eller backstugusittare (Lind & Svensson 2001). Dessutom kan ny kunskap hämtas genom studier av sentida bebyggelselämningar (t. ex. Welinder 1992; Rosén 1999; Campbell & Ulin 2004).

Följande exempel är hämtat från en studie av bebyggelselämningar, från framför allt 1800-talets senare del, belägna på Pinoberget i sydöstra Värmland (Lind *et. al.* 2001; Bodin *et al.* 2005; 2007; Svensson 2007b; Svensson *et al.* 2009). Pinoberget är ett skogklätt höjdområde beläget på en häradsgräns mellan en bruksbygd, Älvsbacka, i öster, och en bondbygd, Butorpsbygden, i väster. Enligt lokala traditioner skulle pinotorparna antingen ha varit frihetsälskande smeder vid Älvsbacka bruk, vilka hade valt att bosätta sig utanför brukets mark, eller mycket fattiga och utsatta personer. Dessa båda motstridiga, för smeder var arbetaradel, traditioner visade sig sakna förankring i det skriftliga källmaterialet. Enligt de skriftliga uppgifterna utgjorde pinotorparna en ekonomiskt heterogen grupp och ingen av dem hade varit smed vid Älvsbacka bruk. De flesta av dem utövade någon sorts hantverk och levererade varor och tjänster åt antingen bönderna i Butorps-bygden eller åt Älvsbacka bruk.

Vid specialinventering av Pinoberget påträffades 14 bebyggelselämningar. Trots att det kameralt sett var fråga om backstugor, dvs. lägenheter på ofri grund utan jordbruk, hade pinotorparna ofta små åkrar och slåtterängar. Inventeringen visade också att bebyggelselämningarna var av varierad karaktär, en del var större och gav ett välbärgat intryck, andra framstod som små och "fattiga", men de flesta var något mitt emellan. Trots dessa olikheter indikerade landskapet och bebyggelselämningarna att det fanns en samhörighet mellan de människor som bosatt sig på Pinoberget. Byggnaderna och sättet att röja mark uppvisade gemensamma drag, och genom en stig förbands alla lägenheterna till en rundslinga. Den samhörighet människorna på Pinoberget uttryckte i landskapet och bebyggelsen hade också immateriella motsvarigheter; den gemensamma beteckningen "pinotorpare" samt släktskap genom blodsband eller gifte.

En lägenhet som genom sitt utseende uttryckte materiellt välstånd var Nedre Granhult, enligt skriftligt källmaterial bebodd av Olle Pettersson och hans familj. Enligt lokal tradition hette samme man Olle Grankvist och var smältsmed på Älvsbacka bruk, något det saknas uppgifter om. Olle Pettersson var uppenbarligen relativt välbärgad, för han hade ett förpantningskontrakt (ett lån till markägaren) på Nedre Granhult, trots att den enda kända inkomsten är vedleveranser till Älvsbacka bruk.

Arkeologiska undersökningar av Nedre Granhult gav en annan bild av familjen Grankvists yrkesverksamhet. Varken traditionens smältsmed eller det skriftliga källmaterialets vedleverantör var synbara, men däremot en skomakare, en sömmerska med symaskin och en tjuvjägare. Kanske det var

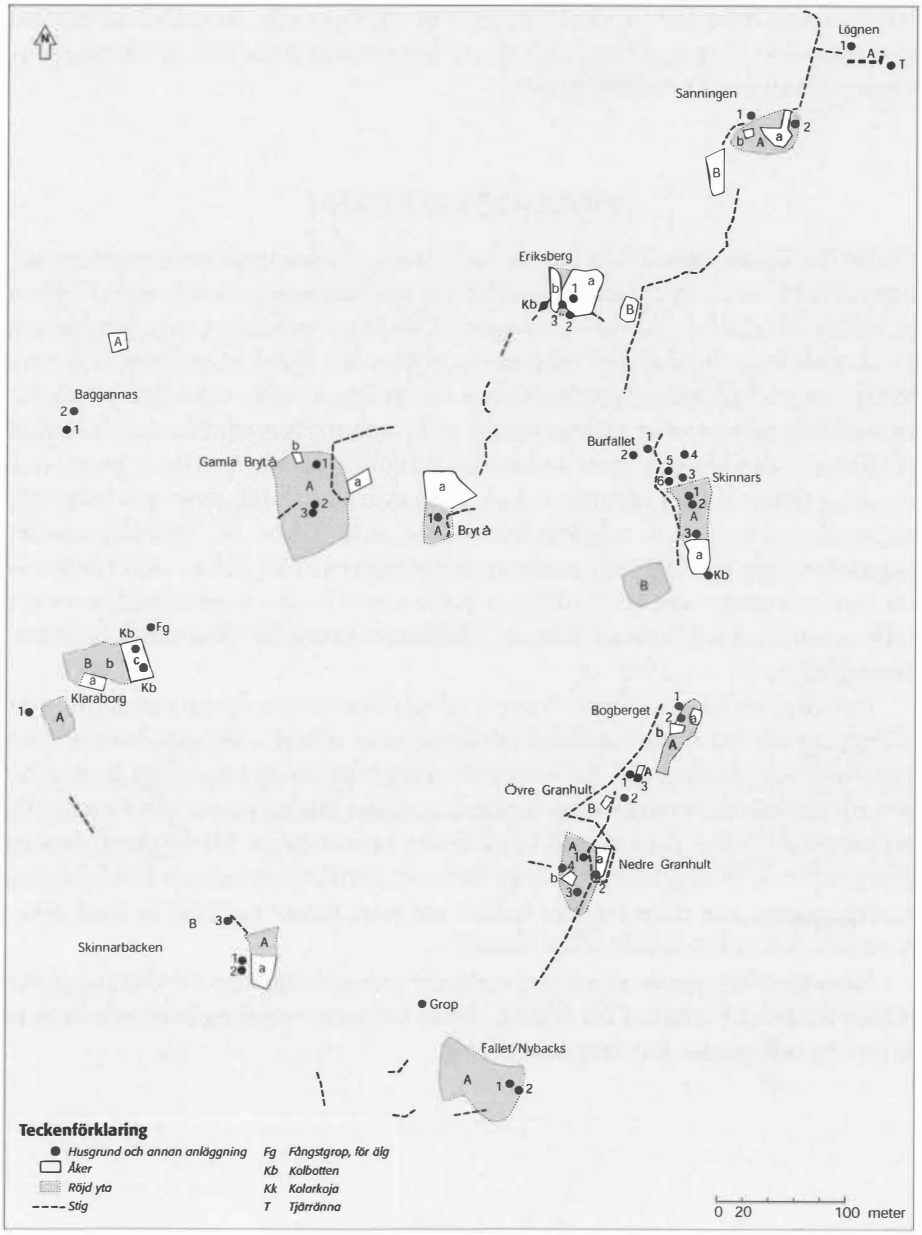

Fig. 7. Pinoberget, kartering. Efter Lind et al. 2001: fig. 5.

inkomsterna från dessa verksamheter som möjliggjorde det relativa välstånd som uttrycks i förpantningskontraktet, lägenhetens utseende och handelsvarornas dominans i fyndmaterialet.

FRAMTIDSSKOGEN

Under det senaste decenniet har skogens olika värden uppmärksammats och uttryckts bl. a. i regeringens skrivelse *En samlad naturvårdspolitik* (2001), miljökvalitetsmålet "Levande skogar" (*Miljömålsportalen* 12). Betydelsen av skogen som område för rekreation, resurs för lokal utveckling och som bärare av ett kulturarv framhålls som väsentliga värden vid sidan av naturvärden och skogen som producent av virke och massaved. För den framtida vården av våra skogar intar kulturarvsfrågorna därför en viktig plats, och en ökad samsyn rörande natur- och kulturvärden skulle avsevärt bidra till att berika skogen som tillgång för dagens människor. Ett förhållningssätt liggande i linje med den allt starkare betoningen av betydelsen och värdet av att föra in kulturarvet och bruket av kulturarvet i olika samhällssektorer för arbetet med omställningen mot ett hållbarare samhälle (Riksantikvarieämbetet 2007).

Den historiska arkeologin har ett viktigt ansvar för skogslandskapen, då många av de forn- och kulturlämningar som hittas i skogen härrör från medeltid och modern tid. En historisk arkeologi skulle väsentligt kunna bidra till ett bättre kunskapsläge kring de många lämningarna efter mänsklig verksamhet i våra skogar. Men också det omvända är för handen. Såsom klargjorts i de båda exemplen ovan finns ny kunskap att hämta från skogen, kunskap som inte finns i andra källor och som måste extraheras med arkeologiska och tvärvetenskapliga metoder.

Genom en historisk arkeologi verksam i skogslandskap kan betydligt fler röster från det förflutna bli hörda, deras kulturarv synliggöras och brukas till nytta och glädje för människor idag.

REFERENSER

Bodin, S., Hulling, H., Pettersson, S. & Svensson, E. 2005. Olika perspektiv på föremål. Materiell kultur hos obesuttna ca 1900. *META* 2005: 1. S. 3-19.

Bodin, S., Hulling, H., Pettersson, S. & Svensson, E. 2007. Familjen Granqvist på Pinoberget – materiell kultur i en backstuga. I: Welinder, S. (red). *Torpens arkeologi.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm. S. 173-200.

Campbell, F. & Ulin, J. 2004. *BorderLine archeology. A practice of contemporary archaeology – exploring aspects of creative narratives and performative cultural production.* GOTARC. Series B, Gothenburg archaeological theses 29. Göteborg.

Emanuelsson, M. 2001. *Settlement and land-use history in the central Swedish forest region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies.* Acta Universitatis agriculturae Sueciae 223. Umeå.

Emanuelsson, M. 2003. *Skogens biologiska kulturarv. Att tillvarata föränderliga kulturvärden.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Emanuelsson, M., Johansson, A., Nilsson, S., Pettersson, S. & Svensson, E. 2003. *Settlement, shieling and landscape. The local history of a forest hamlet.* Lund Studies in Medieval Archaeology 32. Stockholm

En samlad naturvårdspolitik. Regeringens skrivelse 2001/02:173.

Foster, D. 2000a. Conservation lessons & challenges from ecological history. *Forest history today.* Fall 2000. S. 2-11.

Foster, D. 2000b. From bobolinks to bears: interjecting geographical history into ecological studies, environmental interpretation, and conservation planning. *Journal of Biogeography* 27. S. 27-30.

Häggström, L. 2005. *Landskapsutnyttjande, bete och odling på Sydsvenska höglandet under äldre järnålder. Exemplet Öggestorp.* GOTARC. Series B, Gothenburg archaeological theses 34. Göteborg/ Jönköping.

KML, Lag om kulturminnen m. m. SFS 1988:950.

Lagerås, P. 1996. *Vegetation and land-use in the Småland Uplands, southern Sweden, during the last 6000 years.* Lundqua thesis 36. Lund.

Lagerås, P. (red.) 2000. *Arkeologi och paleoekologi i sydvästra Småland: tio artiklar från Hamnedaprojektet.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar 34. Stockholm.

Lagerås, P. 2006. Grön arkeologi. I: Ersgård, L. (red). *Det förflutna är att räkna med. En vetenskapligt program skrift från UV.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm. S. 120-142.

Lind, H., Holmgren, I., Svensson, E. & Emilsson, S. 2001. Pinoberget. En socialhistorisk studie utifrån sentida bebyggelselämningar och obesuttna människor. I: Lind, H., Svensson, E. & Hansson, J. 2001. *Projekt uppdragsarkeologi. Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet.* Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen Rapport 2001: 2. S. 47-88.

Lind, H. & Svensson, E. 2001. Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet – en tematisk utvärdering. I: Lind, H., Svensson, E. & Hansson,

J. 2001. *Projekt uppdragsarkeologi. Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet.* Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen Rapport 2001: 2. S. 6-46.

Magnusson, G. 1986. *Lågteknisk järnframställning i Jämtlands län.* Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie 22. Stockholm.

Mels, T. 1999. *Wild landscapes. The cultural nature of Swedish national parks.* Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar 137. Lund.

Muir, R. 1999. *Approaches to landscape.* Basingstoke.

Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen.* Myrdal, J. (red). Det svenska jordbrukets historia 2. Stockholm.

Nilsson, M. 1991. *Fänstjärnsskogen – en studie av en värmländsk naturskog och dess historia.* Länsstyrelsen i Värmlands län, Naturvårdsenheten. Rapport 1991: 5.

Riksantikvarieämbetet 2007. *Samverkan för kunskapsutveckling. Omvärldsanalys 2007.* Stockholm.

Rosén, C. 1999. Fattigdomens arkeologi – reflexioner kring torpens och backstugornas arkeologi. I: Artelius, T., Englund, E. & Ersgård, L. (red.). *Kring västsvenska hus – boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid.* Gotarc Serie C. Arkeologiska skrifter no 22. Göteborg. S. 99-107.

Schama, S. 1997. *Skog. Landskap och mine. En civilisationshistoria.* Stockholm.

Segerström, U., Bradshaw, R., Hörnberg, G. & Bohlin, E. 1994. Disturbance history of a swamp forest refuge in northern Sweden. *Biological Conservation* 68. S. 189-196.

Svensson, E. 1998. *Människor i utmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 21. Stockholm.

Svensson, E. 2007a. Before world-system? The peasant-artisan and the market. *Arts and crafts in medieval rural environment. Ruralia VI.* S. 189-199.

Svensson, E. 2007b. Arbetslöshetens arkeologi? I: Ersgård, L. (red). *Modernitet och arkeologi. Artiklar från VIII Nordic TAG i Lund 2005.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm. S. 135-152.

Svensson, E. 2008. *The medieval household. Daily life in castles and farmsteads. Scandinavian examples in their European context.* Turnhout.

Svensson, E., Bodin, S., Hulling, H. & Pettersson, S. 2009. The crofter and the iron works. The material culture of structural crisis, identity and making a living on the edge. *International Journal of Historical Archaeology 13.* S. 183-205.

Svensson, E., Makarov, N., Emanuelsson, M., Johansson, A., Nilsson, S., Pettersson, S. & Zakharov, S. 2001. Different peripheries. Two examples from Russia and Sweden. *Lund Archaeological Review* 7. S. 123-137.

Taavitsainen, J-P., Vilkuna, J. & Forsell, H. 2007. *Suojoki at Keuruu. A mid 14th-century site of the wilderness culture in the light of settlement historical processes in Central Finland.* Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia. Humaniora 346. Helsingfors.

Ucko, P. & Layton, R. (red). 1999. *The archaeology and anthropology of landscape. Shaping your landscape.* London.
Ödmann, E., Bucht, E. & Nordström, M. 1982. *Vildmarken och välfärden. Om naturskyddslagstiftningens tillkomst.* Stockholm.

WEB-SIDOR

Miljömålsportalen. Sveriges miljömål. Officiell portal för våra 16 miljömål. www.miljomal.nu/index.php [2006-12-15]
Skog & Historia, Riksantikvarieämbetet respektive Skogsstyrelsen. www.raa.se/arkeologi/skog.asp [2006-07-11], respektive www.svo.se/minskog/templates/minskog_vanlig.asp?id=10530 [2006-07-11]

CANONS, CHURCHES AND RESIDENCES
THE MEDIEVAL CHAPTER OF LINKÖPING AS SOCIAL STRUCTURE AND AGENCY

The article discusses medieval ecclesiastical institutions in terms of agency and the theory of structuration. The question is how to understand change of material culture without simplistic explanations such as style diffusion or broad-scale socio-economic processes.

Examples are taken from different studies concerning the chapter of Linköping, southern Sweden. The medieval church was constituted of different, rather independent, institutions, i.e. the bishop, the cathedral and its fabrica, the different parish churches, the chapter etc. A specific source material concerning archaeological, historic and art-historic material can shed light on these questions.

The town of Linköping can be studied as social space, e.g. during the 14th and 15th centuries, when the residential chapter was established and when the different canonries erected stone buildings at large town-plots in a semicircle around the cathedral. Many of these different town-plots can be identified with certain prebends, all with individual histories. The establishment of a residential chapter was a European phenomenon, a well known structure, but the point is that it was established by individual agents with highly different agendas in a certain historical context.

A lot of churches in the province near Linköping, first built as private churches, were later in the 13th and 14th centuries donated to different canonries in the chapter. The different developments and refurnishing of the local churches can be seen as partly due to general patterns of change related to style and economical changes. At the same time, many of the individual differences in the church building and the inventories may be the product of different agents. In some examples these agents are connected with the chapter.

According to the theory of structuration, reproduction and change of the structures discussed in the paper can be seen as the result of the daily use of urban space, residential plots and the ecclesiastical liturgy, as well as the acting of specific agents. The examples taken from studies focusing on the medieval chapter of Linköping illustrate this.

KANIKER, KYRKOR OCH RESIDENSGÅRDAR

LINKÖPINGS DOMKAPITEL SOM STRUKTUR OCH AKTÖR

GÖRAN TAGESSON

Ute på östgötaslätten, några mil utanför Linköping, ligger Västerlösa kyrka (fig. 1). Kyrkan är i sitt nuvarande utseende resultatet av en ombyggnad på 1700-talet, men tornet står kvar från medeltiden. Det mesta tyder på att kyrkan haft en föregångare av trä från 1000-talet som under 1100-talet ersattes med en romansk stenkyrka med långhus, smalare kor och absid. Enligt äldre uppteckningar har kyrkan dock haft rakslutet kor, korsarmar och torn med tegelomfattade fönsteröppningar, något som bör vara resultat av en senare ombyggnad. Fynd av glasmålningar antyder att detta skulle kunna ha ägt rum under 1200- eller 1300-talen. På kyrkogårdens södra sida ligger en tiondebod, ett stenhus med invändigt högt valv, samt en välhuggen portal och hörnkedjor med spår av behuggningsteknik som daterar byggnaden till högmedeltiden.

Västerlösa är både en vanlig kyrka med många paralleller på östgötaslätten, men samtidigt med variationer och särdrag som gör den unik. Medeltidens kyrkobyggnader är både lika varandra och samtidigt högst individuella. Frågan är hur vi kan förklara olikheterna och varför kyrkobyggnaderna förändrats över tiden. Kyrkobyggnaden kan vi se som en form av materiell kultur – men hur ska vi egentligen förklara variationen i den materiella kulturen?

Materiell kultur är samlingsbegrepp för en mängd olika företeelser, alltifrån stenyxor till domkyrkor och hushållssopor. Begreppet signalerar att vi ser den byggda miljön och föremålen runtomkring oss, våra kläder och vår kropp, som något som inte bara passivt reflekterar våra behov och vår sociala roll. Istället är den materiella kulturen ett aktivt medium där vi kan uttrycka önskemål och formulera strategier.

Den arkeologiska diskussionen har genom årens lopp fokuserat på olika former av förändring, liksom förklaringar av hur förändring uppstår. Är det samhället som förändrar förutsättningarna för individerna, eller är det tvärtom individerna som förändrar samhället? Består förändringarna av utifrån kommande impulser i form av stil, mode och tankar? Eller är det inifrån kommande förändringar i form av nya tekniska system, sociala produktionsförhållanden eller ekonomiska konjunkturer som lägger grunden till

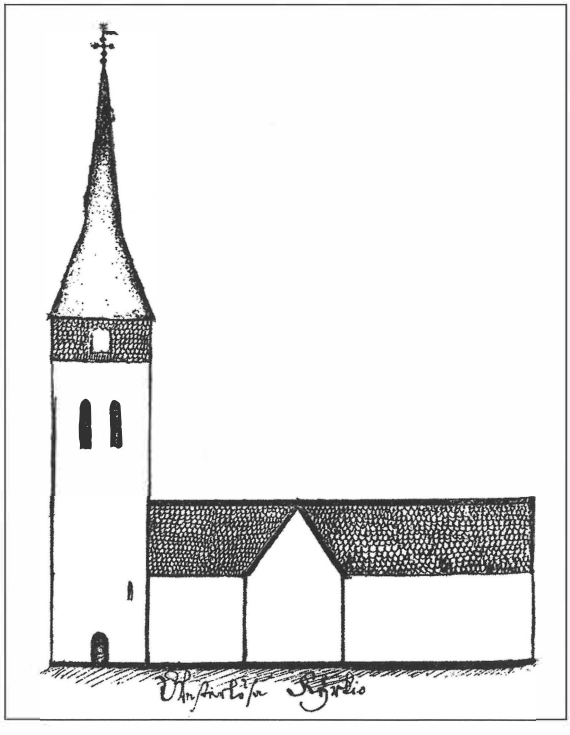

Fig. 1. Västerlösa kyrka enligt en teckning från 1700-talet i Linköpings stiftsbibliotek. Kyrkan är idag till sin exteriör starkt förändrad under 1700-talet. En äldsta romansk stenkyrka från tidigt 1100-tal byggdes till med torn, nytt kor och transept sannolikt under 1200- eller 1300-talen. Utseendet framgår väl av den gamla teckningen. Förändringen har troligen skett med påverkan från Linköping, i samband med att patronatet över kyrkan kom att föras till kanonikatet Omnium Sanctorum vid domkapitlet vid 1200-talets mitt.

förändring? Ett tredje alternativ skulle kunna gälla enskilda agerande individer, i grupp eller var för sig, som påverkat, initierat eller styrt förändringen.

Förhållandet materiell kultur och social struktur är ett vanligt tema i senare tidens arkeologi, men det finns en mängd inbyggda frågetecken. Hur kan vi identifiera och i vårt källmaterial urskilja individer eller grupper som avsändare, vad är det som kommuniceras, vem är tänkt att vara mottagare, hur har det tolkats – och slutligen hur ska vi idag kunna tolka budskapet? En vanlig tendens är att svaren hamnar på en alltför generell nivå för att kännas riktigt intressanta.

Fig. 2. Linköping under senmedeltiden. Gråmarkerade tomter och svarta polygoner betecknar domkapitlets residensgårdar och stenhus. I flera fall kan dessa rekonstrueras och därmed ge en individuell historia kring gårdarnas tillkomsthistoria och vidare öden. Nr 5 utgörs av residensgård tillhörande kanonikatet Omnium Sanctorum. För en detaljerad beskrivning, se Tagesson 2002a:111.

Åter tillbaka till Västerlösa. Den kyrkohistoriska forskningen har under årens lopp präglats av stora teologiska, historiska och konstvetenskapliga förklaringslinjer. Däremot är det svårare att få en bild av vilken specifik roll kyrkan verkligen spelade, vilka händelser och individer som var med och formade den materiella kulturen i ett lokalt sammanhang.

Den ursprungliga romanska kyrkan i Västerlösa har sannolikt byggts av en stormansfamilj under 1000- och 1100-talen. Senare ägdes kyrkan av Folkungaätten. När Birger jarls son Valdemar kröntes till kung i Linköpings domkyrka 1251 passade han på att instifta kanonikatet *Omnium Sanctorum* och till detta donerade kungen gods bland annat i Västerlösa socken. Sannolikt har patronatsrätten över kyrkan överförts till kanonikatet, dvs. kungafamiljens inflytande över kyrkan överfördes till domkapitlet och detta medförde bland annat att kyrkoherden i Västerlösa blev kanik vid domkapitlet. Under 1300-talets senare hälft finns uppgifter om kanonikatets residensgård i Linköping, vars stenhus fortfarande finns bevarat (fig. 2). De olika beläggen på förändringar och ombyggnationer av Västerlösa kyrka

under 1200- och 1300-talen skulle på så sätt kunna tolkas ha tillkommit i samband med att kyrkoherden blev kanik vid domkapitlet och kontakterna med domkyrkan var livliga. Residensgårdens tillkomst vid 1300-talets slut kan samtidigt ha inneburit en intresseförskjutning från sockenkyrkan till stadsgården (Tagesson 2002a).

LINKÖPINGS DOMKAPITEL

Genom exemplet Västerlösa kyrka kan vi således ana att kyrkans form och utseende påverkats av en mängd olika historiska fenomen. Många av de enskilda elementen i kyrkobyggnaden, liksom förändringsprocessen, kan läsas som delar av stora sociala och ekonomiska skeenden i samhället – romansk och gotisk stil, ekonomisk tillväxt och överskottsproduktion, den sociala strukturens hierarkisering och territorialisering, förändrade relationer mellan stad och land. Samtidigt kan vi ana att bakom strukturerna och förändringsprocessen finns aktiva människor i det förgångna som levt och verkat utifrån en egen agenda. Kyrkobyggnadens olika element skulle kunna tolkas som resultatet av strategier i det förgångna. Man skulle kunna säga att den enskilda kyrkobyggnaden på så sätt befinner sig i ett spänningsfält mellan stora generella historiska skeenden och små individuella händelser.

I många nutida studier ses historiens rum och dess materiella kultur som aktiva element i den sociala förändringen. Inspirationen till detta hämtas ofta från de senaste decenniernas diskussion kring struktur och praxisteori. Många, inte minst arkeologer, har inspirerats av den brittiske sociologen Anthony Giddens och hans strukturationsteori. Begreppet *struktur* ska förstås som de inbördes relationerna och sammanhangen mellan delarna i en helhet, dvs. hur en helhet är uppbyggd av sina element. Sociala strukturer kan vi förstå som regler och föreskrifter, oftast outtalade, som bestämmer vårt agerande. Samtidigt utgör våra handlingar i sig en manifestering av dessa strukturer. Enligt Giddens skapas strukturer som en fortgående process mellan aktörer och strukturer, ofta genom enskilda triviala handlingar och rutiner. Strukturer är således inte något statiskt eller oberoende av människan, utan formuleras och omförhandlas dagligen (Giddens 1984; Johansson 1995).

Slutsatserna blir betydelsefulla på många plan. Historiens gång skulle således inte bestämmas av en ansiktslös evolution, en naturlig och inneboende drift till utveckling från enklare till allt mer komplicerade och avancerade former. Inte heller kan historien bara förklaras utifrån det som en marxistisk teori kallar för den materiella basen, alltså motsättningarna mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden. Varje period av förändring består istället av en unik uppsättning faktorer och relationer som måste analyseras i hela sin detaljrikedom. Giddens menar att vi måste tänka oss varje samhällsförändring som historiskt och kontextuellt unik.

I detta sammanhang blir begreppen *aktörer* och *agency* viktiga. Aktörer kan definieras som individer inbäddade i sociokulturella och ekonomiska omständigheter, strukturer som definierar aktörernas mål men också begränsar deras handlande. Agerandet är således alltid inplacerat i tid och rum, det är beroende av sitt sammanhang. Begreppet agency kan vara ett hjälpmedel att lyfta fram människan bakom modellerna, att inte bara se till enskilda individer, utan istället till individer *och* deras handlande i en historisk kontext (Dobres & Robb 2000).

Men hur ska vi då hitta aktörerna i sin kontext? Hur ska vi komma vidare från de förenklade sammanhang där "stormän" bygger kyrkor och "bondekollekiv" betalar tionde. Går det att förstå historien som en relation mellan individ och struktur?

Den medeltida kyrkan var inte någon enhetlig organisation, utan sönderföll i flera olika, sinsemellan tämligen självständiga institutioner såsom biskopen och biskopsbordet, de enskilda kyrkorna och stiftsorganisationen i form av socknar och prosterier, domkapitlet, domkyrkan och dess byggnadsfond *fabrican*. Dessa har givetvis samverkat, men kan många gånger uppträda självständigt och i motsättning till varandra. Gemensamt för dessa institutioner var att den ekonomiska grunden byggde på inkomster i form av avkastning från jord (avrad) samt skatt, där tiondet var det viktigaste. Varje enskild institution hade således sin egen ekonomi och förvaltning och därmed sin egen individuella historia (Schück 1959).

Domkapitlet var en speciell organisation vid domkyrkan, bestående av ett antal ledamöter, benämnda prelater och kaniker. Dess uppgift var att utgöra biskopens rådgivare, att fungera som valförsamling för att utse ny biskop, att ombesörja kult och liturgi i domkyrkan samt sörja för prästutbildningen. Domkapitlet kan förenklat beskrivas som uppbyggt av ett antal självständiga altarstiftelser (*kanonikat*) omfattande ett altare med utrustning i domkyrkan, med egen präst (*kanik*) och vars ekonomiska grund bestod av en viss godsmassa (*prebende*) (Schück 1959: 399ff).

Linköpings domkapitel inrättades under 1230-talet och utvecklades successivt under medeltiden, med stora variationer över tid vad det gäller kanonikatens sammansättning, prebendenas ekonomiska grund och stiftarnas sociala bakgrund. Under 1200-talet bestod donationerna till de nyinrättade kanonikaten i många fall av stora huvudgårdar och bland stiftarna fanns kungar, biskopar och högfrälse personer. I flera fall överfördes även annexkyrkor till prebendena, vilket innebar att inkomsterna från kyrkan bars upp av kaniken. I sockenkyrkan tillsattes en vikarie, som fick lön som betalades av kaniken.

Senare under 1300-talet var detta mindre vanligt, de nya altarstiftelserna hade färre gods och det blev vanligt med lågfrälse och borgerliga stiftare och donatorer. Vikarierna i de annekterade sockenkyrkorna började mer och mer uppfattas som kyrkornas rättmätiga kyrkoherdar. Bandet till kaniken och kanonikatet ersattes ofta av en fast avgift, vars ekonomiska

betydelse för kapitlet blev allt mindre. Endast ett fåtal kyrkor blev kvar i beroendeförhållande, så att kaniken uppbar prästinkomsterna och avlönade en vikarie. Det finns även uppgifter om att sockenkyrkorna opponerade sig mot kanikernas rättigheter, för att slå vakt om den lokala kyrkan och dess präst.

Domkapitlet kom att drabbas av det faktum att många kaniker inte upprätthöll sin tjänst, utan enbart använde inkomsterna för sin egen privata försörjning (s.k. *sinekurer*). Detta var särskilt vanligt under 1300-talets första hälft. Ett sätt för domkapitlet att möta dessa tendenser var att försöka besätta lediga tjänster med lantkaniker, dvs. bildade och dugliga kyrkoherdar från olika delar av stiftet. Dessa kaniker har fortsatt att fungera som kyrkoherdar i sin ordinarie sockenkyrka, samtidigt som de blivit tilldelade ett kanonikat med tillhörande gods och ibland även annexkyrka (Schück 1959; sammanfattning i Tagesson 2002a: 106ff, 283ff).

BISKOPSSTADEN LINKÖPING

Ett annat sätt för kapitlet att motverka 1300-talets upplösningstendenser var att upprätta ett residerande kapitel, med kaniker bosatta i stiftsstaden (Tagesson 2002a).

Stiftsstaden Linköping genomgick en märkbar förändring under 1300-talets slut och 1400-talets början. Förändringen kan spåras i det arkeologiska källmaterialet i form av bebyggelsereglering, förtätning, förändrad materiell kultur, ny byggnadsteknik och ett utvidgat stadsrum. Parallellt med detta byggdes ett stort antal stenhus, som i huvudsak kan dateras till perioden 1300-talets slut och 1400-talet. Stenhusen har legat på ett antal stora gårdar i stadens västra del, mellan domkyrkan och torget. I den östra delen, mellan torget och församlingskyrkan S:t Lars, förekommer knappast alls någon stenhusbebyggelse.

I ett antal fall kan dessa stenhusgårdar kopplas till prebenden vid domkapitlet (fig. 3). Ungefär hälften av samtliga kanonikat och prebenden vid domkyrkan inrättade residensgårdar i staden, vilka kom att bilda en egen stadsdel kring domkyrkan. Prebendena har centraliserat resurser från landsbygden runtom i stiftet in till staden, samtidigt som dessa rika prästhushåll sannolikt medförde en ökad efterfrågan på varor och tjänster. Detta bör ha lett till en ekonomisk utveckling som i sin tur satt tydliga spår i det arkeologiska källmaterialet, även i den mer profana delen av staden.

Tillkomsten av flervåniga stenhus på de stora gårdarna i en hästskoform kring domkyrkan var säkerligen en medveten manifestation. Själva konceptet med en domkyrkostadsdel är snarare regel än undantag i mer kontinentala sammanhang. För Linköpings del verkar det som om initiativet till denna process togs under en mycket dramatisk period i Sveriges historia. Inbördeskriget mellan Magnus Eriksson och hans söner under 1360-och 70-talen ledde till att landet föll sönder under olika krigsherrar och det

Fig. 3. Den s. k. Rhyzeliusgården, ett stenkast från Linköpings domkyrka. Under medeltiden utgjorde det Allhelgonaprebendets residensgård. Stenhuset mitt på gården kan ha tillkommit redan under 1300-talets slut, i samband med att residensgården skapades. Sannolikt har kaniken, kyrkoherden i Västerlösa, flyttat in till staden vid detta tillfälle. Stenhuset var ursprungligen i en våning med källare, men har byggts till vid sekelskiftet 1500 till en tvåvånig byggnad med trappstegsgavlar i tegel med blinderingar. Foto: Katarina Tagesson.

finns dokumenterat att Linköpingskyrkan led svåra förluster. Etableringen av residensgårdarna under samma tid gör det troligt att stadsdelen med sina tydliga rumsliga manifestationer var en medveten satsning för att hävda kyrkans privilegier och anseende under denna turbulenta tid.

Uppdelningen i två stadsdelar skulle kunna tolkas i termer av inbyggda motsättningar mellan den kyrkliga och den borgerliga staden. Under 1400-talets senare del byggdes rådhuset på torget parallellt med att ett stort domkapitelhus uppfördes nordväst om domkyrkan. Samtidigt måste vi påminnas om att den borgerliga staden gynnades av kyrkans expansion under senmedeltiden. Vi kan tolka det så att prästerna och borgarna levde i en sorts symbios. Borgarna inrättade altarstiftelser i domkyrkan och skickade sina söner till domskolan, vilka inte sällan i sin tur blev präster vid domkapitlet. Tolkar vi kyrkans stadsdel som en symbolisk manifestation av en stark kyrka i en utsatt tid, så var den knappast riktad mot den borgerliga staden nere vid torget.

För utvecklingen av residensstaden och etableringen av domkapitlets residensgårdar var perioden 1370- och 80-talen avgörande. Den ekonomiska grunden för ett residerande kapitel lades redan 1364, då en tredjedel av fattigtiondet anslogs till de residerande kanikerna. För flera enskilda prebenden har etableringen av en residensgård skett på 1370- och 80-talen, vilket överensstämmer med biskop Nils Hermanssons episkopat (1374-91). Biskop Nils insatser under inbördeskriget och hans positiva eftermäle vittnar om att han kämpat, och setts som ett redskap, för den lokala kyrkan och dess privilegier som sågs som hotade under denna period. Tillkomsten av en speciell stadsdel för kanikerna går tillbaka på en allmän europeisk modell. Men det specifika och viktiga förändringsskedet i Linköping kan knytas till konkreta historiska händelser och enskilda individer mot bakgrund av en politisk händelsekedja.

Det finns dock anledning att problematisera bilden. En traditionell historieskrivning tenderar att fokusera på de mest namnkunniga individerna - det är enskilda kungar och biskopar som ses som aktörer. Det intressanta med exemplet Linköping är att vi kan följa många enskilda prebenden och deras individuella utveckling.

Det finns dels en skillnad över tid. Som ovan beskrivits har prebendenas donatorer och stiftare förändrats, från att bestå av kungar, stormän och biskopar under 1200-talet till att under 1300-talet även omfatta alltfler lågfrälse och borgerliga donatorer. Stiftelserna och donationerna blev med tiden mindre, och kanikerna, som från början kunde hämtas från högfrälsefamiljer, kom att i större utsträckning rekryteras från samhällets lägre klasser.

Det finns även avgörande skillnader mellan de enskilda prebendena. Flera av de stora stiftelserna fick redan vid mitten av 1300-talet centralt belägna residensgårdar, såsom ärkedjäknens och kantorns gårdar, liksom kanonikatet *Omnium Sanctorum*, norr om domkyrkan. Residensgårdarna till flera av de mindre prebendena från 1300-talets slut och 1400-talets början var belägna i området söder om domkyrkan. Flera kanonikat fick däremot inte alls några residensgårdar i staden.

DOMKAPITLET OCH SOCKENKYRKORNA

Det finns ytterligare möjligheter att söka aktörer i kretsen kring Linköpings domkapitel. Den ekonomiska basen måste sökas utanför staden. Vi kan i många fall följa utvecklingen i detalj för varje enskilt prebende och klarlägga donatorer, ursprungsdonationer och präster, liksom överflyttningen från gården på landet och upprättandet av residensgården i staden. Det finns alltså en möjlighet att direkt se parallellerna mellan den ekonomiska grunden i socknarna och uppbyggnaden av residensgårdar i staden.

Många av de kyrkor och gårdar som blev indragna i domkapitlets organisation under 1200-talet var belägna strax utanför stiftsmetropolen. Exemplet

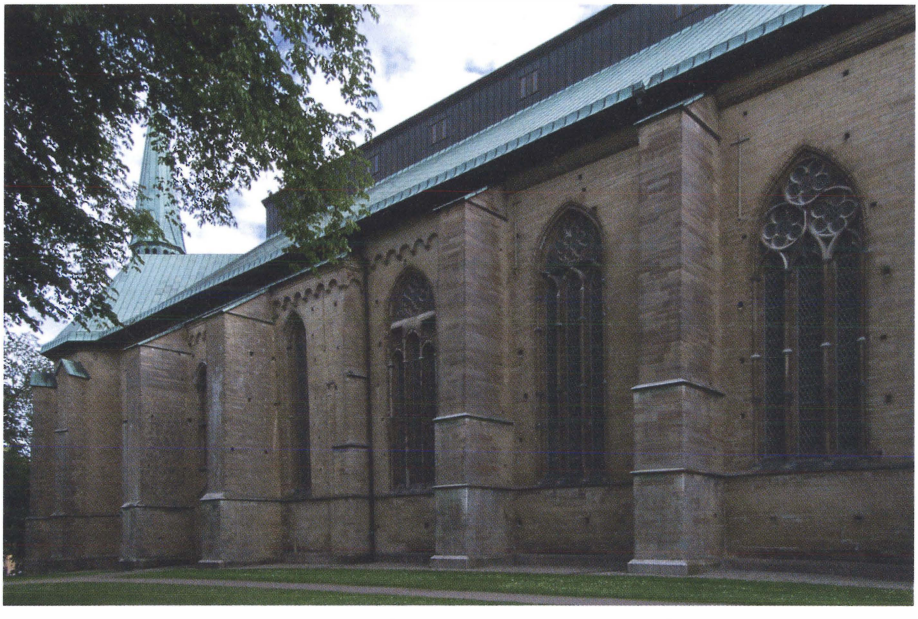

Fig. 4. Domkyrkan, centrum för Linköpingskyrkan och säte för domkapitlets präster och altarstiftelser. En äldre romansk domkyrka från 1100-talet byggdes om i gotisk stil, från 1230-talet och fram till medeltidens slut. Utbyggnaden av domkyrkobygget gick parallellt med att domkapitlet utvecklades och utbyggdes med nya altarstiftelser med tillhörande prebenden. Foto: Katarina Tagesson.

Västerlösa visar att vi i sockenkyrkorna har ännu en möjlighet att studera domkapitlet ur ett aktörsperspektiv. I en pågående studie av kyrkorna i mellersta Östergötland har sockenkyrkornas förändrade arkitektur studerats från äldsta tid till högmedeltiden (Tagesson 2007).

En grupp tidiga kyrkplatser kan urskiljas med föregångare i träkyrkor, som kan spåras genom förekomsten av missionstida runristade gravmonument. Denna grupp utmärker sig vidare med tidiga romanska stenkyrkor med torn och dessutom ofta med stenskulptur. Dessa kyrkplatser visar sig vara ägda av stormansfamiljer och kan betraktas som egenkyrkor under tidigmedeltid. En annan grupp tornkyrkor, utan påvisade föregångare från 1000-talet, visar sig ofta vara etablerade något senare under 1100-talet och tidigt 1200-tal. Ytterligare en grupp romanska stenkyrkor saknar torn och kan tolkas som icke-elitära kyrkplatser. Variationen i de tidigmedeltida kyrkornas form och arkitektur kan i sin tur jämföras med variationen av förändringar under högmedeltiden, 1200- och 1300-talen. En rad kyrkor har förändrats, men det är inte alltid en kontinuitet mellan kyrkor med elitära drag under tidigmedeltid och senare förändringar. Dessa variationer kan jämföras med kyrkornas förhållande till domkapitlet.

Fig. 5. Den s. k. Stenhusgården i Linköping. Dess historia kan följas tämligen väl. S:t Andreas altare och prebende tillkom på 1300-talets första hälft. Residensgården söder om domkyrkan finns omtalad 1367. Stenhuset är något senare och kan dateras till 1400-talets början genom myntfynd i golvet. Byggnaden är ett exempel på att residensstaden är uppbyggd av ett antal enskilda institutioner och enskilda individer, som på olika sätt bidragit till att skapa ett generellt fenomen, en struktur. Foto: Katarina Tagesson.

Några exempel kan anföras. Kaga kyrka har en aristokratisk bakgrund. Kyrkan ägdes tillsammans med stora delar av den senare socknen av Folkungarna och framstår på så sätt som en typisk privatkyrka. Den välbevarade romanska kyrkan har nyligen dendrodaterats till 1120-talet, dvs. till den äldsta fasen av kyrkobyggande i Östergötland. I det ursprungliga tornet tyder en emporieöppning i andra våningen, liksom romanska kalkmålningar och stenskulptur från en rikt utformad sydportal, att kyrkan varit av yppersta klass. Kaga donerades på 1200-talet till *S:t Michaelis* kanonikat vid domkyrkan och därefter finns inga tecken på att kyrkan fått någon ytterligare utsmyckning eller tillbyggnader under högmedeltiden. Detta beror säkerligen på att kanonikatet snart blev en s.k. sinekur, då kanikerna under hela 1300-talet endast uppbar inkomsterna, men inte fullgjorde sin tjänstgöring i kyrkan. Det fanns helt enkelt inget behov eller anledning att investera den rika kyrkans inkomster i kyrkobyggnaden. Dessa har istället försvunnit ut ur socknen, ett problem som Kaga delade med många av domkapitlets prebenden vid denna tid.

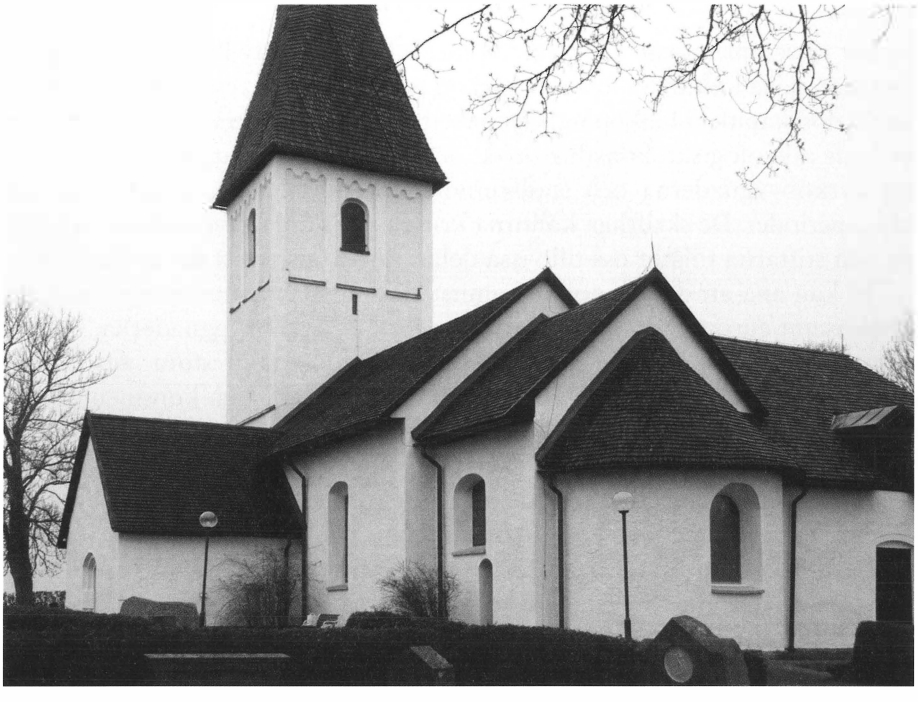

Fig. 6. Kaga kyrka. Kyrkan framstår som ett typexempel på en romansk kyrka med tydliga elitära drag, en tidigmedeltida egenkyrka, stormanskyrka. Trots att kyrkan tidigt kom att knytas till S:t Michaelis kanonikat vid domkyrkan, har den fått behålla sin romanska prägel utan ombyggnader under 1200- eller 1300-talen, något som sannolikt beror på att kanonikatet fungerade som sinekur vid denna tid. Foto: Göran Tagesson.

Kärna kyrka väster om Linköping är granne till Kaga och sannolikt från samma tid. Här saknas dock en aristokratisk prägel. Den romanska kyrkan saknar torn och det finns heller inte några spår av en äldre träkyrka. Kyrkan är istället belägen i ett område som kan tolkas som ett medeltida kolonisationsområde. Kärna kyrka kom heller aldrig att ingå i något kanonikat vid domkapitlet. Däremot finns det tydliga tecken på att kyrkan förändrades under högmedeltiden. Kyrkan byggdes till med ett rakslutet kor, möjligen samtidigt med att kyrkan fick ett nytt triumfkrucifix daterat 1324. En annan möjlighet är att förändringarna inträffade i samband med att Kärna kyrka anslogs som annexkyrka till det nyinrättade Birgittaprebendet i domkyrkan år 1410. Fallet med Kärna kyrka är intressant som ett exempel på kyrkor nära stiftsstaden som saknar tidigmedeltida elitära drag, men som istället förändras under hög- och senmedeltiden. Detta skulle i just detta fall kunna tolkas i ljuset av att kyrkan och dess kyrkoherde blev indragna i domkapitlets intressesfär och dess strategi för att återvinna kraft och inflytande.

SAMMANFATTNING

Vi har i exemplen ovan mött en rad mer eller mindre tydliga förändringar i den materiella kulturen i form av kyrkor, prebenden och residensgårdar knutna till domkapitlet i Linköping. Genom ett unikt källmaterial, en kombination av både arkeologiskt, konsthistoriskt och skriftligt källmaterial, framgår det att kyrkobyggnaderna och stadsrummet förändrades genomgripande vid olika perioder. De skriftliga källorna kring de enskilda prebendena, prästerna och stiftarna tillåter oss till vissa delar att rekonstruera deras historia.

Vi kan ana att det sannolikt funnits bakomliggande tankestrukturer, ett gemensamt europeiskt kristet kulturarv, för hur kyrkobyggnaderna, likaväl som stadsrummet skulle gestaltas. Men variationerna är stora. Att Linköpings förändrade stadsrum verkar kunna gå tillbaka på en kontinental modell av hur en biskopsstad ser ut förklarar inte varför förändringen inträffade just vid 1300-talets andra hälft. Det kan ligga nära till hands att utpeka enskilda starka och framträdande individer som aktörer och initiativtagare. Många enskilda detaljer kan dock ifrågasätta bilden av en helt styrd och reglerad framväxt av residensgårdarna. På samma sätt gör vi oss skyldiga till förenklingar om vi påstår att förändringarna av kyrkobyggnaderna under 1200- och 1300-talet betingades av kontinentala stilinfluenser (gotiken), ekonomiska eller sociokulturella faktorer i det medeltida samhället.

Kyrkan, bestående av olika aktörer som biskopar, kaniker och andra präster, har både manifesterat och brukat meningsbärande kulturtraditioner hämtade ur en allmänkyrklig rekvisita. Både kyrkobyggnaderna och stadsrummet fungerar som plats för manifestation och social tävlan och genom variationsrikedomen kan vi ana att varje förändring bottnar i individuella händelser. Sannolikt har de enskilda aktörerna drivits av olika motiv och önskningar, men med flera gemensamma nämnare. Som en grundförutsättning ligger givetvis en gemensam religiös tolkningsram kring värdet av förbön för de döda, årsmässor och de efterlevandes omsorg om den dödes själ. Dessa gemensamma strukturer bildar förutsättningen för de enskilda individernas och stiftelsernas agerande. Donationer till stiftelserna, inrättandet av altarstiftelser liksom det dagliga mässoffret bildar en i sitt sammanhang meningsfull struktur, vilket utgör grunden för såväl enskildas motiv och drivkraft till bevarande men också till utveckling.

Ser vi däremot mikroskopiskt på utvecklingen framträder bilden av enskilda aktörer, både stiftare, donatorer och präster med högst privata syften och agendor. Vissa präster har varit idoga förvaltare som arbetade för att förkovra och utvidga sin prebenda. Motiven bakom detta kan vi bara ana, men det kan säkert röra sig om både pliktuppfyllelse och fromhet. Andra präster kan betecknas som ämbetsjägare, som jagade feta pastorat för sin egen vinning och med betydligt mer profana ambitioner.

Dessa donatorer, präster och biskopar kan ses som aktörer i verklig mening, genom att de har agerat på ett självständigt sätt, men där deras

agerande har varit inskrivet i en historisk kontext. På samma sätt kan vi se att den sociala strukturen i staden Linköping vid denna tid har begränsat och till viss del bestämt aktörernas handlande, samtidigt som den dagliga verksamheten, mässfirandet i domkyrkan, likaväl som donationer till stiftelser och byggnationen av stenhus, har skapat, reproducerat och vidmakthållit en specifik struktur.

Enligt Anthony Giddens skapas och förändras historien av medvetna och kompetenta aktörer som dock samtidigt är omedvetna om vilka konsekvenser deras handlingar ger upphov till. Historien skulle med andra ord inte ha någon övergripande mening. Begreppet *teleologi*, dvs. tanken på historien som rätlinjig och ändamålsenlig, får här sin belysning. Vi ser alltid historien i en ofrånkomlig backspegel, där skeendet och människors handlingar verkar leda åt ett håll, nämligen till ett historiskt resultat, till vårt nu. Det kan tyckas som en paradox att historien verkar formas av på en gång aktiva aktörer men samtidigt sakna mål. Exemplet ovan med staden Linköping, domkapitlet och kyrkorna kanske kan ge en ledtråd. Reproduktionen respektive förändringen av strukturerna kan tolkas som resultatet av såväl det dagliga bruket av stadsrummet, stenhusgårdarna och den kyrkliga liturgin, som enskilda aktörers handlingar. Detta skulle kunna ses som en illustration av Anthony Giddens begrepp strukturens dualitet ("the duality of structure").

Artikeln utgör en delstudie i projektet "Människor, kyrkor, strategier. En studie i materiell kultur och socialt aktörskap i det medeltida Östergötland". Arbetet har möjliggjorts genom frikostigt bidrag från Gunvor och Josef Anérs stiftelse, till vars styrelse jag vill framföra tack. För referenser till det empiriska materialet, se vidare Tagesson 2002 och 2007.

REFERENSER

Dobres, M.-A. & Robb, J. (eds.) 2000. *Agency in Archaeology*. London/ New York.

Giddens, A. 1984. *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Cambridge.

Johansson, T. 1995. *Rutinisering och reflexivitet. En introduktion till Anthony Giddens*. Lund.

Schück, H. 1959. *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 4. Stockholm.

Tagesson, G. 2002a. *Biskop och stad – aspekter av urbanisering och social topografi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 30. Stockholm.

Tagesson, G. 2002b. Church and urban space in Linköping. I: Hedvall, R. (red.). *Urban diversity. Archaeology in the Swedish Province of Östergötland*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar. Skrifter 45. Stockholm. S. 94-111.

Tagesson, G. 2007. Domkapitel och sockenkyrkor i mellersta Östergötland – spår av medeltida aktörer. *Fornvännen 2007: 4*. S. 246-166.

ON HISTORICAL ARCHAEOLOGY AND POLITICAL HISTORY

It is generally acknowledged that political history, especially strategies of power, is out of reach for archaeologists; written sources are a demanding prerequisite. However, this is not necessarily the case. In this paper a methodology based on theories by Michel Foucault, Michael Mann and Stein Rokkan is suggested. This methodology makes it easier to involve results from landscape archaeology in the study of how the Swedish realm emerged, even in areas without permanent settlement. It is also relevant when describing the strategic "content" of manifestations of power like royal castles, towns or coinage in Sweden from c. 1250 onwards.

OM HISTORISK ARKEOLOGI OCH POLITISK HISTORIA

THOMAS WALLERSTRÖM

Det finns en klyfta mellan den historiska arkeologin och den historieforskning som rör politiska förlopp och politisk kultur, en teoretisk och metodisk lakun att överbrygga. De vanliga metodiska tricken, att försöka kombinera orden och tingen (Andrén 1997) eller att ur berättelser söka korrelat mellan orden och arkeologin som rör strukturer, begrepp eller intentioner (Herschend 1997) räcker inte alltid riktigt till.

Det finns också problem i att mer exakt uppfatta och beskriva det strategiska maktinnehållet i arkeologiskt undersökta manifestationerna som borgar, städer eller spåren av kunglig myntning i form av mynt. Vad blev resultatet av intentionerna? Kortsiktigt? Långsiktigt? Regionalt? Hur stort var genomslaget i lokalsamhällena? Maktindicerande källmaterial kan alltför sällan konfronteras med annat jämförbart sådant i områden som vi ändå översiktligt "vet" har ingått i specifika maktsfärer. Maktpositioner har skapats ur ett "intet" som vi inte vet så mycket om.

Det behövs mer av material, metoder, teorier och begrepp för att identifiera, analysera och beskriva maktstrategier och andra yttringar av politik; helst med användande av källmaterial som står närmare de många vanliga människornas vardagsliv än de data som kan utvinnas ur diplom, en stad, en borg (aldrig så väl undersökta) eller detaljerade räkenskaper.

Med denna uppsats vill jag pröva utgångspunkter som delvis är nya för arkeologin. Jag vill på så sätt bidra till metodutvecklingen i den historiska arkeologi som intresserat sig för den medeltida politiska geografin (t. ex.Carlsson 2007; Lihammer 2007; Mogren 2008; Wallerström 2009). Jag vill visa att:

- En plattform för extern politisk påverkan och dominans i ett lokalsamhälle kan skapas "ur intet" genom manipulation av sedan tidigare befintliga ekonomiska och kulturella förhållanden.
- Den historiska arkeologin kan, genom sina långtidsstudier av regioner och landskap, identifiera den tidpunkt då en sådan plattform etablerats i det specifika lokalsamhället.
- Intensifierat eller till sin art förändrat utnyttjande av naturresurser kan bero på extern politisk påverkan i lokalsamhället (begynnande centralstyrning). På samma sätt kan också kulturell förändring förklaras. Ju mer påtagliga, samtidiga, "plötsliga" och långtidsverkande dessa förändringar varit, desto mer kraftfull extern maktetablering.
- Spår av extern maktetablering kan även uttryckas på "icke-arkeologiska" sätt i områden utan arkeologins "maktmanifestationer", exempelvis

genom pollenanalysernas vittnesmål om storskaliga, varaktiga vegetationsförändringar.
- De så kallade periferierna har en kunskapspotential för förståelse av politisk centralism och därmed politisk historia.

Huvudkonklusionen är att den historiska arkeologin inte är hänvisad till borgar, städer eller andra maktcentra för att man skall kunna tala om en kunglig maktetablering i ett specifikt område; det potentiella källmaterialet är mer mångsidigt än så.

Metoden testas på folkungatidens Sverige, en epok av politisk centralisering även om de inblandade regenterna också hade motgångar (1250-1363). Jag bygger på väletablerade teorier om vad makt och politik "är".

VAD KONSTITUERAR "POLITIK"?

Läsaren av *Nationalencyklopedin* finner snart sin intuitiva föreställning om vad politik "är" bekräftad. Politik är, kort och gott, processen att erövra och utöva makt i offentliga sammanhang och kan liknas vid ett spel. Detta spel har en plattform av allmänt erkända regler som kan vara grundade i lagar eller enbart praxis; ett spel med instrument som övertalning, hot, löften, våld, utbyte, förhandling, tvång och belöning. Resultaten kan upplevas som mer eller mindre positiva eller negativa för de inblandade parterna (Andrén 1994).

Politiska plattformar måste ha skapats "ur intet" under loppet av medeltiden, en tid då kungarna generellt sett blev färre men mäktigare. Här har vi ett kärnproblem: Vari består sådana förutsättningar närmare bestämt? Vad är det egentligen som sker när en härskare söker vinna väljare/anhängare? Vad konstituerar politiska klyftor som de mellan stater? Vad möjliggör "politik" i nämnda "intet"?

Jag tycker mig ha svar i den norske statsvetaren *Stein Rokkans* studier kring hur skiljaktligheter i politiska strukturer uppstått, detta i en ansträngning som bl.a. bestod i en komparativ analys av Europas territoriella sammanslutningar från 1500-talet och framöver. Rokkan var särskilt intresserad av olika parametrar (språkliga, geografiska, kulturella, äldre organisatoriska förhållanden) i arbetet att identifiera de historiska grundbetingelserna för skillnader mellan olika maktsfärer och uppkomsten av politiska klyftor. Ambitionen var att förstå sentida väljarbeteenden vilka kunde framstå som irrationella (Flora 1992).

Rokkan kom då att särskilt uppmärksamma ett växelspel mellan ekonomiska, kulturella och politiska system i Europa. I uppsatsen "Politikk mellem økonomi og kultur" visade han hur det politiska livet ofta kan beskrivas som en konflikt mellan två motpoler, i ett spänningsfält mellan kultur och ekonomi. Här urskiljde han "kärnan" i den politiska sociologin, hur olika

former för tillägnelse av resurser växer men också hur olika slags politiska medlemskap utkristalliseras.

Den framgångsrike politikern bygger upp en position genom förändring/manipulation av lokala ekonomiska och kulturella förhållanden; individer och kollektiv börjar handla i enlighet med härskarens intentioner eller, i vart fall, inom ramar som denne accepterar. Maktsamlaren förstår också att konstituera olika slags understödjande grupper av människor som bidrar till resurskontrollen. På så sätt uppstår, i det långa loppet, politisk betingade gränser och frontlinjer enligt Rokkan (Rokkan 1987: 30f).

VAD KONSTITUERAR "MAKT"?

Maktsamlare har, generellt betraktat, nått sin position genom mobilisering av *ekonomiska*, *militära*, *politiska* eller *ideologiska* maktresurser. Makten över människor står på dessa ett, två, tre eller fyra ben i kombinationer, alltefter omständigheternas krav, detta enligt den engelske sociologen Michael Mann (Mann 1986) som undersökt hur makt över människor skapats och vidmakthållits i ett stort antal samhällen med dateringar före 1760.

Det finns ingen egentlig motsättning mellan Manns analys och Rokkans, eftersom manipulation av ekonomi kan ske genom militära eller politiska maktmedel eller legitimeras ideologiskt. Dessutom kan ekonomi, politik och ideologi också beskrivas med begreppet "kultur". Detta betyder, i sin tur, att det "intet" i vilket externa maktsamlare hämtat näring, skall kunna preciseras med hjälp av ord som "ekonomi" och "kultur". Ju större "plötsligare" och varaktigare kulturell och/eller ekonomisk förändring, desto kraftfullare politisk nykomling på arenan kan man tänka sig. Sådana växlingar kan potentiellt påvisas och dateras genom historisk-arkeologiska långtidsstudier av lokalsamhällen.

Det är inte nödvändigtvis så, som man ofta föreställer sig, att maktpositioner baseras på våld eller hot om våld; de uppstår på fler sätt än så. Den franske filosofen och idéhistorikern Michel Foucaults numera välkända förståelse av "makt" lägger även stor vikt på människors incitament för underkastelse, en insikt som byggde på ett antal studier över relationen mellan samhälle, stat, vetande och individ under olika tidsskeden. Det krävs, enligt denna tankegång, inte någon överallt närvarande "maktfaktor" för att utöva makt i områden på lång distans från maktens "centrum". Individer kan ändå vara inordnade i en maktstruktur där "makten" baseras på en förmåga att ge trygghet, säkerhet eller haft kapacitet att tillfredsställa basala, timliga och andliga behov. Foucault nyanserade den traditionella "centraliserade" maktteorin (att makt alltid utgår från ett "centrum") genom att visa hur makt kan vara "allestädes närvarande" och total i sin inneslutning av individen i ett *system av beroenden*. Han kallade dessa beroenden "mikromakter" (Foucault 1988: 12; Wolf 1990; Flyvbjerg 1992: 114ff).

Man kan, till exempel, föreställa sig att det i isolerade lokalsamhällen ibland inträffat oönskade eller oväntade händelser som missväxter, epidemier och krig eller brist på nödvändighetsvaror som salt – incidenter som bildligt talat tvingar människorna i armarna på de mer resursstarka. Det kan ha kommit sändebud eller brev med böner om hjälp, en hjälp som generöst kan ha kommit de utsatta till hjälp. Men hjälpen kan också haft en bieffekt, den att människor hamnar i ekonomiska beroenden eller andra dominansförhållanden (förutom tacksamhetsskulder). Maktsamlaren kan kanske också, i sådana situationer, ha förstått att definiera och knyta till sig grupper av människor som bidrar till resurskontroll, grupper som kan skymta i arkivmaterialet.

Att etablera makt ur ett "intet" skulle alltså kunna vara att *skapa beroenden* i vilka människor till synes frivilligt inordnar sig. Det finns inget som hindrar att att nämnda "mikromakter" är av sådan art att de, i enlighet med Rokkans resonemang, kan beskrivas i termer av ekonomi och kultur även om våld eller hot om våld kan ha funnits med i bilden. Lokalsamhällens människor har på olika sätt hamnat i beroenden eller av andra skäl funnit för gott att inordna sig i maktsfärer. Här har vi en tankegång som verkar vara värd fortsatt undersökning!

FOLKUNGADYNASTINS MAKTSTRATEGIER

För att vi skall kunna anta att medeltida kungamakt just initierats på ett sådana sätt som skisserats, krävs ytterligare argument: har verkligen kungamakt utövats med ekonomiska och kulturella verkningsmedel i enlighet med Rokkans dekonstruktion av fenomenet "politik"?

Eftersom det inte finns samtida texter som allsidigt belyser problematiken måste vi utgå från en etablerad ståndpunkt – att det finns ett samband mellan politik, städer, borgar och mynt – och sedan resonera utifrån dessa fenomen. Jag börjar med att diskutera det maktstrategiska innehållet i en "maktmanifestation" som regelmässig, kunglig myntutgivning för att sedan fortsätta med att diskutera de ekonomiska och kulturella effekterna när en kunglig borg och en stad inplanteras i ett lokalsamhälle. Kyrkor lämnas utanför resonemanget, de ingick vanligen i den påvliga hierarkin och jurisdiktionen sedan i vart fall 1200-talet.

Philip Grierson (Grierson 1978), som kritiskt granskat existerande teorier om pengars ursprung, har gjort troligt att ett *vardagligt* användande av mynt under medeltiden har ett funktionellt samband med introduktionen av en kodifierad lagstiftning med kungen som garant. Brotten mot härskarens normer sonades genom avgifter till härskaren enligt en utarbetad taxa i pengars värde. Härskaren kan, synbarligen, på så sätt successivt intervenera i lokala kulturella förhållanden. Det handlar om att ändra normerna för vad som tidigare ansetts vara rätt och riktigt, bra eller dåligt, straffbart eller acceptabelt beteende. Monetarisering och judiciell verksamhet följs åt.

Sverige var i huvudsak monetariserat vid tiden kring 1300 efter att antalet mynt i omlopp kraftigt ökat under 1200-talets senare hälft (Klackenberg 1992: 179). Förloppet ger sig sedan, under 1400-talet, alltmer till känna i perifera områden såsom det inre av Finland och Norrbotten. Det är också en tid då det också framträder nya synsätt om vad som är rätt och fel där kungen intar rollen av *rättvisans, fridens och frihetens beskyddare* (Upplandslagens stadfästelsebrev 1296, det s.k. Frihetsbrevet 1319, landslagens valstadga från ca 1350, *Konungastyrelsen* och *Den himmelske kejsarens bok till konungarna* från 1300-talet). Systemet för mätandet av straffsatser i pengars värde är i bruk vid denna tid precis som de vid ungefär samma tid nyligen kodifierade kulturella normerna. Enligt Sjöholm (Sjöholm 1988: 241f) skall man nämligen räkna med att de centrala Svealagarna i sin kända form tillkommit ca 1300. Men redan Birger jarl (1250-1266) och Magnus Ladulås (1275-1290) framstår som lagstiftare men även tidigare ansatser till kodifikationer är dokumenterade (Åqvist 1989: 9).

Griersons tes om monetariseringens drivkrafter tycks stämma in på folkungatidens Sverige även om övergången till ekonomi med mynt tagit lång tid och inträffat sent med europeiska mått mätt (Franzén 2006). När myntningen dessutom nått viss volym har den också använts strategiskt i försök att kanalisera naturresurser och varuströmmar i viss riktning genom olika påbud, detta sedan specifika bestämmelser väl börjat åtlydas. Genom den av kyrkan kontrollerade kröningen etablerades ett synsätt enligt vilket påven ("Gud") delegerade gudomlig doms- och lagstiftningsmakt till furstarna förutom de världsliga uppgifterna. I gengäld lovade den krönte att skydda kyrkans rätt, frid och frihet (Drar 1980).

Att lagarna uppfattats som viktiga maktinstrument i sin samtid är uppenbart, annars skulle man knappast finna tesen "Land skall med lag byggas" på framträdande plats i bl.a. Upplandslagen. De finurliga mått och steg som många gånger vidtogs för att få de kungliga stadgorna accepterade, vittnar också om en stark respekt för befintliga kulturella och ekonomiska förhållanden, detta alltsedan Birger jarls tid. De kungliga stadgorna blev fler och fler under de återkommande maktkamperna; man räknade tydligen med att de betydde något (Bjarne Larsson 1994: 216ff). Ett kungadöme etablerades under folkungatiden med såväl ideologiska, ekonomiska, militära som politiska maktresurser samlade på få händer – i den nu alltmer institutionaliserade kungamaktens.

Myntning, lagar och stadgor har, av allt att döma, aktivt utnyttjats för att manipulera med lokalsamhällenas ekonomi och kultur i önskvärd riktning. Redan tillkomsten av en kunglig borg har likaså inneburit förändringar för berörda lokalsamhällen. Nytillskottet innebar att underhållsproblem måste lösas för soldaterna, administrativ personal och byggnaderna som sådana. Detta skedde genom att en territoriell beskattningsorganisation infördes, till en början med stora borglän eftersom de kungliga intäkterna ännu var små (Fritz 1972: 162f). Efterhand ökade kraven på den lokala befolkningen som

nu kom att avkrävas alltfler skattepersedlar, ofta mer eller mindre förädlade lokala specialiteter eller mynt som i sin tur måste införskaffas. Sådana krav kunde leda till viss förändring i den lokala ekonomin; nu skulle inte bara det egna hushållet försörjas. Fogdarna och dessas tjänstemän skötte förvaltningsuppgifter som i huvudsak var av finansiell och allmänt administrativ men också judiciell och polisiärast (Fritz 1972: 6f).

Borgar var åtminstone alltsedan 1200-talets senare hälft och fram till åtminstone 1434 erkända stöttepelare för kunglig makt och för kontrollen över riket (Fritz 1972: 34f; Lovén 1996: 50ff, 454ff). En kunglig borg gav också vissa möjligheter till att omsätta lokala produkter till sådant som var begärligt på en marknad, åtminstone i stadslösa områden (t.ex. Mogren 1995 a-b). Sådana kontaktytor har gjort det möjligt för hushåll att producera ett överskott av lokala specialiteter för avsalu och för människor att införskaffa begärliga ting och nyttigheter från fjärran produktionscentra. De har också gjort det möjligt att få in mynt för betalning av skatt, böter eller kyrkliga avgifter att betala i form av just kungens mynt. Till bilden hör också handelsprivilegier och handelstvång som, avvikelser till trots, kanaliserat varuutbytet på för kungamakten önskvärt sätt. 1200-talets senare hälft framstår som ett initialskede för ett sådant alltmer omfattande styrande och ställande (Kumlien 1961; Ljung 1961; Yrwing 1961). Den kungliga borgen kan beskrivas som ett instrument för manipulation av lokala ekonomier och kulturella normer, den plattform som möjliggjort politisk styrning på distans.

Mot denna bakgrund blir det också än mer förståeligt hur *grundandet av en stad*, kan ses som en intervention i den lokala ekonomin och kulturen. Inkomster från handeln (tullar) och specifika skatteintäkter gav i sin tur möjligheter för fortsatt kunglig, politisk verksamhet. Städer var under medeltiden oftast också ett centrum för rättskipning och säte för kyrkliga funktionärer vid sidan av de merkantila funktionerna. Noderna i ekonomiska och kulturella nätverk koncentrerades just i städer som dessutom var kommunikativa centra. Städer grundades redan tidigt, några första kring år 1000 och vid 1100-talets mitt, ett större antal under 1200-talet att betrakta i ett sammanhang med tidig organisation och utveckling av riket (Andersson 1990: 82ff).

1200-talets senare hälft och en stor del av 1300-talet framstår sammantaget som en tid då nya mer institutionaliserade slag av maktutövning framträder, olikartade strategier som personifieras av Birger jarl och hans ättlingar på tronen. Det kunde handla om lösa band men inte desto mindre band som kunde stärkas så långt de ekonomiska, politiska, ideologiska eller militära maktresurserna räckte till.

När lokalsamhällenas människor väl inordnats i nätverk inträder fenomenet ”styrd frivillighet”. Begreppet syftar på förhållandet att handlingsutrymmen begränsas och människorna tenderar att i allt högre grad handla i enlighet med vad de allt mäktigare ekonomiska, politiska och kulturella normbildarna menar vara rätt och riktigt, legitimt och allmänt vedertaget. Dessutom försågs de ekonomiska kretsloppen med varor och mynt. Denna

maktutövning är annorlunda än andra tidigare eller samtida konkurrerande, något som framgår vid jämförelse med förhållandena i exempelvis Västsverige mellan ca 1000 och 1300 (Carlsson 2007) eller 1100-talets Danmark (Hermanson 2000). Man bör kunna räkna med att Folkungatidens maktetablering "synts" på fler sätt än genom tillkomst av borgar och städer, även landskapsutnyttjandet har förändrats – kanske även i maktens periferier? I så fall kan lokala genomslag av kunglig makt "mätas".

METODKONTROLL

En metodkontroll kan göras som rör områden vilka *per definition* en gång legat i periferin för den kungliga maktutövningen – de gamla riksgränsområdena i öst och väst. Utmarker som den vid den medeltida östgränsen i det inre av nutidens Finland var en gammal konflikthärd som satte kungarnas maktkapacitet på prov. Om det är sant att kunglig maktetablering kan spåras i lokalbefolkningars intensifierade utnyttjande av perifera områden, bör detta visat sig i ett område som detta.

Nöteborgsfredens gräns etablerades 1323 öster om det av Birger jarl erövrade Tavastland (1238-39). Gränsläggningen satte punkt för en svensk expansionsperiod mot Nevamynningen, som varat sedan 1293. Samma obebyggda områden exploaterades från väster såväl som från Novgorod. Plundring och/eller utkrävande av tributer hade pågått sedan dessa områden blivit kommersiellt intressanta under 1000-1100-talet. Efter 1323 tycks fornborgar inte längre ha byggts i Tavastland och Karelen. Dessutom upphör de tidigare så frekventa notiserna om konflikter. Något tycks ha hänt, området verkar ha pacificerats.

Genom att ett flertal mycket detaljerade pollenanalyser (av årsvarvssediment) händelsevis gjorts i det gamla gränsområdet kan odlandet i området följas både före och efter 1323. Det fanns viss grad av permanent jordbruk under korstågstid (ca 1025-1300) men forskarna ifråga urskiljer endast måttlig mänsklig påverkan i pollendiagrammen. Detta förhållande ändras drastiskt under de påföljande århundradena. Vi befinner oss då också i en tid med andra uttryck för kunglig maktetablering i Finland: begynnande monetarisering , urbanisering och tillkomsten av kungliga borgar. 1300-talet framstår som ett initialskede då Finland inträdde i "den europeiska gemenskapen" med allt vad det inneburit av kungliga system för varuutbyte, skattläggning och rättsväsende – förändringar bland människorna av ekonomisk och kulturell natur som tydligen även fått vissa effekter i kungadömets yttersta periferi (Wallerström 2001: 97ff m. anf. litt).

På liknande sätt förhåller det sig med ett annat ytterområde, i den s.k. svenska korridoren mot havet i väster, landet kring Götaälvens mynning. Här definieras en riksgräns gentemot Norge och Danmark vid 1200-talets

mitt. Då byggdes också nya gränsfästen vid mynningen men även längre upp utmed dalgången. Sak samma sker utmed färdvägarna i det inre av Västergötland och i gränstrakterna mot det då danska Halland. I städerna Skara, Lödöse och Kungahälla sker stora institutionella satsningar – allt som allt tecken på ett nyvaknat behov av att fysiskt kunna markera makt och att kontrollera ekonomi, aktivitet och trafik, något som den politiska och religösa maktens företrädare kunde utnyttja (Carlsson 2007: 145).

Samtidigt eller nästan samtidigt, under 1200-talets senare del, ökar här antalet cirkulerande mynt i antal, i synnerhet efter ca 1300. Detta genomslag korrelerar med äldre respektive yngre Västgötalagens texter, den äldre versionen (nedtecknad ca 1220) nämner nästan inte pengar medan förhållandena är helt andra i den yngre från 1200-talets sista decennier (Klackenberg 1992: 63, 74f, 182). Nu ändras också den lokala ekonomin och en inriktning mot boskapsskötsel för export förmärks, bl.a. i djurbensmaterial från Lödöse (Vretemark 2000: 16, 58f; Olsson1967: 102f). Etableringen av en kostnadskrävande kunglig maktutövning orsakar tydligen även här nyordning i lokala ekonomier och utmarksutnyttjande.

Att kunglig maktetablering uttrycks i ett förändrat utmarksutnyttjande framträder på liknande sätt också i Jämtland, ett norskt skattland sedan 1100-talets slut vilket kom att ingå i den svensk-norska persionalunionen under Magnus Eriksson. Den lokala järnframställningen ökar i intensititet under de perioder då vi av olika skäl vet att svensk-norsk "kungamakt" varit särskilt aktiv i området, under 1200-1300-talet (Wallerström 2001: 102f med anf. litt.).

SUMMERING

Att medeltidens politik har ett samband med mynt, städer och borgar är, som nämnts, en etablerad ståndpunkt i den historiska arkeologin. Dessa manifestationer är de mest iögonenfallande yttringarna av djupgående samhällsförändringar som inte bara bör beskrivas som mer eller mindre ekonomisk och kulturell förändring utan egentligen också är något som rört mentaliteter. En plattform för vidare politisk makt skapades ur intet.

Den kungliga dynasti som härstammade från Birger jarl inledde ett maktbyggande som alla misslyckanden till trots ändå var det dittills mest effektiva hur lösligt det än kan verka med vår tids ögon. Men den förmådde ändå knyta det fjärran Norrbottens kustland till Uppsala-Stockholm-området, rikets politiska tyngdpunkt liksom delar av Finland (Wallerström 1995: 295ff). Det var ett kungadöme som också erkände kyrkan som självständig maktsfär vilket innebar stöd från tidens supermakt. Lokala ekonomier och lokala tankesätt har ändrats.

Människor har disciplinerats medelst ett system av normpåverkan som delvis finaniserades av samma disciplinerade individer i ett komplementärt

judiciellt system. Detta hade effekter långt bortom synranden för de som befann sig i de kungliga borgarna, städerna, i myntverken eller i de kungliga kanslierna. Det nådde faktiskt ut till den definitionsmässiga gränsen för dåtidens *regnum* – mot riksgränserna och gjorde att de mest "perifera" utmarksbrukarna frågades ut vid gränsförhandlingar för att så gott de kunde (eller ville) göra reda för var de brukat uppehålla sig. I botten fanns en regalrättslig föreställning om att de områden som kungen *skattebetalare* utnyttjade var en del av det ännu så länge diffust gränsbestämda riket (t.ex. Wallerström 2001: 81ff; Hansen & Olsen 2004: 262ff).

Ytterligare en faktor av betydelse var administrerad nykolonisation (ofta genom frälset) liksom ett ordnande av landskapet genom etablering av byar och annan bebyggelse vars människor blev till band mellan landskap, städer och (därmed) kungamakten. Kungens män, frälset, tog synbarligen ofta initiativen på lokal nivå (t.ex. Schmidt Sabo 2001: 51ff; Hansson 2006: 135ff). För det fjärran Norrbottens del var inplanteringen av kolonister avgörande. Dessa hade allt att vinna på att understödja de kungar som kontrollerade anknytningen till fjärran marknader, nödvändig för den nu introducerade specialiserade ekonomin med bl.a. jordbruk, boskapsskötsel, lappmarkshandel. På liknande sätt kan de förhållit sig i det svensk-koloniserade Finland (Wallerström 1995: 283ff).

Metodtestet ger, allt som allt, stöd åt Rokkans tanke att politiska plattformar skapats genom ett externt manipulerande av lokalsamhällens ekonomiska och kulturella förhållanden – till och med i kungamaktens periferier. Detta gäller folkungatidens Sverige. Dessförinnan har spelreglerna i huvudsak varit andra, något som framgår av exempelvis Kristina Carlssons (Carlsson 2007) klarlägganden ifråga om det politiska spelet i det nuvarande Västsverige tiden 1000-1300.

OM HISTORISK ARKEOLOGI OCH POLITISK HISTORIA

Den så kallade utmarksarkeologin kan, i vart fall när den rör gamla riksgränsområden, få "rikshistorisk" betydelse liksom andra produktionsstudier. Även transportsystem är ett relevant historisk-arkeologiskt och maritim-arkeologiskt forskningsfält. Gamla kulturgränser och forskning kring dialektala och språkliga gränser kan spegla samband på ett sätt som erinrar om Rokkans studier av politiserade ekonomiska och kulturella "klyftor".

Långtidsperspektivet och möjligheten att urskilja, datera och funktionsbestämma aktivitetsfaser i områden "utan dokumenterad historia" är den historiska arkeologins främsta resurs. Dessutom finns möjligheterna till precisering av exempelvis borgars, byars och städers maktstrategiska innebörder och rumsliga samband (t.ex. Carelli 2001; Hansson 2006; Schmidt Sabo 2006).

Sådana upplysningar kan adderas, konstateras, korreleras eller på annat sätt bringas att korrespendera med skriftliga uppgifter, detta i en forskningsprocess som präglas av vaksamhet och källkritisk observans med undvikande de felkällor som lurar: överharmonisering av skriftliga och arkeologiska källor, anakronistiska resonemang eller utgångspunker, för att inte tala om det alltför vanliga fenomenet att senare tiders kategorier projiceras på tidiga historiska källor och arkeologiskt material (t.ex. Wallerström 2006).

Allt som allt är ”maktstrategier” och ”riksbildning” en summa av en mängd handlingar och tankar i vardagen bland hög och låg i ett vidsträckt område. Jag hoppas med denna artikel och den metod som här skisserats, bidra till att synliggöra förekommande, övergripande maktstrategier med stor räckvidd – även i områden med obefintligt eller svårtolkat skriftligt källmaterial och utan monumentala ”maktmanifestationer”. Den öppnar för vidare frågor som ”Hur kunde människorna tillåta detta?” eller ”Vari bestod tvånget?”.

Förhållandet mellan makt och vardagens människor är väl värt ett fördjupat studium.

Stort tack till Mats Mogren, Barbro Sundnér, Christer Westerdahl och Jes Wienberg som på ett värdefullt sätt kommenterat en tidigare version av denna text. Tack också till Martin Callanan som hjälpte mig med mitt abstract.

REFERENSER

Andersson, H. 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland.* Medeltidsstaden 73. Stockholm.

Andrén, A. 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna.* Stockholm/Stehag.

Andrén, N. 1994. Politik. I: *Nationalencyklopedin*, Bd. 15. Höganäs. S. 191-192.

Bjarne Larsson, G. 1994. *Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige.* Rättshistoriskt bibliotek LI. Lund.

Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Stockholm.

Carlsson, K. 2007. *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000-1300.* Lund Studies in Historical Archaeology 6. Uddevalla.

Drar, K. 1980. *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd: medeltidens fursteideal i svenskt hög- och senmedeltida källmaterial.* Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis X. Stockholm.

Flora, P. 1992. Stein Rokkans makro-modell for politisk utvikling i Europa. I: Hagtvet, B. (red.). *Politikk mellem økonomi og kultur. Stein Rokkan som sosiolog og forskningsinspirator.* Oslo. S. 81-134

Flyvbjerg, B. 1992. *Rationalitet og magt. Bind I. Det konkretes videnskab.* København.

Foucault, M. 1988. The Ethic of Care for the Self as a Practice of Freedom. I: Bernauer, J. & Rasmussen, D. (eds). *The Final Foucault.* Cambridge, Mass.

Franzén, B. 2006. *Folkungatidens monetära system. Penningen mellan pest och patriarkat 1254-1370.* Stockholm Studies in Economic History 50. Stockholm.

Fritz, B. 1972. *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434.* Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 16. Stockholm.

Grierson, P. 1978. The Origins of Money. I: Dalton, G. (ed.). *Reseach in Economic Anthropology, Vol. 1.* Greenwich. S. 1-35.

Hansen, L. I. & Olsen, B. 2004. *Samenes historie fram til 1750.* Oslo.

Hansson, M., 2006. *Aristocratic Landscape. The Spatial Ideology of the Medieval Aristocracy.* Lund Studies in Historical Archaeology 2. Stockholm.

Hermanson, L. 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark.* Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 24. Göteborg.

Herschend, F. 1997. Historical or textual archaeology. An Archaeology of Critical Rereading. *Current Swedish Archaeology* Vol. 5.

Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige.* Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Stockholm.

Kumlien, K. 1961. Handelstraktater. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 6. Malmö. Sp. 162-163.

Lihammer, A. 2007. *Bortom Riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien.* Lund Studies in Historical Archaeology 7. Lund.

Ljung, S. 1961. Handelsprivilegier. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 6.* Malmö. Sp. 153-154.

Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige.* Kungl. Vitterhets Historie- och antikvitets Akademins handlingar, Antikvariska serien 40. Stockholm.

Mann, M. 1986. *The sources of social power. A history of power from the beginning to A.D. 1760, Vol I.* Cambridge.

Mogren, M. 1995 a. Borgars funktioner. I: Mogren, M. & Wienberg, J. (red.) *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 17. Stockholm. S. 177-178.

Mogren, M. 1995 b. The Bailiff´s Craftsmen. A Study of Two Administrative Castles from the Fifteenth Century. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993-1994/ Papers of the Archaeological Institute University of Lund New Series* 10. S. 119-133.

Mogren, M. 2008. Riksgränsen. I: Anglert, M. (red.). *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne.* Stockholm. S. 189-224.

Olsson, G. 1967. Sverige och landet vid Göta älvs mynning under medeltiden. I: Andersson, H. (red.). *Historia kring Göteborg.* Stockholm.

Rokkan, S. 1987. *Stat, nasjon, klasse. Essays i politisk sosiologi.* I: Hagtvet, B. (utg.). Oslo. S. 30-37.

Schmidt Sabo, K. 2001. *Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 38. Stockholm.

Schmidt Sabo, K. 2006. *Den medeltida byns sociala dimensioner.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 67. Lund Studies in Historical Archaeology 1. Stockholm.

Sjöholm, E. 1988. *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling.* Rättshistoriskt bibliotek 44. Lund.

Vretemark, M. 2000. *Gamla Lödöse – analys av djurbensmaterialet.* GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter 31. Göteborg.

Wallerström, T. 1995. *Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi* Del 1. Lund Studies in Medieval Archaeology 15: 1. Stockholm.

Wallerström, T. 2001. Utmarksarkeologi, kungamaktens territorialisering och medeltidens infrastruktur i Sverige. I: Anglert, M. (red.). *De långa schaktens arkeologi – en utvärdering och analys av de infrastrukturella snitten genom landskapet.* University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series No. 69. Lund. S. 71-112.

Wallerström, T. 2006. *Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk-arkeologiskt dilemma.* Reflektioner kring fornlämningar i samhället. Stockholm.

Wallerström, T. 2009. Implementing "External Power" at 65° N. On the Significance of a Twelfth Century Political Doctrine for the Making of Core-Periphery relations. *Arctic Anthropology* 46:1-2. S. 40-49. (under utgivning).

Wolf, E. R. 1990. Facing Power – Old Insights, New Questions. *American Anthropologist, New Series*, Vol. 92, No. 3 (Sep. 1990). S. 586-596.

Yrwing, H. 1961. Handelstvång. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 6*. Malmö. Sp. 166-168.

Åqvist, G. 1989. *Kungen och rätten. Studier till uppkomsten och den tidigare utvecklingen av kungens lagstiftningsmakt och domsrätt under medeltiden.* Rättshistoriskt bibliotek 43. Lund.

THE THREATENED ESTATE
THE MEMORIALS OF PER BRAHE JUNIOR

Building on a background of present research into memorials and monuments, this is a study of memorials erected by the count Per Brahe junior between 1653 and 1680. They are found on Visingsö and in Skärstad in Småland, at Dimbo in Västergötland and at Östra Ryd in Uppland. The memorials belong to a period when both Per Brahe's Visingsborg county in Sweden and his Kajana barony in Finland were threatened by "reduction", that is, recovery by the Crown of previously donated lands. The count erected increasing numbers of memorial stones as the demands for "reduction" intensified during the 1670s.

DET HOTADE GREVSKAPET

PER BRAHE DEN YNGRES MINNESMÄRKEN

JES WIENBERG

Nådig greven trodde också fullt och visst, att hans ätt ännu i långa tider skulle besitta den vackra ön, och överallt hade han låtit rista eller måla sitt namn. "Per Brahe" stod det inhugget på otaliga minnesstenar utmed vägarna. Vart man såg mot portar och valv, fick man läsa "Per Brahe" och "Per Brahe".

(Heidenstam 1910, II: 142)

Per Brahe! Överallt på Visingsö i Vättern träffar man på hans namn. Men Per Brahe den yngre och hans grevskap Visingsborg är sedan länge historia. Grevskapet upphörde kort efter grevens död 1680. Brahehus ovanför Gränna brann 1708. Visingsborg, som blev läger för ryska krigsfångar, brann strax efter Karl XII:s död 1718, och palatset på Helgeandsholmen i Stockholm revs 1815.

Visingsö, som var centrum i Visingsborgs grevskap, har som turistmål förvandlats till "Vätterns pärla" eller förflutenhetens ö – ett besöksmål fullt av spår från ett exotiskt förflutet. Dagens besökare som kommer med färjan från Gränna ser både ruinen av Brahehus på fastlandet och vid ankomsten till Visingsö ruinen av Visingsborg (fig. 1). Inne på ön träffar man sedan på gravfält från järnåldern, ruinen av en medeltida borg, en kapellruin, Brahekyrkan och Kumlaby kyrka samt ett stort antal märkliga minnesstenar.

Per Brahe d.y.:s minnesstenar på Visingsö är märkliga på flera sätt. För det första är de påfallande många. Det finns minnesstenar på hela ön och därtill förekommer minnesmärken i andra delar av grevskapet och vid släktens stamgods. För det andra är de påfallande tidiga för att vara minnesmärken, som annars oftast tillhör 1800- och 1900-talen. För det tredje knyter de ofta genom sin placering eller utformning an till öns förflutna – dess gravfält, ruiner, sägner och historia.

Vilka minnesmärken tillkom på initiativ av Per Brahe d.y.? Var finns de? När uppfördes de? Vad står skrivet på stenarna? Vilka förebilder finns? Varför anknyter de till det förflutna? Och varför tillkom de?

Syftet med denna undersökning är både principiell och konkret. Syftet är att visa, hur historisk arkeologi kan bidra till ett aktuellt och tvärvetenskapligt forskningsfält kring minnesmärken och monument. Syftet är också, att konkret undersöka minnesmärken från stormaktstiden eller tidig modern tid som ett eget problemfält.

Fig. 1. Ruinen av Visingsborg slott. Foto: Jes Wienberg, okt. 2000.

MINNESMÄRKEN OCH MONUMENT

Minnesmärken har de senaste årtiondena varit centrala i ett expanderande forskningsfält kring historiebruk och kulturarv (Aronsson 2004). Fältet domineras av konstvetare, historiker och etnologer. I fokus står politiska och nationella minnesmärken alltsedan Franska revolutionen, särskilt furstestatyer, krigsminnesmärken i Väst, kommunismens hjältebilder i Öst samt minnet av Förintelsen. Man intresserar sig inte enbart för minnesmärken som konstverk utan även för deras biografier med betoning på ritualer eller ceremonier i samband med tillblivelse, invigning och bruk (t.ex. Berggren 1991; Gillis 1994; Rodell 2001; Frykman & Ehn 2007). Som ett undantag finns emellertid även lokala, regionala eller nationala översikter över minnesmärken (t.ex. Aronsson & Johansson 2003; www.monument.dk).

En inspiration för många som är verksamma inom fältet historiebruk och kulturarv har varit det franska projektet "Les Lieux de Mémoire" lett av historikern Pierre Nora. Nora gjorde åtskillnad mellan minne och historia, och han hävdade att minnesplatser etableras, när det levande minnet hotas (Nora 1984; 1989).

Samtidigt har det monumentala alltid haft en framträdande roll inom arkeologin. Den arkeologiska forskningen har under samma period fokuserat på monumentens biografier med deras skiftande utformning och betydelser från etableringen och helt fram till nutiden. Även här har ritualerna ansetts vara viktiga (t.ex. Bradley 1993; Chippindale 1994; Goldhahn 1999; Gansum 2004).

Arkeologer knyter ofta byggandet av monument som megalitgravar och gravhögar till eliter. Antingen kunde monument uppföras för att legitimera nya eliter, och då skulle behovet minska, när eliten konsolideras (t.ex. Hedeager 1990: 39ff, 207f) - eller så tillkommer monument i perioder av "social stress", när gamla eliter utmanas (t.ex. Solli 1995).

Monument som kristecken framträder allra tydligast hos den svenska arkeologen Leif Gren, som har tolkat monument som kommunikation, där bruket av tecken förmodas öka i perioder av stress. Monument skulle således inte vittna om makt utan om försök till kompensation i en tid av utmaningar, kris och ångest som föregår en kollaps. Ju större monument, desto större desperation – eller ju fler monument, desto närmre en kollaps (Gren 1994).

Minnesmärken och monument åtskiljs ibland som olika kategorier, där minnesmärket ofta är det mindre och monumentet det större, det monumentala. Men språkligt sett är det olika ord för samma sak: något som minner om något; en sak eller ett verk som minner om en person eller en händelse. Likväl har å ena sidan konstvetares, historikers och etnologers studier av den nyare tidens minnesmärken – och å andra sidan arkeologers studier av förhistoriska och medeltida monument – hittills genomförts oberoende av varandra. Varje forskningsfält eller disciplin har med få undantag fört sin egen monolog eller interna "diskurs". Försök att överskrida gränserna finns, där arkeologer följer de förhistoriska monumentens skiftande bruk och mening in i samtiden, studerar en nyare tids minnesparker eller arkeologins egna minnesmärken (t.ex. Eriksen 1990; Randsborg 1991; Burström & Winberg & Zachrisson 1996; Holtorf 1997; Gazin-Schwartz & Holtorf 1999; Wienberg 2007).

Tidig modern tid utgör ett disciplinärt ingenmansland. Här bland stormaktstidens obeaktade minnesmärken (eller monument) är det möjligt att pröva olika förklaringsmodellers bärkraft. Handlar således Per Brahe d.y.:s minnesmärken om ett hotat minne eller om eliter i antingen uppgång eller fall?

GREVSKAPET VISINGSBORG

Visingsborg blev Sveriges första och sedermera också största grevskap. Per Brahe den äldre blev utnämnd till greve 1561 i samband med kröningen av hans kusin kung Erik XIV, och året därpå tilldelades han Visingsborg som grevskap. Per Brahe d.ä.:s morbror var Gustav Vasa, och Per Brahe d.ä. var gift med en syster till kungens tredje hustru. Efter hans död övergick grevskapet 1590 till sonen Erik Brahe. Hertig Karl försökte förgäves dra in grevskapet till kronan 1596. Som straff för Erik Brahes lojalitet mot kung Sigismund av Polen beslöt han 1600, då som Sveriges reella regent, att överlåta grevskapet på brodern Magnus. Vid dennes död 1633 övergick grevskapet

till hans brorson Per Brahe d.y., som besatt det till sin död 1680. Då övergick grevskapet till hans brorson Nils Brahe den yngre. Men få månader efter Per Brahe d.y.:s död kom Karl XI:s reduktion, som drog in grevskapet till kronan. Visingsborg blev en kungsladugård (Berg 1885: 50ff; Kraft 1980; Losman 1994).

Vid grundläggningen omfattade grevskapet 57 gårdar, d.v.s. huvudparten av Visingsö, men det växte snart avsevärt på ömse sidor om Vättern. Johan III donerade således 1565 flera socknar i Småland och Västergötland. Grevskapet kulminerade storleksmässigt under Per Brahe d.y. Vid reduktionen 1680 omfattade det ca 840 mantal fördelade på omkring 50 socknar (Berg 1885: 50ff; Swedlund 1936: 31ff, 54ff, 264ff, 321ff; Kraft 1980). I *Genealogia Brahæa*, som Per Brahe lät utge, är domänerna kartlagda på en plansch tillsammans med släktens stamträd (Örnewinge 1647).

Vi skal nu se närmare på Per Brahe d.y.:s minnesmärken, som till övervägande del står att finna i grevskapets kärna, i områden donerade redan 1561 och 1565 samt vid stamgodset i Östra Ryd.

GREVENS MINNESMÄRKEN

Särskilt Visingsös minnesstenar är välkända lokalt, eftersom de skildras i den omfattande litteraturen om ön. På sin väg tillbaka från Öland och Gotland 1741 besökte således Carl Linnæus ön. I sin reseskildring beskriver han inte enbart naturen, men noterade även byster av Brahe-släktingar i nischer i slottsruinen och åtskilliga bilder av Brahe-ätten i kyrkan. Linnæus beskrev också tre av Per Brahe d.y.:s minnesstenar (Linnæus 1975: 301ff). Minnesstenarna finns utmärkta på äldre kartor och omtalas i Nils Henrik Sjöborgs *Samlingar för Nordens fornälskare* (Sjöborg 1830, III: 46ff med fig. 133), Jonas Allvins *Beskrifning öfver Wista Härad* (Allvin 1993: 150ff, 177) och i Wilhelm Bergs *Visingsö jemte anteckningar om Visingsborg grefskap* (Berg 1885: 84ff, 197f, 200, 217). Utöver detta tas de upp i flera turistguider.

Även om Visingsös minnesstenar är välkända, så är det i regel enbart en enda sten som presenteras som ett exempel, eller så visas endast ett mindre urval. När någon inskrift återges, är det ofta mer eller mindre felaktigt gjort. Enbart Sjöborgs och Bergs mer än sekelgamla böcker beskriver alla de 10 stenarna på Visingsö. Per Brahe d.y.:s minnesstenar är dock med i Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering (www.kms.raa.se/cocoon/fmis-public/index.info).

Fastän Visingsös många minnesmärken är kända, så får de sällan någon förklaring. Faktiskt uppträder förklaringar endast tre gånger i litteraturen så vitt mig bekant: i en bok om Visingsö, i en artikel om Bogesund och i en artikel om parker.

Wilhelm Berg menade således att Per Brahe d.y. i alla avseenden såg till att eftervärlden fick veta att han och Brahe-släkten hade existerat (Berg

Fig. 2. Minnessten rest 1679 vid S:t Laurentii kapell på Visingsö. Foto: Jes Wienberg, okt. 2000.

1895: 84). Men frågan blir då, *varför* Per Brahe var så besatt av att påminna eftervärlden om släkten Brahe?

Wilhelm Nisser, som skrev en avhandling om Per Brahe d.y.:s konst och hantverk (Nisser 1931a), tyckte i en artikel om Bogesund att som andra människor "älskade Per att se sitt eget namn överallt". I brist på tidningar lät han "inrista det i sten och trä" (Nisser 1931b: 36). Men åter, *varför* älskade Per Brahe d.y. att se sitt namn och sina titlar?

I en artikel av Åsa Ahrland och Gert Magnusson om "Forntid i parker" uppfattas minnesstenarna som en tidig form av fornminnesskyltning. De uppskyltade fornminnena inkorporerades i slottens trädgårdar med många fruktträd. "Cappellsträdgården" låg således intill S:t Laurentii kapell, som fick en "informationstavla" i sten 1679 (fig. 2). Per Brahe d.y. skulle ha hängett sig åt att skildra grevskapets historia efter hand som hans politiska inflytande minskade under 1670-talet. Ahrland och Magnusson knyter också minnesstenarna på Visingsö till samma götiska tradition, som ledde till insamlingen av antikvarisk information, till kartverk samt flyttning av runstenar och gravar till parker (Ahrland & Magnusson 1999: 9ff; jfr även Aronsson & Johansson 2003: 19; Larsson Haglund 2004: 42ff).

Men det första daterade minnesmärket skapades redan på 1650-talet. Det är en öppen fråga, om minnestenarna kan anses vara en skyltning av fornminnen, en skyltning av Brahe-ätten eller av deras grevskap. För långt ifrån alla minnesstenar "skyltade" några fornminnen. Och nog beröms

"Gardin" eller "Gårdin" på en minnessten vid Bogesund i Östra Ryd, men om det handlar om parkarkitektur, hur kan man då förklara att alla andra minnesstenar på Visingsö, utom exemplet från S:t Laurentii kapell, låg *utanför* parken och trädgårdarna vid Visingsborg, vilket kan ses på Jonas Dukers karta från 1708 (jfr. Kraft 1980: 144f; Larsson Haglund 2004: 38)? I övrigt har Per Brahe d.y.:s minnesstenar aldrig behandlats i sin helhet. Minnesstenarna på Visingsö har inte diskuterats tillsammans med de besläktade minnesmärkena i Skärstad, Dimbo och Östra Ryd.

ÖVERSIKT

Per Brahe d.y. kan knytas till 16 minnesmärken mellan 1653 och 1680. Greven nämns på 13 av dem och utpekas uttryckligen som initiativtagare på tre. Vem som tillverkade minnesmärkena är däremot svårt att fastslå, eftersom greven hade åtskilliga konstnärer eller hantverkare i sin tjänst (jfr Nisser 1931a: 173ff). För två av stenarna är tillverkarens identitet känd, nämligen den så kallade "Brahestenen" nära Kumlaby kyrka på Visingsö från 1653, som bär signaturen Johan Werner den äldre, samt "Gårdstenen" i Bogesund från 1670, där namnet Johann Wendel Stamm är känt genom räkenskaper. Namnet på ytterligare en stenhuggare kan vara Peter Ingewallson (Nisser 1931a: 125f, 191).

Av de 16 minnesmärkena finns tio på Visingsö, ett i Skärstad, två i Dimbo och tre i Östra Ryd, nämligen ett vid Rydboholm och två vid Bogesund (fig. 3). Elva är större eller mindre stenblock, en inskrift är inhuggen i berget, en är en stentavla insatt i en kyrka, och tre är huggna i kalksten. 15 av de 16 minnesmärkena är bevarade, och det finns inget som antyder att det tidigare skulle ha funnits fler.

Utöver de 16 minnesmärkena finns fyra milstenar som Per Brahe lät resa 1680 längs den gamla Eriksgatan genom grevskapet. En står i Råby nära Skärstad kyrka, där det låg ett gästgiveri. Norrut längs Vättern i Ödeshög socken står en milsten i Narbäck, en i Kråkeryd och en inne i Ödeshög (Raä Skärstad 67; Ödeshög 52, 92, 10).

Av äldre kartor och beskrivningar samt av minnesmärkenas egna inskrifter framgår att de i princip står på eller tätt intill sina ursprungliga placeringar. Enstaka stenblock, som Brahestenen, stenen vid Avlösa och vid Torp, alla på Visingsö, är så stora, att de inte utan vidare har kunnat flyttas. Men flera av de mindre stenarna har flyttats kortare eller längre sträckor, eller har rests på nytt när de har fallit. Om gårdsstenen vid Bogesund sägs det således att den 1813 hittades i en "åker", varpå den restes nära slottet (Klingspor & Schlegel 1881).

Inskrifterna är i flera fall svåra att tyda idag, eftersom stenarna är förvittrade, särskilt i de fall materialet är ett naturligt stenblock. Det var således svårt för mig att läsa inskriften på Brahestenen, stenen vid Avlösa och

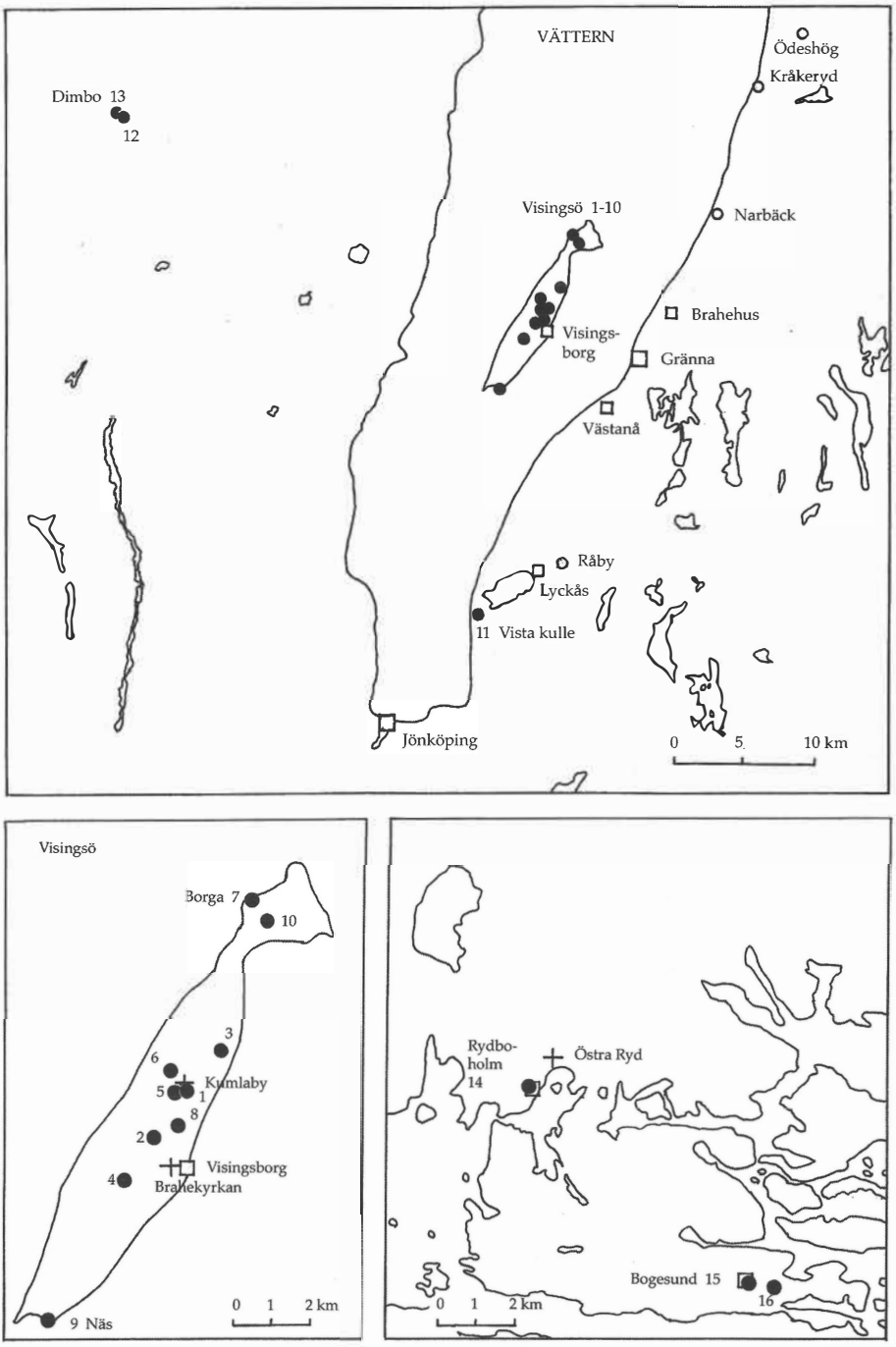

Fig. 3. Per Brahe d.y.'s minnesmärken på Visingsö, i Skärstad, vid Dimbo, Rydboholm och Bogesund.

Hospitalet. Läsningen får i dessa fall ta sin utgångspunkt i äldre återgivningar i litteraturen (t.ex. Sjöborg 1830; Berg 1885).

Merparten av minnesmärkena från perioden 1653 till 1679 har inskrifter på latin. Fyra minnestenar har svenska inskrifter och är från perioden 1670 till 1680, medan stenen över "Borga slott" på Visingsö från 1676 är tvåspråkig med latin på den ena sidan och svenska på den andra sidan. Minnesmärkena tycks således vara riktade till en lärd publik.

Per Brahe d.y.:s minnesmärken kan delas upp i två huvudkategorier utifrån texternas budskap: åtta minnesmärken minner om grevarna till Visingsborg; de är alla i natursten eller inhuggna i berget med inskrifter på latin och kan dateras till perioden 1653-77. Åtta andra minner om platser eller historiska händelser; de är av natursten eller kalksten med inskrifter på svenska eller kombinerar latin och svenska. De kan dateras till perioden 1670-80.

VISINGSÖ

Det första av Per Brahe d.y.:s minnesmärken är den stora Brahestenen på Visingsö från 1653 (fig. 4). Här redogörs för släkten från greve Per Brahe d.ä. till greve Per Brahe d.y. Brahestenen utmärker sig vid att vara den enda, som omtalar släktens kvinnliga medlemmar. Brahestenen är också den enda som är signerad, nämligen av "Johan Werner Pictor". Johan Werner d.ä., ursprungligen från Schlesien, utförde talrika stenskulpturer, träskulpturer, tavlor och dekorationer till Visingsborg, Brahekyrkan, Brahehus och andra platser (Nisser 1929). Brahestenen kan vara inspirerad av släkttavlan i boken *Genealogia Brahæa* (Örnewinge 1647). Johan Werner har troligen även målat en osignerad släkttavla som hänger i det tidigare tingshuset, nu museum.

Till Brahestenen ansluter fyra minnesstenar som nämner respektive greve Per Brahe d.ä., Erik Brahe, Magnus Brahe och Per Brahe d.y. med tämligen likartade formuleringar om deras regeringstider. De tre minnesstenarna över de tidigare grevarna är alla odaterade, men kan kanske ha tillkommit på 1660-talet. I Brahekyrkan finns nämligen förgyllda gipsbyster av de tidigare grevarna med korta latinska inskrifter som påminner om minnesstenarnas inskrifter. Bysterna beställdes av Per Brahe d.y. och utfördes troligen 1663 av Johan Werner d.y. (Nisser 1931a, I: 116f, pl. xxvi-xxvii). Den sistnämnda minnesstenen vid Torp dateras till 1674, och minner om den då regerande greven Per Brahe d.y.

Den tidigaste minnesstenen på Visingsö som minner om en plats är et liggande stenblock vid Kumlaby (fig. 5). Enligt inskriften från 1673 markerade stenen Visingsös mittpunkt. Öns mittpunkt markerades året efter även med ett sjömärke i form av en kopparhatt (jfr Nisser 1929: 54). Sedan följer tre minnesstenar resta till minne av "Borga slott" 1676, där sägnen om ett slott knyter an till en sten ute i Vättern; ett gammalt kapell, dvs. S:t Laurentii kapell 1679; samt Magnus Ladulås vid "Näs slott" 1679, även kallat

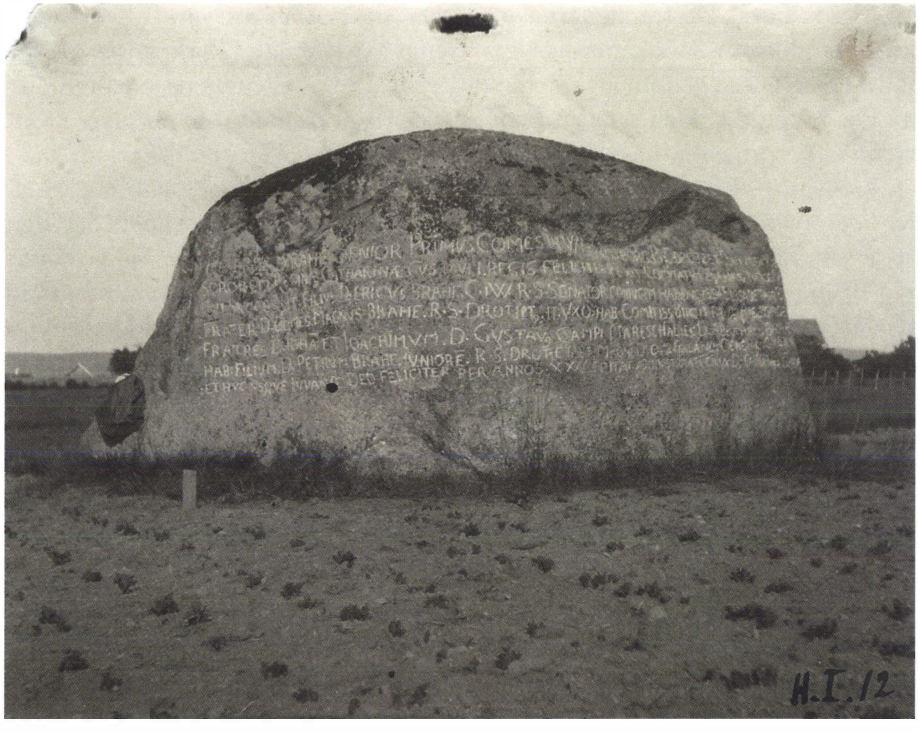

Fig. 4. Brahestenen från 1653 nära Kumlaby kyrka på Visingsö. Foto: Jönköping Läns Museum, 1902.

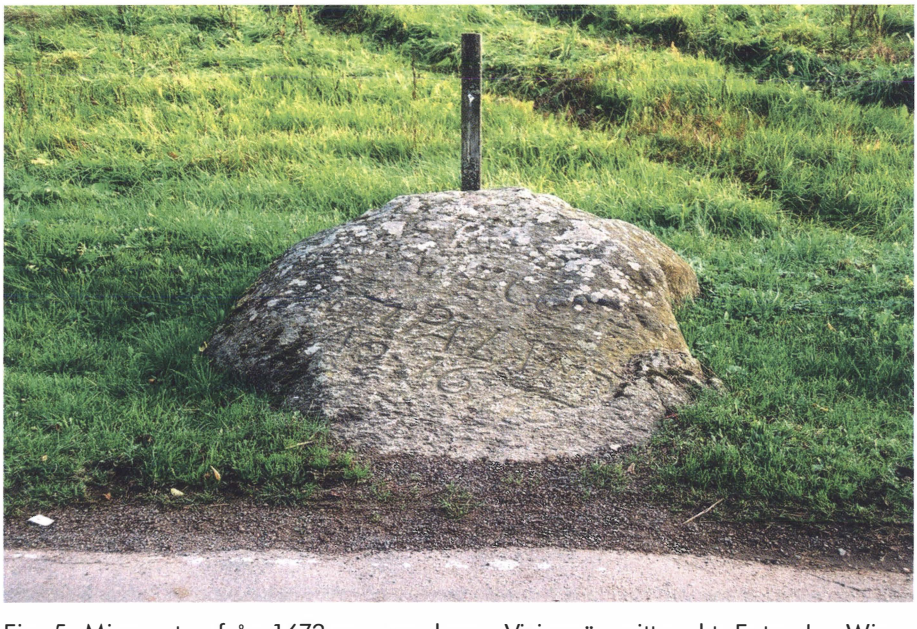

Fig. 5. Minnessten från 1673 som markerar Visingsös mittpunkt. Foto: Jes Wienberg, okt. 2000.

Visingsös borg. De tre stenarna utmärker sig genom att vara tillverkade i kalksten, liksom flera samtidiga gravstenar på Kumlaby kyrkogård. De utmärker sig också genom att som enda stenar uttryckligen ha rests på initiativ av Per Brahe d.y. Den senaste minnesstenen som minner om en plats är ett stenblock, som enligt inskriften från 1680 markerar "Hospitalskyrkan".

Gemensamt för alla minnesstenarna på Visingsö är att de nämner en eller flera av grevarna till Visingsborg. Braheslektens och grevskapets betydelse är särskilt tydlig på den första minnesstenen, Brahestenen. Själv nämns Per Brahe d.y. på sju av öns minnesstenar. I övrigt är inskrifterna inte alltid trovärdiga. Wilhelm Berg har således noterat att de ger motstridande upplysningar om grevarnas regeringstid (Berg 1885: 86).

Stenarna minner med två undantag om Visingsös förflutna. De talar om tidigare grevar, som har regerat på ön, kung Magnus Ladulås, som dog 1290 på Näs borg, en plats med tradition och byggnader från medeltiden – "Borga slott", S:t Laurentii kapell, Näs borg och Hospitalet. Minnestenarna placerades intill de nämnda lokaliteterna. Därtill är både minnesstenen över Per Brahe d.ä. och över Magnus Brahe resta på gravfält från järnåldern.

Stenarna minner om grevarna till Visingsborg, öns förflutna och fornlämningar. Inskrifterna har blivit huggna där en lämplig sten har hittats. När det emellertid har varit viktigt att markera en bestämd plats som vid "Borga slott", S:t Laurentii kapell och Näs borg, och där det tillsynes inte har funnits något tillgängligt stenblock, användes kalksten istället.

SKÄRSTAD

Per Brahe d.y. tog initiativ till ett minnesmärke i Skärstads socken i Småland, där han var i besittning av Lyckås. På toppen av Vista kulle, där det har funnits en fornborg och en offerkälla, med vid utsikt över Vättern till Visingsö och Västergötland, lät greven 1671 hugga in sitt namn, grevskapet och titeln som drots i berget (fig. 6). Inskriften är som den enda i skaran inramad av en kartusch. Minnesmärket på Vista kulle markerade en utsiktspunkt över grevskapet, där den samtidiga inskriften på Visingsö markerade öns geografiska mittpunkt. Därtill kan Vista kulle knytas till en sägen. Enligt Rannsakningarna efter antikviteter från 1667 skulle jätten Wisten ha gett namn till både kullen och häradet (Rannsakningar III, hf. 1: 69).

DIMBO

Omedelbart efter det att Per Brahe d.y. hade kommit i besittning av Dimbo säteri i Västergötland lät han bygga ett runt torn, från vilket det lär ha varit god utsikt ända till Brahehus. En stentavla sattes in med hans namn, grevetitel och årtalet 1675. Ute på Ljungberget, på Västergötlands största gravfält

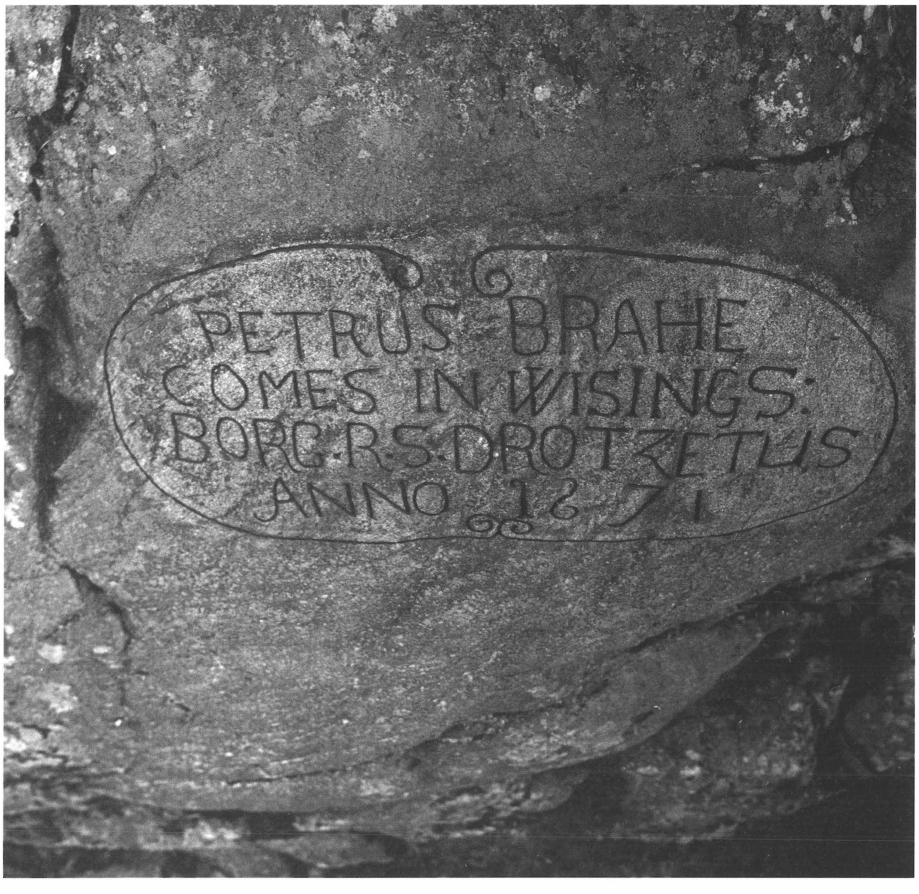

Fig. 6. Inskrift från 1671 på Vista kulle i Skärstad. Foto: Lewi Johansson, Huskvarna, dec. 1983.

från järnåldern, lät han enligt en sockenbeskrivning av kyrkoherden Sven Trana 1784 resa en minnessten 1677 med sitt namn och sina titlar som greve och drots. Minnesstenen bröts sönder redan på 1700-talet och flyttades till byn, men har nu försvunnit. Och i den närliggande Dimbo rundkyrka insattes 1679 en stentavla över dörren, som berättar, att biskop Bengt av Skara lät grundlägga kyrkan på 1100-talet. När rundkyrkan revs 1814, överfördes tavlan till den nya kyrkan, där den sitter över dörren till sakristian (Jesperson 1974).

RYDBOHOLM

Rydboholm i Östra Ryd i Uppland skulle enligt traditionen vara Gustav Vasas barndomshem. I parken nära slottet lät Per Brahe d.y. resa en sten som

minner om att Gustav Vasa här hade planterat två ekar. Stenen är odaterad, men bör vara rest mellan 1641 och 1680, då Per Brahe var riksdrots.

Kan minnesstenen möjligen ha rests av Per Brahe d.ä., alltså Per Brahe d.y.:s farfar? På stenen står enbart "Per Brahe", inte om det var den äldre eller yngre, och båda blev greve och drots. Nej, inskriften, "GUSTAVUS PRIMUS", avslöjar att minnesstenen vid Rydboholm måste ha rests av just Per Brahe d.y. Gustav Vasa kallades nämligen aldrig "Gustav I" förrän det kom en ny Gustav på tronen 1611, Gustav II Adolf. Först långt senare blev han kallad Gustav Vasa (jfr Larsson 2002: 8). I Per Brahe d.ä.:s krönika kallas han således för "konung Göstaff" eller "konung Gustaff", men aldrig Gustav I eller Gustav Vasa (Ahnfelt 1896-97, I: 7, II: 34).

BOGESUND

I parken vid Bogesund i Östra Ryd finns en minnessten daterad till 1670 som hyllar "Gården" eller "Gardin", på rim. Med "Gardin" kan avses Bogesunds park eller (enligt Nisser) slottet i sig. I samband med räkenskaper noteras att en sten nämnda år skulle ha gjorts av skulptören Johann Wendel Stamm, som också hade gjort byster till Brahekyrkan och Visingsborg (Nisser 1931a, I: 199; 1931b). Längre bort, men med utsikt till slottet, står en minnessten från 1676 med enbart Per Brahe d.y.:s namn och titlar.

PER BRAHE DEN YNGRE

Per Brahe d.y.:s liv och karriär är välbelysta. Han författade en tänkebok där han beskrev sitt liv kronologiskt fram till 1655, medan en familjekrönika fortsatte beskrivningen fram till 1664 (Brahe 1806; Nordin 1992). Många brev är bevarade liksom åtskilliga porträtt. Han har behandlats i en omfattande biografi, i lexikonartiklar och i många andra sammanhang (Nordmann 1904; Wittrock 1925, Nisser 1931a; Losman 1994: 78ff).

Per Brahe d.y. föddes 1602 på Rydboholm och dog 1680 på Bogesund. Han blev kammarherre 1626, riksråd 1630 och övertog 1633 grevskapet från sin farbror Magnus. Han var generalguvernör över Finland 1637-41 och 1648-54, riksdrots 1641-80 och friherre till Kajana i Finland från 1650. Som sina likar företog Per Brahe d.y. studieresor i ungdomen (1618-21 och 1623-25) till Tyskland, Frankrike, England och Italien. Han deltog i fälttåg på kontinenten från 1626 och i kriget mot Danmark 1643-44 och 1657-59. Han ingick i förmyndarregeringen för Karl XI 1660-72 och medverkade i kröningen av såväl Kristina som Karl X Gustav och Karl XI. Per Brahe d.y. var gift först med Christina Catharina Stenbock (1618-50) och efter hennes död med Beata de la Gardie (1612-80).

Per Brahe d.y. tog initiativ till byggnation, konst och konsthantverk samt grundläggandet av städer i sina besittningar samt i Finland. Han fullförde

således byggandet av Visingsborg och Brahekyrkan; slottet fick en hamn, fyra trädgårdar och blev befäst; och han inrättade en skola och ett tryckeri på Visingsö. Visingsborg tillsammans med det nybyggda Brahehus och det ombyggda Västanå bildade en triangel med Gränna som en huvudstad i mitten, där gatorna var orienterade efter Brahehus. Nämnas kan även uppförandet av Bogesund slott och etableringen av Åbo Akademi (jfr Nisser 1931a; 1939; Bedoire 2001: 37ff).

Visingsborgs grevskap blev Sveriges största och jämförs ofta med samtida tyska furstendömen. Per Brahe d.y. tillhörde Sveriges gamla högadel; han ansåg sig felaktigt vara släkt med folkungarna och heliga Birgitta; han var släkt med Vasa-ätten, dottern Elsa Beate blev gift med pfalzgreven Adolf Johan, bror till den senare kung Karl X Gustav, och Brahe-släkten hade förgreningar till Gyllenstierna, Stenbock, De la Gardie, Wrangel, Oxienstierna och andra ledande släkter. Per Brahe d.y. innehade viktiga politiska ämbeten. Grevens ståndsmedvetenhet framgår också av hans tänkebok, hans byggnationer och utsmyckningar, där han själv och släkten spelar en framträdande roll. Greven hade ambitionen att prägla mynt, vilket annars var förbehållet regenten. Och på Visingsö hade han en mindre armé på två kompanier soldater. Självuppfattningen framgår vidare av ett ryttarporträtt målat av Johan Werner d.ä. 1649. Att bli porträtterat på detta sätt var förbehållet tidens furstar. Men tavlan tillkom i en period då kungamakten var relativt svag (Nisser 1931a, II: pl. cxix; Olin 2000: 88ff, 110f). Och drotsens roll i kröningarna framhävs i ett porträtt målat av Johan Werner d.y. från 1675, där Per Brahe d.y. håller en krona i handen (fig. 7). Också formuleringen på minnesstenarna, "rexit" och "regit", att grevarna hade regera, och att Per Brahe d.y. regerade, markerar rollen som furste (jfr Berg 1885: 86).

Från den tid då Per Brahe d.y. lät resa minnesstenar finns en karakteristik författad av den italienska diplomaten Lorenzo Magalotti, som besökte Sverige 1674. Greven beskrivs här som en vicekung, den förnämste i landet på grund av sin släkt och rikedom, inflytelserik, omtyckt och gudfruktig. Han anses som regerande furste i sitt grevskap. "Han håller på rådets och den gamla adelns rättigheter, älskar gamla seder och hatar nymodigheter, tycker om svenskar och finnar men avskyr utlänningar." Nu var han emellertid gammal och giktbruten (Magalotti 1912: 95f). Och vid riksdagen året därpå beklagar Per Brahe sig över avsaknad av respekt för det gamla (Englund 1989: 189f).

GREVEN OCH ANTIKVITETERNA

Mycket har skrivits om Sverige på 1600-talet och framväxten av intresset för forntidens antikviteter. En genomgående tes är att forntiden med göticismen användes för att samla landet och hävda den nya stormaktens betydelse bland de europeiska rikena. Ett ärorikt förflutet skulle legitimera Sverige inåt och utåt. Eller med en annan formulering: "forntiden blev ett vapen i

Fig. 7. Per Brahe d.y. som riksdrots med den svenska kungakronan. Oljemålning av Johan Werner d. y. 1675. © Skoklosters slott, foto Jens Mohr.

maktens tjänst" (t.ex. Hall 2000; Legnér 2003; Baudou 2004: 55ff; Widenberg 2006).

Per Brahe d.y.:s intressen för det förflutna kom till uttryck i hans beställning av serier av porträtt av götiska kungar och utgivningen av böcker om Sveriges forntid i tryckeriet på Visingsö (Nisser 1931a, I: 157ff; Losman 1994: 99f). Det framgick även av att greven lät undersöka en gravhög på Visingsö 1655. Man hittade en bronskittel som bevarades i slottets kansli, senare i Brahekyrkans sakristia (*Rannsakningar* III, hf. 1: 102ff; Sjöborg 1830, III: 50). Slutligen kom intresset till uttryck i minnesmärkena på Visingsö, i

Skärstad, vid Dimbo och Östra Ryd, som nämner det förflutna, Magnus Ladulås, biskop Bengt och Gustav Vasa – och som genom sin placering ibland knöt an till fornminnen.

I Rannsakningarna från 1689 nämner kyrkoherden Sven M. Oxelgreen inte Per Brahe d.y.:s minnesmärken på Visingsö. Däremot nämns runstenar, resta stenar, högar och ättebackar, ruinen av Näs, där Magnus Ladulås dog, sägnen om Borga slott samt sägnen om ett slag mellan Näs och Stiby, alltså samma kategori av antikviteter som minnesstenarna knyter an till (*Rannsakningar* III, hf. 1: 102ff).

Per Brahe d.y. kan ha inspirerats av Antikvitetskollegiets plakat från 1666 när han valde att sätta minnesmärken vid just Visingsös ruiner. Initiativet till Antikvitetskollegiet kom från rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie, och övergången från latin till svenska i inskrifterna ligger helt i linje med rikskanslerns patriotiska program (Schück 1932-44; jfr Baudou 2004: 71ff).

TIDIGMODERNA MINNESMÄRKEN

Per Brahe d.y.:s minnesmärken är påfallande tidiga. Före moderniteten och nationalismen är få minnesmärken kända annat än i kyrkor och på kyrkogårdar. De tidiga minnesmärkena är som regel skulpturer i kungliga eller adliga parker samt på torg i städer. Minnesstenarna var fortfarande få, olikartade och inte etablerade som genre. Som spridda exempel kan nämnas den försvunna "Lappestenen" vid Kronborg i Danmark, som fick en inskrift 1577 på initiativ av Frederik 2 (Hvass 2007); skampålen för den tidigare danska rikshovmästaren Corfitz Ulfeldt, rest på tomten till hans gård i Köpenhamn 1664; den besynnerliga hyllningen av Karl XI med stora bokstäver vid prästgården i Östra Sallerup i Skåne från 1680-talet (Frost 1993); minnesparken vid Jægerspris i Danmark, där formspråket är klassicistiskt (Randsborg 1991); och godset Dagsnäs i Västergötland, vartill Pehr Tham (1737-1820) både lät insamla runstenar och skapa nya minnesmärken med runinskrift (Nordbladh 2002).

Med renässansen kom en rik tradition för inskrifter på profana byggnader, donatorsinskrifter, gärna med vapensköldar, bibliska citat eller uppbyggliga texter. Tycho Brahe (1546-1601) prydde således Uranienborg och Stjerneborg på Ven med sentenser (Troels-Lund 1914-15, II: 187ff; III: 130ff). Även Tychos avlägsne släkting Per Brahe d.y. lät göra åtskilliga byggnadsinskrifter i tidens stil – vid Visingsborg, över ingången till Brahekyrkan, vid Västanå, Dimbo och Bogesund. Samma år, som inskriften på Brahestenen på Visingsö tillkom en latinsk inskrift på en takbjälke i Bogesund, som i översättning lyder: "Per Brahe, greve till Visingsborg, Sveriges drots och generalguvernör i hertigdömet Finland år 1653" och "Christina Catharina Stenbock, grevinna till Visingsborg år 1653" (Klingspor & Schlegel 1881;

Söderberg 1967: 77f). Per Brahe d.y. kan kanske jämföras med den holsteinske stathållaren Henrik Rantzau (1526-98), som blev beryktad för sina många inskrifter på byggnader samt sitt resande av äresportar och obelisker för sina vänner, sin familj och sig själv (Bæksted 1968: 93).

Inskrifter var alltså inget nytt för Per Brahe d.y., men varifrån kom idén att placera dem på flyttblock och i berget? Greven hade rest vida omkring och kan ha inspirerats av stenar på andra platser. Han passerade således Kronborg flera gånger, men då var "Lappestenen" sedan länge upphuggen. Även hans utländska hantverkare kan ha tagit idéer med sig. Antagligen hämtades inspirationen i tidens intresse för antikviteter och gamla inskrifter, och då särskilt runinskrifterna. Greven var född och uppvuxen i Uppland, som vimlar av runstenar på lösa och fasta stenblock. Med sina minnesstenar skapade Per Brahe d.y. något nytt, nämligen minnesmärken, som inte hänvisade till den klassiska antiken utan till den svenska stormaktens egna ärorika förflutna. Minnesmärken som inte var utformade som obelisker eller pyramider men liknade de götiska runstenarna hemmavid.

DET HOTADE GREVSKAPET

Per Brahe d.y. utsattes för något som i vår egen tid kallas "social stress". På hans tid blev den gamla högadeln utmanad ideologiskt, politiskt och ekonomiskt av kungamakten, den lägre adeln, präster, borgare och bönder. Grevarna och friherrarnas antal mångdubblades. Antalet adliga släkter ökade dramatiskt under 1600-talet. Börd ställdes således mot dygd, genealogi mot förtjänst (Englund 1989: 153ff). Och om hörnet väntade reduktion, riksrådets upplösning, en ny tjänsteadel och karolinskt envälde.

Högadeln legitimerade sin position med hänvisning till släktens ålder och förnämhet, vilket framgår av t.ex. gravstenar och böcker. Furstar och adliga försökte att överglänsa varandra med praktfulla byggnader, slott, parker, stadspalats, gravkapell och gravmonument, vilka ännu präglar Sverige. Denna "guldålder" upphörde med reduktionen 1680, och därefter hade få råd att fortsätta (Bedoire 2001; Ljungström 2004).

Det främsta konkreta hotet var reduktionen, det vill säga att tidigare kungliga jordar som förlänats adelsfamiljer skulle dras in. Med ständigt stigande styrka krävde de icke-adliga stånden genom 1600-talet reduktion av adelns gods för att förbättra statens finanser, som belastats hårt av stormaktens militära äventyr. Kravet framfördes således vid drottning Kristinas kröningsriksdag 1650, men blev inte beslutat. Däremot blev en "fjärdepartsräfst" godkänd 1655 för att bekosta Karl X Gustavs fälttåg till Polen. Kraven på reduktion återkom på 1670-talet, när statens finanser var usla. De framfördes när Karl XI blev myndig 1672 och vid riksdagarna 1675 och 1678. Det ställdes även krav på en granskning av den tidigare förmyndarregeringens styre. Slutligen, vid riksdagen 1680, blev bestämt, att kronan

skulle dra in alla gods i de erövrade provinserna, grevskap och friherreskap samt större donationer. På initiativ av Karl XI blev riksrådet upplöst och enväldet infört (Nilsson 1964: 86ff; Magnusson 1985: 8ff).

Per Brahe d.y. hade alltså all anledning att känna "social stress". Han var en framträdande representant för den gamla högadel som dominerade riksrådet. Han besatt Sveriges största grevskap samt ett finskt friherreskap; ingen av förläningarna hade någon hög ålder, och de låg långt ifrån stamgodset i Uppland. Därtill hade han som riksdrots medverkat i den kritiserade förmyndarregeringen för Karl XI. Att Per Brahe upplevde ett hot framgår av, hur han i sin "Tänkebok" noterade de i hans ögon lägre ståndens illvilliga och orimliga krav om returnering av godsen vid riksdagarna 1644, 1650 och 1654 (Brahe 1806: 63, 77, 97). Orolig för reduktion efter Karl XI:s tillträde som regent sökte han och fick kungens bekräftelse på sina besittningar 1673 och åter 1680 (Nordmann 1904: 398, 413).

Det första minnesmärket, Brahestenen, tillkom 1653 efter flera års krav om reduktion. Och minnesmärkena ökade i antal på 1670-talet: Per Brahe d.y. var ännu riksdrots, men hade egentligen sin politiska karriär bakom sig, och kraven om reduktion aktualiserades med ständigt ökande styrka.

Vad som upprepas i inskrift efter inskrift är Per Brahe d.y.:s titlar som greve och friherre samt hans förläningar Visingsborg och Kajana, men aldrig stamgodset Rydboholm och Bogesund. Privilegierna legitimeras med hänvisning till grevskapets ålder, de tidigare grevarna, kungarna Magnus Ladulås och Gustav Vasa, biskop Bengt samt Visingsös antikviteter. Minnesmärkena är flest på Visingsö, grevskapets startpunkt och centrum. Visingsborg slott värnas här av minnesmärken i flera led. Och försvaret flankeras av minnesmärken på ömse sidor om Vättern, i småländska Skärstad och i västgötska Dimbo. Genom minnesmärkena skulle det förflutna besvärja framtiden, men allt förgäves.

Per Brahe d.y. dog några veckor före öppningen av den avgörande riksdagen 1680 då alla grevskap och friherreskap drogs in till kronan. Reduktionens bakgrund och konsekvenser må vara omstridda, men hotet blev en realitet för hans arvtagare Nils Brahe, som tvingades i konkurs. Visingsborg och Kajana drogs in, och släkten förlorade sitt politiska inflytande. Inventarier splittrades på auktion, och slottet förföll innan det till sist brann.

I GULDÅLDERNS SKUGGA

Högadelns uppgång och fall; stormaktstidens överdådiga byggande; inflation i titlar och förläningar följda av reduktion! Det är frestande att aktivera arkeologins arsenal av teorier om systemkollaps. Och i linje med några teorier kan byggandet som en lyxkonsumtion tolkas som en del av bakgrunden till kollapsen (jfr Tainter 1988; Wienberg 2000). Men minnesmärkena var knappast "den lilla tuvan som välter lasset".

Minnesmärkena var obetydliga i den stora helheten av Per Brahe d.y.:s uppvisande av sin rang och sitt ämbete. Grevens undersåtar, latinkunniga elever i skolan, adelsmän på jakt i grevskapet och någon enda gång kungen såg kanske inskrifterna, men dröjde knappast vid dem. Minnesmärkena var enbart detaljer i en iscensättning av landskapet. De omnämns inte i grevens "Tänkebok", inte i Familjekrönikan och enbart en gång indirekt i en räkenskap. Än idag är minnesmärkena obetydliga: mer eller mindre otillgängliga och oläsliga, felciterade och bortglömda. De ligger i skuggan av Brahekyrkans prakt och de fantasieggande ruinerna vid Näs, Visingsborg och Brahehus. Utan greven, grevskapet och stormaktens jakt, prakt, prål och politiska retorik förblir de meningslösa lämningar.

Även om Per Brahe d.y.:s minnesmärken var obetydliga, så representerade de en innovation. Att iscensätta landskapet var inget nytt (jfr. Hansson 2006). Men den i övrigt konservativa greven var före sin tid, när han satte inskrifter på naturliga flyttblock eller i berget. Han föregrep här de senare nationella minnesmärkena.

Näs och Borga på Visingsö hotades av kusterosion. Här kan hotet mot fornminnet eller det levande minnet kanske användas som förklaring. Och minnesmärkena vid Näs, S:t Laurentii kapell, Borga, Hospitalet, Dimbo och Rydboholm kan uppfattas som en tidig skyltning, om man är intresserad av skyltning av fornminnen. Men grevens tanke var inte att förmedla det förflutna till allmänheten. Han använde det förflutna i ett personligt och politiskt projekt. Per Brahe d.y.'s påfallande många och tidiga minnesmärken kan enbart begripas i sin mångfald när hans individuella karriär placeras in i stormaktstidens mer generella utveckling.

Per Brahe d.y.:s minnesmärken på Visingsö, i Skärstad, i Dimbo, vid Rydboholm och Bogesund samt deras förklaring kan illustrera att arkeologin med sin erfarenhet av monument kan bidra till studiet av den nyare tidens minnesmärken. För det är ingen principiell skillnad mellan minnesmärken och monument. Det handlar om platser, där minnet materialiseras och fixeras och görs just märkbart eller monumentalt. Här, som så många gånger, förgäves.

> *De många braheska minnesstenarna och inskrifterna, de rykande borgmurarna och de i tusental utplanterade träden vittnade fåfängt om en drömd lång framtid, som aldrig kom.*
>
> (Heidenstam 1910, II: 172f)

Tack

Tack till Kristina Jansson och personalen vid Jönköpings Läns museum, till Lars-Axel Jangbrand (Dimbo Byalag), Lewi Johansson (Huskvarna), Påvel Nicklasson (Lund) och Per Wahlström (Tidaholms Museum) för hjälp rörande Visingsö, Skärstad och Dimbo. Tack till forskarseminariet i historisk arkeologi, Lunds Universitet, för synpunkter

och uppslag. Även ett tack till Inge Adriansen (Sønderborg Slot), Peter Aronsson (Linköpings Universitet), Cornelius Holtorf (Högskolan i Kalmar) och Bodil Petersson (Lunds Universitet) för kommentarer till manus.

En lite längre version av artikeln är publicerad i Fornvännen 2008: 4. S. 260-278.

REFERENSER

Ahnfelt, O. (utg.) 1896-97. *Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Svarts krönika* I-II. Lund.

Ahrland, Å. & Magnusson, G. 1999. Forntid i parker. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 37, 1999. S. 7-32.

Allvin, J. 1993. *Beskrifning öfver Wista Härad uti Jönköpings län*. Lundström, S. (red.). Stiftelsen Grännamuseernas Skriftserie 4. Gränna. (1. utg. Jönköping 1859)

Aronsson, P. 2004. *Historiebruk – att använda det förflutna*. Lund.

Aronsson, P. & Johansson, L. (red.) 2003. *Ett landskap minns sitt förflutna. Monument och minnesmärken i Värend och Sunnerbo*. Kronobergsboken 2003. Växjö.

Baudou, E. 2004. *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*. Stockholm.

Bedoire, F. 2001. *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige*. Stockholm.

Berg, W. 1885. *Visingsö jemte anteckningar om Visingsborg grefskap*. Göteborg.

Berggren, L. 1991. *Giordano Bruno på Campo de' Fiori. Ett monumentprojekt i Rom 1876-1889*. Lund.

Bradley, R. 1993. *Altering the Earth. The Origins of Monuments in Britain and Continental Europe*. The Rhind Lectures 1991-92. Society of Antiquaries of Scotland, Monograph Series 8. Edinburgh.

Brahe, P. 1806. *Svea Rikes Drotset Grefve Per Brahes Tänkebok efter dess i Skoklosters Bibliotek förvarade originala handskrift*. Krutmejer, D. (utg.). Stockholm.

Burström, M. Winberg, B. & Zachrisson, T. 1996. *Fornlämningar och folkminnen*. Stockholm.

Bæksted, A. 1968. *Danske indskrifter. En indledning til studiet af dansk epigrafik*. Dansk historisk fællesforenings håndbøger. København.

Chippindale, C. 1994. *Stonehenge Complete*. London. (1. ed. 1983).

Englund, P. 1989. *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm.

Eriksen, P. 1990. *Samsøs store stengrave*. Ebeltoft.

Frost, K. 1993. Prästgårdshagen i Östra Sallerup. En märklig renässansträdgård? *Lustgården* 1993, årg. 73. S. 79-89.

Frykman, J. & Ehn, B. (red.) 2007. *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Stockholm.

Gansum, T. 2004. *Hauger som konstruksjoner - arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. Gotarc Serie B. Gothenburg Archaeological Thesis 33. Göteborg.

Gazin-Schwartz, A. & Holtorf, C. J. (red.) 1999. *Archaeology and Folklore*. Theoretical Archaeological Group (TAG). London/New York.

Gillis, J. R. (red.) 1994. *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton.

Goldhahn, J. 1999. *Sagaholm - hällristningar och gravritual.* Studia Archaeologica Universitatis Umensis 11. Jönköping Läns Museums Arkeologiska Rapportserie 41. Jönköping.

Gren, L. 1994. Petrified Tears. Archaeology and Communication Through Monuments. *Current Swedish Archaeology* 2. S. 87-110.

Hall, P. 2000. *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler.* Stockholm.

Hansson, M. 2006. *Aristocratic Landscape. The Spatial Ideology of the Medieval Aristocracy.* Lund Studies in Historical Archaeology 2. Stockholm.

Hedeager, L. 1990. *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat.* Århus.

von Heidenstam, V., 1908-10. *Svenskarna och deras hövdingar.* I-II. Läseböcker för Sveriges barndomsskolor III. Stockholm.

Holtorf, C. J. 1997. Towards a chronology of megaliths: understanding monumental time and cultural memory. *Journal of European Archaeology* 4. S. 119-152.

Hvass, L. 2007. Kongelig kæmpesten. *Skalk* 2007: 1. S. 18-27.

Jesperson, B. 1974. Beskrivning över Dimbo pastorat. *Dimbobygden* 1974. S. 55-84.

Klingspor, C. A. & Schlegel, B. 1881. *Uplands herregårdar.* Stockholm.

Kraft, S. 1980. 1523-1720. I: Grennfelt, T. *et al. Gränna - Visingsö historia.* Stockholm. S. 61-212.

Larsson Haglund, I. 2004. *Per Brahe den yngres Visingsborg. Slott, kök och trädgårdar i grevens tid.* Visingsö.

Larsson, L.-O. 2002. *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?* Stockholm.

Legnér, M. 2003. När forntiden blev ett vapen i maktens tjänst. *Tvärsnitt* 2003: 2. S. 46-57.

Linnæus, C. 1745. *Öländska och Gotländska Resa på riksens höglovliga ständers befallning förrättad år 1741.* von Sydow, C.-O. (red.). Stockholm 1975.

Ljungström, L. 2004. *Magnus Gabriel De la Gardies Venngarn. Herresätet som byggnadsverk och spegelbild.* KVHAA Handlingar, Antikvariska serien 44. Stockholm.

Losman, A. 1994. *I grevarnas tid – en Brahe-historia genom 400 år.* Skoklosterstudier 27. Bålsta.

Magalotti, L. 1912. *Sverige under år 1674.* Stenbock, C. M. (utg.). Stockholm. (2 utg. Stockholm 1986)

Magnusson, L. 1985. *Reduktionen under 1600-talet. Debatt och forskning.* SEH, Svensk ekonomisk historia. Malmö.

Nilsson, S. A. 1964. *På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal.* Stockholm.

Nisser, W. 1929. Per Brahe d. y:s "hofkonterfeijare". *Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening* IX. S. 25-90.

Nisser, W. 1931a. *Konst och hantverk i Visingsborgs grevskap på Per Brahe d. y:s tid* I-II. Stockholm.

Nisser, W. 1931b. Per Brahe d. y:s Bogesund. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* XLIII: 1. S. 26-42.

Nisser, W. 1939. Brahebyggena på Visingsö. *Fornvännen* 1939, årg. 34. S. 362-369.

Nora, P. 1984. Entre Mémoire et Histoire: La problématique des lieux. I: Nora, P. (red.). *Les Lieux de mémoire*. 1. *La République*. Bibliothèque illustrée des histoires. Paris. S. xvii-xlii.

Nora, P. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations* 26, Spring 1989. S. 7-24.

Nordbladh, J. 2002. How to organize oneself within history: Pehr Tham and his relation to antiquity at the end of the 18th century. *Antiquity* vol. 76, no. 291, March 2002. Pp. 141-150.

Nordin, J. 1992. Per Brahe d. y:s Tänkebok. *Personhistorisk tidskrift* 1992, årg. 88, hf. 3-4. S. 75-95.

Nordmann, P. 1904. *Per Brahe. Illustrerad lefnadsteckning*. Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet i Finland LX. Helsingfors.

Olin, M. 2000. *Det karolinska porträttet - ideologi, ikonografi, identitet*. Stockholm.

Randsborg, K. 1993. Antiquity and Archaeology in "Bourgeois" Scandinavia 1750-1800. *Acta Archaeologica* 43, 1992. S. 209-233.

Rannsakningar efter antikviteter III hf. I. Ståhle, C. I. & Stahre, N.-G. (utg.). Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1992.

Rodell, M. 2001. *Att gjuta en nation. Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt*. Stockholm.

Schück, H. 1932-44. *Kgl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Dess Förhistoria och Historia*. I-VIII.. Stockholm.

Sjöborg, N. H. 1830. *Samlingar för Nordens fornälskare* III. Stockholm.

Solli, B. 1995. Fra hedendom til kristendom. Religionsskiftet i Norge i arkeologisk belysning. *Viking* 58. S. 23-48.

Swedlund, R. 1936. *Grev- och friherreskapen i Sverige och Finland. Donationerna och reduktionerna före 1680*. Uppsala.

Söderberg, B. G. 1967. Bogesund. I: Kjellberg, S. T. (red.). *Slott och herresäten i Sverige. 1. Uppland*. Malmö. S. 77-81.

Tainter, J. A. 1988. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge.

Troels-Lund, T. F. 1914-15. *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede* I-XIV. 4 utg. København/ Kristiania.

Widenberg, J. 2006. *Fäderneslandets antikviteter. Etnoterritoriella historiebruk och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600-1720*. Studia Historica Upsaliensia 225. Uppsala.

Wienberg, J. 2000. Gotlands guldålder - kyrkor, konjunkturer och korståg. *Gotländskt Arkiv* 2000, Årg. 72. S. 69-84.

Wienberg, J. 2007. Kanon og glemsel. Arkæologiens mindesmærker. *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2007. S. 237-282.

Wittrock, G. 1925. Per Brahe d. y. . I: Boëthius, B. (red.). *Svenskt biografiskt lexikon 5* Stockholm. S. 686-704.
Örnewinge, J. G. 1647. *Genealogia Brahæa*. Holmiæ.

HEMSIDOR

Monument, Ideologi og Landskab. Nationale mindesmærker og mødesteder 1830-2000: www.monument.dk
Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering: www.kms.raa.se/cocoon/fmis-public/index.info

FROM WILDERNESS TO SETTLED COUNTRY
MEDIEVAL COLONISATION, PRODUCTION AND ADMINISTRATION IN NORTHERN SKÅNE

This paper describes some results from the project The Medieval Period in Northern Skåne (NSM). It started in 1986 and is still running. The forest in northern Skåne were first colonised in the 13th century. The production was iron and tar. The forest area was divided into one sector for tar production east of the river Helge å and an iron production sector in the west. In Halland there are traces of salt production and in Blekinge we find an intensive potash production in the 17th century that probably goes back to the medieval era. In the 13th century two castles were built in the area. The archbishop built the octagonal shell keep Skeingeborg by Helge å and the king built a castle in Örkelljunga by the road to Skåne from Sweden. Along the border a row of "tax barns" were built to collect the products from the region. This system of administration was changed in the 14th century when the old castles where replaced by at least three new castles, Sjöboholm in Hishult parish in the center of the iron production area, Vittsjöborg in Vittsjö parish also in the iron production area and finally Losborg in Loshult parish in the tar production area. In Vittsjö and Loshult the castles had a very poor material standard without glass and pottery. Just on the outskirts of the forest region is the castle Hovdala in Brönnestad parish by Finja lake, built in the same period. Here we find all the wealth that we can find in the towns at the same period. Imported pottery and advanced architecture makes one wonder where the wealth comes from. One of the theses is that it was a transit of the forest products that created the wealth.

FRÅN OBYGD TILL BYGD

MEDELTIDA KOLONISATION, PRODUKTION OCH ADMINISTRATION I NORRA SKÅNE[1]

ANDERS ÖDMAN

Saa forbyder jeg, at I Hallandsfarer lade Svin eller Kvæg gresse i al den Skov, jeg ejer og som ligger her nest ved Eder." Med dessa dramatiska ord ska Knud den helige ha värnat sin skog mot de halländska bönderna under sin "Eriksgata" 1080. Detta i den danske historikern Johannes Steenstrups dramatisering. Fortsättningsvis skriver han att kungen vid nästa anhalt – det skånska landstinget i Lund – åter ska ha framhållit sitt ägande av öde mark (Steenstrup 1915: 478). Knuds ödemark var skogarna vid den medeltida riksgränsen i Skåne, Blekinge och Halland. Enligt germansk lag var all ödemark kungens och ännu minner namnen Örkened och Örkelljunga om detta kungens Örken. Ödemarksområdets ursprungliga utsträckning kan för Skånes del sammanfalla med det som Åke Campbell kallar övre skogsbygden (Campbell 1928: 279). Anne Carlie har gjort en regionindelning av Göingehäraderna som bygger på förekomsten, eller avsaknaden av bland annat järnåldersgravar (Carlie 1994: 27). Carlies zon 1 och 2 motsvarar Campbells övre skogsbygd, med en något mindre utbredning söderut. Från Finjasjöområdet och norrut sträckte sig kungens skogar på 1000-talet.

I de pollendiagram som gjorts i området ser man att en bosättning fanns fram till och med den äldre järnåldern. Detta bekräftas också i de arkeologiska fynden. Vid denna tid avfolkades området. Ett mycket litet inslag av mänsklig närvaro kan dock ses i pollendiagrammen (Carlsson & Robertsson 2001: 126; Lagerås 2002; 2007). Odlingen upphörde men i vissa fall kan man se att de tidigare röjningsröseområdena användes för bete (Lagerås 2002: 398ff; 2007: 19ff). Kanske av bosättningar längre söderut som utnyttjade skogsbygden för sommarbete.

Omkring 1200 kan man se att odling och annan verksamhet ökar i den övre skogsbygden. Av någon anledning har kungamakten vid denna tid öppnat skogen för kolonisatörer. En massiv våg av kungliga donationer till kyrkliga institutioner skedde från 1000-talet och fram till 1200-talets mitt. Det skapades i Göinge härad nio kända kyrkogods vilka omkring år 1500 omfattade 220 gårdar. Kyrkogodsen låg som regel på de bästa och stenfriaste jordarna. Men även de kargaste periferiområdena kom fram till 1350 att koloniseras för att åter vid denna tid dekoloniseras av pest och agrarkris. Det tydligaste exemplet på detta förlopp finner man i Osby socken. Vid Osbysjön ligger Tommarps klosters donationsgårdar. Däromkring ligger

Fig. 1. De flesta av de i artikeln nämnda orternas placering. Rritning Anders Ödman.

skatteböndernas jord och mot sockengränsen finner vi frälsejord som köpts upp efter 1350 då de perifera delarna av socknen avfolkades (Ödman 2001: 90). Förhållandet finner man också i Småland där högadeln expanderade i marginalområden medan lågfrälset nästan försvann (Larsson 1964: 172f).

Man får tänka sig att kolonisatörerna kom från de bördigare och tätbefolkade delarna av Skåne. En möjlighet är att det kunde röra sig om den upp till 30% stora befolkningsgruppen av trälar som vid denna tid släpps fria beroende på religionens påbud i kombination med övergången från storgårdar till huvudgårdar med landbosystem (Myrdal 1999: 437). I skogsbygdernas ortnamnsskick har en del forskare tyckt sig kunna se de frisläppta trälarnas boningar men materialet är sprött och svårt att tolka (Ödeen 1927-30).

Ett sätt att se storleken på den första kolonisationen är genom de medeltida skatterna. En skatt som lagts på en beskattningsenhet/gård kom sällan att

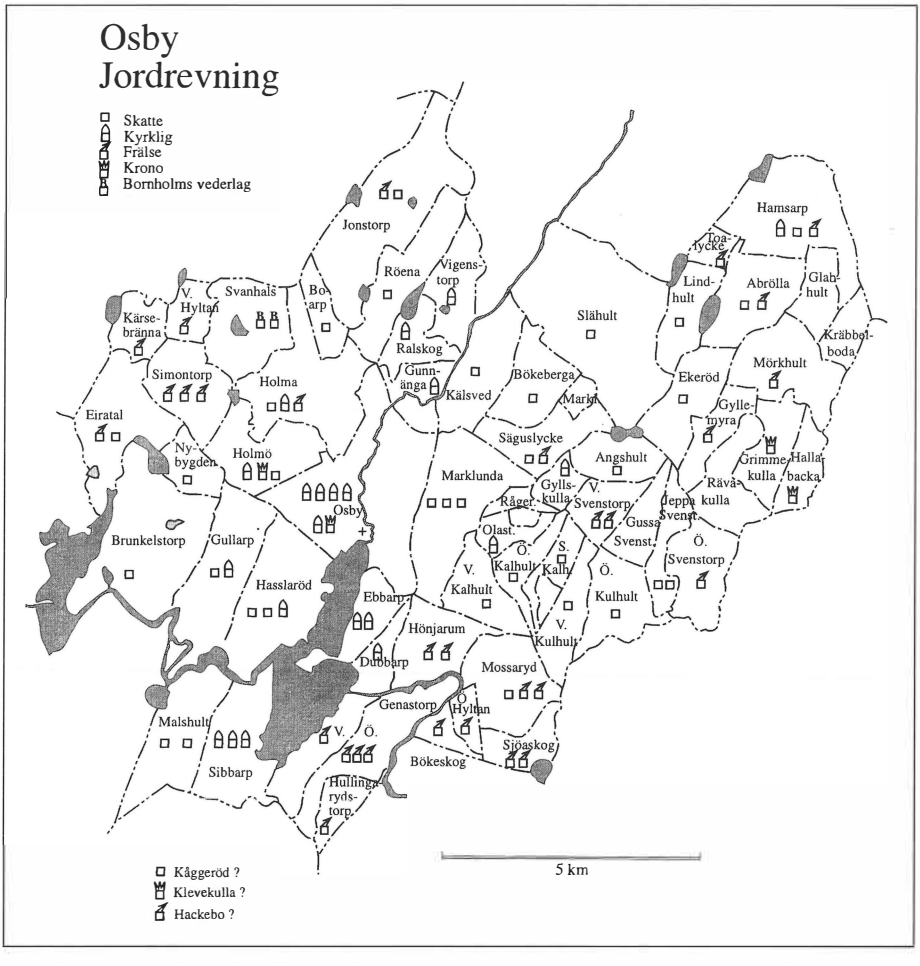

Fig. 2. I jordrevningsprotokollet från 1671 för Osby socken syns en ägobild som troligen, i något upplöst form, visar på det medeltida ägoförhållandet.På de bördiga jordarna vid Osbysjön och upp längs Driveån ligger de gårdar som donerades till kyrkan redan under tidig medeltid. På den måttligt bördiga jorden ligger de medeltidena nybyggarnas gårdar – skattegårdarna. På den sämsta jorden i sockenperiferin finner man gårdar som troligen urprungligen var skattegårdar men som efter 1300-talets kris köptes upp av frälset. Ritning Anders Ödman.

tas bort, men möjligen ändras till en annan persedel. Den ena skatten läggs på den andra så att, när man i jordeboksmaterial kommer åt skatterna, har det samlats en hel packe av olika skatter, som representerar olika tiders kungliga behov. I länsräkenskaperna för Helsingborgs län från 1500- talets slut finner vi de nordskånska häradernas skattebetalare (Svensson 2000). Alla erlade en rad skatter som stodskatt, herrepeng samt en orubricerad penningskatt. Alla erlade också in natura råg, korn, fläsk, honung, får, lamm, galt och ko med

vissa variationer. Men bara ett fåtal erlade en skatt i järn. Dessa kan man tänka sig vara de första kolonisatörerna. I Vittsjö socken fanns åtta järnskattande bönder. I Verums socken finns ungefär samma antal men här har man under 1500-talet räknat om järnet i smör (Ödman 2005: 41f). Dessa två socknar ger en tydlig bild av att endast en liten del av 1500-talets gårdar var, eller hade varit, lagda i järnskatt. Dessa var troligen arvtagarna till de första kolonisatörerna, cirka 10 bönder per socken. Järn var en bristvara på hela kontinenten och skatten var viktig, men produktionen var troligen så lönsam att senare tillkomna gårdar inte behövde skattläggas i järn. Man producerade det ändå.

PRODUKTIONEN

På kontinenten höll de befolkningsnära skogarna på att ta slut under 1100-talet (Epperlein 1993). Skogen var en resurs för många och användbar till mycket. Intensivt utnyttjande hade skapat den europeiska skogsbristen. Man införde restriktioner och förbud mot att fritt använda skogens resurser. Danmark hade en unik resurs i kungens gränsskogar, som man på ett medvetet ekonomiskt sätt började utnyttja under 1100-talet.

För att göra järn behövs malm och detta fanns rikligt i Nordskåne. Malmerna är så kallade limonitmalmer och utgörs av myrmalm, sjömalm och rödjord. Dessutom behövs kol för att få upp temperaturen i ugnen och för att reducera ut järnet ur malmen. Och därtill behövs energi för att driva blästern. Energin utgjordes från början av muskelkraft och senare av vattenkraft.

Järnproduktionen under äldre järnåldern finner man i Skåne i eller i anslutning till nuvarande slättbygd. I förhistorisk tid fanns det skog på de tunga, och på den tiden, för lantbruk, obrukbara, lerjordarna. Detta innebar att man kunde utnyttja de malmer som fanns i Skånes södra delar (Björk i tryck). Produktionen var under yngre järnåldern i stort sett obefintlig. Först i slutet av 1100-talet tar den åter fart. Vid denna tid var skogen till stor del borta från södra Skåne och nu lokaliserades järnproduktionen till skogsbygden. Den hittills äldsta medeltida produktionsplatsen ligger i byn Björkefalla i Vittsjö socken (Ödman 2001: 74). På en höjdrygg i en mossmark ligger tre slaggvarp på rad. Två dateringar gjordes på kol inneslutet i slaggen och gav (1130-1220) respektive (1210-1310) AD. Slaggen var runnen med blank yta och kompakt snitt vilket kan visa att ugnen har haft slaggavtappning. Ugnarna har dock inte undersökts. Denna typ av slagg har hittats också i Skeingeborgs murar (Ödman 2005: 50). Detta är en borg i Verums socken som uppfördes under 1100-talets senaste decennier. Mer därom senare.

Dessa äldsta ugnar bör ha varit schaktugnar som stått på markytan. I ett något senare skede har man gjort gropugnar såsom i Lehult i Vittsjösocken (Raä nr 89)[2]. Här påträffades tre gropugnar helt uppbyggda utan lera i en sluttning ner mot en mossmark vilket visar att myrmalm har utnyttjats. Man hade använt flata stenar och silt för att bygga ugnar med en

mynningsdiameter av 0,8-1 m och ett djup av 0,5-0,6 m. Det verkar som om man efterhand har återanvänt stenarna i nybyggda ugnar. Dessa ugnar daterades till (1250-1390) AD.

Schaktugnen kom senare att helt dominera på de små produktionsplatserna. Ett välbevarat exempel finns i Ubbalt i Vittsjö socken (Raä nr 46)[2]. I detta fall ligger produktionsplatsen just intill Vittsjöns strand och här har sjömalm använts. Ugnen är daterad till (1410-1520) AD vilket är en period då många av områdets produktionsplatser har tillkommit. Ugnarna från denna period är byggda av lera och sten och ligger ofta i strandnära lägen där sjömalm har använts. I Ubbalt stod ugnen bevarad till 0,4 m höjd, med en rektangulär botten (0,6-0,4 m). Blästerhålet fanns bevarat 0,2 m över ugnsbottnen och bälgens placering syntes tydligt. Framför ugnen låg fällstenen omgiven av sprutslagg som uppkommit när man bearbetade smältan. I ugnen fanns all slagg från den sista blåsningen bevarad (30 kg) och norr om ugnen i strandkanten låg slaggvarpet. Ett stolpburet hus har varit kolmagasin och ett stort område har smutsats ner med kol runt ugnsplatsen (Ödman 2001: 6). Hur stor mängd järn 30 kilo slagg representerar är osäkert.

Vattendrivna blästor började användas under 1400-talet. En märklig vattendriven anläggning ligger vid forsen Klintastreten i Helge å i Brunkelstorps by, Osby socken (Raä nr 227)[2]. På denna plats har man använt rödjord. Troligen har kol inte använts utan i stället ved som har kolats direkt i ugnen. Verksamheten har hållit på från 1400-talet och fram mot 1700-talet. Slaggmängden är omkring 300 m^3 vilket är mycket från ett blästbruk. Volymen järn som producerats är beroende på vilken uppskattning man gör av relationen slaggvolym/färdigt handelsjärn och denna kan mellan olika forskare variera mellan 20 ton och upptill 10 gånger så mycket (Magnusson 1986: 272 f; Englund 2002: 288 ff). I samma by har det vid en annan fors påträffats ännu en stor slaggmängd från en annan ugn med samma datering. Stora volymer järn har tillverkats men inget syns i arkivaliska källor. Den enda gång som man kan ana Brunkelstorps blästbruk är när Decimantesjordeboken upprättades 1651 och då en lantmäterikarta gjordes 1696. Det uttrycks vid dessa tillfällen förundran över att 10 bönder bodde i ett kollektiv – "*icke är skilda till duk och disk*". Vad tjänstemännen såg var ett arbetskooperativ som bokföringen betraktades som skattebönder (Dahl 1942: 6. Akt Osby 12 Metria Kristianstad).

Järnproduktionsområdet har, enligt karterade slagg- och ugnsfynd, sin största koncentration i Hishultstrakten. Endast ett fåtal slaggförekomster finns öster om Helge å och dessa är till största delen från manufaktursmide. Öster om ån finns däremot en stor koncentration av tjärproduktionsplatser. Produktionen har skett i så kallade tjärrännor och har kunnat beläggas ner till början av 1300-tal såväl arkivaliskt som arkeologiskt (Ödman 2001: 88f).

Man anar i denna regionala diversifiering en medveten sektorisering av skogsområdet. Ser man vidare ut över landskapsgränsen har vi mitt i Blekinge en koncentration av pottaskeproduktion och i Halland enstaka nerslag

Fig. 3. Den dominerande typen av reduktionsugn i norra Skåne var under medeltiden schaktugnen. På bilden syns en rekonstruerad ugn som byggdes vid Hovdala 2005. Ugnen beskickades med träkol, sjömalm och kalk enligt ett beskickningsschema man använt i Lejre Forsøgcenter på Själland. Försöket var en publikmässig succé men ett produktionsmässigt fiasko. Foto: Anders Ödman.

av saltskatt (Åhman 1983; Vellev 1995). Saltskatten finns belagd och medeltida nerslag kring saltsjudning i Halland finns medan Blekinges pottaska ger avtryck i arkivmaterial först i eftermedeltida källor. Att det inte finns arkivmaterial som nämner en medeltida produktion kan inte tas som intäkt för att den inte skulle kunna ha en begynnelse under medeltiden. Vare sig en skånska tjäran eller järnet har lämnat avtryck i medeltida arkivalier, trots att det bevisligen skedde en statligt reglerad och sektoriserad produktion.

Man har hushållat med skogen i kungens ödemark och bara bedrivit en skogsberoende verksamhet per sektor.

ÖVERHETENS NÄRVARO UNDER 1200-TALET

De första spåren av en fiskal närvaro i norra Skåne är från omkring 1200 då ett antal arkeologiskt undersökta och daterade anläggningar byggdes. Den största av dem är Skeingeborg, som låg i ärkebiskopens Björkebergagods vilket omfattade Verum samt en del av Osby och Vittsjö socknar (Ödman

2005a). Borgen är en oktogonal ringmursborg med cirka 5 m höga och upp till 1,5 m breda murar av tuktad gråsten. Mynt och andra fynd visar att borgen har byggts under 1100-talets sista årtionden. Ett fåtal oktogonala byggnader uppfördes i Norden omkring 1200. Inga tidigare och inga förrän mycket senare. Först under renässansen byggdes de åter som trapptorn och slottstorn. Formen kan antas alludera till tempelriddarnas användning av oktogonen som symbol för Templum Domini (Klippmoskén) på Tempelberget i Jerusalem. Det danska ledarskiktet hade god kontakt med Palestina under korsfarartid och följde de internationella trenderna. Att bygga oktogoner var på modet vid denna tid.

Skeingeborgs funktion har tidigare ansetts vara gränsfäste eller centrum i järnproduktionsområdet. Troligen är ingen av dessa tolkningar riktig. I anslutning till borgen finns en 200 m lång och 2 m bred vägbank som leder över ett mycket sankt område fram till en bro över Helge å. Vid tiden för borgetableringen var Växjö stift troligen i dansk hand och de fyra första Växjöbiskoparna var alla danskar (Arcadius 1921 bd 8: 1ff). En ständig strid stod mellan Linköpings biskop och Växjöstiftet beroende på att Växjöstiftet var med våld taget från Linköping (Smidt 1929: 275ff; Larsson 1975: 49ff; Ödman 1996: 147ff).

Leden mellan Lund och Växjö gick förbi Skeingeborg och borgen låg en dagsresa till häst från de båda orterna. Borgen har troligen fungerat som ett befäst härbärge. Detta alluderar också till tempelriddaridealen. Deras viktigaste uppgift var att ge vägfarande och pilgrimer skydd och övernattningsmöjligheter. Deras första borgar i Palestina låg ute i ödemarken längs vägarna mellan hamnarna och pilgrimsmålen.

Skeingeborg är 40 m i diameter och ligger på en ö i Skeingesjön invid en passerande farled i form av en "oldtidsvej". Vid samma tid byggdes någon mil öster om Falkenberg Sjönevadsborg, cirka 40 m i diameter på en ö i Sjönevadssjön och invid Redvägen som ledde längs Ätradalen till västgötaslätten (Ödman 2007: 169). Båda borgarna är troligen byggda av två fosterbröder, ärkebiskop Absalon och kung Valdemar, och båda borgarna, en oktogonal och en cirkulär, ligger vid viktiga farleder. Funktionen som administrativ centralplats, får i synnerhet vad det gäller biskopsborgen Skeingeborg, anses tvivelaktig. I det i övrigt ursprungliga kungliga området ligger en enklav biskopsjord som logiskt sett inte borde ha större maktsfär än det egna godset.

Syftet med de medeltida borgarna var att man skulle kunna hysa ett kavalleri. En angripare kunde inte negligera och passera borgen. I så fall fick man kavalleriet i ryggen. Men med borgar på öar faller hela denna portaltes till förklaringen om borgarnas uppkomst. Uppenbart är att det skydd, som vatten utgjorde, var viktigare vid dessa "vägborgar" än möjligheten att hålla ett kavalleri.

Vid samma tid som Skeingeborg byggdes av ärkebiskopen byggdes en rad stora timmerbyggnader längs den nordskånska gränsen. Den första som

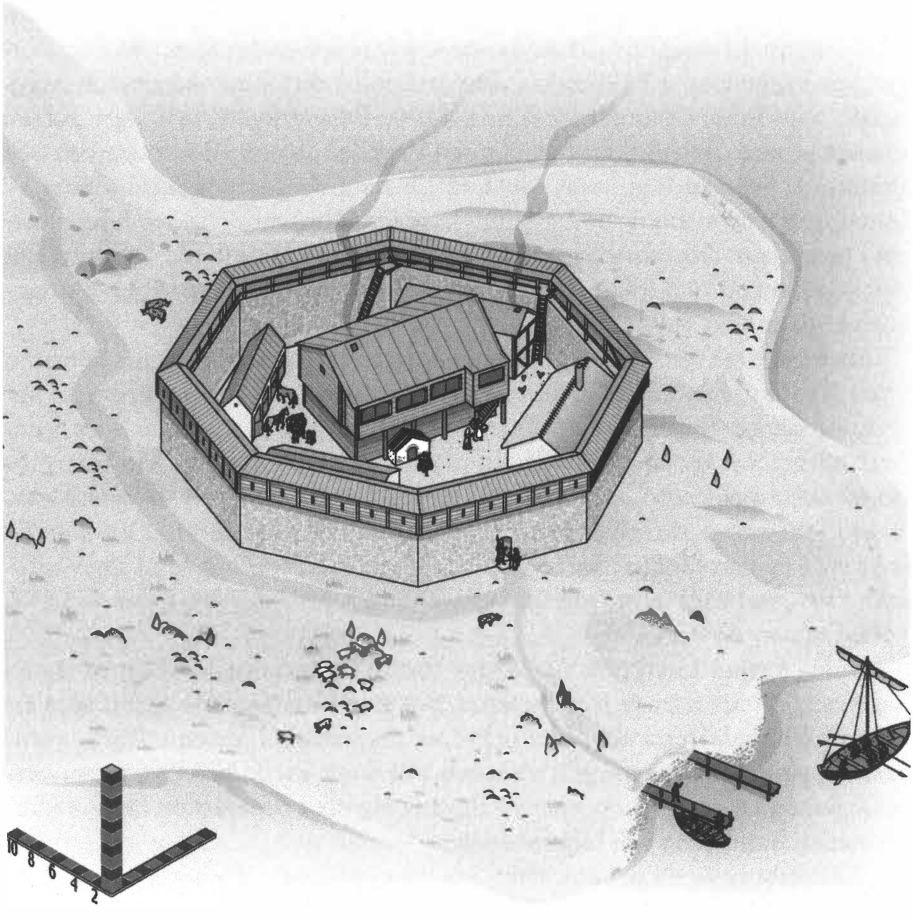

Fig. 4. Skeingeborg är unik i Skandinavien med sin mycket regelbundna oktogonala ringmur. Muren har varit 5 meter hög, 1,5 meter bred och 40 meter i diameter. Rekonstruktionsteckning Petter Lönegård.

undersöktes ligger längst ute på en brant ås i Loshult, ett hundratal meter från 1300-talsborgen Losborg. Anläggningen består av en 20 x 20 m stor "syllvall" av sten och grus och har brunnit kraftigt. En datering av timmer under vallens inrasade massor gav (600-1040) AD. Nästa undersökning gjordes på Hörneborg i Kyrkhult socken, Blekinge. Hörneborg låg längst ute på en udde i Hörnesjön och var uppbyggd som en kvadratiskt kallmurad stensyll (20 x 20 m) med en sluttande grusslänt in mot "borggården" som absolut inte varit någon borggård eftersom stora stenar gjorde den obrukbar som sådan. Tydligt var att det stått en träkonstruktion på syllen. Träkonstruktionen hade brunnit kraftigt så att grus och sten var rödbränt. En ^{14}C-datering av timmer som överlagrats av vallens inrasade material gav en datering till (1130-1250) AD och kol på "borggården" gav (1290-1420) AD.

Ytterligare en rektangulär anläggning (12 x 24 m) har påträffats i Tåssjö på en halvö i Kyrksjön på en äga som heter Gammelholm (jfr borgen Rössjöholm i samma socken). De karaktäristiska lägena ute på landtungor som på tyska benämns *snabellage* förenar dessa anläggningar och gör att två till kanske kan ha haft samma funktion. Gåsenabben ligger i östra Blekinge i Sillhövda socken, Elmtamåla by. Anläggningen ligger på en liten ö i sjön Elten och är förbunden med land genom en 30 m lång vall. I Vittsjö socken ligger Vittsjöborg längst ute på ett näs mellan Pickelsjön och Mellomsjön. Vid den arkeologiska undersökningen av borgen påträffades en nivå som var äldre än borgens brukstid (ca 1320-1360). Nivån var utan daterbart material men ute i det omgivande vattnet påträffades ek- och furuvirke som dendrokronologiskt daterades till 1214, 1225±5 och 1227±5.

Med tanke på det ^{14}C- daterade virkets egenålder i Loshult, lägeslikheten mellan Loshult och Vittsjö (*snabellage)* och intill eller på samma plats som 1300-talsborgarna byggdes, kan man tänka sig att den dendrokronologiska dateringen gäller för etableringen av dessa anläggningar. ^{14}C-dateringar och placeringen ute på näs gör att dendrodateringen kanske omfattar alla de nämnda anläggningarna. Vem som byggde dem är okänt men mycket tyder på att det var ett kungligt initiativ.

Anläggningarna verkar ha skapat danska maktpoler som pressat riksgränsen norrut. Detta är tydligt i Loshult där gränsen gör en rejäl sväng norrut, mindre synligt vid Hörneborg där endast en liten avvikelse åt norr kan ses. Vid Gåsenabben syns detta däremot åter tydligt. Anläggningen i Tåssjö kan däremot inte ha någon territoriell betydelse. En gissning är att anläggningarna primärt varit "skattelador" som administrerats av en närboende kronobonde. Det tidigare resonemanget kring den omfattande järn- och tjärtillverkningen i området innebär att verksamheterna måste ha organiserats med knutpunkter där produkterna samlats in för vidare transferering.

Det stora kungliga maktcentrat i skogsbygden kan Örkelljunga tänkas ha varit tillsammans med Lagaholm i Halland och Sölvesborg i Blekinge, trots att de två senare egentligen inte ligger i skogen utan i dess rand. Örkelljungaborgen har haft stora likheter med Sövde/Sigosta och Söborg på norra Själland vilket min kollega Mats Mogren uppmärksammat mig på (Andersson *et al*. 2004: 46.). Den är belägen på en halvö mellan vattendrag och sankmark med smal landbrygga mot land. Vid landbryggan ligger i alla tre exemplen samhället och kyrkan och längst ut på halvön finns en kärnborg. Skulle Örkelljungaborgen tillhöra denna borgtyp kan man av dateringarna av de övriga två anta att den åtminstone är anlagd under 1100-talets andra hälft.

ETT SYSTEM FÖRSVINNER OCH ETT NYTT KOMMER

Örkelljungaborgen brändes i striderna mellan Erik Menved och hans broder hertig Kristoffer av Halland år 1316 och då hade såväl Skeingeborg som de

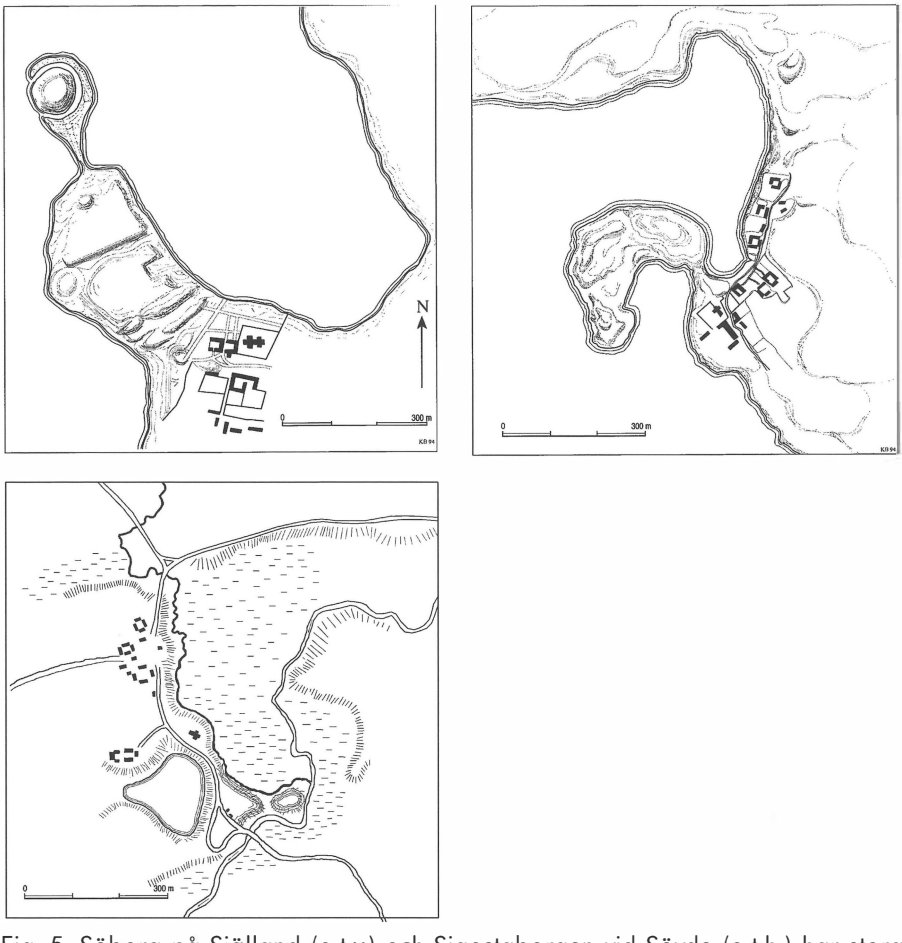

Fig. 5. Söborg på Själland (o.t.v.) och Sigostaborgen vid Sövde (o.t.h.) har stora likheter. Båda har en högre kärnborg belägen utanför ett större vattenomflutet bosättningsområde vilket avgränsas mot land med mur eller vall. Utanför porten ligger kyrkan och den civila bosättningen. Örkelljungaborgen ligger inte i en sjö men i en vidsträckt sankmark i öster och söder och Kyrksjön i väster. Kärnborgen, som länge varit känd under namnet Lyckstaborg, ligger vid det triangulära bosättningsområdets östra hörn. Kyrkan och byn ligger norr om det förmodade bosättningsområdet. Ritning Kenneth Berhman och Chatarina Ödman.

förmodade skatteladorna troligen också försvunnit. Förödelsen skedde i striden mellan kung och ärkebiskop, en strid som började omkring 1250 och som bland annat innebar att de brände varandras borgar. Skeingeborgs myntdateringar visar att verksamheten upphörde vid 1200-talets mitt.

Nästa inslag av en regional kontrollapparat är ett antal nya borgar som byggdes i den övre skogsbygden. I järnproduktionsområdets centrum ligger Sjöboholm i Hishults socken. Borgen, som ligger på en udde i Oxhultasjön,

har på många sätt en klar koppling till järnproduktionen och är nämnd första gången på 1420-talet då Ivar Axelsson Thott hade borgen och Hishults län i pant av kungen (Ejwerts 1951). När borgen anlades är inte känt. Den andra borgen ligger i Vittsjö och den tredje i Loshult (Ödman 2001). Dessa två borgar uppvisar påtagliga likheter. Som redan nämnts har Losborg och troligen också Vittsjöborg föregåtts av det tidigare skedets "skattelador" (med tanke på läget gäller detta kanske också Sjöboholm). De uppvisar också en stor likhet i konstruktion. Båda har samma mått och är byggda som motte and bailey-borgar med en hög försvarskulle och en lägre bostadskulle. Båda kullarna omgivna av en vallgrav och utanför denna finns i Vittsjö ett förborgsområde. Ett område som i Loshult är förstört av Stambanan vilken passerar i utkanten av den lägre kullen. I Vittsjö påträffades ett mynt från Kristoffer II (1319-1332) och 18 mynt från Magnus Erikssons tid som innehavare av Skåne (1332-1360). I Loshult påträffades tre av Kristoffer II mynt, två av Magnus Erikssons och ett mynt som är 100 år yngre nämligen en tjurhuvudbrakteat från Mecklenburg (ca 1450) (Lundberg 1988: 17). Det senare myntet är troligen ett "turistmynt" som tappats av någon nyfiken resande på den väg där också Linné tog sig in i Skåne 1749. Ytterligare en likhet mellan borgarna är att de har beskjutits med armborstbultar, plundrats och bränts. Något som troligen hände 1360 då Valdemar Atterdag återerövrade Skåne.

Vad som ytterligare karaktäriserar dessa två borgar är det påvra fyndmaterialet. Varken glas eller brukskeramik har hittats, trots att dessa platser kan betraktas som frälsemiljöer. Någon mil väster om Vittsjöborg undersökte Smålands Museum en gårdslämning i Köphult år 2002. Gården var från 1300-talet och i fyndmaterialet finns en hel del keramik (Åstrand 2006: 122ff). Ett sjuttiotal skärvor av äldre rödgods påträffades. Motsvarigheter till godset har påträffats i Helsingborg och det har troligen tillverkats i England. Gården låg i närheten av den gamla led som är den nuvarande E4 och detta kommunikativt gynnsamma läge kan ha påverkat tillgången på varor. På Skeingeborg saknades, 200 år tidigare, glas och keramik trots det kommunikativt gynnsamma läget med såväl sjö- som landväg. Den danska skogsbygden var påtagligt fattig på såväl lyx som bruksföremål.

Den rikedom som kan skönjas är en omfattande järnhantering på Vittsjöborg. På borgens högsta kulle, bakom dubbla palissader, fanns en smedja och i vattnet runt smedjan fanns smidesslagg i stora mängder. Borgens viktigaste funktion var som ett led i järnhanteringen. I Loshult var någon produktion eller varuhantering inte att finna men med tanke på det tidigare resonemanget om järn- och tjärproduktionsområden faller det sig logiskt att Vittsjöborg anlagts som en nod i järndistriktet medan Losborg lokaliserats till tjärdistriktet. Hanteringen av tjära ger inte lika påtagliga spår som järnslagg. Spår av tjärhantering finns dock i Helgeåns nedre flöde. Kristianstads södra del, utanför stadsfästningen, heter Beckhovet på de äldsta kartorna och när man har grävt i området känns en tjärlukt (Lilja 1999). Hur gammal

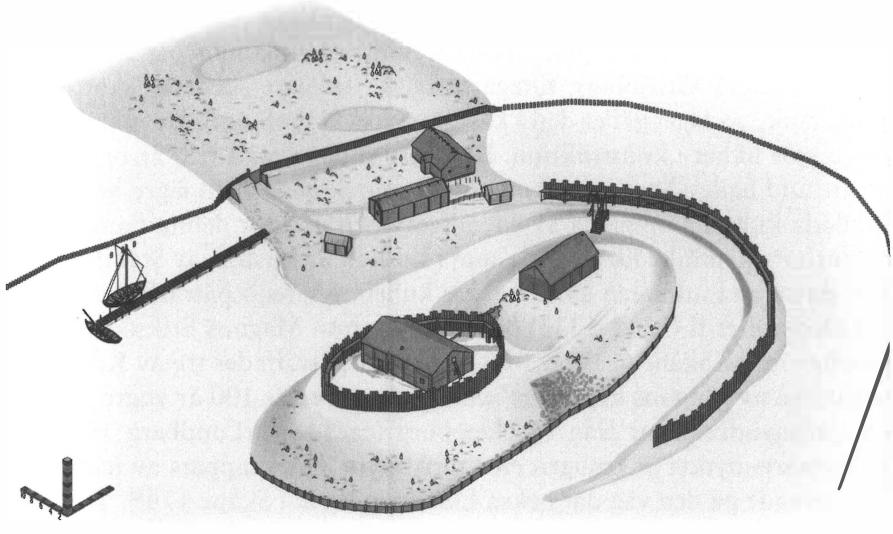

Fig. 6. Vittsjöborg byggdes på 1320-talet och stormades och brändes omkring 1360. Borgen ligger på ett 200 meter långt näs mellan Pickelsjön i öster och Mellomsjön i väster. På borgens högsta kulle, bakom dubbla palissader, fanns en smedja där man troligen bearbetade skattejärn. Rekonstrukktionsteckning Petter Lönegård.

denna verksamhet är på denna plats vet vi inte men en motsvarande bearbetings och transiteringsplats för järnet har påträffats i anslutning till kungsgården i Vä. Detta smedjeområde har daterats till 1200-1300-tal (Ödman 2005b: 42f).

För att finna materiellt rikare miljöer får man söka i den nedre skogsbygden. Söder om Finjasjön byggdes en borg på början av 1300-talet. Äldsta myntet är också här, vid den tredje göingeborgen från detta skede, från Kristoffer II:s tid (1328-1332). Borgen kallas i de äldsta källorna Hovdala och är besutten av ätterna Råbock och Skalder under 1300-1400-talen. Här finns keramik och glas och under 1400-talet blir inslaget av importgods allt större och boningshuset byggdes likt ett stadshus med tegelfyllning i korsvirket och tegel såväl på tak som golv. Varför finns rikedomen här? Har man gjort en profit på den övre skogsbygdens produktion genom en lönsam transitering till marknaden? Något som ännu inte gått att bevisa.

De tre borgarna bör ha haft en relation. För Vittsjö och Loshults del är det uppenbart men egentligen bara kronologiskt för Hovdala. Alla anlades samtidigt och härjades möjligen samtidigt av Valdemar Atterdag 1360. De två nordliga borgarna återuppfördes aldrig men Hovdala återuppstod och frodades fram till modern tid.

SUMMERING AV ETT MÅNGÅRIGT PROJEKT

Utvecklingen i norra Skåne visar på två system av organisation och maktutövning. Det första systemet representeras av stora borgar längs vägsträckningar och en rad av förmodade skattelador längs gränsen mot Sverige/Småland. Detta skede slutar omkring 1300 och ersattes av minst två och troligen flera mindre borgar för kontroll av utmarksproduktionen. I det första skedet kan man skönja de kungliga och kyrkliga initiativen men under 1300-talet är det mer oklart vem som var initiativtagaren till de olika etableringarna. Det kan vara kungen, ärkebiskopen eller de holsteinska grevar som hade Skåne som pant. Osäkerheten är möjligen beroende på att det arkivaliska materialet ännu inte är bearbetat i sin helhet.

Detta kommer att ske i nästa steg inom projektet vilket syftar till att försöka reda ut de invecklade skeenden som präglar 1300-talet och hur denna turbulens påverkat norra Skånes skogsbygd.

NOTER

[1] Artikeln bygger på resultat från projektet Norra Skånes Medeltid (NSM) som löpt sedan 1986. Målet har varit att i ett brett spektrum förklara skogsbygdens medeltida utveckling. Alla objekt och källor som kunnat ge kunskap har utnyttjas. Under årens gång har ordinär arkeologisk verksamhet berikats med marinarkeologi, metallurgi, landskapsinventering, paleobotanik och andra av kvartärgeologins specialiteter, osteologi, källstudier, kulturgeografisk analys och inte minst kontakter med folket i skogsbygden för att få hjälp att finna lämningar som inte är kända i de antikvariska registren. Vid projektets början var ytterst få arkeologiska fakta kring norra Skånes medeltid kända. Under arbetets gång har olika arkeologiska linjeprojekt i anslutning till vägbyggen längs vägarna R23 och E4, båda utförda av UV-syd, ytterligare berikat kunskapsbilden. Arbeten i anslutning till R23 vid Stoby finns publicerat i boken *Arbetets landskap* (Carlie 2002) medan rapporten om E4 är under arbete. NSM- projektets resultat finns publicerat i ett flertal mindre artiklar men mera samlat i Ödman 2001- *Vittsjö en socken i dansk järnbruksbygd* och Ödman 2005 – *Skeingeborg. Borgen som Saxo glömde.* Arbetet har skapat en stor faktamängd som presenterats efterhand som olika delar i arbetet känts färdiga.

[2] Raä nr är en förkortning av den numrering av fornlämningarna inom en socken som Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering fastställt. Fornminnesregistret går att finna på www.raa.se

REFERENSER

Arkadius, C. O. 1921. *Växjö stifts herdaminnen*. Växjö.

Björk, T. (i tryck). Vems var järnet? Om järn och makt i skånsk järnålder. Rapport från järnseminarium hållet på Regionmuseet i Kristianstad 3/5 2007.

Campbell, Å. 1928. *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet*. Uppsala.

Carlie, A. 1994. *På arkeologins bakgård. En bebyggelsearkeologisk undersökning i norra Skånes inland baserad på synliga gravar*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8⁰. No. 22. Lund.

Carlie, A. (red.) 2002. *Arbetets landskap. Tre bidrag till Stobytraktens bebyggelse- och odlingshistoria*. Lund.

Carlsson, S. & Robertsson, A.-M. 2001. Pollenanalytiska undersökningar av lagerföljd från Persa håla, Vittsjö, norra Skåne. I: Ödman, A. *Vittsjö. En socken i dansk järnbruksbygd*. Report Series No. 76. Norra Skånes medeltid 2. Lund. S. 119-129

Connelid, P. 2002 Åker, toft och vång. Landskapsförändringar i skånsk skogsbygd från vikingatid till cirka 1800. I: Carlie, A. (red.). *Arbetets landskap. Tre bidrag till Stobytraktens bebyggelse- och odlingshistoria*. Lund. S. 413-467.

Dahl. S. 1942. *Torna och Bara – Studier i Skånes bebyggelse och näringsgeografi före 1860*. Lund.

Lagerås, P. 2002. Skog, slåtter och stenröjning. Paleoekologiska undersökningar i trakten av Stoby i Norra Skåne. I: Carlie, A. (red.). *Arbetets landskap. Tre bidrag till Stobytraktens bebyggelse- och odlingshistoria*. Lund. S. 363-411.

Lagerås, P. 2007. *The Ecology of Expansion and Abandonment. Medieval and-Post-Medieval Land-use and Settlement Dynamics in a Landscape Perspective*. Stockholm.

Larsson, L.-O. 1964. *Det medeltida Värend*. Växjö.

Lundberg, L. 1988. *Losborg – borgen på Seffrekullen?* Seminarieuppsats i medeltidsarkeologi HT 1988. Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet.

Myrdal, J. (red.) 1999. *Jordbrukets första 5000 år. 4000 f.Kr.- 1000 e.Kr.* Stockholm.

Schmidt, T. 1929. Växjö stifts tillkomst och äldsta förhållanden. *Scandia* 1929. S. 275-281.

Steenstrup, J. 1915. *Danmarks Riges Historie*. Bd. 1. Köpenhamn.

Vellev, J. 1995. Jern og salt i Halland. I: Olsson, S.-O. (red.) *Medeltida danskt järn*. Forskning i Halmstad 1. Halmstad. S. 64-78.

Åhman, S. 1983. *Pottaskebränning i Sverige och Danmark under 1600-talet*. Acta Wexionensia Ser. 1 History & Geography 2. Växjö.

Åstrand, J. 2007. *En medeltida skogsgård vid Markaryd*. Smålands Museum rapport 2006: 45. Växjö.

Ödeen, N. 1927-30. *Studier i Smålands bebyggelsehistoria – ett bidrag till svensk ortnamnsforskning*. Lund.

Ödman, A. 1996. Borgen i skogen. I: Birkebæk, F. *et al.* (red.) *Absalon – fædernelandets fader*. Roskilde. S. 140-154.
Ödman, A. 2001. *Vittsjö. En socken i dansk järnbruksbygd*. University of Lund Institute of Archaeology Report Series No. 76. Norra Skånes medeltid 2. Lund.
Ödman, A. 2005. *Skeingeborg borgen som Saxo glömde*. University of Lund Institute of Archaeology Report Series No. 90. Norra Skånes medeltid 4. Lund.
Ödman, A. 2007. Jerusalem i Vitaby. Grevlundaborgen och dess syskonborgar i Skåneland. *Ystadiana* 2007. S. 156-171.

ANDRA KÄLLOR

Akt Osby nr 12. Metrias arkiv i Kristianstad.
Fornminnesregistret www.fmis.raa.se

REDAKTÖRER OCH FÖRFATTARE

Hans Andersson, f. 1936 har varit professor i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet under åren 1987-2001. Dessförinnan var han länsantikvarie i Göteborgs och Bohus län. I sin forskning har han framför allt inriktat sig på den medeltida urbaniseringen, men har också intresserat sig för den medeltida landsbygden. Han ledde projektet Medeltidsstaden. Bland de senaste arbetena kan nämnas att han tillsammans med Gitte Hansen och Ingvild Øje var redaktör för och medverkade i "De første 200 årene - nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer" (2008). Det senaste exemplet på landsbygdsintresset manifesteras i "Torp och backstugor i Länghem. En studie av bebyggelsens förändringar från 1600-talet till början av 1900-talet" (2007).

Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Box 117, 221 00 Lund, Hans.Andersson@ark.lu.se

Mats Anglert, f. 1955 är arkeolog på Riksantikvarieämbetet UV Syd i Lund. Han disputerade i medeltidsarkeologi på avhandlingen "Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne" (1995). Under senare år har Anglert intresserat sig för kulturmiljövård, landskap och urbanitet utifrån ett historiskt arkeologiskt perspektiv. I boken "Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne" (2008) har han som skribent och redaktör utvecklat detta inom ett uppdragsarkeologiskt projekt.

Riksantikvarieämbetet UV Syd, Odlarevägen 5, 226 60 Lund, Mats.Anglert @raa.se

Peter Carelli, f. 1960, är docent i historisk arkeologi vid Lunds Universitet. Har tidigare varit verksam som doktorand, lärare och forskare vid samma lärosäte, som antikvarie vid Kulturen i Lund och som 1:e antikvarie vid Dunkers kulturhus i Helsingborg. Är sedan våren 2009 verksam inom den egna firman Archaos forskning & förmedling. Carelli disputerade med avhandlingen "En kapitalistisk anda: Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark" (2001) och har sedan dess givit ut flera böcker om skånsk medeltid, bl. a. "Krapperup och det feodala landskapet" (2003) och "Det medeltida Skåne: En arkeologisk guidebok" (2007).

Archaos forskning & förmedling, c/o Peter Carelli, Borgarevägen 8, 226 47 Lund, peter.carelli@bredband.net

Maria Domeij Lundborg, f. 1970 är doktorand i historisk arkeologi vid institutionen för arkeologi och antikens historia vid Lunds universitet. Hennes forskningsfält är historisk arkeologi med särskild inriktning på den

yngre järnålderns och tidiga medeltidens konstnärliga och symboliska uttryck. Maria har skrivit ett antal artiklar om djurornamentikens innebörder vilket också är ämnet för hennes pågående doktorsavhandling.

Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Box 117, 221 00 Lund, Maria.Domeij@ark.lu.se

Gunhild Eriksdotter, f. 1964, arbetar för närvarande med undervisning och forskning i Bogotá, Colombia. Hennes forskningsområden handlar framför allt om utveckling av byggnadsarkeologins teorier och metoder i ett tvärvetenskapligt perspektiv samt om kolonisation och identitetsskapande i Karibien. Hon disputerade med avhandlingen ”Bakom fasaderna. Byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk” (2005) och har även varit aktiv i Humanistisk Experimentgrupp i Lund.

gunhilderiksdotter@gmail.com

Gunilla Gardelin, f. 1964, är fil. lic. i historisk arkeologi och arbetsledare för uppdragsarkeologin på Kulturen i Lund. Hennes arbetsfält är historisk arkeologi, stadsarkeologi, byggnadsarkeologi och kulturarvsfrågor. Gardelin har en licentiatexamen med avhandlingen ”En värld av sten. Stenhuggarnas organisation i medeltidens Östergötland” (2006).

Kulturen, Box 1095, 221 04 Lund, gunilla.gardelin@kulturen.com

Ingrid Gustin, f. 1958, innehar en VR-finansierad postdoc-tjänst vid Institutionen för Arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet. År 2004 disputerade Gustin i medeltidsarkeologi i Lund på avhandlingen ”Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid” där Birka utgör case-study. Gustins forskning har även berört genusfrågor och de skandinaviska östkontakterna under vikingatid.

Ingrid Gustin, Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, Wallenberglaboratoriet, 106 91 Stockholm, ingrid.gustin@ark.su.se

Martin Hansson, f. 1965 är verksam vid Smålands museum. Hans forskning har framför allt behandlat borgar, huvudgårdar och medeltida landskap. Hansson disputerade med avhandlingen ”Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid” (2001). Bland andra böcker kan nämnas ”Aristocratic Landscape. The Spatial Ideology of the Medieval Aristocracy” (2006) samt “Det medeltida Småland” (2008).

Smålands museum, Box 102, 351 04 Växjö, Martin.Hansson@smalandsmuseum.se

Stefan Larsson, f. 1964 är fil.dr. i medeltidsarkeologi och arkeolog vid Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet (UV) i Lund. Hans forskningsfält rör historisk arkeologi, urbanism och arkeologisk kunskapsproduktion. Larsson disputerade med avhandlingen "Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990" (2000) och har redigerat ett flertal arkeologiska skrifter.

Riksantikvarieämbetet UV Syd, Odlarevägen 5, 226 60 Lund, stefan.larsson @raa.se

Anna Lihammer, f. 1973, är fil. dr. i historisk arkeologi och ansvarig för forskning och utveckling vid Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen. Hennes forskningsfält är vikingatid, tidig medeltid samt senare historisk tid. Lihammer disputerade med avhandlingen "Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien" (2007).

Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen, Stora gatan 41, 722 12 Västerås, anna.lihammer@kmmd.se

Mats Mogren, f. 1955, har varit forskarassistent i historisk arkeologi vid Lunds universitet under åren 2005-2009. Han är också anställd vid Riksantikvarieämbetet, UV. Hans forskning handlar om globaliseringens arkeologi främst inom ramen för den europeiska koloniala expansionen. Det gäller främst landskapsförändringar i samband med den koloniala exploateringen, men också hybridiseringsprocesser inom den materiella kulturen. Andra forskningsintressen har varit medeltidens borgväsende, utmarkens arkeologi, gränsbildningsprocesser och urbaniseringsprocesser. Mogren disputerade med avhandlingen "Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi" (2000).

Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Box 117, 221 00 Lund, mats.mogren@ark.lu.se

Gunnar Nordanskog, f. 1970 är fil. dr. i historisk arkeologi och stiftsantikvarie i Linköpings stift. Hans verksamhetsfält är kulturarvsfrågor, kyrkoarkeologi och bildtolkning. Nordanskog disputerade med avhandlingen "Föreställd hedendom. Tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia" (2006), som ingår i det flerdisciplinära forskningsprojektet "Vägar till Midgård".

Linköpings stift, Box 1367, 581 13 Linköping, gunnar.nordanskog@svenskakyrkan.se

Mats Roslund, f. 1957 är docent och universitetslektor inom ämnet historisk arkeologi vid Lunds universitet. Han disputerade med avhandlingen "Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till

1300" (2001). Roslunds forskningsområden rör sociala identiteter, urbana livsmönster, artefakter som ett mobilt kulturarv och Europas bysantinska och islamiska kulturarv. Han har under många år arbetat med frågor kring staden Sigtunas kulturella och ekonomiska liv under medeltiden i en europeisk kontext.

Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Box 117, 221 00 Lund, Mats.Roslund@ark.lu.se

Barbro Sundnér, f. 1944 är docent i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet. Hon har främst engagerat sig i att utveckla byggnadsarkeologin i undervisning och forskning men också inom kulturmiljövården. Sundnér disputerade med avhandlingen "Maglarp, en kyrka som historiskt källmaterial" (1982) och var bl. a. projektledare för Riksantikvarieämbetets " Natursten i byggnader" under 1990-talet.

Vallkärratorn 402, 225 91 Lund, Barbro.Sundner@ark.lu.se

Eva Svensson, f. 1962 är docent i historisk arkeologi och lektor i miljövetenskap, Karlstads universitet. Hennes forskningsfält är skogliga landskap, bruk av skogliga kulturlandskap för hållbar utveckling, hållbara livsstilar och materiell kultur. Svensson disputerade med avhandlingen "Människor i utmark" (1998) och har senare publicerat ett flertal artiklar och böcker, bl. a. "The medieval household. Daily life in castles and farmsteads" (2008).

Avdelningen för hälsa och miljö, Karlstads universitet, 651 88 Karlstad, Eva.Svensson@kau.se

Göran Tagesson, f. 1960, fil. dr. i medeltidsarkeologi i Lund på avhandlingen "Biskop och stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i Linköping" (2002). Aktuell forskningsinriktning omfattar forskningsprojekt kring Vreta klosters äldsta historia, Linköpings domkapitel och sockenkyrkorna i ett aktörsperspektiv, samt tidigmoderna städer i östra Götaland i ett rumsperspektiv.

Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst, Roxengatan 7, 582 73 Linköping, Goran.Tagesson@raa.se

Thomas Wallerström, f. 1950, är førsteamanuensis i historisk arkeologi vid Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU), Trondheim, samt docent i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet. Hans forskningsfält är Nordskandinavien, identitet, makt och politik som arkeologiskt problem förutom frågor kring genernas geografi. Hans senaste bok är "Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk-areologiskt dilemma" (2006). Uppsatser om periferisering resp. genernas geografi i Nordsverige är under utgivning.

Vitenskapsmuseet, Erling Skakkes gate 47 b, NO-7012 Trondheim, Norge, Thomas.Wallerstrom@hf.ntnu.no

Jes Wienberg, f. 1956 är professor och ämnesansvarig för historisk arkeologi vid Lunds universitet. Hans forskningsfält är historisk arkeologi, kyrkoarkeologi, minnesmärken och kulturarv. Wienberg disputerade med avhandlingen "Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark" (1993) och har bl. a. redigerad antologin "Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige" (2008).

Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Box 117, 221 00 Lund, Jes.Wienberg@ark.lu.se

Anders Ödman, f. 1950 är docent/lektor i historisk arkeologi vid Lunds universitet. Har tidigare varit anställd på Riksantikvarieämbetet bl.a. som ledare för Helgeandsholmenundersökningen och var senare chef för Lunds universitets historiska museum. Hans forskningsfält är norra Skånes medeltida kolonisation och produktion och Skånelands borgar. Ödman disputerade på avhandlingen "Stockholms tre borgar" (1988). Har under senare år publicerat böckerna "Borgar i Skåne" (2002) och "Skeingeborg - borgen som Saxo glömde" (2004).

Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Box 117, 221 00 Lund, Anders.Odman@ark.lu.se

LUND STUDIES IN HISTORICAL ARCHAEOLOGY

1 Sabo, Katalin Schmidt: *Den medeltida byns sociala dimensioner.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar Skrifter 67. Stockholm 2005. (doktorsavhandling)

2 Hansson, Martin. *Aristocratic Landscape. The Spatial Ideology of the Medieval Aristocracy.* Stockholm 2006.

3 Gardelin, Gunilla: *En värld av sten. Stenhuggarnas organisation i medeltidens Östergötland.* Stockholm 2006. (licentiat avhandling)

4 Andersson, Hans: *Torp och backstugor i Länghem. En studie av bebyggelseförändringar från 1600-talet till början av 1900-talet.* Stockholm 2007.

5 Ersgård, Lars (red.): *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra".* Stockholm 2006.

6 Carlsson, Kristina: *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000-1300.* Uddevalla & Stockholm 2007. (doktorsavhandling)

7 Lihammer, Anna: *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien.* Lund 2007. (doktorsavhandling)

8 Bentz, Emma: *I stadens skugga. Den medeltida landsbygden som arkeologiskt forskningsfält.* Lund 2008. (doktorsavhandling)

9 Naum, Magdalena: *Homelands lost and gained. Slavic migration and settlement on Bornholm in the early Middle Ages.* Lund 2008. (doktorsavhandling)

10 Lindeblad, Karin: *Landskap och urbanisering. Östergötland ur ett centralortsperspektiv 700-1550.* Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 74. Lund 2008. (licentiatavhandling)

11 Mogren, Mats & Roslund, Mats & Sundnér, Barbro & Wienberg, Jes (red.): *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten.* Lund 2009.

12 Nilsson, Ing-Marie: *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor.* Lund 2009. (doktorsavhandling)